

Н594103

В.В.Калініченко

**СЕЛЯНСЬКЕ
ГОСПОДАРСТВО
УКРАЇНИ
В ПЕРІОД НЕПУ**

історико-економічне
дослідження

"ОСНОВА"

В. В. КАЛІНІЧЕНКО

**СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
УКРАЇНИ
В ПЕРІОД НЕПУ**

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

**Харків
«Основа»
1997**

УДК 63.3 (4УКР) 61

К 17

Рецензенти: д-р іст. наук проф. *О. О. Кучер*, д-р іст. наук ст. наук. співроб. Ін-ту історії України Нац. Акад. наук *В. І. Марочко*

Автор висловлює щирю подяку спонсору видання — цукрокомбінату ім. Леніна в смт. Чапаєво Кегичівського району Харківської області
Калініченко В. В.

К 17 Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження.— Х.: Основа, 1997.—400 с.

ISBN 5-7768-0277-6.

У монографії проаналізовано низку питань стосовно індивідуального селянського господарства України в період 1921—1929 років. Зокрема, показано вплив непу на економіку села, детально розглянуто демографічну характеристику селянства та його працю, динаміку землекористування, забезпеченість селян худобою, реманентом і будівлями, стан землеробства і тваринництва, бюджет селянина. Увагу читачів привернуто до діяльності земельної громади, показано її великі можливості в справі піднесення аграрного сектора економіки, в тому числі і в наш час.

Для науковців, спеціалістів сільського господарства, усіх, хто цікавиться аграрною історією України.

К 5329200000-46 Без об'яви
226-97

ББК 63.3(4УКР)61

Наукове видання

КАЛІНІЧЕНКО ВОЛОДИМИР ВІКТОРОВИЧ
СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ
В ПЕРІОД НЕПУ

Історико-економічне дослідження

Редактор *О. Л. Алієва*
Художник оправи *В. Є. Петренко*
Художній редактор *В. Є. Петренко*
Технічний редактор *І. А. Омельченко*
Коректор *В. М. Бурейко*

Здано до складання 10.04.97. Підписано до друку 08.07.97.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 2. Гарнітура шкільна.
Друк високий. Умов. друк. арк. 21,00. Умов. фарбо-відб. 21,25. Обл.-вид. арк. 23,41. Вид. № 2417. Тираж 500 прим.
Зам. 1134. *10-00*

Державне спеціалізоване видавництво «Основа» при Харківському університеті.

Україна, 310005 Харків, пл. Повстання, 17.

Харківська друкарня № 2. м. Харків, вул. Конєва, 10/2.

ISBN 5-7768-0277-6

© В. В. Калініченко, 1997

Н594103

Харківський національний університет
бібліотека ХДУ

В С Т У П

Селянське господарство — це родинно і економічно організована елементарна виробнича одиниця в сільськогосподарському секторі економіки, члени якої об'єднані одним бюджетом, мають спільне виробництво, самі працюють у ньому і, залежно від обставин, сил і матеріальних засобів, додатково займаються заробітками поза власним господарством¹.

Останнім часом різко зросла увага широкої громадськості, публіцистів і вчених-аграрників до індивідуального селянського господарства. Така підвищена зацікавленість спричинена громадським невдоволенням станом колективного господарювання на селі. При цьому одні автори вважають відмову від колгоспно-радгоспної системи і відродження індивідуального господарства єдиним шляхом, що приведе до задоволення потреб країни в продуктах сільського господарства. Інші впевнені, що колгоспи і радгоспи повністю не розкрили своїх можливостей і за ними майбутнє. Більшість висловлює думку, що право на існування мають усі форми господарювання, включаючи й індивідуальні. Головною умовою їхнього існування має бути ефективність і здатність вивести сільське господарство із кризи.

Зважаючи на зазначену невизначеність актуальним є вивчення досвіду індивідуального селянського господарства в період непу, коли воно було основним виробником сільськогосподарської продукції в країні. Необхідність поглибленого вивчення різних аспектів функціонування індивідуального селянського господарства в 20-ті роки, коли були задіяні ринкові механізми, має для сьогодення і практичне значення. Воно дозволить, спираючись на досвід непу, не повторити тих помилок у розбудові фермерського сектора, яких допустилися щодо індивідуального селянського господарства в ті часи.

Об'єкт нашого дослідження — індивідуальне селянське господарство України в період непу.

Хронологічні рамки дослідження — 1921—1929 рр., тобто від проголошення заміни продрозкладки продподатком, що започаткувало перехід до непу, і до початку суцільної колективізації, що означало остаточну ліквідацію непу.

Територіальні рамки дослідження — УРСР у межах 1921—1929 років. У 1927 р. її площа дорівнювала 451,6 тис. кв. км, населення налічувало 29 млн. чол.². Адміністративно-територіальний поділ УРСР у 20-х роках зазнавав неодноразових змін. До весни 1923 р. територія республіки поділялася на 12 губерній, у складі яких нараховувалося 102 повіти і 1985 волостей. Навесні 1923 р. повіти та волості замінили на округи і райони. У 1924 р. у складі УРСР утворили МАРСР. У 1925 р. поділ на губернії ліквідували. Територію республіки розділили на 40 округів, у складі яких у 1927 р. було 609 районів і 10 492 сільради. Окрім того, в публікаціях 20-х років в Україні виділяли чотири великі регіони — Полісся, Правобережжя, Лівобережжя і Степ, кожен з яких мав свої особливості.

Полісся. Включало 5 північних округів, загальною площею 54,4 тис. кв. км, або 12 % території республіки, де у 1926 р. проживало 2959,0 тис. чол., або приблизно 10 % населення УРСР. Густота населення становила 54,4 чол. на кв. км, що менше пересічної по республіці. Це регіон з великою питомою вагою лісів, боліт, луків, ґрунти переважно піщані або супіщані, власного хліба селянам-поліщукам не вистачало. Але тут були кращі в республіці умови для вирощування льону, картоплі, розвитку тваринництва.

Правобережжя. Включало 11 лісостепових округів на правому березі Дніпра, загальною площею 102,8 тис. кв. км, або 22,8 % території республіки. У 1926 р. населення регіону складало 8997,8 тис. чол., або 31 % від загалу. Це найгустіше заселений край республіки (87,6 чол. на 1 км²), що створювало додаткові труднощі при здійсненні наділу селян землею. Разом з тим благодатний клімат, відсутність посух, прекрасні чорноземи створювали всі умови для інтенсивного розвитку сільського господарства, зокрема таких працезатратних культур, як цукровий буряк, хміль тощо.

Лівобережжя. Включало 10 лісостепових округів на лівому березі Дніпра. Загальна площа регіону становила 95,0 тис. кв. км, або 21 % території республіки, населення — 7066,9 тис. чол., або 24,5 % від загалу, густота — 74,4 чол. на кв. км. Це третій за площею та кількістю населення регіон республіки. Аграрне перенаселення тут не так відчувалося, як на Правобережжі. Клімат в цілому сприятливий для вирощування різноманітних зернових і технічних культур.

Степ. Включав 14 південних округів і МАРСР. Загальна площа регіону дорівнювала 199,4 тис. кв. км, або 44,2 % території республіки. Тут проживало 9995,6 тис. чол., або 34,5 % населення УРСР. Але за густотою населення Степ займав останнє місце в Україні — 50,1 чол. на кв. км, тому в 20-х роках сюди відбулося переселення селян з інших регіонів. Прекрасні чорноземи, жарке і сухе літо створювали умови для вирощування тут кращих сортів твердої пшениці і соняшнику. В той же час часті суховії перетворювали Степ у зону ризикованого землеробства, вимагали застосування запобіжних агротехнічних заходів.

У цілому вся територія УРСР була сприятлива для розвитку сільського господарства.

Історію вивчення індивідуального селянського господарства України періоду непу потрібно розділити на кілька етапів, кожний з яких якісно відрізняється один від одного.

Перший етап — це 20-ті роки, коли індивідуальне господарство було основним виробником сільськогосподарської продукції, а отже, від його стану і перспектив розвитку залежав стан економіки всієї країни. Тому про нього багато й охоче писали партійні та радянські працівники, спеціалісти сільського господарства, економісти, але професійних істориків серед авторів робіт 20-х років не було. Ця обставина істотно вплинула на стиль і манеру викладу матеріалу. Зокрема, у роботах здебільше відсутній історіографічний аналіз літератури з проблеми, недостатньо аналізуються джерела, нерідко бракує посилань. Разом з тим дослідники 20-х років внесли значний вклад у висвітлення селянської економіки періоду непу.

Передусім потрібно назвати праці М. Б. Гуревича, М. М. Вольфа, О. К. Філіповського, де в загальних рисах змальовується стан сільського господарства республіки в зазначений період³. Серед питань, поставлених цими авторами, землеустрій і землекористування, посівна площа та її структура, забезпечення господарств реманентом і худобою, соціально-класове диференціювання села тощо. Автори намагалися визначити перспективи розвитку сільського господарства республіки і намітити шляхи його реконструкції. Вони ввели в науковий обіг основні джерела за темою: матеріали сільськогосподарських переписів 1916, 1917, 1920 рр., вибіркового весняного, гніздового і бюджетного обстежень селянських господарств 20-х років. Але автори означених робіт у комплексі не висвітлювали всебічно питань селянської економіки.

Для літератури 20-х років характерна наявність величезної кількості праць яскравої пропагандистської спрямованості, де вузлові питання аграрної політики викладено популярно. Зокрема, чимало авторів — О. Г. Шліхтер, М. М. Вольф, І. Я. Клименко, В. М. Качинський, С. К. Луценко, Я. Ф. Торохтій, О. В. Одинцов, Я. М. Дудник та ін.⁴ — уславляли аграрну політику більшовиків і радянської держави того періоду. Для написання цих робіт використано відомчі матеріали партійних, радянських і земельних органів, свідчення преси. Отже, названі автори першими ввели ці джерела в науковий обіг.

З посиленням тоталітарної системи в другій половині 20-х років помітно змінюються акценти щодо аграрної політики: все більше місця в них відводиться пропаганді колективної форми господарювання, всіляко перебільшується класова боротьба на селі, апологетично змальовується вся політика більшовиків⁵. Проте в роботах кінця 20-х років вдумливий дослідник, не зважаючи на настирливу пропаганду, побачить, відчує і зрозуміє у моторошній аграрній політиці тих часів весь трагізм українського селянина, який стояв на порозі небачених соціальних катаклізмів.

Автори 20-х років (М. М. Соколов, Г. Ф. Обдула, І. М. Подольський, Н. П. Скалига, І. Батюк, П. Височанський, О. Савич, О. Лозовий, С. Дешко, С. Зарудний, А. Сліпанський, В. Целларіус, О. Одинцов, К. Панченко, Й. Маєвський, О. Максимович, С. Фесенко, Л. Цукерман, В. Онуфрієв та ін.) присвятили свої праці висвітленню різних форм кооперації на селі, кредитування селянського господарства, розвитку контрактації тощо. Вони вивчали історію кооперативного руху в Україні, види кооперації, чисельність і соціальний склад учасників, вплив кооперації на селянське господарство. Разом з тим поза увагою авторів залишається фактичний процес одержавлення сільськогосподарської кооперації, засилля некомпетентних висуванців, особливо в низових ланках, постійне втручання в діяльності кооперації місцевих партійних органів⁶. В історіографії 20-х років є кілька праць, де розглядається організація, структура і функції земельної громади, але там приглушена ідея земгромади, як найпростішої форми кооперативу⁷. Натомість, тоталітарна система відчула в земельній

громаді загрозу своїй монополії на селі і проти неї була розгорнута напередодні суцільної колективізації наклепницька кампанія⁸, котра і закінчилася ліквідацією цієї організації селянства.

Роботи В. М. Качинського, В. О. Якиманського, І. Максимова, С. Кагана, Г. Бара та інших поклали початок вивченню таких питань, як ліквідація поміщицького землеволодіння, вилучення земельних лишків, перерозподіл земельного фонду, соціальні зміни в середовищі селянства після жовтневого перевороту, вплив аграрних перетворень на форми селянського землекористування⁹. Але недостатня джерельна база цих робіт вимагає від сучасних дослідників ретельної перепроверки цифрових даних стосовно наслідків аграрних перетворень у республіці, їх впливу на селянське господарство.

Певною мірою аграрним перетворенням присвячені дослідження 20-х років, де висвітлювалося соціально-класове диференціювання селянства в період непу (роботи М. М. Вольфа, М. Б. Гуревича та ін.)¹⁰. Найбільш цінні роботи М. Б. Гуревича, де розглянуто угруповання селянських дворів за показниками землекористування, та посівів, за кількістю робочої худоби та реманенту; досліджено питання оренди землі, чисельності селянської родини, питомої ваги окремих груп господарств у виробництві сільськогосподарської продукції, участі селян у ринковому обігу тощо. В результаті аналізу М. Б. Гуревич дійшов висновку, що існуючі прошарки селянських господарств не можна чітко диференціювати на три визначені групи — бідняків, середняків і куркулів, як того вимагала аграрна політика більшовиків. Він вважає, що зручніше розподілити селянські господарства на п'ять груп: маломісних, нижчесередніх, середніх, заможних і багатих. Окрім того, М. Б. Гуревич окремо виділив безпосівну групу, природа якої, за його словами, не цілком зрозуміла. За основу поділу господарств на соціально-класові групи М. Б. Гуревич пропонує брати посівні групи, вносячи корективи за іншим показником — робочою худобою. Але, на нашу думку, угруповання селянських господарств за натуральними критеріями — посівом, худобою та реманентом — не цілком адекватно співпадає з соціально-класовими групами селянства. Кращим критерієм є поділ господарств за вартістю засобів виробництва, оскільки

цей критерій безпосередньо впливає з головної кла-соутворюючої ознаки — наявності або відсутності за-собів виробництва. Гніздові динамічні переписи 1927—1929 рр. дають досліднику змогу виконати цю робо-ту. Разом з тим необхідно підкреслити, що дослід-ження М. Б. Гуревича для свого часу було серйозним кроком уперед в аналізі поставленого питання.

Широко в соціально-економічній літературі 20-х років висвітлювалися питання оренди землі селянсь-кими господарствами. Це праці А. Азізяна, І. Велике-вича, С. М. Соснового, М. Б. Гуревича, О. Тихомирова, С. Є. Шпака та інших¹¹. Автори стисло виклали ос-новні аспекти орендної політики радянської влади, з'ясували сутність оренди в радянських умовах; до-слідили динаміку здавання і оренди землі, терміни та умови цієї операції, ціни на орендовані угіддя. Автори відзначили різке скорочення орендних площ в 20-х роках порівняно з дореволюційним часом, до-корінну зміну орендарів землі за майновим станом (до революції ними були здебільше бідняки, після ре-волюції — середняки та багаті селяни), встановили значне переважання короткотермінової оренди, чис-ленні факти кабальної оренди тощо. Але в літературі цих років нема однозначної відповіді щодо розмірів орендованого фонду, замовчувалися факти негатив-ного впливу воєнно-комуністичних настроїв, поши-рених серед частини радянських і партійних праців-ників на селі, на впровадження цивілізованих форм орендних відносин і розповсюдження замість них хи-жацьких, прихованих від владних структур форм.

Історію землевлаштування селянських господарств розглядуваного періоду досліджували Я. А. Поляков, Є. Д. Маркевич, П. Попов, О. Триліський, А. Плато-ненко, Б. Вікторов, М. Гаража, М. Белонін, О. Ща-дитов, В. Соловейчик, О. Степаненко та ін.¹². Вони розкрили значення землевпорядження для раціональ-ного ведення господарства, навели чисельні дані про стан і види землеустрійних робіт в українському селі, змалювали порядки та форми селянського земле-користування. Але роботи переобтяжені спеціальни-ми термінами, здебільше відсутні посилання на дже-рела, скупі відомості про історіографію питання тощо. Та все ж саме в цьому середовищі практиків-землевпорядників і зародилася в 1921 р. ідея гро-

мадської сівозміни як найдоцільнішої форми земле-
влаштування селянських господарств¹³. На жаль, пер-
спективна думка про великі можливості, закладені в
громадській сівозміні в поєднанні з діяльністю земель-
ної громади в царині кооперації, фактично була від-
кинута в практичному проведенні аграрної політики
наприкінці 20-х років.

У ці роки плідно досліджувалося сільське насе-
лення республіки. Це передусім праці Л. І. Лубни-
Герцика, Є. В. Волкова, А. Хоменка, Ю. А. Корчак-
Чепурківського, С. В. Мінаєва. Вони аналізували при-
родний рух населення (народжуваність, смертність і
т. п.), статеву-вікову структуру, національний склад,
рівень письменності, рід занять¹⁴. Без урахування до-
сягнень історіографії 20-х років у царині демографії
не можна просуватися вперед у вивченні селянського
населення України періоду непу. Проте демографічна
література розглядуваного періоду мала і помітні про-
галини, передусім слабо вивчалася міжгалузева струк-
тура населення, селянство, немовби розчинене серед
сільського і міського населення, окремо не виділялось.

Тісно пов'язане з питанням селянського населен-
ня питання трудового балансу села. Його досліджу-
вали Л. Є. Мінц, С. Г. Струмилін, П. Маслов, С. В. Яст-
реб, Є. Алмазов, Н. Бенедикт¹⁵. Використавши дані
бюджетних обстежень селянських господарств, учені
встановили значний лишок невикористаного робочого
часу, вивчили структуру витрат часу по місяцях і по
галузях господарства різних посівних груп селянства.
Однак ці дослідження не охоплювали всієї території
України і не показували процес у динаміці. В цей
же період з'явилися праці С. Г. Струмиліна, А. Шеста-
кова, А. Мельникова, В. Цикото, А. Козакова, П. Пле-
шачова, І. Вейцблїта, Л. Сатуновського, Д. Слюсаря,
де вивчаються питання використання найманої праці
в сільському господарстві¹⁶. Вони звернули увагу на
розміри і райони застосування найманої праці, со-
ціально-економічну характеристику наймачів і найми-
тів, умови найму, організованість сільськогосподарсь-
ких робітників.

З'явилися також спеціальні праці В. Якимансько-
го, О. П. Подвінського, Я. Ставровського, І. Вологод-
цева, М. Черненкова, С. Соснового, К. Хоменка, де
досліджувались питання матеріально-технічного за-
безпечення селянського господарства¹⁷; найму та зда-

вання робочої худоби та реманенту¹⁸, ефективності використання основних засобів виробництва селянами¹⁹. Краща з них — монографія О. П. Подвінського. Підрахувавши вартість селянських будівель, реманенту і худоби, він виявив, що абсолютні розміри основного капіталу в селянському господарстві в 20-х роках непинно зростали, але у зв'язку із збільшенням кількості селянських дворів відносні розміри капіталів у перерахунку на одне господарство не досягли розмірів 1913 року. Отже, того часу відбувався процес розпорошення основних капіталів, що негативно впливало на перебіг виробничих процесів, оскільки останні залежали від концентрації основних засобів виробництва в господарстві. Зробивши це важливе відкриття, О. П. Подвінський відповів на питання, чому селяни, отримавши землю, так і не змогли протягом 20-х років забезпечити свої господарства реманентом та робочою худобою на рівні 1913 року. Справа в тому, що в 20-х роках спостерігалася практика, коли деякі місцеві партійні та радянські керівники будь-яке помітне збільшення кількості реманенту або робочої худоби в селянському господарстві розцінювали як ознаку обкуркулення і утискували такі господарства. Це змушувало багатьох селян вкладати кошти не в розширення матеріально-технічної бази господарства, а в розширення споживання. Проведені в 20-х роках бюджетні обстеження і роботи А. М. Брянського, О. Китаєва, В. А. Якиманського незаперечно свідчать про цей феномен²⁰.

Увагу дослідників першої половини 20-х років привернули також теми відбудови і реконструкції сільського господарства (М. М. Вольф, М. Б. Гуревич, С. Машура та ін.)²¹, зокрема питання динаміки та структури посівних площ, стану тваринництва, валових зборів сільськогосподарської продукції тощо. Але названі автори зосередились лише на вузлових питаннях, не розкриваючи регіональних особливостей. Цієї ж тематики торкнулися дослідження А. Я. Альтермана, Г. К. Архипова, Л. М. Бухановського, Ф. А. Севи, М. Б. Гуревича, І. Гуларія, М. Гвоздів, присвячені історії розвитку окремих галузей сільського господарства²².

Важливе питання — селянське господарство і ринок — досліджували С. Кривецький, В. А. Якиманський, І. Лебединський, В. Соловейчик, Г. П. Савримо-

вич, С. Лободюк, В. А. Хрисонопуло, Я. Є. Пархомівський, В. Беркаш²³. Зокрема, вони намагалися проаналізувати фактори впливу на товарність селянського господарства, прагнули визначити питому вагу товарної продукції, звертали увагу на участь різних прошарків селянства в ринкових відносинах, стан сільськогосподарського ринку в республіці. Але ці серйозні дослідження хронологічно не охоплювали весь період непу, а більшість із них і територіально обмежені. Через те цілісної картини поширення ринкових відносин на селі ці роботи не створили.

Питання індивідуального селянського господарства привернули до себе особливу увагу представників організаційно-виробничого напрямку в аграрній науці — О. В. Чайнова, М. П. Макарова, Г. О. Студенського, а в Україні — О. М. Челінцева, О. К. Філіповського, І. П. Короткова та ін.²⁴. Якщо аграрники-марксистки в основному зосереджувались на аналізі соціально-економічної структури і соціально-економічних відносин на селі, а внутрішню структуру селянського двору мало досліджували, то організаційно-виробнича школа, навпаки, головну увагу звернула на дослідження саме внутрішньої структури селянського господарства, умов його існування, забезпечення робочою силою, впливу ринку на структуру та організацію виробництва, собівартість сільськогосподарської продукції тощо. О. В. Чайнов та його однодумці обґрунтовували некапіталістичну природу сімейно-трудового селянського господарства. Фактично мова йшла про господарство середняка, яке в період непу переважало на селі. Вони вважали, що метою існування такого господарства є задоволення потреби власної родини в засобах існування; доводили, що родинне господарство має велику стійкість і виживає там, де господарство, засноване на найманій праці, не може існувати.

Разом з тим представники цього напрямку, добре усвідомлюючи, що селянські господарства не можуть розвиватися ізольовано від соціально-економічного розвитку країни, а вся система економічних, соціальних, політичних умов життя штовхала селян до кооперації, вважали кооперацію основою соціально-економічного розвитку селянського господарства. На їх думку, кооперація передусім перебере у сферу своєї діяльності ті функції, які збиткові для окремо-

го селянського господарства, їх вона буде виконувати не як благодійницькі, а з міркувань особистої вигоди. При цьому одне господарство може бути членом кількох кооперативів (постачальницько-збутових, переробних, машинних тощо). Воно зберігається як окрема господарська одиниця і в той же час через кооперацію виходить на ринок, втягується в суспільний поділ праці. Кооперація розумілася О. В. Чаяновим та його однодумцями як широкий соціальний рух, який постійно розвивається, переходить з однієї фази в іншу, живе в різноманітних правових і економічних умовах і відповідно до них та до стану свого розвитку утворює свої організаційні форми²⁵. Але це лише соціальний і політичний бік кооперації за О. В. Чаяновим, техніко-економічне забезпечення кооперації ґрунтується на теорії диференційованих оптимумів. Суть її полягає в тому, що в сільському господарстві різноманітні механічні, біологічні і економічні процеси і операції мають свої оптимальні режими і розміри. Так, оптимальний розмір землеробського господарства не завжди відповідає оптимальному розміру підприємства, яке переробляло сільськогосподарську сировину, а різноманітні види сировини в залежності від їх транспортування та зберігання також мають різні оптимуми. Тому О. В. Чаянов вважав безпредметною суперечку щодо переваг великого або малого виробництва. Велике виробництво має безперечні переваги, але не до безмежності. Оптимум буде там, де за інших рівних умов собівартість отриманої продукції найменша²⁶. Однак ці досягнення науковців в той час не були використані, а сама аграрна наука поступово зазнавала жорсткого ідеологічного тиску. Під удар тоталітарної системи потрапили і представники організаційно-виробничого напрямку, які відкидали ідею суцільної колективізації. Їх оголосили ідеологами дрібної буржуазії²⁷, відвертими захисниками куркуля²⁸. Свого апогею критика представників організаційно-виробничої школи досягла на Першій Всесоюзній конференції аграрників-марксистів у грудні 1929 р. Й. В. Сталін, який виступив на ній, зловісно запитав: «Незрозуміло тільки, чому антинаукові теорії «радянських» економістів типу Чаянових повинні мати вільний обіг у нашій пресі, а геніальні праці Маркса, Енгельса, Леніна про теорію земельної ренти і абсолютної земельної рен-

ти не повинні популяризуватися і висуватися на перший план?»²⁹. Незабаром, усі представники організаційно-виробничого напрямку були репресовані.

Другий етап у дослідженні індивідуального селянського господарства у вітчизняній історіографії — це 30-ті — середина 50-х років. З початком масової колективізації сільського господарства кількість праць, присвячених доколгоспному селянству, різко зменшилась. Перша причина цього явища — репресії, які в 30-ті роки відірвали від наукової роботи великий загін учених-аграрників, а друга — переключення практиків сільського господарства, партійних, радянських, кооперативних працівників та економістів на вивчення і популяризацію питань колгоспно-радгоспного будівництва. У 1938 р. з'явився «Короткий курс історії ВКП(б)»³⁰, де індивідуальному господарству дається несхвальна оцінка, всіляко підкреслюється його безперспективність, перебільшуються негативні наслідки процесу дроблення селянських дворів. Кризу зернового господарства, спричинену перш за все волюнтаристським порушенням тодішнім керівництвом країни цінової рівноваги між зерновою продукцією і промисловими товарами, автори «Короткого курсу» пояснювали здрібненням селянських господарств, а хлібну кризу — куркульським саботажем. Звідціля, на їх думку, випливала необхідність суцільної колективізації та ліквідації куркульства як класу. Оголошувалося, що наприкінці 20-х років країна мала дві можливості, або перейти на велике капіталістичне виробництво, що означало б розорення селян, посилення куркульства і поразку соціалізму, або стати на шлях об'єднання дрібних селянських господарств у великі соціалістичні господарства, в колгоспи, спроможні використати трактори та інші сучасні машини для швидкого піднесення зернового господарства та його товарної продукції³¹. На догматичних ідеях «Короткого курсу» ґрунтувалися всі праці з аграрної проблематики кінця 30-х — середини 50-х років. Зокрема, саме під таким кутом зору змальовується індивідуальне селянське господарство в загальних працях з історії народного господарства СРСР³² і УРСР³³ І. Д. Лаптева³⁴, Є. Кочетовської³⁵, Е. Б. Генкіної³⁶ та ін.³⁷. З нагоди 20- і 25-річчя року «великого перелому» з'явилися праці, присвячені суцільній колективізації, де в перших розділах дослідники (І. Г. Горді-

енко, П. П. Гуменюк, М. І. Цапко, О. П. Ярошенко, С. Н. Йоффе, В. П. Демченко, І. М. Михайловський, П. О. Хомич та ін.)³⁸ висвітлювали становище сільського господарства напередодні року «великого перелому». Спеціальних же праць, присвячених індивідуальному селянському господарству України, в 30-х — першій половині 50-х років не з'явилось, окрім дослідження М. К. Коваля, де подано загальну характеристику сільського господарства республіки наприкінці відбудовного періоду³⁹. Автор, звичайно, не міг вийти за межі, окреслені «Коротким курсом історії ВКП(б)». Загалом, для літератури розглядуваного періоду характерні такі недоліки, як захоплення цитатно-ілюстративним методом викладення матеріалу, недостатнє використання джерел, догматизм, надмірне прославлення колгоспно-радгоспної системи тощо.

Третій етап у вивченні індивідуального селянського господарства припадає на другу половину 50-х — першу половину 80-х років. Критика культу особи Сталіна позитивно вплинула на якість робіт, зокрема поступово почав зживатися цитатно-ілюстративний стиль викладу матеріалу, значно розширилася джерельна база історичних праць, роботи позбулися найбільш одіозних догм «Короткого курсу». У цілому ж критика культу особи після ХХ з'їзду КПРС мала непослідовний характер, а після Жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС її взагалі поступово згорнули, реабілітацію жертв терору, зокрема вечних-аграрників, припинили. Тому в літературі цього періоду продовжувалася огульна критика О. В. Чаянова та «неонародницької школи», як називали представників організаційно-виробничого напрямку в аграрній науці⁴⁰, «розвінчувався» і так званий «правий ухил» у партії⁴¹. Тоталітарна система зберігала свою монополію в усіх галузях життя країни, в тому числі і стосовно історичної науки. Звичайно, це не могло не позначитися на загальному рівні наукових досліджень. Показовою в цьому відношенні є велика за обсягом праця С. П. Трапезнікова, де змальовується аграрна політика комуністичної партії та радянської держави⁴². Неупереджений читач зрозуміє, що структура роботи, оцінка подій, висновки автора не виходять, фактично, за межі, окреслені «коротким курсом». Автор впевнений, що аграрна політика Комуністичної партії була єдино вірною, суцільна колекти-

візація була об'єктивною необхідністю, передумови для її проведення цілком назріли, а її проведення — це триумф ленінського кооперативного плану. Інших позитивних шляхів розвитку для селянського господарства країни наприкінці 20-х років він не передбачав. Взагалі, тема колективізації селянських господарств (праці В. В. Бондаренка, І. І. Слинька, З. П. Шульги, Ф. Г. Піджарого, М. Т. Куца, О. Ф. Чмиги, П. М. Денисовця) залишалася пріоритетною серед досліджень вітчизняних істориків-аграрників⁴³. Порівняно з колгоспною тематикою проблеми індивідуального сектору селянської економіки зайняли в літературі другої половини 50-х — середини 80-х років значно скромніше місце.

Серед досліджень, присвячених аграрній політиці радянської влади в Україні у відбудовний період, заслуговує на увагу робота Б. К. Мигаля⁴⁴. В ній висвітлено питання, які безпосередньо стосуються індивідуального селянського господарства, зокрема: передача селянам земельних фондів, землеустрій, державна допомога у відродженні тваринництва, машинопостачання, проведення агропропаганди тощо. Окремі аспекти аграрної політики 20-х років в Україні знайшли відображення в працях Є. Т. Євсєєва, П. М. Денисовця, О. П. Єрмака, О. І. Полоси, Р. Д. Ляха, В. І. Буряка, М. Д. Березовчука та ін.⁴⁵. Без урахування величезного фактичного матеріалу і результатів досліджень, викладених у цих роботах, неможливо одержати повну інформацію про стан індивідуального селянського господарства, особливо в період непу.

Серед великої кількості монографій, статей і брошур про перехід радянської країни до непу, написаних у другій половині 50-х — першій половині 80-х років, звертає на себе увагу капітальна монографія Ю. О. Полякова⁴⁶. Автор на основі багатющого статистичного і архівного матеріалу дослідив стан сільського господарства напередодні переходу до непу, висвітлив соціально-економічні підсумки революційних аграрних перетворень, дав ґрунтовну характеристику основним соціально-класовим групам селянства, всебічно дослідив причини переходу до непу, змалював процес відбудови сільського господарства країни в 1921—1922 рр., аграрну політику радянської держави і соціально-економічний розвиток селянства в перші роки непу. Цифровий та інший фактичний мате-

ріал, використаний автором при написанні роботи, стосується РРФСР, але загальний перебіг процесу, спостереження і висновки автора мають безпосереднє відношення до нашої теми. Разом з тим автор не вийшов за межі традиційних оцінок переходу до непу, що склалися в радянській історіографії на той час. Спроба в 1984 р. Є. А. Амбарцумова по-новому оцінити причини переходу до непу, зокрема його твердження, що воєнний комунізм був не стільки вимушений громадянською війною, скільки спробою негайно перейти до комунізму⁴⁷, зустріла негайну відсіч у теоретичному органі ЦК КПРС⁴⁸.

В історіографії середини 50-х — середини 80-х років активно досліджувався процес революційних аграрних перетворень. Це праці М. О. Рубача, І. К. Рибалки, Р. Д. Ляха, М. І. Ксензенка та ін.⁴⁹. Складність цього питання полягає в тому, що аграрні перетворення в Україні відбувалися в кілька етапів, кожний з яких мав свою специфіку. Заключний етап цього процесу припадав на перші роки непу. Дослідники встановили, що практично весь земельний фонд республіки потрапив у користування селян, відбулося осереднячування села, були створені необхідні умови для відбудови сільського господарства і розвитку всіх форм землекористування на селі. Але остаточні результати перерозподілу земельного фонду республіки внаслідок аграрних перетворень потребують додаткового дослідження.

Соціально-класова структура селянства досліджувалась у роботах О. І. Полоси, С. Г. Водотики, І. Д. Мазура, В. П. Данилова, В. М. Яковцевського, Н. Ф. Ганжі, Ф. Г. Турченка, Р. Д. Ляха, П. М. Денисовця та ін.⁵⁰.

Значну зацікавленість викликає дослідження зернової проблеми, що надзвичайно загострилася наприкінці 20-х років, зокрема робота Ю. О. Мошкова⁵¹. Автор особливу увагу приділив дослідженню соціальних чинників, що призвели до хлібної кризи в країні в означений період, намагався показати шляхи виходу з неї. Але затиснутий ідеологічними догмами, що пропагували суцільну колективізацію як універсальну панацею від усіх бід у сільському господарстві, Ю. О. Мошков змушений був констатувати, що зернову проблему можна вирішити лише на шляху колективізації.

Селянське господарство було головним джерелом проведення індустріалізації, тому потреба вивчення взаємовідносин між ним і промисловістю, балансу вартісного обміну між містом і селом гостро постала перед дослідниками радянської економіки. У 60—70-х роках до цієї, заплутаної в попередні десятиліття проблеми, звернулися О. О. Барсов, С. В. Кульчицький, В. П. Розказов⁵². Аналіз їхніх праць дає змогу досліднику індивідуального селянського господарства краще зрозуміти механіку перекачування коштів адміністративно-командною системою з сільськогосподарського сектору економіки в індустрію, осмислити причини стагнації сільського господарства, зрозуміти справжні чинники, які спонукали сталінське керівництво наприкінці 20-х років вдатися до надзвичайних заходів проти селянства, а потім і до суцільної колективізації.

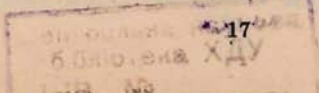
В історіографії цього періоду помітне бажання дослідників, жорстко обмежених панівною ідеологією, удосконалити техніку дослідження, використати нові методи. Саме з використанням математичних методів виконані роботи В. П. Пушкова та І. М. Промахіної, Ю. П. Бокарева, М. Г. Минайла та інших при вивченні селянського господарства 20-х років⁵³.

Становлення тоталітарної системи в країні в 20-х роках серйозно впливало на менталітет селянства, його світогляд, побут, повсякденну поведінку. Саме ці малодосліджені питання піднімали у своїх роботах С. Р. Лях та В. М. Куліков⁵⁴.

Починаючи з 60-х років з'являються роботи Л. Г. Гапоненка, В. М. Кабузана, В. П. Данилова, В. З. Дробіжева, С. В. Кульчицького, Ю. О. Полякова, І. М. Кисельова, Ф. Г. Турченка, Р. Д. Ляха, І. К. Рибалки, де розглядаються різноманітні демографічні аспекти народонаселення, зокрема і селянства, в 20-х роках⁵⁵. Однак в цілому демографічна характеристика селянського населення УРСР ще не була достатньо висвітлена.

У 60-х — першій половині 80-х років вітчизняні дослідники знову звернулися до проблем селянської поземельної общини в пожовтневий період (праці В. П. Данилова, І. Є. Кознової, В. Я. Осокіної)⁵⁶. Але інститут земельної громади на Україні, її функції і значення в житті доколгоспного села 20-х років залишалися недослідженими. Дві невеличкі статті

Н594103

І. Є. Громенка та В. В. Гречка тільки означили проблему⁵⁷.

Наприкінці 70-х років з'явилися дві великі монографії В. П. Данилова, де відтворюється цілісна картина соціально-економічного розвитку села 20-х років⁵⁸. Ці дослідження без перебільшення можна віднести до найважливіших серед праць радянської історіографії з питань доколгоспного селянського господарства. Проте автор не ставив за мету показати специфіку розвитку індивідуального селянського господарства саме в Україні і тому використовував дані по РРФСР, залучаючи, при потребі, ілюстративний матеріал по УРСР.

Досягнення радянської історіографії з аграрної проблематики доколгоспного села, поряд з іншими проблемами історії радянського суспільства, підсумовані в узагальнюючих працях⁵⁹.

Таким чином, у порівнянні з попереднім періодом, вітчизняна історична наука в другій половині 50-х — першій половині 80-х років досягли чималого поступу у вивченні доколгоспного селянського господарства. Значно була розширена джерельна база досліджень, відроджені цілі напрямки, як, наприклад, історична демографія, почали впроваджуватися нові математичні методи, вчені взялися за вивчення ментальності доколгоспного селянства, поземельної общини тощо. Разом з тим збереження в країні тоталітарної системи з її жорсткими ідеологічними рамками значно ускладнювало об'єктивне висвітлення соціально-економічних процесів, зокрема і в царині селянського господарства. Згодом, у літературі 90-х років, названо головні вади радянської історіографії періоду застою: вульгарний соціологізм, заполітизованість, догматизм, описовість, спрощення⁶⁰.

З другої половини 80-х років розпочався новий етап розвитку вітчизняної історіографії. Тоталітарна система завела країну в глухий кут, йшов гарячковий пошук шляхів виходу з кризи, що й спонукало звернутися до досвіду минулого, зокрема періоду непу. Під новим кутом зору почали розглядати весь комплекс питань життя країни в 20-х роках, в тому числі пропонувалися і можливі варіанти розвитку селянського господарства. З 1987 р. у літературі з'явилися пропозиції щодо нових хронологічних рамок непу. Так, на думку М. П. Кіма, неп хронологічно об-

межується 1921—1927 роками⁶¹. Головним аргументом для обґрунтування такої верхньої межі непу є надзвичайні заходи 1928—1929 рр., що ніяк не впливалися в систему нової економічної політики. Але більшість дослідників все ж схильні вважати, що непу був ліквідований на рубежі 20—30-х років⁶². Відхід від непу, на думку більшості дослідників, розпочався в 1928 р., але є точка зору, згідно з якою цей процес був довготривалішим, зокрема перші кроки від непу зроблено ще в 1923 році⁶³. На нашу думку, боротьба ринкової і тоталітарної моделей розвитку в нашій країні йшла протягом усіх 20-х років. Друга модель почала переважати в 1928 р. і остаточно перемагла наприкінці 1929 р., коли Й. Сталін послав непу «к чорту»⁶⁴.

У літературі кінця 80-х — початку 90-х років принципово по-іншому огінуються передумови колективізації сільського господарства, її характер і перебіг. Більшість авторів недвозначно вказують на відсутність передумов для суцільної колективізації, на її насильницький характер і згубність для сільськогосподарського виробництва, що спричинило небачену трагедію селянства і голодомор 1933 року⁶⁵. Як значне досягнення історичної думки цього періоду потрібно розцінити визнання нею принципової несумісності ідеї кооперації з практикою колективізації в її сталінському виконанні⁶⁶. У зв'язку з цим виникла необхідність переосмислити ставлення до перспектив реорганізації дрібнотоварного індивідуального селянського господарства, потреби в якій відчувалися все сильніше з другої половини 20-х років, та перспектив його включення в народногосподарський комплекс країни.

Таким чином, хоча протягом 20-х—початку 90-х років питання селянського господарства періоду непу досліджувалися всебічно, синтетичної роботи все ж не з'явилось, та й ознайомлення з наявною літературою не дає змоги скласти цілісне уявлення про індивідуальне селянське господарство. Потребують досконалого вивчення демографічна характеристика селянства, структура селянської родини і її вплив на господарство, трудовий баланс села, землекористування, матеріально-технічна база, стан землеробства і тваринництва. Дуже перспективною для вивчення і запози-

чення досвіду є тема діяльності земельних громад і альтернативних форм селянського землекористування в 20-х роках. Недослідженими залишаються питання продуктивності селянської праці і бюджету селянського господарства.

Завданням даного дослідження є комплексне вивчення індивідуального селянського господарства України в період непу (1921—1929 рр.). З цією метою добиралися та аналізувалися відповідні джерела.

Важливими серед них є стенографічні звіти партійних з'їздів і конференцій, їх резолюції та рішення, постанови партії та уряду з господарських питань. Їх доповнюють звіти губернських і окружних партійних комітетів, стенограми губернських і окружних партконференцій, пленумів окружкомів і губкомів КП(б)У, матеріали губернських партійних нарад по роботі на селі, окружних нарад секретарів сільських партосередків. Частина цих партійних документів надруковано, але переважна більшість зберігається в архівах. Зокрема, нами використані партійні матеріали, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських організацій України і в п'яти облдержархівах України. Оскільки партійні структури в 20-х роках поступово зросталися з державними і партія намагалася поставити під свій контроль усі сфери державного життя, то серед матеріалів партійних комітетів знаходимо копії резолюцій з'їздів Рад, комнезамів з аграрних питань, плани робіт земельних органів, обіжники, довідки, звіти, щомісячні дані про хід посівних робіт, землеустрій, стан скотарства, орендні відносини тощо. Вони використовувалися партійними органами для практичних заходів у царині аграрної політики. В архівних справах партійних комітетів зберігаються матеріали опитувань голів сільрад, обстежень діяльності місцевих партійних організацій. Вони містять цифрові матеріали про участь сільських комуністів у радянських, земельних і кооперативних органах, ефективність роботи цих органів, відношення до них селянства. Подібні документи дають можливість досліднику зрозуміти ментальність сільських комуністів, більшість з яких очолювали місцеві органи радянської влади, практично здійснювали радянську політику на селі. Цінне джерело — це матеріали обстеження партійними комісіями стану селянського господарства різних округів, районів і

окремих сіл республіки. Тут знаходимо відомості про роботу земельних громад, відносини місцевих органів влади і селянства, землекористування, оренду землі та її форми, землеустрій та його ефективність, забезпечення селянського господарства реманентом, худобою, посівами тощо. Закриті листи окрпарткомів про стан округи особливо рельєфно змальовують політичні настрої селян, їх відношення до поточної політики радянської влади. У партійні комітети стікалася інформація про хід хлібозаготівель у 1928—1929 рр., яка свідчить про згубний вплив надзвичайних заходів на економіку села. Серйозну інформацію містять довідки окружних і губернських відділень ДПУ, що регулярно надходили до губернських і округових парткомів КП(б)У. Тут ретельно зафіксовані настрої селян, їх висловлювання щодо конкретних дій партійних та радянських органів на селі, оцінка ними аграрної політики, ставлення до непу, продподатку, хлібозаготівель, цінової політики тощо. Зокрема, в цих довідках, без пропагандистської лузги, відверто вказується, що надзвичайні заходи 1928—1929 рр. на селі засуджувалися переважною більшістю селян, викликали активний протест сільських трудівників, який нещадно придушувався каральними органами тоталітарної держави. Доповідні записки уповноважених по хлібозаготівлях дають досліднику конкретну інформацію про злочинні методи вилучення хліба у селян в 1928—1929 рр., потурання цим діям з боку владних структур. Прочитавши ці документи, не можна не дійти до висновку, що селян тоталітарна система оббирала до нитки.

Важливе джерело для вивчення селянського господарства — законодавчі акти, документи та матеріали вищих і місцевих державних органів влади. Постанови Всеросійських, Всесоюзних і Всеукраїнських з'їздів Рад містяться у багатотомному збірнику документів, надрукованому наприкінці 50-х — у першій половині 60-х років. Стенографічні звіти VII—XI Всеукраїнських з'їздів Рад, сесій ВУЦВК VI—XI скликань та матеріали до них, збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, збірники постанов і розпоряджень ВУЦВК були надруковані в 20-х роках. Передусім тут зосереджені тексти постанов найвищих органів Радянської влади, що регулювали і спрямовували всю роботу як радянських,

так і господарських та громадських організацій, віддзеркалювали загальні закономірності радянського будівництва, зокрема і в галузі аграрних відносин. Особливо важливе джерело, що розміщене в цих публікаціях, це Земельний кодекс УРСР, де викладені основні принципи аграрної політики радянської влади, зокрема регламентуються права на землю, орендні відносини, наймитська праця, описуються склад управління, права та обов'язки земельної громади, окремого селянського двору, порядки (форми) землекористування. Але, працюючи з нормативним матеріалом, необхідно пам'ятати, що це правові норми, які завжди необхідно співставляти з реальною практикою втілення їх у життя. В стенографічних звітах з'їздів Рад та сесій ВУЦВК містяться звіти уряду та окремих комісаріатів, зокрема Наркомзему, де дослідник знаходить загальну характеристику стану сільського господарства республіки за звітний період, конкретні заходи радянських органів у царині аграрних відносин. По доповідям на з'їздах і сесіях розгорталася дискусія, де делегати наводили численні факти реального становища селянського господарства, аналізували податкову, фінансову, кооперативну, земельну політику радянської влади на селі. Уважно аналізуючи ці стенографічні звіти, бачимо, як від з'їзду до з'їзду, від сесії до сесії змінювалася політика радянської влади на селі, зміцнювалася тоталітарна система і поступово обмежувався неп.

Значна кількість різноманітних матеріалів з теми нашого дослідження міститься в археографічних збірниках, виданих з другої половини 50-х років. Починаючи з кінця 50-х років в УРСР була розпочата робота по кодифікації законів. Наслідком цієї роботи було видання хронологічного зібрання законів та указів Президії Верховної Ради, постанов та розпоряджень уряду УРСР, у першому томі якого вміщені документи 20-х років, що стосуються нашої теми.

Цінна інформація про загальний стан сільського господарства та окремих його галузей, аграрну політику уряду тощо 20-х років зосереджена у звітах урядів СРСР та УРСР, надрукованих окремими виданнями. Незрівнянно більше інформації про селянське господарство періоду непу містять архівні фонди Центрального державного архіву вищих органів державної влади і органів державного управління Украї-

ни (ЦДАВО України) і місцевих облдержархівів та їх філіалів. У протоколах, резолюціях, стенограмах волосних, повітових, губернських, округових з'їздів Рад, губернських, окружних, повітових і районних виконавчих комітетів і сільських Рад зосереджений різноманітний матеріал про стан селянського господарства на місцях. Тут дослідник знайде відомості стосовно розподілу земельного фонду, вилучення земельних лишків, землеустрою і форм землекористування, а також звіти земельних органів, матеріали і довідки про стан різних галузей сільського господарства, диференціацію селянства і т. ін. Цінність цих матеріалів полягає в тому, що вони містять інформацію з різних регіонів республіки і з різних рівнів — від губернії та округи до району, волості та сільради. А перевірити об'єктивність наведеної інформації допомагають результати перевірок і обстежень комісій партійних та радянських органів.

Значна кількість відомостей про індивідуальне селянське господарство зосереджена в документах і матеріалах народногосподарських установ і організацій. Частина з них надрукована. Так, матеріали Держплану вміщують дані про посівні площі, врожайність, валові збори сільськогосподарської продукції, поголів'я худоби, землекористування, стан рільництва і тваринництва, аграрну політику радянської влади, заходи праці у сільському господарстві України, продуктивність селянської праці тощо. Матеріали Наркомфіну дають змогу дослідити питання про тягар податків в Україні, землезабезпеченість селянських господарств, розподіл землі по угіддях і по землекористувачах, фінансування сільського господарства, динаміку посівних площ, урожайність, валових зборів зерна та інших культур, оренду землі, її умови, стан землеробства і тваринництва. Матеріали Наркомфіну доповнюють видання Центросельбанку СРСР, де у зв'язку з необхідністю кредитування товарних галузей сільського господарства наведено ґрунтовну характеристику посівів, урожайності, валових зборів, рівня товарності таких технічних культур, як тютюн, хміль, конопі, льон, соняшник тощо. Матеріали Наркомзовнішторгу СРСР містять дані посівних площ, валових зборів зерна та інших культур, а також перелік номенклатури українського експорту, характеристику основних експортних культур, зокрема райони їх по-

ширення, умови вирощування тощо. Грунтовно проаналізовано причини скорочення товарної частки зерна. Матеріали Наркомпраці УРСР дають можливість досліднику вивчати питання про стан найманої праці в селянському господарстві, баланс трудових ресурсів, райони розповсюдження аграрного перенаселення. У матеріалах Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції наведено дані про підсумки революційних аграрних перетворень в Україні, стан агрокультури у селянських господарствах, умови утримання худоби, обсяг валової продукції селянських господарств різних соціально-економічних груп, орендні відносини тощо. Особливо цінну інформацію про індивідуальне селянське господарство надають видання Наркомзему УРСР. Тут знаходяться відомості щодо підсумків аграрних перетворень, державної допомоги сільському господарству, розповсюдження систем землеробства і агрокультур селянського поля, різноманітний матеріал про стан сільського господарства і його окремих галузей. Видання Цукротресту містять дані про площу селянських посівів буряку, умови вирощування цукристих, вплив бурякосіяння на селянську економіку, затрати праці, урожайність, валові збори буряку. Для роботи над темою нами були використані матеріали і інших відомств. Тут зібрані цифрові дані про основні елементи селянського господарства напередодні переходу до непу: кількість господарств, населення, худоби, реманенту, посівні площі, врожайність, валові збори основних культур. У 1920 р. був проведений сільськогосподарський, а слідом демографічний переписи. Необхідно зазначити, що ці переписи відбувалися в несприятливих умовах громадянської війни, що істотно вплинуло на їх результативність. Тому до цих даних потрібно ставитися обережно.

Найважливіше джерело інформації про селянське населення 20-х років — це матеріали Всесоюзного демографічного перепису 1926 р. Пізніші статистичні публікації ґрунтуються на матеріалах цього перепису. Зауважимо, що спочатку ЦСУ СРСР передбачало в 1925 р. провести і сільськогосподарський перепис, але через фінансові ускладнення його не здійснили. Тому першорядного значення для дослідження селянського господарства 20-х років набули матеріали поточної сільськогосподарської статистики, зокрема вибіркові опитування.

Весняні та осінні опитування селянських господарств 20-х років — це незамінний вид джерела даних щодо аграрного сектора економіки республіки. Весняні опитування ґрунтувалися на продподаткових списках. Для визначення їх достовірності були запроваджені контрольні списки. Окрім того, влітку 1926 р. ЦСУ УРСР зробило вибірккову перевірку посівних площ геодезійним виміром. Контрольні перевірки показали, що весняні опитування цілком достовірні. До програми весняного опитування включали питання про селянське населення і робочий склад селянських господарств, загальну площу землі і її розподіл по угіддях, посівну площу із зазначенням складу сільськогосподарських культур, кількості худоби та птиці, наявності реманенту. З 1923 р. окрім простого підрахунку матеріалів опитування по адміністративно-територіальним одиницям запровадили груповий підрахунок з метою вивчення внутрішньої організації селянського господарства. За основу групового підрахунку був покладений розмір польового посіву двору. Поступово коло питань весняного опитування розширювалося. Так, у 1922 р. брали на облік населення, худобу, землекористування і посіви. В 1923 р. був підрахований і реманент. У 1924 р. в анкету включили питання про форми землекористування, земельну оренду, найм і здавання в оренду реманенту і худоби. У 1925 р. включили питання про поділ господарств і заробітки поза межами власного господарства, в 1926 р. — землеустрій і наслідки революційних аграрних перетворень. Весняними опитуваннями 1922—1929 рр. було охоплено від 3,3 до 10,5 % селянських дворів України.

Осінні опитування про стан сільського господарства розпочалися в Україні в 1921 р. Спочатку вони мали широку програму, включаючи питання про населення, худобу, реманент, врожайність, угноєння та оранку на зяб. З 1925 р. програму обстеження було скорочено, оскільки частина питань дублювала весняну програму. Осіннє опитування було пристосоване до обстеження врожаю і тільки в надзвичайних обставинах, наприклад у 1928 р., програма поширювалася і на скотарство. Механічний добір господарств у розмірі 5 % з 1926 р. був замінений опитуванням по гніздах, що їх намічало в окрузі місцеве статбюро. При цьому опитували 2,1 % селянських дворів рес-

публіки. Осінні опитування проводилися в 1921—1928 рр.

Ще одне масове джерело інформації про індивідуальне селянське господарство 20-х років на Україні — матеріали динамічних гніздових сільськогосподарських переписів 1927 і 1929 рр. Важливою відмінною динамічних гніздових переписів від інших було угруповання селянських господарств за вартістю основних засобів виробництва. У попередніх переписах 20-х років застосовувалося угруповання за посівними площами або за робочою худобою. Угруповання за посівними площами не могло бути абсолютно репрезентативним, бо воно задовільно визначало дійсний розмір, ступінь заможності, тип господарства тільки в умовах екстенсивного зернового господарства. Але в умовах розвитку інших галузей сільського господарства це угруповання дає спотворену картину. Воно ще більш незадовільне в тих випадках, коли має місце сполучення в господарстві торгово-промислової діяльності з сільським господарством. Угруповання за робочою худобою теж не цілком задовільно віддзеркалює розмір господарства, бо в різних умовах, на різному ґрунті і при різних системах землеробства потрібна різна кількість тягової сили. Не буде показником заможності господарства кількість худоби і в тих випадках, коли в господарстві розвинуті спеціальні галузі сільського господарства і використання робочої худоби має незначні розміри. Тому найдосконаліший вимірник розміру господарства — це угруповання за розмірами засобів виробництва (за вартістю основних засобів виробництва). До основних засобів виробництва динамічні гніздові переписи зарахували: сільськогосподарський і транспортний реманент та машини; худобу, птицю і бджоли; господарські будівлі; спеціальний і промисловий реманент; приміщення й устаткування торгово-промислових закладів. Програма переписів включала окрім розділів для реєстрації елементів сільськогосподарського виробництва в традиційному обсязі (населення, посіви, худоба, реманент) ще і розділи про міжгосподарські зв'язки селянських дворів по землі, робочій силі, худобі та реманенту. При цьому докладно реструвалися умови і форми оплати за оренду і здавання землі, реманенту, худоби, за найми робочої сили. До програми перепису були включені питання вартості та скла-

ду основних засобів виробництва, джерел існування господарства, грошових видатків двору, зв'язків господарства з кооперативними та іншими громадськими організаціями села.

Основна розробка матеріалів гніздових динамічних переписів складалася з трьох розділів: 1) аналітична таблиця соціально-економічних стосунків мала завданням визначити поширення різного типу соціально-економічних стосунків і кількість соціально-економічних та класових груп на селі; 2) таблиця характеристики економічних і соціальних груп села мала на меті простежити зміни основних елементів селянського господарства по класових групах; 3) таблиця характеристики соціально-економічних груп за вартістю і складом продукції та основних фондів селянських господарств давала матеріали для побудови балансу сільського господарства за класовими групами.

Важливим джерелом вивчення індивідуального селянського господарства є матеріали селянських бюджетів, зібраних і опублікованих ЦСУ України в 20-х роках.

Вони містять відомості про населення, баланс робочого часу, землекористування, посівні площі, худобу, птицю, реманент, будівлі, запаси, вартість усіх капіталів господарства, гуртову продукцію сільського господарства, загальний прибуток селянина, ринковий обіг, оплату праці, податки, кредитні операції, особисте споживання членів родини, грошовий баланс господарства. Але при використанні бюджетних даних потрібно пам'ятати, що вони охоплювали тільки 0,03 % селянських господарств, здебільше заможніших, а тому бюджетні дані слід використовувати лише в комплексі з іншими масовими джерелами. Матеріали бюджетних обстежень доповнюють обстеження харчування сільського населення України за 1925—1928 роки.

Серед інших масових статистичних джерел необхідно назвати сільськогосподарські огляди, виконані на базі повідомлень районних статистиків та кореспондентів. Вони повідомляли про час і умови основних сільськогосподарських робіт у селянському господарстві, умови догляду за худобою, врожайність, ціни на продукти та робочі руки тощо.

Значний інтерес для дослідника має спеціальне дослідження ЦСУ України про фінанси земельних гро-

мад, виконане в 1925/26 господарському році. Тут містяться матеріали про розміри земгромад, їх організацію, поле діяльності, місце і роль цих об'єднань в економічному, культурному і громадському житті села.

Необхідно зазначити, що в 20-х роках статоргани республіки і Союзу випустили величезну кількість довідників, де сконцентрована різнобічна інформація про сільське господарствo. Спеціально аналізувати їх нема потреби, оскільки першоджерелами для них були весняні та осінні вибіркові обстеження селянських господарств, гніздові динамічні переписи, бюджети селян, дані сільськогосподарських переписів 1916, 1917, 1920 рр., демографічних переписів 1920 і 1926 рр., яким вже дана характеристика. Статдовідники 30-х років теж спираються на зазначені першоджерела. Статистичні відомості, які містяться в повоєнних і сучасних довідниках, потрібно використовувати дуже обережно, враховуючи значні зміни в адміністративно-територіальному устрої України після 1939 року.

Зазначені друковані джерела народногосподарських установ і організацій доповнюють їх архівні фонди. Зокрема, нами були використані документи з фондів ЦДАВО України — Наркомзему, Укрдержплану, ЦСУ України, НКВС УРСР, Наркомату робсельінспекції УРСР, Укрекономради, Наркомфіну, Українбанку, Вищої Ради народного господарства УРСР, Всеукраїнської комісії по націоналізації земель, Особої колегії вищого контролю по земельним суперечкам при Наркомземі УРСР, акціонерного товариства відбудови і зміцнення сільського господарства України «Село — допомога» та інших. Документи вказаного архіву доповнюють фонди Київського, Одеського, Харківського, Сумського, Полтавського, Запорізького, Луганського, Донецького, Чернігівського і Житомирського облдержархівів та їх філіалів, що містять невичерпні і майже невикористані дослідниками джерела народногосподарських установ та організацій про індивідуальне селянське господарство 20-х років. Зокрема, важливу інформацію про різні сторони життя доколгоспного села можна дістати, аналізуючи протоколи колегії Наркомзему, губернських, повітових, округних, районних і волосних земельних органів і матеріалів до них. Їх доповнюють обіжники, циркуляри, постанови цих установ, що допомагають досліднику

краще зрозуміти логіку аграрної політики на місцях. Як правило, ці документи приймалися в розвиток вже прийнятих вищими державними органами влади законів та постанов і були необхідними для пояснення, уточнення тих або інших положень закону. Дуже важливе джерело — це звіти земельних органів, їх підрозділів і співробітників про виконану роботу. Особливо цінні річні звіти Наркомзему, губернських та окружних земельних органів. Тут на конкретному матеріалі аналізується стан всіх галузей сільського господарства, практичне проведення в життя аграрної політики, прогнозуються шляхи розвитку аграрного сектору економіки. Матеріали звітів доповнюються інформацією різного роду довідок, які земельні органи готували на вимогу державних і партійних структур з найрізноманітніших ділянок сільського господарства. Важливе джерело — плани земельних органів, де у вступній частині, як правило, аналізується робота за попередній період, акцентується увага на актуальних проблемах.

Для дослідження питання про селянське землекористування важливе значення мають акти передачі земельних ділянок земгромадам і протоколи комісій по перегляду земельних фондів. З них видно, кому передавали земельні угіддя, за яких обставин, яке було фактичне землекористування селян, як збільшення земельної площі вплинуло на селянське господарство, які форми землекористування користувалися популярністю у селян тощо. Книги реєстрації судово-земельних справ доповнюють картину про стан земельних відносин на селі. Окрім того, в цих книгах знаходимо цікаві відомості про відносини між членами двору, звичаєве право у доколгоспному селі, причини поділу господарств.

Важливим джерелом для вивчення індивідуального селянського господарства є документи та матеріали громадських, зокрема комнезамівських, організацій. Матеріали комітетів незаможних селян частково надруковані, більшість відклалися в архівних фондах. Зокрема, нами були використані стенограми з'їздів комнезамів, протоколи сільських та волосних КНС, звіти про їх діяльність. Ці документи доповнюють інформацію інших джерел про класову боротьбу на селі, землеустрій, податкову, кредитну політику щодо селянства, питання машинопостачання тощо. Матеріа-

ли безпартійних селянських конференцій доповнюють відомості комнезамів.

Для дослідження кооперативного руху на селі, його впливу на селянське господарство можна скористатися різноманітною інформацією, зосередженою в друкованих статистичних та звітних матеріалах кооперативних органів і в архівному фонді ЦДАВО України — Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар».

Протоколи засідань земельних громад, їх приговори і матеріали до них — основне джерело для вивчення діяльності цієї громадської організації на селі. Потрібно зазначити, що архівних фондів земгромад немає, а їх документи зберігаються у фондах сільських Рад. Це вимагає від дослідника дуже копіткої праці по їх виявленню і втягненню в науковий обіг.

Великий і різноманітний матеріал про селянське господарство міститься у періодичній пресі 20-х років. Опрацювання матеріалів преси дає досліднику можливість «вжитися» в епоху, зрозуміти, в якому історичному контексті існувало індивідуальне селянське господарство в 20-х роках.

Ще одне специфічне джерело — це листи, скарги, заяви селян до партійних, радянських, земельних, судових органів. Тут без прикрас, суворо і випукло подана панорама життя доколгоспного села, на перше місце виступають ті сторони буття селянина, які, як правило, замовчувала офіційна пропаганда, або свідомо перекручувала. Це особливо стосується фактів зловживань місцевих представників влади, знущання над селянином-трудівником представників тоталітарної системи. Аналіз цих документів свідчить: селянин-господар на вільній землі та тоталітарна система, що набирала силу в 20-х роках, — непримиренні антиподи.

Таким чином, аналіз джерельної бази дослідження індивідуального селянського господарства періоду непу свідчить, що вона цілком достовірна і достатня для розкриття теми.

РОЗДІЛ 1

НЕП І СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

1.1. Селянське господарство напередодні переходу Радянської країни до непу

Після завершення громадянської війни перед країною постали нові складні завдання. Народне господарство зазнало значних руйнувань. Загальні матеріальні втрати країни складала 39 млрд. золотих крб. (понад 25 % національного багатства), збитки України зокрема становили 12 млрд. крб. У 1920 р. промисловість країни виробила продукції в 7 разів менше, ніж у 1913 р., виробництво промислової продукції в УРСР знизилося до 10 % від рівня 1913 року. Вантажобіг основного виду транспорту — залізничного — складав всього 22 % від рівня 1913 року. Країні не вистачало хліба, палива, одягу, взуття. Багато робітників, рятуючись від голоду, покинули міста. Інші, залишившись на місці, займалися випадковими заробітками, кустарними промислами тощо¹.

Непросте становище склалося і на селі. У кінці 1920 — на початку 1921 р. сільське господарство України переживало тяжку кризу. Загальна площа посівів у республіці у 1920 р. становила 16 721 тис. дес. проти 19 641,2 тис. дес. пересічно в 1909—1913 рр., тобто посівна площа скоротилася на 15 %². Зокрема, селянські посіви до революції становили 16043,3 тис. дес.³, а в 1920 р. — 16 646 тис.⁴. Складається враження, що селяни не тільки не зменшили свої посіви, але навіть дещо розширили їх. Але це оманливе враження. Селяни не зуміли освоїти всіх поміщицьких посівних площ, переданих їм у ході революційних аграрних перетворень. Наслідком цього недосів становив у 1920 р. 15 %.

На гірше змінилася і структура селянських посівів за 1916—1920 роки. Передусім різко скоротилася питома вага ринкових культур: пшениці з 28,7 до 25,9 %, ячменю з 24,8 до 21,2 %, цукрового буряку, тютюну, хмелю, баштанних культур з 4 до 0,3 %. За їх рахунок збільшилася питома вага посівів жита — з 20,1 до 21,2 %; вівса з 8,3 до 9,6 %; гречки з 3,8 до 4,8 %; проса з 2,4 до 5,2 %, що мали в селянському господарстві України натурально-споживче значення⁵. При цьому необхідно відзначити і регіональні особливості. Площа під ячменем особливо помітно скоротилася в Степу, де він у дореволюційний час був однією з головних ринкових культур. А на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі площа під ячменем майже не зменшилася, оскільки там ця культура мала не ринковий, а натурально-споживчий характер. Становище з вівсом мало протилежний характер. На Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі, де він мав товарне значення, його площі скоротилися. У Степу, де овес мав у селянському господарстві натуральний характер, його питома вага зросла. Подібне спостерігалось і з гречкою: її площі скоротилися там, де вона була товарною культурою — на Поліссі, і зросли в інших регіонах України, де вона мала натуральний характер⁶. Посіви цукрового буряку на Правобережжі, де він був головною ринковою культурою, скоротилися за 1913—1920 рр. на 66—75 %⁷. Площа під хмелем, дуже прибуткової ринкової культури на Волинському Поліссі, скоротилася за цей час на 90 %⁸. Посіви тютюну на Чернігівському Поліссі і на півночі Лівобережжя, головної ринкової культури в селянських господарствах цього району, скоротилися на 96 % і задовольняли тільки натуральні потреби сіячів⁹. Площі під виноградом у селян Придністров'я скоротилися на 60 %¹⁰. Таким чином, ринкові культури, що до 1914 р. давали селянам основний грошовий прибуток, до початку 1921 р. занепали.

За 1914—1920 рр. помітно погіршилося забезпечення селянських господарств реманентом. У 1920 р. річна потреба селян у плугах, культиваторах, залізних боронах була задоволена тільки на 3,5 %¹¹. У 1920 р. складною проблемою було полагодити реманент, його зношеність досягла 50—70 %¹². Через нестачу реманенту якість обробітку ґрунту з року в рік погіршувалася.

У 1920 р. у стані занепаду перебувало і селянське тваринництво. Дані свідчать, що за роки війни кількість коней у селянських господарствах України зменшилася на 8,2 %¹³. По окремих губерніях цей показник був значно вищий від середнього по республіці: на Київщині кількість коней зменшилася на 13,8 %, на Миколаївщині — на 18,2 %¹⁴. Найбільше скоротилася кількість коней віком понад 4 роки. Чисельність молодняка, навпаки, дещо збільшилася. Такий характер змін у кінському табуні був, без сумніву, наслідком великих ревізицій коней з селянських господарств до армії. В той же час селянство ціною великих зусиль намагалося зберегти підростаючий молодняк, котрий після війни міг стати тягловою силою. В цілому якісний склад кінського поголів'я значно погіршився. За 1917—1920 рр. були розорені кінні заводи і злучні пункти, селянське конярство залишилося без племінної бази. За роки війни широко розповсюдились пошесті, масові захворювання коней, особливо на чесотку. Багато селян, щоб уникнути ревізиції, навмисне підтримували у своїх коней чесотку. І, як писав очевидець, «коні прийшли в жахливий стан: облізли і виснажені, вони ледве волочили ноги»¹⁵. До війни в селянському господарстві України йшов неупинний процес витіснення волів кінськими, оскільки коні — продуктивніша тяглова сила. У 1914—1920 рр. відбувався зворотний процес, тому що воли не становили такої цінності для армії, як коні, їх менше ревізували, і селяни почали розводити волів замість коней. У роки війни в бідняцьких господарствах України як тяглову силу почали використовувати корів¹⁶. Цього явища не знали в українському селі в 1913 р., а в 1920 р. цей факт не викликав подиву в людей. Село зубожіло.

Поголів'я тонкорунних овець, вовна яких йшла на продаж, теж скоротилося. Їх замінили грубошерсті тварини, вовна яких використовувалася для натуральних потреб у селянському господарстві¹⁷. Отже, і цей показник свідчить про занепад ринкових галузей у селянському господарстві, замиканні його виключно на власні потреби.

Дані свідчать, що за роки війни зменшилася кількість усіх видів худоби в перерахунку на одне господарство. При цьому середня забезпеченість селян худобою зменшилася більше там, де худоби тримали

більше. Так, у Київській губернії в середньому на одне господарство в 1917 р. припадало 4,76 голів худоби, а в 1920 р. — 4,43 голови, тобто на 7 % менше. В степовій Одеській губернії, багатшій худобою, ніж попередня губернія, в 1917 р. припадало на двір пересічно 9,66 голів, а в 1920 р. — 6,9 голів, тобто спостерігається зменшення на 29 %¹⁸. Ці порівняння свідчать про те, що селяни позбулися в першу чергу товарних лишків худоби, залишивши мінімальну кількість для власних потреб.

Таким чином, на кінець 1920 — початок 1921 р. і в тваринництві України спостерігалися ті ж процеси, що і в рільництві: згортання товарних галузей, спад основних економічних показників, кількісне і якісне погіршення череди.

Неминучим супутником загального зубожіння селянського господарства наприкінці громадянської війни було різке падіння врожайів. Так, врожайність 8 головних культур — озимої пшениці і жита, ярої пшениці, ячменю, вівса, гречки, проса і кукурудзи — знизилася за 1914—1920 рр. на 47,7—69,0 %¹⁹.

Скорочення посівних площ, зменшення врожайності призвели до катастрофічного зменшення валових зборів зерна та іншої сільськогосподарської продукції в Україні. В 1913 р., у співставних кордонах, валовий збір зернових в Україні дорівнював 1334,6 млн пудів. З цієї кількості зерна селянська частка складала 950 млн пудів. У 1920 р. валовий збір цих же зернових зменшився до 513,5 млн пудів. Майже повністю це був хліб, вирощений у селянських господарствах. Таким чином, валовий збір хліба в 1920 р. складав не більше 38,5 % від рівня 1913 р., в тому числі збір у селянському господарстві скоротився до 54,1 %²⁰. Різке зменшення валових зборів зерна свідчило про серйозну кризу в селянському господарстві УРСР наприкінці 1920 р.

Криза була викликана кількома чинниками, що нашарувалися один на одного. Процес занепаду сільського господарства розпочався в роки Першої світової війни. Велику шкоду селянському господарству України завдали громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція. Під час війни були зруйновані майже всі економічні зв'язки між селянським господарством і промисловістю, між містом і селом, між центром і периферією, між внутрішнім і зовнішнім ринками.

Ліквідація великих господарств — головних виробників товарної сільськогосподарської продукції в країні до революції — не могла негайно компенсуватися за рахунок розширення виробництва в селянських господарствах. Нарешті, політика воєнного комунізму, а всередині її — продрозкладка, болоче вдарили по селянському господарству. Наприкінці громадянської війни селянство проявило гостре незадоволення існуючим станом речей. Економіка весни 1921 р. перетворилася на політику²¹. Життя владно вимагало докорінної зміни економічної політики Радянської влади.

1.2. Перехід до непу

Х з'їзд РКП(б), що відбувся 8—16 березня 1921 р., започаткував поворот країни до непу²². Неп змінював воєнно-комуністичні форми господарювання на економічні, що ґрунтувалися на розвитку товарно-грошових відносин, на принципах госпрозрахунку в державному і кооперативному секторах економіки, прийнятних нормах оподаткування товаровиробників, на широкому розвитку кооперації, співіснуванні різних форм господарювання, використанні приватної ініціативи в межах і формах, придатних для радянської держави.

Перехід до непу розпочався заміною продрозкладки продподатком. Без продовольства, без сировини не можна було відбудувати промисловість. Ситуація, що склалася в країні, вимагала почати відбудову економіки з сільського господарства. Як зазначалося в постанові Х з'їзду РКП(б) «Про заміну розверстки натуральним податком», він вводився «для забезпечення правильного і спокійного ведення господарства на основі більш вільного розпорядження землеробом своїми господарськими ресурсами, для зміцнення селянського господарства і піднесення його продуктивності, а також з метою точного встановлення державних зобов'язань»²³.

Наприкінці березня 1921 р. за постановою ВУЦВК продрозкладку замінено продподатком і в Україні²⁴. Продподаток був значно менший від продрозкладки. Так, у постанові РНК УРСР від 28 травня 1921 р. «Про натуральний податок на хліб, картоплю і олійне насіння», яка була прийнята на основі постанови ВУЦВК від 27 березня, загальна сума податку ста-

новила 126 млн пудів зерна замість 180 млн пудів згідно з продрозкладкою²⁵. Згодом, через неврожай у Степу, продподаток на 1921/22 р. неодноразово зменшувався²⁶. Річний натуральний податок на м'ясо складав у 1921 р. 2,4 млн пудів замість 6,54 млн пудів продрозкладці²⁷. Рештою селяни могли розпоряджатися за власним розумінням. Особиста матеріальна зацікавленість у збільшенні продукції мала стати однією з головних рушійних сил у відбудові і подальшому розвитку сільськогосподарського виробництва. З цією метою постановою X з'їзду РКП(б) «Про заміну розверстки натуральним податком» передбачала певні пільги для старанних господарів, які збільшували посівну площу, підвищували продуктивність свого господарства²⁸. Разом з тим більшовики рішуче проводили класову лінію в оподаткуванні: селянські господарства, що мали менше однієї десятини посіву, від податку звільнялися, для незаможних господарств передбачалися пільги, заможні сплачували підвищений продподаток²⁹. Таким чином, вводився прогресивний принцип оподаткування, згідно з яким процент відрахування від виробленої продукції залежав від потужності селянського господарства. Частину продподатку планували залишити на місці безпосередньо для постачання селян-незаможників³⁰. Усі запаси сировини, продовольства і кормів, що лишалися у селянина після сплати продподатку, зоставалися в його розпорядженні³¹. В умовах товарного виробництва їх можна було реалізувати лише через торгівлю.

Потрібно зазначити, що форми економічних зв'язків між промисловістю і селянським господарством визначилися не відразу. Більшовики вважали, що можна буде обійтися лише товарообміном у місцевих межах. Але життя посміялося над цими прожекетами. Уже восени 1921 р. стало зрозуміло, що єдино вірною формою змички дрібних господарств товаровиробників-селян і промисловості може бути тільки торгівля.

У нових умовах якісно змінилася роль кооперації. X з'їзд РКП(б) у постанові «Про кооперацію» доручив ЦК виробити і провести в життя згідно з новою економічною політикою практичні заходи по кооперації³². Серйозно займався цими питаннями і В. І. Ленін³³. Він виношував думки про поголовне

кооперування всього населення, усіх сфер економіки, починаючи з виробництва й торгівлі і закінчуючи сферою обслуговування. Кооперативне підприємство, яке об'єднувало б у собі виробників-власників і основного капіталу і виробленої продукції, мало перевагу над державним підприємством, оскільки в останньому особистий інтерес виробника представлено опосередковано, а в кооперативі — безпосередньо. Члени кооперативу кровно зацікавлені в підвищенні продуктивності праці, у процвітанні виробництва.

21 червня 1921 р. РНК УРСР постановила запровадити на території республіки постанову РНК РРФСР від 17 травня 1921 р. «Про керівні вказівки органам влади по відношенню до дрібної і кустарної промисловості і кустарної сільськогосподарської кооперації», а 26 липня — ввести в дію в республіці декрет ВЦВК і РНК РРФСР від 7 травня 1921 р. «Про кустарчу і дрібну промисловість»³⁴. Цими актами за кожним громадянином визнавалося право вільно займатися кустарними промислами, а також організовувати дрібні підприємства з числом найманих робітників до 20. Кустарі і власники цих майстерень отримали право вільно купувати сировину і розпоряджатися своєю продукцією. Постанова сприяла збільшенню товарної маси в країні, пожвавленню товарно-грошових відносин.

«Наказ РНК РРФСР про проведення в життя засад нової економічної політики» від 9 серпня 1921 р. і поширений на територію УРСР визначав принципово нові, у порівнянні з періодом воєнного комунізму, методи господарювання в державній промисловості. В їх основу були покладені принципи госпрозрахунку, самофінансування і самоокупності. Матеріальне заохочування робітників почало відігравати головну роль у підвищенні продуктивності праці і зміцненні трудової дисципліни³⁵. Одночасно РНК УРСР видала постанову, котра дозволяла кооператорам, товариствам і приватним особам орендувати державні промислові підприємства. Орендаторам було надано право приймати замовлення від організацій і окремих громадян, виробляти товари на продаж, заключати умови про поставки як з приватними особами, так і з державними установами³⁶.

Велике значення для всебічного розвитку економіки, в тому числі і селянського господарства, мала

грошова реформа, проведена в перші роки непу. Без стабільного карбованця не можна було розраховувати на оздоровлення всього народногосподарського організму.

З переходом до непу з'явилася потреба конкретизувати заходи по відношенню до дрібного селянського господарства. Це було зроблено на XI конференції РКП(б) у грудні 1921 р., яка декларувала: принцип непорушного збереження націоналізації землі; зміцнення селянського землекористування; надання селянам свободи вибору форм землекористування; створення всіх умов, необхідних для правильного існування і розвитку селянського господарства; підтримку всіма можливими заходами маломісних селянських господарств шляхом надання пільгових умов кредиту, відпуску сільськогосподарського реманенту тощо та полегшення податкового тягаря³⁷. IX Всеросійський з'їзд Рад (грудень 1921 р.) у постанові «Про відбудову і розвиток сільського господарства» підтвердив непорушність принципу націоналізації землі, право селян на вільний вибір форм землекористування, закріпив лінію на забезпечення максимальної сталості землекористування селянських господарств. З'їзд прийняв принципово нові рішення про тимчасову, короткотермінову земельну оренду і про умови застосування найманої праці в селянських господарствах³⁸. 11 квітня 1922 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли декрет, що дозволяв земельну оренду і найману працю на Україні³⁹.

З переходом до мирного будівництва необхідно було змінити правову основу селянського землекористування. 28 лютого 1921 р. Пленум ЦК КП(б)У, а 2 березня 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд Рад постановили закріпити землю за селянами на 9 років у районах, де вилучені лишки землі у куркулів, розподілені кошичні нетрудові землі, а також виділені угіддя для радгоспів, цукрових заводів і установ та створений волоський запасний земельний фонд⁴⁰. 27 травня 1922 р. ВУЦВК прийняв «Основний закон про трудове землекористування», де були визначені найважливіші правові норми, що забезпечували сталість селянського землекористування⁴¹. Статті цього закону майже без змін увійшли до Земельного кодексу УРСР, прийнятого ВУЦВК 29 листопада 1922 року⁴². Зі вступом у дію Земельного кодексу всі попередні зе-

мельні акти втрачали чинність. Кодекс визначав норми земельного права в умовах непу і регулював земельні відносини в доколгоспному селі. Націоналізація землі і передача майже всієї її площі в індивідуальне користування селянам становили основи земельного ладу на селі в роки непу. Правове регулювання землекористування індивідуального селянського господарства було необхідне тому, що відновлення і розвиток виробничих сил селянського господарства були одним з першочергових завдань нової економічної політики. Всі землі сільськогосподарського значення складали єдиний державний земельний фонд, котрий знаходився у віданні Наркомзему та його місцевих органів. Трудящому селянству надавалось першочергове право на користування землею сільськогосподарського значення. При цьому у кодексі підкреслювалося, що право на користування землею мали всі громадяни УРСР без різниці статі, віросповідання, національності. Особиста праця на землі була головною умовою для отримання земельного наділу. Ця вимога кодексу становила серйозну перепону для концентрації землі в руках нетрудових елементів. Земельний кодекс гарантував сталість прав трудового землекористування і повну самостійність при виборі способів і форм ведення господарства. Селянин отримував землю в безстрокове користування. Таким чином, Земельний кодекс 1922 р. юридично закріпив ті земельні відносини в країні, котрі склалися після жовтневого перевороту. Він підбив підсумки аграрної політики радянської влади за попередній період і став правовою основою земельного ладу на час здійснення нової економічної політики.

У 1922 р. перебудова народного господарства країни на засадах нової економічної політики була в основному завершена. Неп відкрив можливості для вільного розвитку всіх форм господарювання на селі, створив необхідні умови для розвитку селянського господарства.

1.3. Селянське господарство і сільськогосподарська кооперація

Велике значення для розвитку селянського господарства в роки непу мала сільськогосподарська кооперація. Під час воєнного комунізму вона, як і ін-

ші види кооперації, була інтегрована в одну споживчу кооперацію під керівництвом Наркомпроду. Членство в цій організації було обов'язковим. Ці заходи призвели до різкого обмеження функцій кооперації, її одержавлення і згортання діяльності. Визнання необхідності матеріальної зацікавленості трудівника в результатах власної праці, правочинності не лише громадських, але й приватних інтересів виробника, легалізація товарно-грошових відносин — всі ці нові підходи до механізму функціонування економіки, що з'явилися в період непу, усували теоретичні перепони для включення кооперації в структуру народного господарства. В 1921—1922 рр. відбулася дезінтеграція кооперативної системи: споживча, сільськогосподарська, кустарно-промислова та інші види кооперації відокремилися одна від одної, почали діяти самостійно. Умови дрібного товарного виробництва об'єктивно штовхали селянина до вступу в сільськогосподарську кооперацію.

ВУЦВК і РНК УРСР спільною постановою від 26 жовтня 1921 р. дозволили селянам організовувати сільськогосподарські кооперативні товариства як для спільного ведення сільськогосподарського виробництва, так і для організації праці своїх членів, постачання їх необхідними сільськогосподарськими знаряддями, насінням, добривами та іншими засобами, а також для переробки лишків продуктів землеробства та інших справ, спрямованих на збільшення кількості і поліпшення якості вироблених ними сільгоспродуктів. Сільськогосподарським товариствам та їх спілкам надали право об'єднуватися як по територіальній, так і по виробничій ознаці. Товариства та їх об'єднання отримали права юридичних осіб продавати або вимінювати сільськогосподарські продукти власного виробництва, набувати необхідні їм знаряддя, матеріали, обладнання, відкривати майстерні і заводи по переробці та збуту сільськогосподарської продукції⁴³. 18 березня 1922 р. був створений Всеукраїнський центр — «Сільський господар»⁴⁴.

Сільськогосподарська кооперація розвивалася у різних формах. Низова мережа складалася з універсальних товариств, що виконували кредитні, збутово-постачальні та виробничі функції, і з спеціальних (фахових) товариств, що охоплювали окремі галузі сільського господарства.

Універсальні товариства об'єднувалися у районні та окружні кооперативні спілки, діяльність яких координувалась «Сільським господарем». Спеціальні товариства з 1924 р. об'єднувалися у фахові спілки — «Добробут» (скотарсько-молочарська спілка), «Кооптах», «Укрсельцукор», «Укрбурякоспілка», «Плодоспілка», «Хмільсоюз» тощо, котрі були відгалудженнями «Сільського господаря». Кількість спеціалізованих спілок не була сталою: у 1924 р. їх налічувалося 4, у 1925 р. — 6, у 1928 р. — 7, восени 1929 р. — 9 (скотарсько-молочарська, птахівнича, садово-городньо-виноградна, буряківнича, технічних культур, насінницька, меліоративна, рибальська і сільської електрифікації)⁴⁵.

Підрахувати кількість сільськогосподарських кооперативів і відсоток охоплених ними селянських дворів в Україні за 20-ті роки важко, оскільки в джерелах містяться різні цифрові дані. Справа в тому, що сільськогосподарська кооперація переживала процес бурхливого розвитку — виникали нові товариства, укрупнялися або розпадалися існуючі об'єднання, з'являлися позастатутні кооперативні об'єднання, що не входили до мережі «Сільського господаря». У 1929 р. ЦСУ УРСР вибрало найцінніший і найважливіший матеріал, розпорошений по різних виданнях ЦСУ, Наркомзему, Наркомфіну, «Сільського господаря», врахувало територіальні зміни в республіці. Результати цих підрахунків подано в табл. 1. Наведені дані свідчать про невинне зростання кількості кооперативних об'єднань: чисельність низових товариств за 6 років (1923—1928) збільшилася більш ніж в три рази і наприкінці 1928 р. становила понад 26 тис. Враховуючи те, що в республіці нараховувалося 54,8 тис. сільських населених пунктів, можна зробити висновок, що кооперативні об'єднання діяли практично в кожному другому селі. Особливо швидко зростала мережа спеціалізованих (фахових) товариств. Якщо в 1923 р. вони склали лише 3 % від загальної кількості низових кооперативів на селі, то в 1928 р. — понад 45 %. Зростання кооперативних організацій переважно за рахунок фахових товариств відповідало організаційно-виробничим запитам селянських господарств, свідчило про посилення спеціалізації і інтенсифікації у сільському господарстві, сприяло підвищенню його ефективності, більш широкому впровад-

женню складної техніки, розширенню первинної переробки сільськогосподарської продукції та її організованого збуту. Охоплюючи галузь за галуззю, фахова кооперація вносила в них помітні позитивні зміни, залучала селян до більш прогресивних технологій, що впливало і на врожайність, і на валові збори в рільництві, на продуктивність тваринництва, а також підвищувало добробут селян.

У 1924 р. сільськогосподарська кооперація УРСР усіх видів об'єднувала 15,3 %⁴⁶, у 1926 р. — 18,1 %, у 1927 р. — 25,1 %, у 1928 р. — 38,6 %⁴⁷, у травні 1929 р. — понад 50 %⁴⁸ селянських дворів. Виробники хмелю, цукрового буряку, махорки вже в 1927 р. були кооперовані на 90 %⁴⁹. Таким чином, процент охоплення селянських господарств кооперацією у 20-х роках швидко зростав, що свідчило про її популярність серед селян. Останньої не було б, якби кооперація не приносила користі селянському господарству.

За станом на 1 жовтня 1924 р. бідняки складали 58 % членів сільськогосподарської кооперації, середняки — 38 %, багаті — 4 %⁵⁰. Про зростання популярності сільськогосподарської кооперації серед селянства в роки непу свідчить зростання серед її членів питомої ваги середняків. На 1 жовтня 1927 р. соціальний склад кооперації складався на 14,8 % з бідняків, на 80,0 % з середняків і на 5,2 % із багатіїв⁵¹. Отже, середняки переважали серед членів кооперації. Якщо взяти за 100 % кожен соціальну групу або прошарок у селянстві, то за станом на 1 жовтня 1927 р. бідняки були об'єднані в сільськогосподарську кооперацію на 17 %, нижчесередні (незаможні) господарства на 25,3 %, типово середняцькі на 32,5 %, вищесередні на 42,8 %, багаті на 28 %⁵². Отже, і ці цифри свідчать про найвищий процент охоплення кооперацією середняків.

За станом на 1 жовтня 1929 р. сільськогосподарські кредитні товариства складали 27,9 % від загальної кількості товариств низової мережі, тобто були найчисленніші⁵³. Тому спинимося на її організації і діяльності.

Кредитна кооперація офіційно відновила свою діяльність 5 квітня 1922 р., коли ВУЦВК прийняв декрет «Про кредитну кооперацію», згідно з яким для поліпшення умов розвитку сільського господарства і кустарної промисловості громадяни УРСР мають

право засновувати кредитні та позичково-ощадні кооперативні товариства⁵⁴. Своїм членам кредитні товариства надавали позички на господарські потреби (придбання реманенту, матеріалів, сировини, обладнання тощо) на пільгових умовах. Засоби цих товариств мали складатися зі вступних внесків, паїв, вкладів, авансів, позичок у приватних осіб і установ, прибутків від фінансових операцій і кредитування⁵⁵. Але зубожіння села після семи років війн і воєнно-комуністичного експерименту було настільки великим, що селянство без допомоги держави не змогло розгорнути систему сільськогосподарського кредиту. Тому 24 січня 1923 р. ВУЦВК прийняв постанову про організацію сільськогосподарського кредиту⁵⁶. Та щоб налагодити кредитну справу, потрібен був стабільний курс карбованця в країні. Постійна девальвація радзнака в 1923 р. надзвичайно гальмувала розвиток кредитних операцій на селі⁵⁷. Сприятливі умови для кредитної роботи з'явилися лише з 1924 р., коли закінчили грошову реформу.

В УРСР першою з кредитних установ, що відродила свою діяльність після громадянської війни, була Всеукраїнська контора Держбанку в Харкові, що відкрилась у грудні 1921 р. Створений при ній сільськогосподарський відділ займався сільськогосподарським кредитом⁵⁸. 24 липня 1922 р. розпочав свою діяльність Всеукраїнський кооперативний банк (Українбанк), а протягом 1923 р. було відкрито губернські товариства сільськогосподарського кредиту⁵⁹. Вони почали займатися кредитуванням спочатку споживчої, а згодом і сільськогосподарської кооперації. Поряд з цією системою кооперативного кредиту, «Сільський господар» з осені 1922 р. розпочав роботу по кредитуванню своїх членів реманентом, будматеріалами, насінням тощо. Одночасно виникло і третє джерело кредиту: у лютому 1922 р. при Наркомземі УРСР було створено акціонерне товариство «Село — допомога»⁶⁰. Окрім інших функцій це товариство отримало завдання кредитувати селянські господарства, в тому числі і через кооперативну мережу. Це кооперативне товариство діяло до лютого 1923 р.⁶¹ У 1922 р. кредитні функції здійснювали на селі також «Насінницьке товариство на паях» і акціонерне товариство «Село — техніка»⁶². Головний дефект такого стану сільськогосподарського кредиту в Україні — це відсутність еди-

ного центру⁶³. Таким центром кредитування селянських господарств по лінії сільськогосподарської кооперації став створений 27 листопада 1923 р. Український сільськогосподарський банк (Укрсільбанк)⁶⁴. У лютому 1924 р. з метою об'єднання всіх заходів в царині сільськогосподарського кредиту у Москві був створений Центральний сільськогосподарський банк СРСР (Центросільбанк)⁶⁵. Отже, вся система сільськогосподарського кредиту в 1924 р. набула такого вигляду: Центросільбанк — Укрсільбанк — філії банку (їх в Україні було три) — окружні або районні сільбанки — кредитні спілки — низові сільськогосподарські кредитні товариства⁶⁶. Поряд з фінансовим і організаційним зміцненням системи сільгоспкредиту та розгортанням її кредитової діяльності, низова мережа кредитних товариств поступово розширювалася і становила (за станом на 1 жовтня) в 1926 р. — 1386, у 1927 р. — 1555, у 1928 р. — 1903⁶⁷. Поступово зростала і кількість селян — членів сільськогосподарської кредитної кооперації. Якщо в 1925 р. їх нараховувалося приблизно 530 тис.⁶⁸, то в 1927 р. — 860 тис.⁶⁹, а восени 1929 р. — 2114,4 тис.⁷⁰. Фактично кредитною кооперацією було охоплено до половини селянських господарств республіки.

За станом на 1 січня 1924 р. вклади і пайовий капітал у червінцях сільськогосподарської кредитної кооперації України становив приблизно 2,9 млн крб., з яких селянські паї та вклади складали 1,4 %⁷¹. Це дуже незначна сума. Для порівняння, до революції фонд закладів дрібного кредиту в українському селі складав у співставних цінах 176 млн крб., з них селянські вклади — 120 млн, або 68,4 %⁷². Отже, внутрішні резерви для збільшення питомої ваги селянських паїв і вкладів у доколгоспному селі були. І дійсно, на протязі 20-х років сума коштів, що була в розпорядженні установ сільськогосподарського кредиту, невинно зростала: у 1926 р. вона становила 88,7 млн крб., з них селянські вклади 5,5 %, у 1927 р. — 148,6 млн. (тобто був перевершений рівень 1913 р.), але селянська частка складала тільки 7,2 %, у 1928 р. — 235,2 млн., з них селянські паї і вклади — 8,6 %⁷³. Усього за 1924—1928 рр. у селянське господарство України через систему сільськогосподарської кредитної кооперації було вкладено 300 млн крб.⁷⁴. Державні кредити складали 75 % цієї суми, решту ста-

новили прибутки самої кооперації та паї і вклади селян⁷⁵.

На першому місці за числом членів кредитної кооперації стояли господарства, що мали засобів виробництва на двір на суму від 401 до 800 крб. (35,3 % від загальної кількості). Це типово середняцькі господарства, які отримали 35,5 % позичок. Разом з групою нижчесередніх господарств (від 201 до 400 крб.) і вищесередньою групою (801—1600 крб.) середняки отримали 82,6 % позичок, складаючи 80 % членів кредитної кооперації. Бідняки (14,8 % членів кооперації) отримали 9,5 % кредитних сум. Багаті селяни, що мали засобів виробництва на двір на суму понад 1 600 крб, склали 5,2 % членів кредитної кооперації і отримали 7,9 % позичок⁷⁶. Тобто, ці цифри динамічного обстеження 1927 р. свідчать, що за своїм соціальним спрямуванням сільськогосподарський кредит переважно обслуговував середняцькі господарства. Разом з тим необхідно зазначити, що в галузі кредитування селянських господарств політика радянської влади була націлена на надання пільг бідняцько-незаможним господарствам⁷⁷. Це особливо стало помітно після 1927 р. Так, за даними вибіркового обстеження в 1928/29 господарському році біднота отримала 70 % кредитних сум, середняки — 29 % і заможні — 1 %⁷⁸. Потрібно зазначити, що орієнтація на бідноту при видачі кредитів породжувала ряд проблем, передусім проблему вчасного повернення кредиту, адже це не субсидія, і якщо кредит вчасно не повертають, то система сільгоспкредиту розвалюється. Проблема вчасного повернення позик так і не була розв'язана у доколгоспному селі, що, звичайно, помітно гальмувало розвиток кредитної кооперації — селянські паї та вклади так і не досягли рівня 1913 року. До інших недоліків сільгоспкредиту необхідно віднести його переважно державний характер, що ущемлювало кооперативні засади, зв'язувало самостійність селян у розпорядженні кредитом. Далі, кредит мав переважно короткотерміновий характер, а селянське господарство вимагало довгострокового кредиту. В середині 20-х років лише 30 % позик, які отримали селяни, були довготерміновими (до 5 років), решта короткотерміновими (до 12 місяців)⁷⁹.

У 20-х роках на першому місці стояло кредитування селян для придбання реманенту і машин —

28 % від загальної кількості кредитів, на другому місці стояло забезпечення позиками виробництва і збуту продукції рослинництва і тваринництва — 24,9 % кредитів; на третьому місці — кредитування купівлі робочої худоби — 23,1 %; кредитування будівництва на селі було на четвертому місці — 11,1 %; забезпечення позиками землевпорядження і меліорації селянських земель на п'ятому місці — 1,7 % кредитів. Всього кошти для набуття основних капіталів у селянському господарстві складали 64,8 % усіх позик. На кредитування продукційно-збутових процесів і перероблення сільськогосподарської продукції в сільському господарстві припадало 26,5 %, на всі інші витрати — 8,7 % кредитів⁸⁰.

Машинопостачання села в 20-х роках йшло двома руслами — державним і кооперативним. З 1924 р. кооперативне постачання машин селу сконцентрувалось у руках сільськогосподарської кооперації⁸¹. На місцях була створена мережа спеціальних машинних або машинно-тракторних товариств для спільного придбання і використання техніки. Кількість цих кооперативних об'єднань селян дуже швидко зростала і наприкінці 1928 р. налічувала 4528, охоплюючи 94,4 тис. селянських господарств, або 2,2 % від їх загальної кількості⁸². Звичайно, це було дуже мало, але початок був покладений. Селяни з 1921 по 1929 рр. придбали сільськогосподарського реманенту і машин на суму 180 млн. крб. (в цінах 1926 р.), зокрема з допомогою кооперативного кредиту на суму 87 млн крб.⁸³ Машинно-тракторні товариства за станом на 1 жовтня 1928 р. мали реманенту на суму 11,3 млн крб.⁸⁴ Отже за допомогою кооперації селяни серйозно поліпшували своє реманентне забезпечення. Окрім того, необхідно пам'ятати і про справді революційне значення впровадження складної сільськогосподарської техніки, зокрема тракторів, у дрібне селянське господарство. Опираючись на машинно-тракторні товариства, при умові впровадження громадських сівозмін, селянське господарство було здатне здійснити якісний прорив у підвищенні продуктивності праці, поліпшенні агрокультури та врожайності збільшенні валових зборів сільгосппродукції. На жаль, прибічники тоталітарної системи нав'язали країні свій шлях розвитку, відкинули цей варіант розвитку, ставку зробили на суцільну колективізацію.

У 20-х роках сільськогосподарська кооперація організувала мережу машинопрокатних і зерноочисних пунктів. У 1927/28 р. в Україні діяло 1336 машинопрокатних і 2122 зерноочисних пунктів⁸⁵. Наприкінці 1929 р. їх було разом 5153 з загальною кількістю 29 тис. одиниць сільськогосподарських знарядь; 21 % цих пунктів належав земельним громадам, 16 % кооперативним буряковим товариствам, 36 % універсальним товариствам, 27 % іншим кооперативним об'єднанням⁸⁶. Якщо врахувати, що в Україні наприкінці 20-х років нараховувалося 10733 сільради, то виявиться, що прокатні і зерноочисні пункти діяли в кожній другій з них.

Роль сільськогосподарської кооперації в постачанні селянському господарству необхідних йому знарядь праці, товарів та матеріалів виробничого призначення з року в рік зростала (див. табл. 2). Наприкінці 1928 р. вона постачала селянському господарству всі міндобрива і сортове насіння, майже всі сільськогосподарські знаряддя, три чверті будматеріалів і більше половини металу. Отже, сільськогосподарська кооперація стала головним постачальником промислової продукції виробничого призначення на село, без її діяльності на цьому терені годі уявити нормальний розвиток селянського господарства.

Швидко зростала роль сільськогосподарської кооперації і в збуті продукції сільського господарства (див. табл. 3). Ці дані свідчать, що у 1927/28 р. вона охоплювала майже третину товарних лишків (32,2 %) і до половини (45,9 %) планових заготівель найважливіших сільськогосподарських продуктів.

Особливо вражаючі успіхи кооперація мала в 20-х роках у справі вирощування і реалізації цукрового буряку — однієї з головних технічних культур в Україні. Перші буряківничі товариства виникли на Правобережжі в 1921 році. Головцукор весною 1921 р. створив секцію буряківничої кооперації. Одночасно почали виникати кооперативи другої ланки — бурякоспілки. Вони об'єднували бурякові товариства, що працювали в районі одного цукрозаводу. Бурякоспілки в 1921—1923 рр. об'єднувалися навколо секції буряківничої кооперації, а з 1924 р. виділилися в окрему спеціалізовану буряківничу кооперацію — «Укрбурякоспілку» — під проводом «Сільського господаря». Бурякоспілки кооперували в 1923/24 р. до

47,8 % всіх селянських посівів буряку, в 1925/26 р. — 82 %, у 1926/27 р. — 96 %, у 1927/28 р. — 100 %⁸⁷. Восени 1929 р. до 1262 низових буряківничих товариств України входило 747,8 тис. селянських господарств, тобто практично всі бурякосіючі селянські господарства⁸⁸. Крім організації вирощування і збуту буряку сільськогосподарська кооперація через організовану спілку «Укрсельцукор» почали з 1923 р. його переробку на орендованих нею у держави цукрових заводах. У 1923 р. таких заводів було 8, а в 1925 р. — 9⁸⁹. Таким чином сільськогосподарська кооперація в 20-х роках охоплювала весь технологічний ланцюжок вирощування, збуту і переробки цукрового буряку та продажу готової продукції.

Помітне місце серед спеціалізованої кооперації в Україні займала скотарсько-молочарська («Добробут»). Вона виникла в 1924 р. і в перший рік свого існування зуміла кооперувати до 35 % товарних виробників молока⁹⁰. На середину 20-х років ця кооперація охоплювала також 100 % товарних лишків масла і сиру, 30 % м'яса⁹¹. У 1928/29 господарському році «Добробут» охоплював 60,8 % товарного молока селянських господарств⁹². Для переробки і збуту м'ясо-молочної продукції сільськогосподарська кооперація організувала в Україні мережу власних молокозаводів, скотобоеень, лідників, сирзаводів, м'ясокомбінатів, беконних і ковбасних фабрик тощо. Всього таких підприємств наприкінці 20-х років сільськогосподарська кооперація мала 817⁹³.

З 1924 р. сільськогосподарська кооперація організувала широку роботу з метою піднесення селянського тваринництва в галузі організації племінного тваринництва і злучних пунктів. Зокрема, останні наприкінці 20-х років існували в усіх великих селах України⁹⁴.

Помітне місце серед спеціалізованої кооперації займала птахівнича, що в 1929 р. нараховувала 671 низове товариство, котрі об'єднували 160,2 тис. членів, або 3,5 % наявних селянських господарств. Садовгородньо-виноградна кооперація восени 1929 р. налічувала 998 товариств і 124,3 тис. членів або 2,7 % селянських дворів. Спеціалізована кооперація з технічних культур (хміль, махорка тощо, окрім цукрового буряку) восени 1929 р. об'єднувала 105 низових товариств, де нараховувалося 22,5 тис. членів (0,5 %

селянських господарств)⁹⁵. Вищеназвані спеціалізовані спілки наприкінці 20-х років контролювали збут 93 % товарної продукції махорки, 100 % м'яти та раціни, 100 % хмелю, 79 % прядива, 50 % картоплі, 58 % яєць тощо⁹⁶. Сільськогосподарська кооперація впливала на розвиток цих галузей селянського господарства, організувавши 3 птахо-яєчні комбінати, 32 інкубатори, 1 крохмальний завод, 6 винзаводів, 10 сушарень, 2 великі овочесховища, 1 елеватор, 12 хмилесушарень тощо⁹⁷.

Загалом, за даними «Сільського господаря», кооперація охоплювала в 1925/26 р. 20 % товарних лишків продукції селянських господарств, у 1926/27 р. — 22 %, у 1927/28 р. — 37,3 %, у 1928/29 р. — 48,6 %⁹⁸.

Товарообіг сільськогосподарської кооперації в Україні в обсязі всього товарообміну республіки склав у 1925/26 р. — 11 %, у 1926/27 р. — 11,7 %, у 1927/28 р. — 16,8 %⁹⁹.

В організації збуту сільськогосподарської продукції кооперація з другої половини 20-х років все ширше почала застосовувати контрактаційні угоди, котрі дозволяли контролювати і регулювати сільськогосподарське виробництво. Найчастіше угода підписувалася з земельною громадою, що сама перетворювалася в організацію кооперативного типу, і передбачала обов'язки останньої по виробництву і здаванню певної продукції за заздалегідь встановленими цінами, а також забезпечення селянських господарств громади авансом у вигляді чистосортного насіння, агротехнічної допомоги тощо. Контрактація стала такою формою заготівлі, в якій змикалися процеси кооперування товарообігу і виробництва, здійснювався перехід від простіших до складніших форм громадського об'єднання. Сільськогосподарська кооперація практикувала контрактацію з 1922 р., але особливо вона посилилася з 1928 р. У 1928/29 р. в Україні було законтрактовано 6,8 млн га, або четверта частина всієї площі посівів¹⁰⁰.

Таким чином, кооперація в доколгоспному селі стала важливим чинником розвитку селянського господарства. Різними видами сільськогосподарської кооперації було охоплено до половини селянських господарств республіки. Умови дрібного товарного виробництва змушували селян кооперуватися в різних сферах господарської діяльності. Кооперація могла б

стати надійною противагою монополії державних структур, дієвою підмогою сільськогосподарського виробництва, рівня життя селянства. На жаль, насильницька колективізація обірвала цей життєдайний процес.

1.4. Державне регулювання розвитку селянського господарства

Неп, розвиток кооперації на селі розвинули самодіяльність і господарську ініціативу селян. Разом з тим радянська держава не збиралася стояти осторонь соціально-економічних процесів, що відбувалися у селянському господарстві, вона серйозно регулювала їх перебіг.

З господарської точки зору країні потрібно було передусім подолати кризу в селянському господарстві, відбудувати його. Виконання цього завдання ускладнювалось необхідністю переборювати наслідки посухи 1921 р. і пізніших недородів. Слідом за цим необхідно було здійснити комплекс заходів з реконструкції сільського господарства. Одночасно політика радянської влади на селі була підпорядкована тому, щоб підтримати всіма засобами соціалістичну лінію розвитку і залежно від обставин на різних етапах непу по-різному обмежувати капіталістичну тенденцію розвитку селянського господарства.

У 1921 р. засуха в Україні вразила майже весь степовий регіон, 44,2 % території республіки, де проживало 37 % населення¹⁰¹. Виснажене довгими роками війни, розрухою і продрозкладкою, без страхових запасів селянське господарство виявилось безпорадним перед стихією. Як наслідок посівні площі в Степу скоротилися на 40 %¹⁰². Зазнало значних втрат і тваринництво. Так, навесні 1922 р. у степових округах залишилося всього 47,2 % коней, 43,1 % великої рогатої худоби, 55,1 % овець, 18 % свиней¹⁰³. Взимку 1921/22 р. в Україні від голоду страждало до 4 млн. чол.¹⁰⁴, з них померло 235 тис. чол.¹⁰⁵. Отже, першим і невідкладним завданням радянської держави в галузі регулювання селянського господарства була організація допомоги голодуючим районам. Лише потреба в зерні в Степу складала 15 млн пудів¹⁰⁶. Уряд УРСР розпорядився організувати волонтери та сільські комісії для надання допомоги голодуючим¹⁰⁷. У квітні 1922 р. ВУЦВК постановив організувати Товари-

ство відбудови і зміцнення сільського господарства України («Село—допомога»). Держава виділила йому 25 млн крб. золотом для придбання посівного зерна за кордоном, закупівлі племінної худоби і реманенту тощо¹⁰⁸. Одночасно держава тримала в полі зору і соціальну сторону відбудови селянського господарства. Влітку 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову про визнання недійсними кабальних угод на хліб, котрі під час голоду селяни заключили з глитаями¹⁰⁹. З метою знайти необхідні для допомоги селянському господарству і ліквідації наслідків голоду кошти ВУЦВК 29 листопада 1922 р. постановив ввести в республіці загальногромадянський податок на 1922/23 господарський рік¹¹⁰.

У 1921/22 р. з державних фондів продпозику отримали 200 тис. селянських господарств, допомогу насінням — 150 тис. з 779 тис., котрі її потребували¹¹¹. Центральна комісія по боротьбі з наслідками голоду взимку 1921/22 р. годувала на Україні 400 тис. чол., інші організації (Комітет Нансена, АРА тощо) годували 540 тис.¹¹². Насіннєву позику в 1921/22 р. видали в кількості 5,7 млн пудів, у 1922/23 р. — 6,3 млн, у 1923/24 р. — 2,4 млн¹¹³. Весною 1922 р. половина всієї посівної площі степового регіону України була засіяна насінням, яке селяни отримали з державних фондів¹¹⁴. У 1921/22 р. держава виділила 140 трильйонів радзнаків (у цінах 1922 р.) для допомоги селянам степових районів¹¹⁵. На ці кошти було закуплено 300 плугів, 400 борін, 100 сівалок, 20 молотарок, 60 тракторів, сотні голів худоби¹¹⁶. Окрім того, держава відпустила в 1921/22 р. кредит для неврожайних губерній. На ці гроші селяни придбали 12 млн пуд зерна, певну кількість робочої худоби і реманенту¹¹⁷. Спільними зусиллями селян і держави наслідки недороду і голоду 1921/22 р. в Україні були подолані до 1923/24 року. Але в 1924 р. неврожай в Україні повторився. Він охопив 12 округів, де розміщувалося 933,1 тис. селянських господарств і проживало 5 млн людей¹¹⁸. РНК УРСР для боротьби з наслідками недороду, як і в 1921 р., утворила в 1924 р. Надзвичайну комісію. В неврожайних районах комісія зменшила ставки сільськогосподарського податку і обов'язкового страхування, виділила кредити і надала безповоротну допомогу селянам, розподіляла насіннєву і продовольчу допомогу голодую-

чим¹¹⁹. Для збереження худоби в неврожайних районах уряд під застав худоби виділив селянським господарствам кредит у розмірі 3 млн крб. (у червінцях). Це дозволило взимку 1924/25 р. врятувати 130 тис. голів робочої худоби. Весною 1925 р. держава додатково виділила потерпілим господарствам 2,5 млн крб. для купівлі або найму волів та коней. Для засіву озимого клину уряд виділив селянам з державного фонду восени 1924 р. 1,8 млн пудів зерна, що дало змогу засіяти 50 % площ, що постраждали від засухи¹²⁰. Восени 1925 р. селянам, що постраждали від недороду 1924 р., видали додатково допомогу озимим насінням (1,8 млн пудів) і весною 1926 р. ярим насінням (0,6 млн пудів)¹²¹. Зерноочисними машинами, що знаходилися в розпорядженні земоргів і кооперативів, в 1924/25 р. було очищено 10 млн пудів посівного зерна (15 % від загалу), протравлено від шкідників до 15 млн пудів¹²².

У 1925 р. частковий недорід охопив південно-західний регіон України, площею 208 тис. десятин. Державна допомога потерпілим господарствам складала 3,1 млн пудів насінням і 3,9 млн крб. Це дало змогу селянам засіяти 150 тис. ріллі і зберегти худобу¹²³. Всього за 1921—1925 рр. селяни отримали з державних фондів 30,7 млн пудів зерна на посів і для харчових потреб¹²⁴.

У 1927 р. недорід знову охопив значну площу степових округів. Для подолання наслідків цього недороду уряд виділив восени 1927 р. 3,3 млн пудів зерна, 2 млн крб¹²⁵.

Взимку 1927/28 р. вимерзли озимі посіви на площі 4 млн дес., постраждали 732 тис. селянських господарств. Уряд з державних фондів видав допомогу: 13,8 млн пудів зерна і кредитів на суму 22,9 млн крб¹²⁶. Взимку 1928/29 р. озимина знову загинула на значних площах. Тому весною 1929 р. селянам виділили насіннєву допомогу в розмірі 10,4 млн пудів зменшили оподаткування та обов'язкові страхові збори на 19,6 млн крб¹²⁷.

Таким чином, протягом 20-х років держава надавала селянському господарству допомогу у ліквідації наслідків недорідів. Але ці заходи не могли запобігти причинам появи недорідів у майбутньому. Потрібні були радикальні заходи, здійснення яких

унеможливлювало б повторення подібних стихійних лих у майбутньому.

22 травня 1922 р. сесія ВУЦВК прийняла план заходів по відбудові сільського господарства республіки¹²⁸. У вступі відмічалось, що відбудова сільськогосподарського виробництва і його наступний розвиток можливі, якщо будуть приведені в оптимальне співвідношення між собою основні елементи селянського господарства: земельна територія, капітали і праця; раціоналізована агротехніка і організований ринок. У цьому напрямі і були розроблені відповідні заходи. Для стабілізації землекористування сесія ВУЦВК визнала якнайшвидше прийняти в Україні нові закони про землекористування і землеустрій. Це було виконано в тому ж році прийняттям Земельного Кодексу. Для запобігання катастрофічних наслідків засух сесія постановила відновити страховий насінницький фонд у степових селах. До революції у селян цього регіону України завжди був недоторканий запас зерна на випадок засухи. Під час війни і в ході продрозкладки ці запаси були ліквідовані. Саме відсутність страхових запасів під час недороду і призвели до голоду 1921/22 р. і величезного недосіву 1922 р. План ВУЦВК передбачав створити страховий насінницький фонд у розмірі 15 млн пудів, тобто страхував селянське господарство на випадок такого недороду, як у 1921 році. Було підраховано, що для відновлення поголів'я коней у Степу потрібно ввезти в регіон 900 тис. голів. Для цього необхідно вкласти в галузь 54 млн крб. золотом (за цінами 1913 р.). Без державної допомоги селяни власними зусиллями змогли б відновити довоєнне кінське поголів'я лише через 10—12 років. Тому сесія запропонувала уряду два шляхи вирішення цієї потреби: виділити 1,5 млн крб. золотом і підписати угоду з кооперацією на збір коштів у населення для закупки коней. Держава зобов'язалась відкрити мережу кінних ярмарок, встановити пільгові транспортні тарифи для перевезення робочої худоби в степові райони, організувати злучні пункти, купивши для цього 6 тис. племінних тварин, надати лугові ділянки на пільгових умовах з державних земельних фондів для утримання племінних тварин із злучних пунктів, сприяти кредитом в організації кооперативних товариств для вирощування молодняку, зобов'язати земельні громади організувати на кошти

зацікавленого селянства злучні пункти. Для насичення господарств знаряддями праці потрібно було 300 млн крб. золотом (за цінами 1913 р.). Передбачалося при посередництві товариств «Село—техніка» і «Село—допомога» та сільськогосподарської кооперації передати частину необхідного реманенту за кордоном і передати його в першу чергу потерпілим від недороду селянським господарствам у Степу на умовах пільгового кредиту. Одночасно сесія ВУЦВК висловила за передачу заводом сільськогосподарського машинобудування в Україні максимуму наявної сировини, продовольчих пайків для робітників, необхідних обігових капіталів з метою негайного відновлення їх роботи. Для розсмоктування аграрного перенесення, особливо на Правобережжі, передбачалося організувати переселення селян за державний кошт в багатоземельні степові райони. З метою стимулювання розвитку просапних культур сесія ВУЦВК постановила питання про збільшення державних закупівельних цін на ці культури.

Таким чином, план, прийнятий сесією ВУЦВК 24 травня 1922 р., передбачав серйозну державну допомогу селянському господарству у відбудові та реорганізації сільськогосподарського виробництва. VII Всеукраїнський з'їзд Рад (грудень 1922 р.) схвалив цей план і постановив впровадити його в життя¹²⁹.

Найважливішим заходом на шляху поглиблення непу після смерті В. І. Леніна був новий курс, розроблений жовтневим (1924 р.) і квітневим (1925 р.) пленумами ЦК РКП(б), який дістав підтримку на XIV Всеросійській партконференції в квітні 1925 р. та на XIV з'їзді ВКП(б) у грудні того ж року. Суть нового курсу точно передавав модний у 1925 р. лозунг: «Обличчям до села!». Новий курс був націлений на використання економічних важелів і способів у регулюванні розвитку сільського господарства, стимулювання кооперації, усунення адміністративних перепон на шляху всебічного розвитку селянського господарства, піднесення його виробничих можливостей і збільшення товарності на основі матеріальної зацікавленості селян-виробників¹³⁰. Ідеї нового курсу були покладені в основу постанови III з'їзду Рад СРСР від 20 травня 1925 р. про заходи піднесення і зміцнення селянського господарства. Постанова підкреслювала, що інтереси всього народного господарства

країни вимагали поряд із поступовим розвитком промисловості прийняти всі необхідні заходи для якнайшвидшого зміцнення і піднесення всієї маси селянських господарств. З цією метою з'їзд вважав за необхідне відмінити низку обмежень, що затримували розвиток сільського господарства, і доповнити діюче законодавство низкою заходів, які сприяли б піднесенню аграрного сектора економіки. З'їзд засудив будь-які адміністративні заходи проти зростаючої заможної верхівки села, визнав за необхідне підтримати трудове селянське господарство. З'їзд підкреслив, що кооперативне об'єднання селянства — єдиний шлях піднесення їх господарств, позбавлення експлуатації з боку глитаїв-лихварів та посередників і залучення селян до справи будівництва соціалізму. Тому першим і головним завданням радянської влади на найближчий період з'їзд визнав допомогу кооперованому трудящому селянству. Одночасно з'їзд постановив: зменшити єдиний сільськогосподарський податок; заборонити всі незаконні додаткові місцеві побори з селян; закінчити землеустрій у головних районах країни за 10 років, включаючи безплатне землевлаштування бідняцьких господарств; передати селянам малоземельних районів частину земель з держфонду і держлісфонду; строго дотримуватися права вільного вибору форм землекористування, одночасно стимулюючи форми, які більш сприятливі для розвитку механізації і кооперування сільського господарства; збільшити термін оренди; полегшити найм батраків; здійснити заходи по відновленню поголів'я коней на протязі 5 років; обновити і поповнити реманент; посилити постачання в селянське господарство складних машин і сортового насіння; продовжувати політику зниження цін на промислові товари для села і забезпечити для селян реалізацію їх продукції за цінами, що дозволили б покривати видатки і давали б можливість розвитку та зміцнення господарств; всіляко сприяти розбудові підприємств з переробки сільськогосподарської сировини; проводити планомірні заходи щодо відбудови та розвитку сільського господарства в засушливих районах; посилити роботу в справі переселення селян¹³¹ на вільні землі; розширити розмір доступного кредиту для селян¹³². У зв'язку з проведенням у життя нового курсу були внесені відповідні поправки до Земельного кодексу УРСР¹³³. В Україні

прийнято нові правила відносно застосування найманої праці в селянському господарстві, передано селянам частину держлісфонду та земель місцевого значення¹³⁴.

Відбудова і реконструкція сільського господарства потребувала значних капіталовкладень. На жаль, вичерпані дані про загальну суму коштів, вкладених у сільське господарство республіки в період непу, відсутні. До 1924 р. через несталий курс радзнаку цифрові дані, що зустрічаються у джерелах, неможливо порівняти з пізнішими даними. Тільки з 1924/25 р. є порівняльні дані Наркомзему УРСР (див. табл. 4), згідно з якими у 1924/25—1926/27 рр., тобто коли втілювалися у життя принципи нового курсу, капіталовкладення в сільське господарство невпинно зростали і за три роки збільшилися в 1,9 раз. Зокрема, державні капіталовкладення зросли з 55,6 млн до 120,2 млн крб., або в 2,2 рази. Як капіталовкладення розподілялися по галузях, видно на прикладі 1927/28 р.: 40,7 % коштів було виділено рільництву, включаючи витрати і на землеустрій, 24,6 % витратили на реманент; 12,9 % — на робочу худобу; 11,1 % — на продуктивне тваринництво; 6,2 % — на розвиток сільськогосподарської переробної промисловості; 4,5 % — на сільське будівництво¹³⁵.

На виділені кошти до 1 січня 1929 р. було землевпоряджено 9751,5 тис. дес. селянських земель (29 % від загальної площі), а до 1 січня 1930 р. — 14121 тис. дес., або 42 %. Держава оплатила 50 % вартості землевпорядних робіт¹³⁶. При цьому, понад 80 % землевпорядкованих під час непу селянських земель припадало на 1925—1927 рр., коли здійснювався новий курс у сільському господарстві¹³⁷.

Одночасно із землеустроєм розгорталося переселення селян на вільні землі. За підрахунками Держплану України у сільському господарстві республіки на середину 20-х років нараховувалося до 5 млн «лишніх» людей. Особливо страждало від аграрного перенаселення Правобережжя. Держава з 1924/25 р. організувала перенесення селян на колонізаційні фонди Півдня України і за межі республіки. Переселенці отримали кредити в сумі 6,2 млн крб., що дало змогу в 1924/25 — 1928/29 рр. переселити 103,2 тис. селян, або 30,5 тис. господарств; 25,3 % переселенців

осіло на Півдні України, решта виїхала за межі республіки¹³⁸.

Одночасно з переселенням проводилось за допомогою державних кредитів розселення великих сіл на виселки з метою знищення далекоземелля. До 1927/28 р. було розселено 53 тис. дворів з 750 сіл і утворено 1900 виселків на площі 350 тис. дес. Відняки і середняки становили 95 % розселенців¹³⁹.

Вирощуванню добірного насіння відводилась найголовніша роль у справі відбудови і розвитку сільського господарства. Тому держава звільняла селян, що займалися насінництвом, від сплати сільгосподатку¹⁴⁰. Увага до насінницької справи принесла свої плоди: у 1924/25 р. сортовим насінням було засіяно 2 % селянської ріллі, у 1926/27 р. — 5,5 %, а в 1928/29 р. — 10 %¹⁴¹. Отже, з року в рік ця площа збільшувалася.

Серед державних заходів, спрямованих на збільшення врожайності та гуртової продукції рослинництва, окрім організації насінницької справи важливе значення мала боротьба з шкідниками, очищення і протравлювання насіння. Так, боротьбу з шкідниками сільського господарства в 1928/29 р. проведено на площі 2 млн дес., у 1929 р. очищено 50 % посівного матеріалу і протравлено 29 % усього насіння¹⁴².

Держава організувала агрономічне обслуговування селянських господарств. Уже в 1922/23 р. агроперсонал земельних органів в Україні налічував 1067 спеціалістів. Кожний округ було поділено на агрорайони, у кожному агрорайоні діяла група спеціалістів сільського господарства — агроном, зоотехнік, садівник тощо¹⁴³. У 1927/28 р. у сільському господарстві республіки працювало вже 1666 спеціалістів. Один такий спеціаліст припадав на 2,8 тис. селянських господарств, або на 20,6 тис. дес. сільгоспугідь. У 1926/27 р. вони провели 37,1 тис. бесід і лекцій, 1,2 тис. екскурсій, 0,76 тис. сільськогосподарських виставок, організували 2,74 тис. сільськогосподарських курсів тощо¹⁴⁴.

У 20-х роках щорічно в Україні земельні органи проводили конкурс серед колективів сільського господарства за рахунок однопроцентного відрахування від сільгосподатку. Найкраще був організований конкурс у 1925 р., премії отримали 878 земельних громад, 123 кооперативи, 458 колективних господарств.

1000 одноосібників. Сума виданих премій складала 775 тис. крб. (у цінах 1925 р.). Основну частину премій витрачено на придбання тракторів та іншої техніки, племінної худоби, організацію сільськогосподарських переробних підприємств, на проведення землеустрою і меліорації¹⁴⁵.

У 20-х роках, завдяки державним кредитам, на селянських землях України вперше застосували мінеральні добрива. Зокрема, в 1925 р. ними забезпечили 10,5 % селянських посівів цукрового буряка, в 1927 р. — 45 %, у 1929 р. — 65 %¹⁴⁶. Звичайно, наявних міндобрив було недостатньо. Так, у 1928 р. на 1 дес. посіву в Україні пересічно припадало по 4 кг міндобрив, а в Німеччині — по 262,4 кг¹⁴⁷. Та все ж застосування штучних добрив у сільському господарстві України можна вважати започаткованим.

У ході відбудови сільського господарства в Україні була відновлена мережа державних та кооперативних племрозплідників. Зокрема, наприкінці 1926 р. діяло 13 державних кінних заводів, 180 кооперативних кінних племрозплідників, де нараховувалося 16,9 тис. голів коней; 87 племрозплідників великої рогатої худоби, де налічувалось 7,4 тис. голів племінної худоби; 437 племрозплідників із 4,3 тис. голів свиней; 8 племрозплідників овець із 4,1 тис. голів. Окрім того, в 1926/27 р. діяло 6,5 тис. злучних пунктів для коней, 5,1 тис. для корів, 3 тис. для свиней і 2 тис. для овець. У господарському 1926/27 році в Україні діяла 1091 ветеринарна дільниця, що забезпечило надання допомоги 4,1 млн голів худоби, проведення ефективної боротьби з пошестями¹⁴⁸.

Важливе значення для зростання товарного селянського господарства мав розвиток переробної сільськогосподарської промисловості, передусім цукрової, тютюнової, олійної галузей. У роки, коли здійснювався новий курс у сільському господарстві, тобто з 1924/25 до 1927/28 р., виробництво цукру в Україні збільшилося з 38,5 млн пудів до 93,8 млн, тобто в 2,4 рази; виробництво соняшникової олії зросло з 1,3 млн пудів до 4,42 млн, тобто в 1,9 рази; тютюну з 1,2 млн ящиків до 2 млн, тобто в 1,7 рази¹⁴⁹. Наголосимо, що цих вражаючих темпів росту досягнуто при незначних капіталовкладеннях у переробну промисловість. Дефіциту на ці продукти в Україні в 1925—1927 рр. не відчувалося.

Особливо радянська держава звертала увагу на допомогу незаможним господарствам. Безповоротна допомога, що складалася з пільг по сільгосподатку, держстрахуванню, відпуску лісоматеріалів, бюджетних асигнувань на землеустрій, становила в 1926/27 р. 9,4 млн крб., у 1927/28 р. — 19,9 млн і в 1928/29 р. — 20,1 млн. Поворотна допомога держави незаможним господарствам, що складалася з асигнувань республіканського і місцевих фондів бідноти, фондів боротьби з посухою, переселення, чистосортного насіння, кооперування, банківських кредитів, становила в 1926/27 р. 50,7 млн крб., у 1927/28 р. — 71,2 млн і в 1928/29 р. — 92,1 млн¹⁵⁰.

Разом з тим необхідно відзначити, що незважаючи на значні досягнення у відбудові і реконструкції сільського господарства, наявних капіталовкладень у цю галузь економіки було явно недостатньо. Так, кошторис Наркомзему УРСР у 1921/22 р. складав ледве 2,68 % від загального бюджету УРСР¹⁵¹. Як зазначалося з цього приводу в звіті фінансово-облікового управління Наркомзему «така частка для УРСР, де сільське господарство є базою всього народного господарства, мізерна»¹⁵². Капіталовкладення в сільське господарство порівняно з капіталовкладеннями в промисловість були незначними. Якщо їх порівняти з основними фондами сільського господарства, то вони дають такі відсотки: в 1925/26 р. — 5,1 %, у 1926/27 р. — 6,2 %, у 1927/28 р. — 4,6 %. Для порівняння у промисловості ті ж показники становили: 17 %, 20 %, 21 %. Капіталовкладення в сільське господарство забезпечувало лише амортизацію основних капіталів і не забезпечувало розширення виробництва¹⁵³. Для успішного здійснення намічених заходів щодо реконструкції сільського господарства потрібні були додаткові асигнування. Але з 1927 р., тобто після фактичної відмови від нового курсу і в умовах удешевлення непу, почалося скорочення капіталовкладень у сільське господарство: 279,9 млн крб. у 1927/28 р. і 210,1 млн у 1928/29 р. Відбувався і помітний перерозподіл державних коштів на користь колективного сектора сільського господарства, для потреб якого держава виділила 13,5 % наявних коштів у 1926/27 р., 19,5 % — у 1927/28 р. і 50,9 % — у 1928/29 р.¹⁵⁴. Згадаємо, що колективні господарства України за станом на 1 жовтня 1928 р. охоплювали ледве 1,3 %

селянських господарств, а на 1 квітня 1929 р. — 5,5 %, і стане зрозумілим, що за такого розподілу коштів у сільському господарстві ні про яке розширення виробництва в індивідуальному селянському господарстві не могло бути й мови. У перерахунку на одне селянське господарство державні капіталовкладення в колективний сектор у сотні разів перевищували вкладення в індивідуальний і з року в рік цей розрив збільшувався. Звичайно, така практика вела до застійних явищ в індивідуальному секторі економіки села.

Таким чином, протягом 20-х років спостерігався процес поступового посилення державного регулювання розвитку селянського господарства. Держава надала значну допомогу селянам у подоланні наслідків недородів, була вироблена і впроваджувалася у життя система регулюючих заходів по стимулюванню прогресивного розвитку сільського господарства (землепорядження, переселення і розселення, постачання сортовим насінням, очистка зерна, створення агрораїонів, агропропаганда, початок застосування штучних добрив, створення племрозплідників, ветеринарний захист, промислова переробка сільськогосподарської сировини тощо). Всіляку підтримку від держави отримувала соціалістична лінія в господарському розвитку села, з року в рік збільшувалася різноманітна допомога неможливому селянству. Але наявних капіталовкладень у сільське господарство було недостатньо, а з 1927/28 р. і ці кошти почали скорочувати. Вони не забезпечували розширеного виробництва в індивідуальному селянському господарстві.

1.5. Задушення непу

Аналіз економічної політики Радянської влади в 20-х роках свідчить про наявність з самого початку здійснення непу двох шляхів розвитку економіки.

Перший, що спирався на досвід воєнного комунізму, передбачав головну лінію розвитку в переході від капіталістичної економіки до адміністративно-командної, державної, виключаючи будь-яку багатокладність, будь-яку самостійність підприємств, відкидаючи госпрозрахунок і еквівалентний обмін між промисловістю і сільським господарством, між містом і селом. На цьому шляху передбачалося провести суціль-

ну колективізацію. Тому прибічники тоталітарної системи розглядали неп як тимчасовий тактичний хід партії. На IX Всеросійському з'їзді Рад 23 грудня 1921 р. В. І. Ленін про неп заявляв так: «...Цю політику ми проводимо всерйоз і надовго, але, звичайно, як правильно вже відзначено, не назавжди. Вона викликана нашим станом злиднів та розорення і величезним ослабленням нашої великої промисловості»¹⁵⁵. Та вже 27 березня 1922 р. на XI з'їзді РКП(б), до речі на останньому, де йому довелося бути присутнім, В. І. Ленін заявив відносно непу: «Ми рік відступали. Ми повинні тепер сказати від імені партії: досить! Та межа, яка відступом ставилася, досягнута»¹⁵⁶. «З Росії непівської буде Росія соціалістична» — так закінчив В. І. Ленін свою останню в житті промову 20 листопада 1922 року¹⁵⁷. Таким чином, як зрозуміло з цих слів, і В. І. Ленін розглядав неп як щось тимчасове, не постійне.

Але був і другий шлях розвитку країни, що передбачав багатоукладність економіки, поєднання громадських, державних і приватних інтересів, господарську самостійність і господарський розрахунок підприємств, всебічний розвиток різних форм кооперації, націлення економіки на дійсні, а не вигадані потреби суспільства, людини. Але більшість членів партії, за винятком групи М. І. Бухаріна, схилилася до першого шляху. Продовжувала діяти і II Програма партії, яку приймали в 1919 р. у розпал воєнного комунізму, і вона була націлена на здійснення соціалістичного будівництва першим шляхом. Більшовики були переконані на необхідність політики, спрямованої на побудову неринкової економіки. Політика, орієнтована на ринок, вважалася невідповідною принципам соціалізму¹⁵⁸. Масова опора для противників непу була і в українському доколгоспному селі. Так, збереження комнезамів в Україні і особливо надання їм державних функцій у 1921—1925 рр., спрацьовувало не на користь непу. «Неп наштовхнувся на глухий опір комнезамів, які з великою неохотою зживають навички і методи розділізму, що панували в українському селі в 1920—1921 рр.» — говорив у 1922 р. секретар ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльський¹⁵⁹. Причину цього опору видно з іншого джерела — доповіді Лебединського повітового комітету КП(б)У Харківської губернії за 1921 р.: «Незаможне селянство скаржитися, що

йому в останній час не дозволяють тиснути на куркуля»¹⁶⁰. У резолюції VI конференції КП(б)У (грудень 1921 р.) «Про партійне будівництво» жорстко йдеться про селянський ухил, що буцімто спостерігався в частині сільських парторганізацій під впливом непу і засмічення осередків, як вважала конференція, не-комуністичним елементом. З цими проявами конференція постановила повести енергійну боротьбу, а комуністам-селянам, які вели своє господарство, «з метою найшвидшого зживання властивого селянству індивідуалізму і оформлення комуністичної психології» взяти курс на колективне ведення господарства¹⁶¹. Членів партії більше цікавило питання, якби не «перенепитися» і не «обрости», ніж питання, як поглибити неп¹⁶². У 1925 р. ЦК КП(б)У провів обстеження сільських партійних організацій. Виявилось, що 45 % сільських комуністів вели господарство так, що це підривало їх авторитет у селян¹⁶³. Що ж це були за господарі? На IX Харківській губпартконференції делегат Бабич теж зацікавився цим питанням: «Що уявляють з себе сільські комуністи? Вони є сільським люмпен-пролетаріатом. Вони неавторитетні серед селян як господарі»¹⁶⁴. Такі комуністи не мали необхідної підготовки, навиків, досвіду, освіти, хисту керувати радянськими, господарськими, кооперативними органами на селі, але очолювали їх в силу своєї партійності. Вони могли бути лише слухняними виконавцями вказівок зверху, оскільки їх становище як керівників повністю залежало від прихильності верхів. Отже, це були майбутні сталінські «солдати партії», здатні виконати будь-які вказівки «вождя народів».

Перехід до непу не супроводжувався демократизацією суспільно-політичного життя в країні. Радянська влада, відкривши можливість з переходом до непу економічного розвитку різним формам господарювання, не здійснила необхідних політичних перетворень. Навпаки, фактична влада однієї партії посилювалася, продовжував активно діяти репресивний апарат. У 1921—1922 рр. відбулися перші показові політичні процеси, зазнали переслідувань представники інтелігенції. В. І. Ленін у листі до Д. І. Курського 20 лютого 1922 р. наполягав на посиленні репресій, «карати нещадно, аж до розстрілу і швидко за зловживання новою економічною політикою»¹⁶⁵. Він закликав

не пристосовуватись до загальноприйнятих норм цивільного права, а «виробляти нове цивільне право, нове ставлення до «приватних» договорів» і т. п. Ми нічого «приватного» не визнаємо... Ми допускаємо капіталізм тільки державний, а держава, це — ми... Звідси — розширити застосування державного втручання у «приватноправові» відносини, розширити право держави скасовувати «приватні «договори», застосовувати не звід законів римського права до цивільних правовідносин, а революційну правосвідомість¹⁶⁶. Таким чином, як би там не трактувати ці слова, але треба погодитися, що нова економічна обстановка в країні не отримала належного правового захисту, якщо влада могла керуватися «революційною правосвідомістю». І дуже швидко прибічники адміністративно-командних методів цим скористалися. Вже XII конференція РКП(б) (серпень 1922 р.) у резолюції «Про антирадянські партії і течії» відзначивши, що початок непу викликав надію на капітуляцію РКП і встановлення демократичної коаліційної влади, твердо відмітила, що ці сподівання ілюзорні¹⁶⁷. Конференція вважала, що партія повинна позбавити антирадянські групи, куди були віднесені всі, окрім більшовицької, партії і групи будь-якого впливу і тим у корені знищити можливу опору їх існування в кооперації, школі, пресі і т. п.¹⁶⁸. Окрім агітаційно-пропагандистських заходів конференція допускала і застосування репресій¹⁶⁹. Цілковито зрозуміло, що на місцях це відкривало практично безмежні можливості для порушення законності¹⁷⁰.

З кінця 1924 — початку 1925 р. у країні почалося здійснення нового курсу, що передбачав рішучу відмову від воєнно-комуністичних методів керівництва на селі. Успіх цього курсу багато в чому залежав від ставлення до нього місцевого партійно-радянського апарату. Масове джерело — обстеження комнезамів комісією ЦК КП(б)У в травні — червні 1925 р. — свідчить про вороже ставлення більшості керівників комнезамів і сільських комуністів до нового курсу. Їх дратувало помітне господарське піднесення сільських трудівників, активність селян під час кампанії пожвавлення Рад, адже це підривало монополію комнезамів на владу на селі. Обстеження свідчить, що більшість сільських керівників залишалися прибічниками командно-адміністративних методів управлін-

ня¹⁷¹. У селі Андріївка Софіївського району Запорізької округи «члени КНС відносяться до нової селянської політики скептично: зараз середняк в ходу, а ми так собі... Партиїці, по всім ознакам, слабо розуміють нову політику партії на селі. Один з них признавався, що його всього перевертало всередині, коли він читав доповідь Бухаріна на III Всесоюзному з'їзді Рад»¹⁷². У селі Левків Крижипільського району Тульчинської округи «відношення старого незаможницького активу до політики партії приховано вороже — старі активісти не можуть відмовитися від політики воєнного комунізму»¹⁷³. Так, у селі Вертіївка Ніжинської округи «інерція старої політики КНС настільки сильна, що комітет і досі продовжує її проводити»¹⁷⁴. У чому ж причина, що комнезамівці, сільські комуністи у більшості випадків відкидали перспективу розвитку села у руслі нового курсу? «Наші сільські комуністи, — відмічається в матеріалах IX Харківської губпартконференції (1925 р.), — обезселянилися, вони не ті господарі, котрі були б зразковими. Ось де корінь зла. Наші сільські комуністи корінням зв'язані з незаможниками. Ось чому вони так незадоволені проведенням лозунгу «обличчям до села». Часто-густо наші комуністи закидали господарство, опролетаризувалися, а коли вони на виборах у Ради провалювалися і не мали на що жити, то вони мимоволі починали висловлювати незадоволення лозунгом «обличчям до села»»¹⁷⁵. Як відмічали в подібній ситуації з Одеської округи (1925 р.), «комнезами, що звикли займати «командні висоти» на селі, ніяк не можуть змиритися з тим, що значну частину впливу необхідно віддати середнякам». Звідси, продовжує джерело, «нерозуміння деякою частиною сільської парторганізації наших завдань на селі, думка багатьох сільських партійців, що дядькові надто рано дали волю, що партія взяла куркульський ухил». Звідси і «відношення нашої сільської парторганізації до зросту кожного окремого селянського господарства. Ми сурмимо на всіх перехрестях про необхідність підносити добробут села, виробничих сил селянського господарства, директиви партії вказують, що шлях соціалістичного будівництва в нашій країні лежить через посилення товарообігу з селом, а до цієї пори ми скрізь поголовно стикаємося у середовищі сільських комуністів з прирівнюванням всякого економічно міцніючого се-

лянина до куркуля. Звідси впливає і відношення до таких селян... Як результат, селянин боїться хату покрити залізом, а реманент купує таємно від комуністів»¹⁷⁶. «Радянська влада вважає всякого дбайливого господаря куркулем, чим убивається ініціатива підносити своє господарство» — сумно констатував добре йому знайому практику сільської влади селянин Орловський на Баранівській безпартійній селянській конференції Волинської округи в 1925 році¹⁷⁷.

Отже, на селі був міцний прошарок людей кровно зацікавлених у збереженні адміністративно-командних методів керівництва, оскільки лише за таких обставин вони могли втриматися при владі і зберегти відповідні привілеї. Вони і були опорою Сталіна. Адепти воєнно-комуністичної, командно-адміністративної системи господарювання ні в що не ставили основні принципи нормального розвитку сільського господарства: принцип свободи господарської ініціативи і діяльності, максимально можливого врахування приватних інтересів селянського господарства, принцип правової гарантії господарської діяльності селянина, принцип розумного оподаткування і принцип справедливого співвідношення цін на сільськогосподарську і промислову продукцію.

Першу значну спробу порушити нормальний розвиток сільського господарства після переходу до непу прибічники адміністративно-командної системи вчинили в 1923 році. Кризова ситуація того року виникла з причини порушення закону вартості у практиці ціноутворення. Користуючись монопольним становищем державної промисловості на ринку, керівники ВРНГ адміністративним шляхом різко підвищили ціни на промислові товари, штучно утворили «ножиці цін». Співвідношення між вартістю сільськогосподарської і промислової продукції за час від 1 січня до 1 листопада 1923 р. змінилися від 1:1,7 до 1:3,1. Так, і пуд жита 1 січня 1923 р. коштував 1,5 аршина ситцю, а 1 вересня лише 0,5 аршина і «розтулення ножиць» продовжувало швидко збільшуватися¹⁷⁸. Внаслідок таких шахрайських операцій селянське господарство, сповіщали з Полтавщини, не може відбудовуватися, купувати і ремонтувати сільськогосподарський реманент¹⁷⁹. «Купівельна спроможність селянського господарства знизилася, набуття реманенту на ринку для селян стає неможливим» — скаржили-

ся з Харківщини¹⁸⁰. «Купив хомут — коняка не поведе» — гірко жартував один делегат Сумського окружного з'їзду Рад (1923 р.), тобто вартість хомута дорівнювала вазу хліба¹⁸¹. Селянин Колісниченко з Київщини 12 квітня 1924 р. на сесії ВУЦВК заявив: Уряду необхідно звернути увагу на цінову політику, бо «змичка міста з селом, коли сорочка коштує 20 пудів хліба, а чоботи 40 пудів, обертається в посмичку, як каже дядько. І це уряд повинен зжити, а інакше ми і думати не повинні про підняття сільського господарства»¹⁸². З Луганської округи сповіщали: «Селяни майже припинили підвіз продуктів на базар у зв'язку із значним знеціненням їх товарів на ринку»¹⁸³.

Отже, вольове підвищення цін на промислові товари викликало кризу збуту і загальмувало відбудову сільського господарства. Це було цілком ясно простому селянину з Київщини, чому ж подібну акцію допустило керівництво країни? Справа тут в двох різних підходах до управління народним господарством. Ще в 1922 р., коли постала потреба у підвищенні ефективності державної промисловості, була висунута ідея процентного відрахування з капіталів госпрозрахункових державних трестів у держбюджет. Цей захід змусив би керівників промислових підприємств дбати про ефективність використання фондів і ресурсів, оскільки в противному разі їм загрожувало б банкрутство. Одночасно процентний збір з капіталів допоміг би створити фінансовий фонд розвитку державної промисловості. Але ці ідеї не були враховані, коли 10 квітня 1923 р. Раднарком затвердив положення про трести. Противники поглиблення непу блокували економічні методи управління промисловістю і вони не набули вирішального значення. Державна промисловість запрацювала без запровадження проценту на капітал, що негайно позначилося на її ефективності, адже відпала потреба добиватися прибутку в певному проценті до використаних ресурсів. Якщо ж за таких умов господарювання підприємствам загрожувало розорення, то держбюджет приймав збитки на себе. Процентний збір з капіталів змусив би керівників промисловості дбати про раціональне використання ресурсів, але при цьому зникла б потреба командувати з боку керівних інстанцій. А цього прибічники тоталітарної системи ніяк допустити не мог-

ли, адже тоді вони були б непотрібні. Жодного разу не було застосовано на практиці вимогу: госпрозрахункові трести цілком відповідають за беззбитковість виробництва, а збанкрутілі підприємства підлягають ліквідації. Всі збиткові заводи та фабрики підтримувалися «на плаву» за допомогою дотацій з боку держбюджету. Отже, негайно постала проблема коштів. Запровадження продажу горілки з 1923 р. і паперово-грошова емісія, яка посилилася з середини 20-х років, що і привело до втрати конвертованості карбованця, все ж не покривали дефіциту держбюджету. Тому і спробували використати механізм «регулювання» цін на промислову продукцію: після націоналізації держава виступала на ринку промтоварів монополістом і мала можливість підвищувати ціни. Але в 1923 р. ціни були підняті настільки, що товари стали недоступні селянам. Це і призвело до кризи збуту. Довелося з 1924 р. ціни дещо знизити. Та «ножиці» так і не були ніколи стулені, селянське господарство стало донором для тоталітарної системи¹⁸⁴.

Навесні 1925 р., у руслі нового курсу, прийнято рішення, що повинні були забезпечити політичні і економічні передумови для піднесення сільського господарства. Зокрема, планували розширити експорт сільськогосподарської продукції і за виручені кошти придбати необхідне устаткування для промисловості. Але план хлібозаготівель, визначений на 1925/26 р. у розмірі 250 млн пудів, не був виконаний. Усього вдалося заготовити 170 млн. Причина — різкий розрив між ціною на хліб на ринку і заготівельними цінами держави¹⁸⁵. Цікаво, що керівники «нової опозиції» — Г. Є. Зінов'єв та Л. Б. Каменєв — звинуватили у провалі господарських планів куркулів, які буцімто не бажали продавати хліб пролетарській державі. Точнісінько таку ж аргументацію використав через два роки Й. В. Сталін, коли штовхнув країну на шлях надзвичайних заходів у сільському господарстві. А насправді справа тут полягала в тому, що державні лімітовані ціни на зерно, введені вперше в Україні восени 1922 р.¹⁸⁶, ніяк не стикувалися з високими цінами на промислові товари. Коштів у держави для збільшення випуску промислових товарів для села було недостатньо, оскільки їх розмір постійно обмежувався нескінченними і все зростаючими капіталовкладеннями у важку промисловість. У 1925/26 р. у краї-

ні на додаток до «ножиць цін» виник ще і дефіцит товарів для села. У цих умовах спроба уряду в 1926/27 р. знизити ціни на промтовари на 10 %, залишаючи майже без змін наявні заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію¹⁸⁷, провалилася. Голова ВУЦВК Г. І. Петровський змушений був у січні 1927 р. визнати: «У царині зниження цін на товари робота партії і Радянської влади зустрічає великі перепони і тут прямо треба сказати, що похвалитися нічим»¹⁸⁸.

Наприкінці 1927 р. питання хлібозаготівлі з економічного перетворилося на політичне. Проведення індустріалізації вело до все помітнішого скорочення капіталовкладень у сільське господарство, наявної промислової продукції було недостатньо, щоб наситити селянські потреби. Селяни не бажали продавати хліб, не отримуючи взамін необхідні товари. В кон'юнктурному огляді сільського господарства Одеської округи за жовтень 1927 р. зазначено: «Планові заготовлювачі витримують конвенційні ціни... Постачання села фабрикатами недостатнє. Ці обставини стримують заготівлю сільськогосподарської продукції... Між конвенційними цінами... і цінами на зерно — розрив... Розрив зростає... Напружене становище з промтоварами на ринку»¹⁸⁹. У жовтні 1927 р. сесія ВУЦВК обговорювала стан торгівлі в Україні. Стенограма сесії свідчить про різке незадоволення селян низькими цінами на хліб. «Селянин продає хліб за безцінок» — заявив на сесії селянин Цимбалюк з Шепетівської округи¹⁹⁰, «становище з хлібозаготівлями поліпшиться лише тоді, коли буде кращий завіз промтоварів», — вказували делегати¹⁹¹. Але прибічники тоталітарної системи не збиралися шукати виходу з кризи на шляхах нової економічної політики, натомість вони вирішили стати на шлях надзвичайних адміністративних заходів у вилученні хліба в селян. Це означало повернення до методів продрозкладки. Від прихованої ревізії непу, характерної для політики сталіністів у 1923—1927 рр., вони на початку 1928 р. перейшли у відкриту атаку на неп. Проти селян дозволялося застосовувати статтю 107 Карного кодексу про конфіскацію у них лишків хліба, якщо вони відмовляться продати їх по встановленим твердим цінам. Офіційна пропаганда твердила, що вилучають хліб тільки у куркулів і 25 % передають бідності. Проте існує безліч документів, що свідчать про реквізиції хліба у всіх

верств селян. П. П. Постишев 31 січня 1928 р. на засіданні бюро Харківського окрпарткому жорстко вимагав від місцевих парторганізацій «хліб викачати... під мітлу»¹⁹². Місцеві кадри тоталітарної системи, про ділові якості якої йшлося вище, як «солдати партії» старалися з усіх сил. «Твердий натиск парторганізації, безпосередня участь комуністів у кампанії привели до повного виконання даних округи на січень завдань, з перевиконанням плану по хлібозаготівлям на 30 %» — рапортували з Харківського округу¹⁹³. Але в лютому темп хлібозаготівель посилювався. Селяни похмуро глузували: «Оце змичка: руб — пшеничка, двісті — бричка». По відношенню до гучної кампанії по колективному вивозу хліба з села хлібороби казали: «З музикою везете, зі слізьми купуватимете». Що стосується методів роботи уповноважених по хлібозаготівлям, то у Лозівському районі Харківського округу ними селяни лякали дітей. Так, у Лозіві уповноважений Решетняк зайшов у хату, де на печі сидів маленький хлопчик. Той, побачивши Решетняка, почав кричати: «Мамо, мамо, заберіть окраєць хліба зі столу». Дитина подумала, що уповноважений, який раніше вже трусив у них хліб, і цей окраєць забере¹⁹⁴. Втім П. П. Постишева такі факти ніяк не вражали: «Ось, ви, товариші, вважаєте, що у Лозівському районі можна взяти 1 млн пудів, а я вважаю, що там можна взяти 1 млн 200 тис. пудів»¹⁹⁵. У пошуках хліба уповноважені разом з сільським активом нищпорили по хатах і коморах, робили свавільні обшуки і все знайдене конфісковували¹⁹⁶. У доповідній записці до Волинського окрпарткому уповноважений Васильєв 10 липня 1928 р. писав: «Я був у селах Ляхів, Дорогунь, Прибуток, де майже все здали, залишивши у себе тільки невеликі запаси до наступного врожаю. Але в травні 1928 р. у цих селах були перевірені всі господарства і із знайдених запасів взяли те, що знайшли»¹⁹⁷. Г. І. Петровський на X з'їзді КП(б)У в листопаді 1927 р. зазначав, що у селян України запас хліба складає 184 млн пудів¹⁹⁸. На 15 березня 1928 р. за свідченням В. Я. Чубаря на Україні було заготовлено 235 млн пудів¹⁹⁹. Отже, як свідчать цифри, взяли не тільки куркульські лишки, як трубила офіційна пропаганда, а всі запаси і більшу частину необхідного у селянському господарстві хліба. Але надзвичайні заходи, з допомогою яких вда-

лося викачати хліб, були непридатними для постійного застосовування, бо в селян втрачався будь-який інтерес вирощувати товарну сільськогосподарську продукцію. Отже, ці заходи були тільки тимчасові, а далі потрібно було шукати вихід — або повертатися до нормальних ринкових відносин на рейках непу, або ліквідувати індивідуальні селянські господарства, штучно форсувати створення великих колективних і радянських господарств, де безпосереднього виробника відлучити від засобів виробництва і продуктів його праці, перетворити на звичайного виконавця розпоряджень адміністративно-командного апарату, а розпорядником виробленої продукції зробити державу. Вільшовики вибрали другий шлях.

Паралельно розгортався наступ на неп у податковій політиці. Перехід від продрозкладки до продподатку селяни зустріли радо. Передбачалося, що з піднесенням сільського господарства розмір податку буде зменшуватися, а необхідні продукти держава отримує від селян шляхом товарообміну. Але в дійсності з 1921 по 1924 рр. абсолютна цифра податку швидко зростає: у 1921/22 р. — 82 млн пудів, у 1922/23 р. — 91 млн, у 1923/24 р. — 178 млн²⁰⁰. І, як згодом обережно висловився нарком фінансів УРСР Полоз, «сума продподатку була досить велика»²⁰¹. Система продподатку, що існувала в Україні до 1923/24 р., мала великі недоліки, на які постійно скаржилися селяни. Так, податок, хоч і вираховувався в пудах жита, але збирався різними продуктами, в тому числі і такими, термін зберігання яких короткий. Селянин був змушений виплачувати податок у натуральній формі, що вимагало багато часу і сил на доставку податку на зсипні пункти. Але найболючішим місцем податків була їх різноманітність, часто раптовість введення, коли селянин не міг заздалегідь підрахувати, скільки ж йому доведеться сплатити протягом року. Поряд з продподатком селяни були змушені виплачувати і різноманітні грошові податки (подвірно-майновий, трудгужподаток тощо). І нарешті, окрім загальнодержавних податків вводилися місцевими органами влади і різноманітні місцеві збори, часто дуже обтяжливі і неузгоджені із загальнодержавними²⁰². Скарга селян на непосильний податковий гніт були настільки чисельні, що XII з'їзд РКП(б) (квітень 1923 р.) змушений був закликати до обереж-

ної лінії, «що враховує справжню платоспроможність селянства при збиранні податків»²⁰³. З'їзд також висловився за заміну частини натурального податку грошовим, про об'єднання всіх державних і місцевих податків у єдиний прямий сільськогосподарський податок²⁰⁴. У порівнянні з продподатком, єдиний сільськогосподарський податок, який ввели з 1923/24 р., давав можливість селянину визначити свій баланс і планувати свої прибутки і видатки. Але прибічники тоталітарної системи і тут заходилися викручувати руки у селян. Наркомпрод УРСР восени 1923 р. встановив непосильні для індивідуальних господарств кондиційні умови при здаванні податку зерном²⁰⁵. Це викликало масові протести селян по всій Україні²⁰⁶. Обурені податком селяни Петропавлівського району Луганської округи на сільських сходах кричали: «Ми не будемо платити, ви нас старцями робите». Селянин Городиський з Кам'янець-Подільської округи сповіщав: «У 1923/24 р. був такий податок, що хто мав корову, пару коней, то мусив їх продати, аби заплатити податок»²⁰⁷. З 1924/25 р. податок став тільки грошовим. Потім він став прогресивним. Це був єдиний прогресивний прибутковий сільськогосподарський податок. Податковий тиск на селян посилювався. Одночасно в 1924 р. сільське господарство України вразив недорід. Селяни були поставлені в скрутне становище. В Одеському окрузі податок «найбільш тяжким був для починаючих зміцнюватися незаможних селян, у яких відсоток податку до валової продукції такий великий, що для амортизації і відновлення господарства нічого не залишається», — сповіщалося у доповіді комісії ЦК КП(б)У по вивченню соціальних процесів на селі (1924 р.)²⁰⁸. На Котелевській районній партконференції Охтирського округу 25 березня 1925 р. з залу до президії подали записку такого змісту: «Чому пролетарська влада останню свитину забирає? Чому, ти, пролетарка, непосильними податками обкладаєш селянина?»²⁰⁹. На Баранівській районній безпартійній конференції Волинського округу 8 березня 1925 р. селянин Іван Кравчук заявив: «Податками з нас, селян, останню одежу поздирали... Селянство гине від тягара податків, та збуває останню худобину, аби не потрапити у тюрму»²¹⁰.

Реальне зменшення податкового тягара селяни України відчули лише з 1925/26 р., коли згідно з

новим курсом податок значно зменшили²¹¹. Ідея зменшення сільськогосподарського податку в 1925/26 р. заключалася в тому, щоб не обмежувати селянських накопичень і використати їх через кооперацію і товарообіг на індустріалізацію і соціалістичне будівництво. Але з 1926 р. у податковій сфері противники поглиблення непу почали відхід від нового курсу. В 1926/27 р. у порівнянні з попереднім роком сума податку збільшилася пересічно для середняків на 10—30 %, а для заможних селян на 80—180 %²¹². Селяни скаржилися, що в деяких випадках податки зросли в 3—4 рази²¹³. З місць посипалися скарги, що під тиском податків посилюється дроблення селянських господарств²¹⁴, що селянське господарство руйнується²¹⁵. Та представники тоталітарної системи і слухати про ці застереження не хотіли. «Які настрої ми маємо серед селянства?» — запитував 25 січня 1927 р. на Луганській окружній партконференції секретар окружному Семенов. «Заможні селяни кажуть, що ми буцімто притискуємо податки, що все йде на промисловість... Але хто ж протестує у своїй більшості? — демагогічно запитував Семенов. — Колишній унтер-офіцер, колишній торговець, власник молотарки або трактора». Як далі видно з виступу Семенова, для нього всі незадоволені податками селяни — це класові вороги, яких випадково не знищили під час громадянської війни і тепер потрібно обов'язково добити²¹⁶. До 10-річчя Жовтня ЦВК СРСР прийняв Маніфест, де постановив звільнити від єдиного сільськогосподарського податку, понад уже раніше звільнених 25 % селянських господарств, додатково ще 10 %²¹⁷. Звичайно, що податковий тягар був перекладений на заможніші верстви селянства. В 1927/28 р. 14 % найзаможніших селянських господарств виплатили 30 % суми податку, а в 1928/29 р. вже понад 60 %²¹⁸. З 1928/29 р. був запроваджений так званий експертний порядок оподаткування заможних господарств. Під нього потрапило чимало середняцьких господарств, і, як визнавалося у звіті уряду УРСР, «податок 1928/29 р. спричинив податкове перенапруження, тиснучи на середняка чималою вагою»²¹⁹. У село Суху Волю Володарського району Волинської округи у 1928 р. прибула експертна комісія «і не знайшла жодного селянина, щоб його обкласти в експертному порядку». Нарешті зупинилися на селяни-

нові Корсуні, який на 8 душ сім'ї мав 16 дес. землі, наймаючою працею не користувався. Звичайно, господарство Корсуна розорили. Таким способом комісія обклала в районі 770 дворів, 568 з яких виявилися типово середняцькими²²⁰. Всі вони були розорені. На Волинській окружній партконференції у грудні 1928 р. делегат Фішман заявляв: «...Куркуля ми обклали недостатньо. Куркуль нову податкову політику відразу зрозумів. Він веде господарство так, що за своєю прибутковістю є середняцьким, але з куркульською ідеологією. На таких середнячків, овечок у вовчих шкурах, нам необхідно звернути увагу. Всіх цих нових середнячків ми повинні виявити»²²¹. Коментарі, як то кажуть, зайві: податкова політика прибічників тоталітарної системи немов на долоні — надмірне обкладання вело до згорання сільськогосподарського виробництва у заможніших господарствах, селяни збіднювалися і розорювалися. Відсутність ознак куркульського господарства «солдатів партії» не спиняло: головне для них «куркульська ідеологія», тобто обкладали селян працьовитих, хазяйновитих, економних, справжніх хліборобів, які годували країну. Згори «фішманів» напучували, як це ілюструє виступ П. П. Постишева 3 листопада 1928 р. на бюро Харківського окружного КП(б)У: «Олексіївка — самий хлібний район, а відстає по податку. Тут ми повинні зробити деякий перегин... на верхівку середняків і на куркулів... Питання повинно бути поставлене жорстко... Застосувати адміністративні заходи до окремих сільрад і райвиконкомів... Якщо селянин не виплачує — передавайте справу в суд»²²².

Окрім єдиного сільськогосподарського податку за постановою ВУЦВК та РНК УРСР в січні 1928 р. був введений податок «Про самообкладання людності на задоволення її громадських потреб»²²³. Він становив до 35 % від загальної суми сільськогосподарського податку²²⁴. Селяни — члени ВУЦВК — на сесії в березні 1928 р. визнавали, що селяни негативно сприйняли новий податок, оскільки і так були придушені низькими цінами на хліб, надзвичайними заходами, сільгосподатком, і «коли прийшлося проводити кампанію, то всі як один проти самообкладання»²²⁵. Особливо впертий опір самообкладанню вчинили селяни Коростенського округу, одного із найбільш бідних на Україні. Для проведення кампанії по самооподат-

куванню Коростенському окрпарткому у лютому 1928 р. довелося мобілізувати на село весь свій актив — 400 чол., який 1—2 місяці перебував на місцях і тільки тоді було «зібрано сум по самооподаткуванню понад 100 % до завдання»²²⁶. Доводиться лише гадати, як це їм вдалося, оскільки власного хліба у поліщуків вистачало лише до Різдва.

Паралельно з самооподаткуванням, ВУЦВК і РНК УРСР у січні 1928 р. оголосив про підписку на 100 млн крб. державної позики, цинічно названої прибічниками тоталітарної системи «позикою для зміцнення сільського господарства»²²⁷. Звичайно, збір позики відбувався під тиском. Незаможник Гончар (Волинський округ) розповідав, як йому, голові сільради, доводилося у лютому 1929 р. розповсюджувати позику: «Мене у райвиконкомі силою змусили взяти облігації. І я силою кидав їх селянам у хати»²²⁸. Баранівський райпартком звітував до Волинського окрпарткому 10 березня 1928 р. про хід розповсюдження позики: «...Підготовча робота по розповсюдженню селянської позики була проведена така: проведена нарада сільрад, комнезамів, кооперативів та вчителів, взагалі всіх осіб, що могли бути втягнуті до роботи. Виділені райпарткомом партійні товариші сидять на селі вже по кілька тижнів безвиїзної. Велике завдання — 45 тис. крб. — вимагає дуже великої настирливості з боку уповноважених... З великим напруженням вдалося розповсюдити облігацій на 40 тис. крб., а завдання 45 тис.»²²⁹.

З 1928 р. ревізію непу розпочали і в царині землекористування. «Загальні засади землекористування і землеустрою», прийняті ЦВК СРСР 15 грудня 1928 р., переважно право на отримання землі закріпили за сільськогосподарськими колективами, потім за бідняцькими і середняцькими безземельними і малоземельними дворами. Вони ж отримали право на кращі і зручніше розміщені землі. Особи, що не мали виборчих прав, отримували землю в трудове користування в останню чергу. Дозволялося перерозподіляти землю в громаді з метою боротьби з куркулями. У порівнянні з Земельним кодексом 1922 р. був введений новий розділ «Заходи заохочення колективних та інших товариських форм землекористування». Тут передбачалися різні пільги при оподаткуванні, кредиті, наділенні землею, постачанні реманентом, земле-

устрої тощо. Радянські господарства теж отримали ряд пільг у порівнянні з іншими секторами сільського господарства. Фактично обмежувалася проголошена ще Декретом про землю і підтверджена Земельним кодексом 1922 р. свобода вибору форм землекористування. Вперше, після введення непу, вводилися обмеження на оренду землі, зокрема скорочувалися її терміни. Вводилися нові жорсткі правила найму батраків. Земельна громада обмежувалася в правах і була поставлена під контроль сільради, а особи, що не мали права вибору до Рад, позбавлялися права вирішального голосу на зборах земгромади²³⁰. Таким чином, потрібно визнати, що «Загальні засади землекористування і землеустрою» помітно обмежували права індивідуальних селянських господарств. Фактично це був відхід від принципів економічного змагання різних укладів у сільському господарстві, проголошених непом, на шкоду продуктивному розвитку сільського господарства. Перехід селянського господарства на колективний шлях став розглядатися як універсальний засіб вирішення всіх проблем сільського господарства. У статті «Рік великого перелому», що з'явилася 7 листопада 1929 р., Й. В. Сталін «теоретично» обґрунтував політику суцільної колективізації, будітмо «в колгоспи йдуть селяни не окремими групами..., а цілими селами, районами, навіть округами»²³¹. Насправді восени 1929 р. колгоспи об'єднували ще незначну кількість селянських господарств, а переважну більшість становили бідняки. Однак доля індивідуального селянського господарства фактично була вирішена. Наприкінці 1929 р. Й. В. Сталін відкинув неп «к чорту»²³².

* * *

Наприкінці 1920-х — на початку 1921 р. селянське господарство переживало глибоку кризу. Вона була викликана кількома причинами, котрі нашарувалися одна на одну: воєнне розорення, розладнання економічних зв'язків між містом і селом, зрівняльні переділи землі і політика воєнного комунізму. Перехід до непу, що в Україні відбувся протягом 1921—1923 рр., почався із заміни продрозкладки продподатком, поступово охопив усі галузі економіки, призвів до заміни воєнно-комуністичної моделі розвитку суспільства моделлю, що ґрунтувалася на використанні товарно-грошових, ринкових механізмів. У країні склалася багатокладна економіка, що при вільному розвитку кожного укладу, при їх конкуренції і взаємодії вивели країну з кризи, відбудували народне господарство. Радянська держава не

стояла осторонь соціально-економічних процесів на селі і підтримувала соціалістичну лінію у господарському розвитку. Кооперація відкривала для індивідуального селянського господарства перспективи для його всебічного розвитку. Одночасно кооперація давала можливість створити противагу пануванню державно-відомчим монополіям в економіці, що було запорукою динамічного розвитку народного господарства.

Об'єктивно, в 20-х роках було два шляхи розвитку економіки. Один шлях — це адміністративно-командний, інший — ринковий. Боротьба прихильників і противників непу не вщухала протягом 20-х років, відхід від непу і його задушення відбувалися не прямолінійно, а поступово. Відкритий наступ на неп більшовики розпочали в 1928 р., а його злам відбувся наприкінці 1929 р.

РОЗДІЛ 2

СЕЛЯНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ТА ЙОГО ПРАЦЯ

2.1. Демографічна характеристика селянського населення

У центрі селянського господарства стояла людина. Селянин був основою і суб'єктом виробництва. Для задоволення насущних потреб родини і велося в першу чергу пересічне селянське господарство. Без всебічної характеристики селянського населення не можна скласти достатнє уявлення про його господарство.

Передусім потрібно встановити чисельність селян. Це один із тих факторів, що помітно впливає на місце класу в економічному, політичному і культурному житті країни. У статистиці поділяють населення на сільське і міське. Але не всі жителі села були селянами, і в той же час певна частина городян була селянами. До селян ми віднесли людей, у яких головним джерелом існування є праця в індивідуальному або колективному сільському господарстві, незалежно від того, де розміщувалося господарство — у місті чи в селі. Тому нам необхідно при підрахунку чисельності селян виділити останніх з сільського і міського населення.

У статистичних джерелах та науковій літературі зустрічаються суперечливі дані щодо чисельності селян в УРСР у доколгоспний період. Перепис 1920 р. нарахував в Україні 18 217,2 тис. селян¹.

Але оскільки цей перепис не охопив усієї території республіки, у багатьох публікаціях ввели поправку на недооблік, визначивши кількість селян у 1920 р. в 20 млн чол². На основі цих даних і враховуючи природний рух населення, визначили чисельність селян у 1921 році. Для 1921—1929 рр. масовим ста-

тистичним джерелом є матеріали щорічних вибірових весняних опитувань селянських господарств, які врахували і чисельність селянського населення. Але дані весняних вибірових опитувань мають суттєвий недолік — їх відомості перебільшені. «Весняне опитування збіглося в часі із складанням на 1922 рік продподаткових списків. Це поглибило і без того негативне ставлення населення до будь-якого опитування, почастішали випадки відмов населення давати відповіді на запитання. По весняному опитуванню 1922 р. виявилося селянського населення на 8,1 % більше, ніж за попередніми даними 1920 р. Враховуючи голод 1921—1922 рр., такого значного приросту населення не повинно бути. Це наслідок перебільшення кількості населення під час весняного опитування» — зазначав сучасник³. Податковий тягар знаходився в прямій залежності від розміру господарства і в оберненій від числа їдців. Тому і не дивно, що при складанні продподаткових списків деяка частина селянських господарств оголосила себе розділеною і дала перебільшені відомості про їдців. Ми співставили дані весняного опитування 1926 р. і дані демографічного перепису 1926 року. Селян за переписом 17 грудня 1926 р. нарахували 22 004,4 тис. чол., тобто на 2409,6 тис. менше, ніж за весняним опитуванням того ж року⁴. Розбіжність, таким чином, складала більше 10 %. А це вже серйозна різниця, і нею не можна нехтувати. Щоб поправити похибку весняних опитувань, ми використали методіку підрахунків відомого радянського демографа А. Я. Боярського, котрий застосував дані перепису 1926 р. про віковий склад населення і відомості про природний рух населення для підрахунку чисельності населення Росії та СРСР за 1915—1923 роки⁵. Результати наших підрахунків наведені у табл. 5. Перш за все кидається у вічі велика питома вага селянства в населенні УРСР. У 1917 р. вона складала 73,49 % всього населення. Розруха в промисловості, продовольчі ускладнення змусили частину робітників під час громадянської війни покинути міста і повернутися в село. Вони отримали землю і стали селянами. Тому питома вага селян у 1920 р. підвищилася порівняно з 1917 р. і становила 78,03 %. У період відбудови народного господарства робітники почали повертатися в місто, питома вага селянства поступово почала зменшувати-

тися з 76,37 % в 1922 р. до 75,75 % в 1929 році. Але в абсолютному визначенні кількості селян за 1921—1929 рр. не тільки не зменшилася, а збільшилася за рахунок природного приросту більше ніж на 3,3 млн чол. Питома вага селян серед населення різних регіонів України по перепису 1926 р. становила: на Поліссі — 82 %, на Правобережжі — 79 %, на Лівобережжі — 78,5 %, у Степу — 76,5 %⁶. Найбільш аграрним регіоном у республіці було Полісся. Але і в інших районах України селяни становили переважну більшість населення. Лише на Донеччині селяни в 1926 р. складали меншість — 45 %⁷. У цілому в Україні селяни по перепису 1926 р. складали 75,82 % населення, зокрема в селах — 90,3 %, у містах — 12,16 %⁸. Чисельна перевага селянства над іншими верствами населення суттєво вплинула на господарський та культурний розвиток республіки в 20-х роках. Розвиток економіки УРСР у значній мірі залежав від стану селянського господарства, його виробничих сил та можливостей.

Переважну більшість селян УРСР у 1921—1929 рр. становили одноосібники. Зокрема, в 1921 р. вони складали 99,95 % від загальної кількості селян. На протязі 20-х років їх питома вага дещо зменшилася, проте і напередодні масової колективізації — за станом на 1 червня 1929 р. — їх було 94,4 % від всієї кількості селян.

На землезабезпеченість селян, внутрішню структуру селянського господарства, його спеціалізацію великий вплив мала густота селянського населення. Найбільшу щільність мало Правобережжя — 73,4 чол. на кв. км сільської місцевості. При цьому окремі округи, як, наприклад, Кам'янець-Подільський, мали ще вищу щільність — 87 чол. на кв. км, що ставило їх в один рівень з густонаселеними країнами Західної Європи. Лівобережжя мало щільність сільського населення 62,7 чол. на кв. км, Полісся — 46,5 чол., а Степ — 37,1 чол., тобто в два рази менше, ніж на Правобережжі⁹. Природно-географічні, кліматичні та історичні умови наклали свій відбиток на розподіл сільського населення. Історично склалося, що освоєння землеробським населенням території України йшло з північно-західних районів у південно-східні. Тому степові райони виявилися рідше заселені, ніж лісостепові, а правобережні — густіше, ніж лівобе-

режні. Менша щільність сільського населення в Поліссі порівнянно з Лісостепом пояснюється насамперед природними особливостями — великою кількістю боліт, бідних піщаних ґрунтів, мало придатних для землеробства. Середня густина сільського населення в Україні становила в середині 20-х років 52,4 чол. на кв. км¹⁰. Така велика щільність сільського населення вимагала інтенсивного ведення господарства. Якщо інтенсифікації не спостерігалось, то село страждало від аграрного перенаселення і пов'язаного з ним злиденного існування більшості селян. Інтенсифікація передбачала докорінну перебудову рільництва і тваринництва, створення відповідної інфраструктури і додаткових підприємств з переробки сільськогосподарської сировини, які поглинули б зайві робочі руки і відповідно збільшили б прибутки селян. Звичайно, перебудова селянського господарства вимагала значних капіталовкладень. Таких коштів у більшості селян не було. Потрібні були відповідна матеріальна допомога держави і посилення кооперативного руху на селі.

Згідно з переписом 1926 р. у сільській місцевості УРСР існувало 54 770 сіл та хуторів¹¹. За своїми розмірами, розміщенням, плануванням ці населені пункти залежали від природно-географічних та історично-побутових традицій, що склалися в різних регіонах України і впливали на умови ведення селянського господарства, хід селянського життя. Середня густина сільських населених пунктів показує, що найбільша дисперсія спостерігалася на Лівобережжі і в Поліссі, а найменша розкиданість була в Степу. У степовому регіоні існували значно гірші, в порівнянні з іншими районами, умови водопостачання, що змушувало селян скупчуватися в річкових долинах. Ця обставина ускладнювала селянам ведення господарства, оскільки значно зростало далекоземелля. В інших регіонах України умови водопостачання були значно кращі, ніж у Степу, і селяни розселялися дрібнішими поселеннями, ближче до земельних наділів. На Лівобережжі, без сумніву, більша розкиданість сільських поселень була викликана ще й історичними обставинами — розповсюдженням там у XVII—XIX ст. козацького, козацько-старшинського, дрібно-помісного землеволодіння з їх хутірським розселенням. Так, села і хутори з населенням від 20 до 200 чол. на Лі-

вобережжі складали 46,5 % загальної чисельності населених пунктів, в той час як на Правобережжі, у подібній за природно-географічними умовами місцевості, таких населених пунктів було тільки 23,1 %. В Україні спостерігалася певна тенденція до збільшення розмірів сіл в напрямку з північного заходу на південний схід і південь. Так, величезні села з населенням п'ять і більше тисяч чоловік на Поліссі складали всього 0,3 % від загального числа, на Правобережжі — 0,6 %, на Лівобережжі — 0,7 %, а в Степу — 20,9 %, тобто кожне п'яте село. Але все ж на території України ця тенденція не була так сильно виражена, як у Росії. В цілому майже на всій території УРСР переважали села з населенням від 1 до 5 тис. чол., де проживало в середині 20-х років 53,3 % сільського населення республіки¹².

Селянське господарство ґрунтувалося на особистій праці селянина і членів його родини. Пересічне селянське господарство було сімейним господарством. Тому важливо встановити співвідношення самодіяльного і несамодіяльного селянського населення. Це співвідношення є одним із показників рівня розвитку виробничих сил. Якщо виробничі сили більше розвинуті, то самодіяльних людей необхідно менше. Це означає, що суспільство може дозволити підростаючим поколінням отримати ґрунтовнішу освіту, пізніше вступити в самостійне життя, а похилі люди, як правило, мають пенсію. Перепис 1926 р. виявив, що 14 930,4 тис. селян, або 67,85 % від їх чисельності, були самодіяльними. Цей показник у селян виявився вищим, ніж в інших класів і груп населення. Так, у робітників самодіяльних нараховувалося 43,56 %, у службовців — 43,75 %, в осіб вільних професій — 38,32 %¹³. Великий відсоток самодіяльного населення серед селян свідчить про низький рівень розвитку виробничих сил у доколгоспному селі. Для життєздатності дрібного одноосібного селянського господарства потрібно було залучати до праці максимальну кількість робочих рук, бо воно трималося саме ручною працею його членів. І дійсно, перепис 1926 р. виявив, що переважна більшість селянських дітей залучалися до роботи з малих літ, а з 10 років вони вже вважалися самодіяльними. Таким чином, освіта переважної більшості селянських дітей обмежувалася, у кращому випадку, трьома-чотирма класами школи,

тобто вони вступали в самостійне життя малописьменними. Ті ж жорсткі умови виробництва в індивідуальному господарстві змушували переважну більшість селян працювати до глибокої старості, до смерті.

Важливим показником у демографічній характеристиці населення є його природний рух, який визначається співвідношенням числа народжень, шлюбів, розлучень, смертей на тисячу жителів (у проміле).

До 1918 р. роботу по обліку природного руху населення виконувала церква. З 1918 р. у Радянській державі цією роботою займалися відділи запису актів громадського стану (загси). Але в умовах громадянської війни роботу загсів у сільській місцевості не вдалося скрізь налагодити. Тому стан джерел про природний рух населення в УРСР у перші роки Радянської влади незадовільний. Лише з 1924 р. ЦСУ УРСР налагодило випуск щорічників про природний рух. Ці дані є найбільш достовірними серед інших матеріалів¹⁴. Необхідно врахувати, що в публікаціях ЦСУ наводяться дані про все сільське населення, селяни спеціально не виділені. Але оскільки селяни становили понад 90 % населення сіл, можна вважати, що ці дані репрезентативні і для характеристики природного руху селянського населення.

Дані табл. 6 свідчать про високу шлюбність, народжуваність, смертність, невелику кількість розлучень у доколгоспному селі. Такий ритм характерний для традиційної моделі демографічної поведінки населення країн з аграрною економікою, наприклад для сучасних країн третього світу. Селянське індивідуальне господарство будувалося на статеві-віковому розподілі праці, в ньому потрібні були і чоловічі і жіночі руки. Ця обставина і зумовила високу шлюбність на селі. В 20-х роках вона не становила менше 10 проміле. Демобілізація армії в кінці 1917 р. привела в 1918 р. до різкого стрибка шлюбності (15,3 проміле), оскільки відбулися шлюби, відкладені в роки Першої світової війни. Крім того, наділення землею селян в ході революційних земельних перетворень зумовило прискорення темпу утворення нових родин. Тому коефіцієнт шлюбності після жовтневого перевороту в Україні був вищий, ніж в дореволюційний час. Вимоги господарства диктували необхідність селянській молоді досить рано брати шлюб. Так, у

1928 р. опитали 182,2 тис. молодят. Виявилось, що більше 37 % хлопців і більше 60 % дівчат мали вік менше 20 років. До 24-х років створили сім'ю 81,5 % чоловіків і 90 % жінок-селянок¹⁵. Шлюб у селянських родин у 20-ті роки був міцним. Розлучення руйнувало господарство і рішуче засуджувалося громадською думкою села. Необхідно відзначити, що і церква негативно ставилася до розлучень, а в доколгоспному селі релігійні норми ще помітно впливали на шлюбну поведінку селян. Коефіцієнт розлучень у 20-ті роки не перевершував в Україні 1,68 проміле, що порівняно з нинішнім станом у багато разів менше.

Для доколгоспного села характерна висока народжуваність. В 20-х роках вона не була меншою 30,6 проміле, а в 1924—1927 рр. — 42,8 промілей. Ці коефіцієнти свідчать про відсутність у селянських родин свідомого обмеження кількості дітей. Селянка за своє життя народжувала пересічно 7—8 дітей, що наближалось до біологічного максимуму. Селяни фактично не знали протизапліднювальних засобів. «Село живе природним життям», — насмішкувато зауважив один сучасник¹⁶. І в той же час поява позашлюбних дітей у доколгоспному селі — подія дуже рідка. Громадська думка селян на цю подію була одностайною: мати і сама дитина (байстрюк) нищівно висміювались, вони опускалися на самісіньке дно життя. Звичаєві норми доколгоспного села стояли міцно на сторожі непорушності селянської родини — запоруки міцного селянського господарства. Висока народжуваність на селі утримувалась не тільки через консервативні звичаї, але із причин економічного характеру. Без дітей у робочому віці трудове селянське господарство ніколи не досягало заможності, тому що нехватка робочих рук обмежувала можливості його росту. Поруч з цим думка про незабезпечену старість штовхала селян на примноження родини. А зважаючи на високу дитячу смертність, велика кількість їх служила своєрідним страхуванням. Адже в 20-х роках понад третини селянських дітей помирали у віці до 15 років¹⁷. Більш високий коефіцієнт народжуваності був у бідніших родин. Як відзначав сучасник, «бідність дуже сильно відбивається на народжуваності, а багаті мають нахил уникати лишніх ді-

тей, щоб при розподілі господарства не потрапити в число бідняків»¹⁸.

Смертність у дореволюційному селі на Україні була високою. Так, у 1912—1913 рр. вона становила 24,5—26,7 проміле. У роки Першої світової та громадянської воєн смертність збільшилася і в 1920 р. досягла 40,3 проміле. Після закінчення війни, в 1921 р., вона зменшилася до 28,8 проміле, але в голодний 1921/22 рік знову виросла і в 1922 р. становила 35,2 проміле. Наступні роки були врожайними, і смертність на селі різко зменшилася. У 1923 р. вона знизилася до 16,4 проміле. Проте 1924 р. виявився неврожайним, що негайно привело до підвищення смертності до 20,2 проміле. У благополучних 1925—1927 рр. смертність неухильно зменшувалася і в 1926 р. становила 19 проміле, а в 1927 р. — 18,8 проміле.

У результаті різкого зниження смертності при збереженні високої народжуваності в доколгоспному селі спостерігався високий природний приріст населення. Після подолання наслідків голоду 1921/22 року він складав у 1923 р. 17,6 проміле, у 1924 р. — 25,4, у 1925 р. — 24,4, у 1926 р. — 25,4, у 1927 р. — 24,0, у 1928 р. — 23,4 проміле, що значно більше ніж у дореволюційні 1912—1913 рр. — 18,5 проміле. При збереженні і в майбутньому такого високого приросту населення УРСР повинно було б подвоїтися за 20 років. Але цього не трапилося. Колективізація, що супроводжувалась розкуркулюванням і вивезенням людей за межі республіки, голод 1933 р. призвели до величезних втрат селянського населення.

Особливе місце серед факторів, що визначають демографічне явище, належить віку і статі. Розподіл населення за статтю і за віком відноситься до найважливіших демографічних і економічних показників, які є основними елементами при аналізі структури населення та визначенні його виробничих груп. Як свідчать дані табл. 7, статеві-вікова структура селянського населення УРСР у 1926 р. була підкреслено традиційною — з великою питомою вагою молодих і малою питомою вагою літніх поколінь. Така структура характерна для нинішніх аграрних країн третього світу. Молодих людей у віці до 29 років серед селян було 67,75 %. При цьому дітей у віці до 4 років виявилось 15,55 %. Вони народилися у післявоєнній

1923—1926 роки. У той же час дітей віком 5—9 років, що народилися в 1915—1922 рр., виявилось значно менше, а саме 10,14 %. Це наслідок воєн і голоду, коли різко знизилася народжуваність, а смертність зросла. Дані табл. 7 свідчать про скорочення питомої ваги чоловіків, починаючи з 20 і особливо з 25 років. Це теж наслідок воєн, оскільки в бойових діях гинуть переважно молоді хлопці. У віці від 25 до 49 років чоловіки складали 46,3 %, а жінки 53,7 % населення. Це дуже небажана статева диспропорція, що свідчить про великий відсоток жінок-вдів. Господарства цих селянок занепадали.

Вікова структура селянства УРСР у середині 20-х років відносилася до так званого прогресивного типу, для якого характерний низький відсоток старших поколінь — віком понад 50 років — 12,41 %, дуже високий процент дітей — віком до 14 років — 38,35 % і високий процент продуктивних груп селян віком від 15 до 49 років — 49,24 %. Отже, половину населення становили люди в продуктивному віці, що вказує на забезпеченість селянського господарства робочими руками з надлишком.

Серед селян УРСР переважали українці. Їх за переписом 1926 р. нараховувалося 19 641,6 тис. чол., або 89,26 %. В Україні не було жодного округу, де б селяни-українці не становили 50 % селянського населення, навіть на території МАРСР українці-селяни складали 50,46 %, а в таких округах, як Лубенський, Ніжинський, Чернігівський, Роменський, вони складали понад 99 %. Росіяни-селяни були другою по чисельності і питомій вазі національною групою в УРСР. Їх у 1926 р. нараховувалося 1124,7 тис. чол., або 5,11 %. Вони жили в 33 з 40 округів республіки і в МАРСР. Поляків-селян нараховувалося 360 тис., або 1,63 % селян УРСР. У 1926 р. вони проживали в 14 з 40 округів і в МАРСР. Але компактно вони жили лише на Правобережжі. Селян-німців у 1926 р. нараховувалося 340 тис., або 1,54 % від загальної кількості селян республіки. Вони жили в 16 з 40 округів і в МАРСР. Найчастіше німецькі поселення зустрічалися в Степу. Молдаван серед селян України нараховувалося в 1926 р. 230 тис. або 1,04 %. Жили вони здебільшого в межах своєї автономної республіки, де складали 34,7 % селян. Селян-євреїв у 1926 р. на території УРСР нараховувалося 98 тис. Жили вони в

21 з 40 округів республіки і в МАРСР. У Снігурівському районі Херсонської округи євреї складали 20,64 % усіх селян. Селян-болгар нараховувалося в 1926 р. на Україні 85 тис., переважна більшість яких жила в Степу. У Каларівському і Царедарівському районах Мелітопольської округи болгари-селяни становили 75 % населення. Селян-греків, за переписом 1926 р., в межах УРСР було 80 тис. Жили вони компактно в 5 районах Маріупольського і Сталінського округів. Так, у Мангуському районі їх було 72,7 %. Представників інших національностей — білорусів, чехів, албанців, сербів, татар, циган — серед селян УРСР у 1926 р. нараховувалося по кілька тисяч. Білоруси і чехи жили переважно на Волинському Поліссі, албанці, серби, татари — в Степу, цигани — по всій території України¹⁹.

Перепис 1926 р. показав, що письменних на Україні було 52,7 %, в тому числі серед селян — 46,41 %. Якщо ж рахувати тільки самодіяльне селянське населення, то письменних серед них виявилось 52,2 %. Для порівняння у робітників налічувалось 77 %, у службовців — 88,6 %²⁰. Неписьменність майже половини самодіяльного селянського населення УРСР помітно гальмувала поширення серед них передових сільськогосподарських знань, консервувала серед селян різні забобони, негативно позначалася на веденні господарства.

Таким чином, демографічний аналіз показує, що на протязі 20-х років селяни становили переважну більшість населення УРСР. Це помітно впливало на соціально-економічне і культурне життя республіки. Доколгоспному селянству України була притаманна традиційна, успадкована від минулих епох демографічна поведінка, що характеризувалася дуже високою народжуваністю, високою смертністю, раннім вступом до шлюбу, міцними сімейними узами. Без такої демографічної моделі поведінки індивідуальне селянське господарство, що ґрунтувалося на ручній праці та статеві-віковому розподілі обов'язків між членами родини, не могло б існувати. Незважаючи на відчутні втрати в першій світовій і громадянській війнах і від голоду 1921/22 року, селянське господарство України в достатній кількості було забезпечене робочою силою. В умовах екстенсивного ведення господарства значна щільність селянського насе-

лення, особливо на Правобережжі, загострювала аграрне перенаселення. Потрібно було, поряд з іншими заходами, спрямованими на ліквідацію аграрного перенаселення, невідкладно розробити методи інтенсифікації сільського господарства УРСР. Елементи нового проростали в товщі традицій повільно: питома вага селян серед населення зменшувалася, скорочувалася смертність, зменшувалося число неписьмених. За цими явищами, як свідчить досвід інших країн, зменшилась би народжуваність, стабілізувалась би кількість населення, вирівнявся б баланс між кількістю чоловіків і жінок. Селянство перейшло б до сучасного демографічного становища — низької народжуваності, низької смертності, високої питомої ваги старших поколінь — без втрат і соціальних потрясінь. Але селянству УРСР судилася інша доля, природні демографічні процеси на селі були грубо порушені в кінці 20-х—30-х роках, на селі склалася абсолютно нова демографічна ситуація.

2.2. Селянська родина

Важливе місце в житті селянина займала родина (сім'я). Родина — це група родичів, що живуть спільно і мають єдиний бюджет. У селян-одноосібників поняття родини накладалося на поняття господарства. Без родини селянське господарство було неможливе, оскільки все виробництво в ньому базувалося на внутрішньосімейному розподілі праці, на сімейній кооперації.

Сім'я — це продукт суспільної системи. Вона змінюється разом із зміною суспільства. Цілком природно, що революційні зміни в нашій країні після 1917 р. привели до серйозних змін у розмірах, типах, складі селянських родин, вплинули на їх чисельність.

Передусім протягом 20-х років помітно зменшився розмір селянської родини (табл. 8). У групі безпосівних господарств та з посівом до 1 дес. на двір родина зменшилася з 1917 по 1926 р. на 1,22 чол., або на 26 %. У групі з посівом від 2,01 до 3 дес. скорочення за той же відрізок часу складало 22 %, в посівній групі від 3,01 до 4 дес. — 16 %, у групі з посівом від 4,01 до 6 дес. — 14 %, з посівом від 6,01 до 9 дес. — 12 %, з посівом 9,01—12 дес. — 10 %, з посівом від 15,01 до 24 дес. — 6 %. Таким чином, зменшення

розміру сім'ї спостерігалось в усіх посівних групах, але в малопосівних групах розмір родини скоротився більше, ніж у багатопосівних. Малопосівні, а отже, і малоземельні селяни розраховували в ході революційних аграрних перетворень отримати з допомогою поділу родини додаткову прирізку землі. Справа в тому, що на безземельну сім'ю виділяли і польовий наділ, і садибну ділянку. У перерахунку на їдця припадало більше землі, ніж при наділі на родину до її розподілу. Саме це і було основною причиною скорочення малопосівних родин. Багатопосівні, а отже і багатоземельні господарства скорочували розмір родини в надії зберегти надлишки землі. Адже за кожною такою сім'єю зберігався максимум землі за так званою «нормою залишення» на трудове господарство, і в перерахунку на їдців такому господарству було вигідніше поділитися, ніж жити однією родиною. Але цей процес був складним, суперечливим. Справа в тому, що в доколгоспному селі загалом переважала ручна праця. Селянські родини з великим числом робочих рук і при наявності достатньої кількості землі та інших засобів виробництва були продуктивнішими ніж ті сім'ї, що мали таку ж площу землі і відповідну кількість худоби та реманенту, але менше робочих рук. Тому вигідність сімейної кооперації в багатопосівних групах стримувала процес дроблення родини. Від заможних селян у середині 20-х років можна було почути такі слова: «Поки я не розділюся — доти я багатий, а розділюся — то всі станемо бідняками»²¹. Разом з тим у дробленні родин, крім причин економічного характеру, проявилися демографічні процеси виникнення з середини старої селянської сім'ї нової родини і її відокремлення від батьківської. Багатопосівні селянські сім'ї були старші за віком, ніж малопосівні, вони мали більший відсоток старших дітей, котрі створювали свої родини і намагалися відокремитися від батьків. Якщо в безпосівних господарствах та з посівом до 0,09 дес. на двір питома вага розділених сімей перебічно за 1924—1929 рр. складала 0,97 % від загальної кількості господарств даної групи, то в групі з посівом понад 15,01 дес. на двір — 3,04 %²². Отже, як бачимо, різниця між полярними групами досить помітна. У господарствах з посівом понад 15 дес. на двір питома вага дорослих дітей була вдвічі вища, ніж у селянських сім'ях з посівом до 2 дес. на госпо-

дарство²³. Тому і питома вага розділених родин у багатопосівних господарствах була вища, ніж у малопосівних.

За своїм типом селянські родини на Україні у 20-х роках поділялися на складні, або великі, і прості, або малі. Складна, або велика родина, складалася з подружжя та їх дітей, з яких хоч би один син або дочка були одружені або заможем і мали своїх дітей. Зустрічався в Україні ще один тип складної, або великої, родини в селян, що складалася з одружених братів, батьки яких померли. Це так звана братська сім'я. Проста, або мала, родина складалася з подружжя і їх неодружених (незаміжніх) дітей.

І складна, і проста селянська родина могла бути повною і неповною. Повна родина включала і чоловіка, і його дружину. Якщо в сім'ї не було одного з членів подружжя — то це і була неповна родина (сім'ї вдів, розведенців і одинаків).

У простій родині членів у робочому віці було звичайно два — чоловік і його дружина, іноді три, якщо в родині був парубок або дівка. Коли число осіб у робочому віці переважало три, то така родина могла бути і простою, і складною. Наприклад, якщо в селянській сім'ї було подружжя і двоє дорослих дітей, то це проста сім'я. Якщо ж у родині подружжя і син з невісткою або дочка із зятем — то це вже складна сім'я. Селянські родини, де членів сім'ї в робочому віці було більше чотирьох, належали здебільшого до складної сім'ї. За даними весняного обслідування селянських господарств у 1924 р., в Україні нараховувалося всього 3,7 % складних сімей серед селян. Вони зустрічалися серед багатоземельних господарств і, як виняток, серед інших груп селян²⁴.

У доколгоспному селі у більшості селянських сімей спостерігалось кількісне переважання жінок у робочому віці над чоловіками. Наприклад, по обстеженню 1927 р. у групі з посівом до 1 дес. на двір різниця складала пересічно 0,2 чол. на родину, а в групі з посівом 3,01—4 дес. — 0,07 чол., у групі 12,01—15 дес. — 0,04 чол.²⁵. Різниця між кількістю чоловіків і жінок у робочому віці була викликана негативними наслідками війн. Наведені дані показують, що різниця між чоловічою і жіночою половиною у малопосівних родинах була більшою, ніж у багатопосівних. Це свідчить про тісний зв'язок між наяв-

ністю в селянській родині чоловічої робочої сили і заможністю селянського господарства. Чим краще, нарівні з іншими умовами, господарство було забезпечене чоловіками в робочому віці, тим воно було заможніше. Так, у 1924 р. у групі з землезабезпеченістю до 1 дес. на господарство 60,6 % селянських родин не мали годувальника, а отже бідували. В той же час у групі з землезабезпеченістю понад 21 дес. на двір, тобто в заможних господарів, чоловіків у робочому віці не мали тільки 0,3 % дворів. Переважна більшість цих господарств були забезпечені чоловічою робочою силою, що при наявності в достатній кількості інших засобів виробництва було необхідною умовою існування заможного селянського трудового господарства²⁶.

У сучасних дослідженнях до селянської бідноти відносять господарства з вартістю засобів виробництва до 200 крб.; до середняків — від 200 до 1600 крб. і до дрібнокапіталістичних (багатих) — з вартістю засобів виробництва понад 1600 крб.²⁷. Виходячи з цього, ми, на основі гніздового сільськогосподарського перепису 1927 р., підраховали, що середній розмір бідняцької родини в Україні коливався від 2,7 до 4,1 чол. Вона мала у своєму складі від 1,4 до 2 членів у робочому віці, з яких було 0,6—0,9 чоловіків і 0,8—1,1 жінок. Чоловіків було менше, ніж жінок, що вказує на наявність значної кількості вдів серед селянської бідноти. Матеріали селянських бюджетів 20-х років доповнюють цю картину. Крім батьків, у бідняцькій родині було пересічно 1,6 дітей віком до 17 років. У кожній третій родині бідняка був дорослий парубок або дівчина. Кожна четверта або п'ята бідняцька сім'я в своєму складі нараховувала престарілих батька або матір. У 1927 р. у бідняцьких родинах проживало 17,72 % селянського населення УРСР²⁸ (табл. 9).

Родина пересічного середняка налічувала від 4,1 до 6,1 чол., з них 2,2—2,9 осіб у робочому віці (чоловіків від 1 до 1,4, а жінок від 1,2 до 1,5). Диспропорція між кількістю чоловіків і жінок хоча і спостерігалася, але далеко не так різко, як у бідняків. Бюджетні обстеження 20-х років розкривають характер рідства і вік членів родини пересічного середняка. Ця сім'я за своїм складом, як правило, була проста або мала: подружжя, двоє-трьох дітей у віці до 16—

17 років і один дорослий парубок або доросла дівчина. У кожній другій або третій родині середняка жили престарілі мати або батько. У 1927 р. у середняцьких родинах проживало 76,8 % селянського населення УРСР²⁹ (див. табл. 9).

Пересічно на одну дрібнокапіталістичну (багату) селянську родину припадало 6,9 членів, у тому числі в робочому віці 3,3 (чоловіків 1,6 і жінок 1,7). За бюджетними обстеженнями середня дрібнокапіталістична сім'я мала троє дітей у віці до 16—17 років і дорослих сина або дочку. Дорослий син часто вже був одружений, або не відокремлений. Тобто такі сім'ї нерідко були складними за своєю структурою. У кожній п'ятій або шостій сім'ї цієї групи селян жили пристарілі батьки. У 1927 р. у дрібнокапіталістичних селянських родинах проживало 5,48 % селянського населення УРСР³⁰ (див. табл. 9).

За нашими підрахунками, у кінці 1920 — на початку 1921 р. в УРСР нараховувалося 4147,0 тис. селянських дворів³¹. Приблизно стільки було і селянських родин, тому що у селян-одноосібників поняття «родина» фактично накладалося на поняття «двір». Що стосується 1922—1929 рр., то тут головним джерелом кількісної характеристики селянських господарств слугують дані весняних вибіркового опитувань, що співпадають з матеріалами продподаткових списків. При цьому місцевим статистичним органам були надані права робити поправки на недооблік, якщо вимагали обставини³². Однак, як це вже зазначалося, дані про чисельність селянських дворів були суттєво перебільшені. Тягар податку знаходився в прямій залежності від розміру господарства. Тому при складанні продподаткових списків частина селянських господарств оголошувала себе розділеною, але продовжувала господарювати разом³³. Тому встановити дійсне число селянських родин важко. Ми можемо уявити дійсний розмір цього явища, використавши для порівняння матеріали демографічного перепису 1926 року. У межах СРСР подібну роботу виконував В. П. Данилов³⁴. Спробуємо виконати цю роботу в масштабах України. Перепис 17 грудня 1926 р. виявив на Україні 4361,3 тис. селянських родин³⁵. Весняне вибіркоче опитування 1926 р. дало цифру 5055,4 тис.³⁶ Різниця складає 694,1 тис. родин, або 15,9 %. Ці дані наочно свідчать, що матеріали весня-

них опитувань значно перебільшують дійсну кількість селянських господарств. Тому звернемося до іншого масового джерела — матеріалів обов'язкового державного страхування від вогню в сільській місцевості. Це репрезентативне джерело, оскільки агенти держстраху обкладали обов'язковим страхуванням усі господарства, а ухилитися від цього платежу господарству було неможливо, оскільки будівлі не сховаш. Оголошувати двір розділеним теж не було рації, адже страхували будівлі. За даними Держстраху сільських дворів в Україні нараховувалося: у 1923/24 господарському році — 4078 тис., у 1924/25 р. — 4283 тис., у 1925/26 р. — 4468 тис., у 1926/27 р. — 4699 тис., у 1927/28 р. — 4777 тис.³⁷. Ми бачимо близькість підрахунків селянських дворів переписом 17 грудня 1926 р. — 4361,4 тис. і Держстрахом — за станом на 1 жовтня 1926 р. — 4468 тис. Різниця становить 106,6 тис. Враховуючи, що на селі проживало 9,7 % неселянських родин, цю різницю потрібно віднести на їх рахунок. Не викликає сумніву, що дані перепису 17 грудня 1926 р. і матеріали обов'язкового страхування від вогню більш достовірні, ніж дані весняних опитувань. Тому маємо всі підстави вважати, що в 1929 р. в Україні нараховувалося не більше 4,6 млн селянських дворів, а не 5,2 млн, як це подає весняне опитування 1929 року. Приблизно стільки ж нараховувалося і селянських родин.

Таким чином, у доколгоспний період відбулися серйозні зміни в селянській родині: проста сім'я стала домінуючим типом родини, зменшився її розмір, спостерігалася чисельне переважання жінок у робочому віці над чоловіками, особливо у малопосівних групах. Родини заможних господарів були більші за чисельністю, тут зустрічалися і великі складні сім'ї, що дозволяло їм використовувати сімейну кооперацію для піднесення свого господарства. Кількісний і якісний склад родини помітно впливав на селянське господарство.

2.3. Трудовий баланс і річний цикл використання праці в селянському господарстві

Баланс — це система взаємопов'язаних показників, що характеризують наявність певних ресурсів (матеріальних, трудових тощо) та їх використання.

Зокрема, трудовий баланс у селянському господарстві характеризує наявність працівників, їх розподіл і використання у виробництві. Згідно з переписом 17 грудня 1926 р. в межах УРСР проживало 22 млн селян. Вище вже було зазначено, що 14,9 млн з них, або 67,9 % від загалу, були самодіяльними, тобто приймали участь у трудовій діяльності. Відомо, що працездатність чоловіка і жінки, людей різного віку неоднакова. Тому при побудові трудового балансу розрахунок виконують не в фізичних особах, а в перерахунку на повного робітника³⁸. Знаючи по перепису 1926 р. статево-вікову структуру селянського населення, підрахуємо трудові ресурси селянського господарства України у повних робітниках (табл. 10). Наведені дані свідчать, що в складі трудових ресурсів селян питома вага чоловіків складала 45,3 %, жінок — 45,1 %, підлітків — 9,6 %. Отже, у трудовому балансі села чоловіча і жіноча праця була майже рівнозначна. Селянське господарство ґрунтувалося на статево-віковому розподілі праці, і для нього рівноцінними були і чоловік і жінка. Дітей теж змалку привчали до праці, а з 10 років їх розглядали як «самодіяльних» робітників, і вони склали 9,6 % трудових ресурсів села. Трудові ресурси села не були рівномірно розміщені на терені України. Так, на Правобережжі, що складало 22,8 % території республіки, було зосереджено 32,3 % працездатних селян України, а в Степу (44,2 % території) тільки 31,5 % трудових ресурсів. Отже, на Правобережжі був надлишок трудових ресурсів, а в Степу було де прикласти сили. Як наслідок цього і спостерігалася в 20-х роках міграція селянського населення з Правобережжя в Степ. На Лівобережжі (21 % території), де було зосереджено 25,2 % трудових ресурсів, і на Поліссі (12 % території), де розміщувалося 11 % трудових кадрів села, не було такої помітної невідповідності між сільськогосподарськими угіддями і трудовими ресурсами, а отже переселення в Степ із цих регіонів було слабшим, ніж з Правобережжя. Таким чином, надлишки робочої сили у селянському господарстві мали насамперед Правобережжя, потім Лівобережжя, Полісся, а в Степу надлишки були лише в окремих районах.

Індивідуальні селянські господарства були нерівномірно забезпечені робочою силою і в масштабах окремих господарств. Все залежало від розмірів гос-

подарства, його господарської спроможності. Таке масове джерело, як щорічні весняні обстеження сільського господарства, свідчить, що із збільшенням площі посіву на двір паралельно зростала і забезпеченість господарства робочою силою. Так, у 1928 р. в Україні пересічно на двір з посівом до 0,09 дес. припадало 1,8 робітників, а на двір, що засівав понад 16 дес., припадало по 3,81 робітника, тобто в два рази більше (табл. 11). При цьому спостерігалася ідеальна залежність по всіх регіонах: чим більша площа посіву в господарстві, тим більше воно мало робочої сили.

Подібна картина спостерігається і при угрупованні господарств за вартістю засобів виробництва (табл. 12). У 1927 р. у групі без засобів виробництва 29 % господарств не мали робітника, 52 % мали одного працівника, 3,3 % — два, 0,5 % — три і лише 0,1 % — чотири. В той же час у групі господарств, що мали на суму понад 1600 крб. засобів виробництва на двір, без робітника було 2,5 % господарств, з одним працівником 53,2 %, з двома — 28,7 %, з трьома — 11,6 %, з чотирма — 3,3 %. Різниця між полярними групами селянських господарств, як ми бачимо, досить істотна. Як і у випадку з посівними групами, у групах за вартістю засобів виробництва спостерігалися майже ідеальні динамічні ряди: чим заможніше господарство, тим краще воно забезпечене робочою силою. По окремих регіонах України різниця у показниках була незначною. Так, на Поліссі без робітника було 8,6 % селянських господарств, на Правобережжі — 11,3 %, на Лівобережжі — 8,0 %, у Степу — 10,3 %. Різниця між полярними показниками всього 3,3 %, що несуттєво. Отже, пересічні дані по Україні — репрезентативні для всіх регіонів. З огляду на ці дані в бідняцьких господарствах дворів з двома і більше робітниками було лише 3,9—8,7 % від загалу, в середняцьких — 12,9—33,2 %, а в дрібнокапіталістичних — 43,6 % (табл. 12). Отже, поряд з іншими чинниками — землею, худобою, реманентом — забезпеченість робочою силою селянського господарства була необхідною умовою його заможності. Без власних робочих рук пересічне селянське господарство не досягало заможності. Про це свідчить також співвідношення праці власної родини і наймитів (див. табл. 13). Як видно з цих даних, особиста праця се-

лянина та його родини в балансі робочого часу складала абсолютну більшість по всіх регіонах України. Наймана праця становила трохи більше $1/20$ від річного запасу робочого часу в селянському господарстві. Разом з тим помітно, що питома вага найманої праці в селянському господарстві поступово зростала, становлячи $2,8\%$ від загалу в 1923/24 господарському році і $5,2\%$ в 1925/26 р. (див. табл. 13). Не викликає сумніву, що подібна тенденція зумовлена загальним піднесенням селянського господарства в ці роки. Багата верхівка села розширювала виробництво і паралельно збільшувала найм робочої сили. Згідно з цифровими даними (табл. 14) із збільшенням посівної площі зростала і питома вага найманої праці. У 1925/26 господарському році в групі, що сіяла до 2 дес. на двір, питома вага найманої праці складала $3,68\%$ від загалу, а в групі, що засівала понад 15 дес. на двір — $5,9\%$. Але потрібно зробити висновок, що і в найбільших за площею посіву селянських господарствах України в 20-х роках наймана праця в балансі робочого часу складала не більше $1/16$. Отже, і в заможній верхівці села праця своєї родини становила основу їхнього добробуту. Матеріали бюджетних обстежень доповнюють дані динамічних переписів. Так, за матеріалами такого перепису в 1927 р. найзаможніші селянські господарства, що володіли засобами виробництва на суму понад 1600 крб. на двір, застосовували найману працю строкових робітників 19% господарств, поденних та задільних наймитів — $30,4\%$ (табл. 15). На жаль, це джерело не дає можливості підрахувати питому вагу найманої праці в балансі трудових затрат господарств цих дворів. Але і з наведених цифр видно, що праця наймитів застосовувалася лише в кожному третьому з них. Отже, і з цього джерела випливає, що на плечі господаря і його родини падала лівова частка роботи, тобто ці найзаможніші селянські господарства були трудовими за своїм характером.

При підрахунку балансу праці для повнішого висвітлення питань використання робочого часу, сезонності витрат праці за періодами і галузями використовують ще такі показники, як людино-дні і людино-години. По матеріалах Держплану УРСР у 20-х роках пересічна кількість робочих днів на рік у селянському господарстві становила 280. Решта днів

року припадала на святкові, вихідні і непридатні для виконання робіт по господарству³⁹. Л. Е. Мінц нарахував для селянського господарства СРСР 272 робочих дні⁴⁰. Але, враховуючи те, що в північніших від України районах РРФСР і БРСР кількість непогожих днів на рік більша, беремо за основу 280 днів. З огляду на те, що в 1926 р. трудові ресурси УРСР нараховували 11 688,5 тис. повних робітників, річний запас людино-днів у селянському господарстві України складав 3 млрд 273 млн.

Складніше підрахувати баланс праці селянського господарства в людино-годинах. Справа в тому, що селяни-одноосібники не знали нормованого робочого дня. Вони працювали стільки, скільки потрібно, щоб виконати всю роботу по господарству. А тому влітку протяжність робочого дня селянина становила 14—15 год., а взимку приблизно 6 год. Враховуючи ці сезонні коливання, С. Г. Струмлін підрахував, що пересічно робочий день російського селянина в 20-х роках становив 10 год 35 хв.⁴¹. За нашими підрахунками, які ґрунтуються на матеріалах бюджетних обстежень селянських господарств УРСР за 1925/26 господарський рік, робочий день селянина в Україні пересічно становив 11 год. 20 хв. При цьому виявилося, що протяжність робочого дня селянина залежала не лише від сезону, але й від господарської спроможності двору: у селян, що сіяли до 2 дес. на господарство, робочий день пересічно складав 10 год. 30 хв., а у тих, хто сіяв понад 15 дес. — 11 год. 55 хв., тобто більше на 1 год. 25 хв.⁴². Виходячи з наших розрахунків річний запас в індивідуальному селянському господарстві України складав 37 млрд 116 млн людино-годин.

Відомо, що в селянському господарстві не весь наявний запас робочого часу використовувався. Якщо підходити з міркою, що пересічно протяжність робочого дня у селянському господарстві складала 11 год. 20 хв., то лишки робочого часу за посівними групами в 1925/26 р. в Україні складали 40,1 %, коливаючись по різних групах від 38,2 % до 41,8 %. За підрахунками Н. Огоновського, в сільському господарстві СРСР в 1925 р. були зайвими 43 % працівників⁴³, а за даними Л. Е. Мінца, що провів спеціальне дослідження, лише 19,2 %⁴⁴. Спеціалісти Держплану УРСР у 1926 р. визначили лишки робочої сили в сіль-

ському господарстві України в розмірі 24,8 %⁴⁵. Головна причина цифрового різноголосся — це доволіне визначення робочого часу селянина. Тут потрібен певний критерій. Ми вважаємо, що принципово невірно брати за основу підрахунку лишків робочого часу в селянському господарстві ту протяжність робочого дня, що на практиці застосовували селяни. Адже занадто довгий робочий день — це ненормальне явище, наслідок панування на селі ручної праці, а тому її низької продуктивності. Для гармонійного розвитку людини робочий день повинен становити 8 год. Але через сезонність сільськогосподарської праці влітку протяжність робочого дня довша, взимку — скорочена. Виходячи з цих міркувань, лишки робочого часу в селянському господарстві України в 1925/26 господарському році склали 15,2 % (табл. 16). Наші підрахунки майже співпадають з аналогічними підрахунками Л. Є. Мінца за 1924/25 р., де він для Лівобережжя і Правобережжя встановив 14,4 % невикористаного робочого часу⁴⁶. Відсоток невикористаного у власному господарстві часу був тим вищий, чим менше було господарство. Так, за даним бюджетного обстеження 1925/26 р. у групі селян, що сіяли до 2 дес. на двір, лишки робочого часу становили 21,5 %, у групі, що сіяла від 4 до 6 дес. — 14,7 %, а в групі з посівом понад 15 дес. — 8,2 % (див. табл. 16). Отже, від аграрного перенаселення страждали передусім малопосівні селянські господарства.

Розглянемо використання робочого часу в селянському господарстві України по галузях (табл. 17). Видно, що лівова частка часу поділялася між трьома галузями: землеробством (24,9 %), тваринництвом (26,2 %) і домашнім господарством (22,0 %). На інші заняття у власному господарстві (рибальство, мисливство, будівельні роботи, ремонт реманенту, лісове господарство) селянин витрачав пересічно всього 2,8 % робочого часу. Праця поза своїм господарством (на фабриках і заводах, служба в установах, в наймах, промислові заняття, пов'язані з відходом, тощо) займали 11,4 % робочого часу. Непродуктивні витрати часу (переїзди до місця роботи, чекання в чергах на млині і т. п.) «з'їдали» у селян 12,7 % робочого часу, тобто більше, ніж робота поза власним господарством.

При дослідженні витрат робочого часу окремих посівних груп селян помітні свої особливості. Так, витрати у землеробстві зростали від нижчепосівних до вищепосівних господарств. Спостерігалася закономірність, що із збільшенням посівної площі питома вага робочого часу, витраченого для догляду за тваринами, скорочувався, а зростала питома вага часу, витраченого на землеробство. Пояснити це явище можна тим, що нижчі і середньопосівні групи селян тримали робочої худоби більше на одиницю посівної площі, ніж то потрібно, а це вимагало додаткових витрат робочого часу. У вищепосівних господарств співвідношення між посівною площею і наявною худобою було оптимальним, а тому витрати на землеробство перевершували витрати на скотарство.

Робота в домашньому господарстві (приготування їжі для родини, прання білизни, догляд за дітьми, прядіння і виготовлення домотканого полотна тощо) займала майже однаковий відсоток робочого часу у всіх посівних групах селян, спостерігалася лише деяке скорочення витрат на цю галузь при переході від мало- до багатопосівних груп.

Що стосується роботи поза власним господарством, то особливо помітне місце вона займала в мало- до багатопосівних господарствах. Так, у селян, що сіяли до 2 дес. на двір, робота поза своїм господарством забирала більше часу, ніж землеробство або тваринництво. Це і зрозуміло, адже мало- до багатопосівні господарі не могли прожити з власних наділів і шукали заробітку на стороні. Із збільшенням посіву в господарстві витрати на роботу поза власним господарством зменшувалися, але повністю не зникали. Видно, що і заможні прошарки селянства, маючи певні лишки робочого часу в міжсезонний період, намагалися його використати на стороні.

Розглянемо витрати робочого часу селянина по місяцях. Господарський рік у 20-х роках у народному господарстві розпочинався 1 жовтня. Але селянське господарство жило за природним календарем змін пір року, а тому зручніше аналізувати витрати часу з весняних місяців (табл. 18). Починаючи з березня і до вересня напруга праці в селянському господарстві непинно зростала. Селяни України у березні витрачали пересічно 5,3 % річного запасу робочого часу, у квітні — 8,2 %, у травні — 9,3 %, у

червні — 9,7 %, у липні — 13,3 %, у серпні — 14,3 %. Починаючи з першого осіннього місяця трудовий ритм у селянському господарстві починав спадати: у вересні селяни витрачали 12,8 % річного запасу, у жовтні — 7,7 %, у листопаді — 5,4 %, у грудні — 5,2 %, у лютому — 4,3 %, і знову темп і об'єм праці посилювався у березні, річний кругообіг селянського життя починався наново.

Витрати робочого часу по місяцях в окремих посівних групах мали свої особливості (див. табл. 18). Так, у середньо- і особливо у багатопосівних групах помітний, порівняно з нижчепосівними групами, посилений ритм роботи в липні—серпні, тобто під час жнив. Так, для порівняння, у групі з посівом понад 15 дес. на двір у серпні витрачалося 18,5 % річного запасу робочого часу, а в групі з посівом до 2 дес. — 12,8 %. В той же час у жовтні—лютому вищепосівна група витрачала 24,2 % річного запасу часу, а нижчепосівна — 31,6 %. Ці показники свідчать, що у вищепосівних групах праця у власному господарстві була інтенсивніша, ніж у нижчепосівних, особливо в жнива. В той же час, у жовтні—лютому малопосівні групи активніше втягувалися в роботу поза власним господарством (відхід на заробітки, промисли тощо), ніж вищепосівні, що і віддзеркалили цифри.

Річний цикл робіт у селянському господарстві України розпочинався у березні. Селяни готувалися до посіву ярини і при першій же змозі боронували яровий клин, щоб зберегти вологу у ґрунті. Подекуди господарі боронували озимину. На Поліссі, Правобережжі, частково на Лівобережжі селяни вивозили гній на поле. У другій половині березня в Степу, на півдні Лівобережжя і Правобережжя копали городи. В саду прочищали ягідні кущі — малину, порічки тощо, копали ями, щоб восени садити дерева, перекопували сади, а коли була змога, то орали між деревами, починали їх прищеплювати. Якщо весна рання, то селяни висаджували саджанці, починали обприскувати шкідників на деревах, робили ловчі та липучі пояси. На пасіках виготовляли штучну вошину, наглядали у темниках за бджолами, підгодовуючи їх. У сонячну теплу погоду виставляли вулики і очищали їх⁴⁷.

У квітні селяни боронували рілля і сіяли яру пшеницю, ячмінь, овес. Далі наступала черга цукро-

вого і кормового буряка. Потім сіяли соняшник та садили картоплю, сіяли на зайнятих парах мішанку. Боронували озимину. Ниви, що їх восени не було зорано, орали і слідом волочили. Передові господарі підіймали ранній (квітневий) пар. Повним ходом йшла робота і по скотарству. Доглядали за жеребними кобилами, наприкінці квітня мили і стригли овець, посилено годували коней, адже для них було багато роботи. Рогату худобу наприкінці місяця, а іноді й на початку травня, виганяли на пасовище. Але на пашу переводили худобу поволі, підготовуючи її потроху сіном, щоб худоба не захворіла. Пильнували, коли бігали корови, та не давали їм паруватися з бузівками. Виганяли на пасовище та на прогулянку свиней. Багато роботи у селян було в садку. Потрібно було берегтись, щоб приморозки не побили цвіт, а для цього під час приморозків розкладали по садку й палили купи хмизу та гною. Слідкували за саджанцями, поливали ті, що були посаджені навесні, прив'язували деревця до кілочків. Вишаровували та вкривали гноєм ягідні плантації, обсаджували ягідні черенки та одводки, обприскували і мазали дерева від шкідників. Велика робота йшла на городах: копали парові грядки, сіяли розсаду капусти, баклажанів, перцю та іншої городини. Сіяли в ґрунт моркву, цибулю, пастернак, петрушку, укріп, горох та інше. Наприкінці місяця, за доброї погоди, висаджували на насіння висадки капусти, буряків, моркви тощо, шарували та прополювали сходи. Прибавлялося роботи і пасічникам. Потрібно було доглядати за обльотом бджіл, чистили вулики, робили весняну ревізію, пильнували, щоб у вуликах було тепло, щоб було досить корму. Підсилювали слабі сім'ї, сіяли медоносні рослини, захищали вулики від шкідників, переганяли сім'ї з колод в рамкові вулики⁴⁸.

У травні селяни закінчували на півночі України орати на пар, сіяли пізню ярину та льон, коноплі, соняшники, суданку тощо. Проривали та сапали буряки, перший раз скородили картоплю, орали на зелений пар, садили баштани, пізню капусту, баклажани, проріджували моркву. У травні спускали корів та кобил, вихолощували жеребців, бузівків, непотрібних у господарстві бугаїв та баранів. Потроху привчали коней до паші. З середини травня починали пасти коней ночами і купати. Прибирали хліви, обмазували їх і вичищали гній. Свиней виганяли на пашу.

Якщо ніде було пасти свиней, то неодмінно додавали в раціон зелений корм, посікши, запаривши та перетрусивши його вісівками. У садках продовжували боротися з шкідниками і приморозками. Висівали редьку, пізню картоплю, пересаджували розсаду капусти. Наприкінці місяця сіяли кукурудзу, боби, огірки. Висаджували в ґрунт капусту, цибулю та інше. Поливали городину і пололи городи. Пасічники проводили головну ревізію пасіки, ставили магазини та медовики, доглядали, як червиться бджола⁴⁹.

У червні сапали, пололи, проривали буряки, кукурудзу, картоплю та інше. Огортали або підпушували картоплю. Передові господарі на пару знищували бур'яни, розбивали кірку після дощу. Селяни чистили коней і корів, підгодовували дійних корів та молодняк, стригли овець, вихолощували баранів. У садку збирали черешню та ранні вишні. Сапали, підгортали та проривали городину. Наприкінці місяця починали вибирати молоду ранню картоплю, проріджували сходи буряків та кукурудзи, вибирували жуків, хрущів, вовчків на городах. Пасічники дуже пильно доглядали за життям бджіл, розплодом маток, виходом нових роїв, запобігали зайвому розплодові трутнів, викачували мед з рамок, чистили вулики. На подвір'ї чистили колодязі, лагодили будівлі та реманент. Починали сінокіс⁵⁰.

У липні завершували сінокіс. Готувалися до жнив, оглядаючи та лагодячи реманент та знаряддя. Виплювали та сапали просо, буряк, моркву, картоплю. Передові господарі, щоб пари не заростали бур'яном, скородили їх. Оглядали комори і наготовляли тік. Починали жати озимину та ранню ярину. Як тільки хліб зложили в копи, передові господарі лушили стерню дряпаками, щоб поле зберегло вологу. Але більшість селян використовували стерню як пасовище для худоби. Багато уваги селяни приділяли худобі, яку потрібно було добре годувати, охороняти від спеки, купати. Спускали овець, що мали котитися у грудні. В садку збирали ягоди, сливи, ранні груші і яблука. Після великих дощів, щоб земля не бралася корою, шарували рядками городину. Пасинкували кукурудзу та соняшник⁵¹.

У серпні готували ґрунт для озимини та засівали її. Відлучали ранніх лошат та підгодовували їх вівсом. Спускали корів. Відлучали ранніх телят. Спускали овець. Збирали ранні сорти садовини та пере-

робляли її. Збирали огірки, дині, кавуни, перець, баклажани та інше. З погребів та льохів вичищали торішнє сміття та пісок і готували їх для городини майбутнього врожаю. На пасіках допомагали бджолам позбутися трутнів, перевозили вулики з узятку додому, викачували мед, готували бджіл на зимівлю⁵².

У вересні закінчували молотити хліб. Починали копати картоплю і буряки, порали кукурудзу, готували силос, ремонтували хліви для худоби на зиму, поступово переводили коней на зимову годівлю, інтенсивно відгодовували свиней. Збирали городину, готували бджіл до зимівлі⁵³.

У жовтні селяни закінчували копати картоплю, буряки, моркву. Збирали кукурудзу. Картоплю і буряки складали в бурти для вивозу на цукроварні і гуральні. Переходили на зимове годування худоби, утеплювали стайні, хліви, кошари. Пускали до кнурів свиней, щоб мати ранніх поросят. Садили сажанці і ягідні кущі. Сікли і шинкували капусту тощо⁵⁴.

У листопаді селяни чистили і ховали під дах сільськогосподарській реманент. Возили буряки на цук оварні і картоплю на гуральні. Спускали овець, щоб навесні мати ягнят. Лагодили огорожі. Городи переорювали, але не заскороджували. Починали займатися домашніми промислами⁵⁵.

У грудні селяни перековували коней, об'їджали молодняк, вивозили гній на городи. Тільки починалися морози, відразу, щоб не витратити даремно корми, селяни починали різати лишню худобу — овець, телят, баранів, свиней. Залишали зимувати тільки плем'я. Взимку чоловіки возили сіно і ліс, рубали дрова, займалися промислами. На жінках лежала хатня робота і деякі домашні промисли. На Лівобережжі були поширені деревообробний, металообробний, шкіряний, цегельний, гончарний, ткацький промисли, виготовляли дмотканий одяг, шапки, коци, килими, кожухи, взуття, мило. На Правобережжі і Поліссі були поширені промисли деревообробний, ткацький, шкіряний, виробка предметів з лози, рогу, виготовлення дерев'яних возів. У Степу селяни займалися ткацьким, шорним, миловарним, металообробним промислами, виготовляли лампач і черепицю. Скрізь по Україні в селах діяли олійниці, маслобойні, вітряки, парові і водяні млини, крупорушки тощо⁵⁶.

У січні селяни починали вивозити гній на поле, готували яре насіння, провіювали і сортували його. У льохах та буртах наглядали за картоплею і буряками. Оглядали та лагодили реманент, збрую. Запасали ліс та сушняк на огорожу та паливо. Пильнували, щоб худобі у великі морози не було холодно. Стежили за тільними коровами і жеребними кобилами. У садках визбирували листя з зародками гусені, отрушували сніг з дерев, щоб не ламав гілля, готували кілки та підпори, знімали та палили ловчі пояси, втоптували сніг під деревами, щоб не заводилися миші і не об'їдали кори на дереві, нарізували живці для прищеплення й до висадки в ґрунт ягідних кущів. Доглядали бджіл у темнику, вичищали з вуликів мертвих бджіл, готували нові вулики⁵⁷.

У лютому селяни чистили насіння на яровий посів та лагодили сільськогосподарський реманент. Оглядали буряки та картоплю, щоб добрі були на насіння. Під час відлиги спускали воду з нив, щоб не вимокали посіви. Доглядали лошат та телят, щоб не були в холоді та не застуджувалися, чистили коней та рогату худобу, яка в цей час линяла. В садку в теплі дні зрізували на деревах сухі гілки та омолоджували старі дерева, зчищали стару кору та обрисники й палили їх, обмащували стовбури дерев вапном. Щоб мати ранню городину, селяни висівали у квітники та ящики дині, кавуни, огірки, баклажани, перець тощо. Лагодили вулики на весну, перевіряли бджіл у темнику⁵⁸.

Таким чином, селяни намагалися продуктивно використати лишки робочого часу восени і взимку, підготуватися до весняно-літніх сільськогосподарських робіт, забезпечити своє господарство всім необхідним, власними силами і ресурсами. Наведені дані свідчать, що типовий селянин-одноосібник був універсалом, змалечку батьки йому передавали всі трудові навички і вміння. У житті, яке його оточувало, селянин повинен був орієнтуватися передусім на власні сили, хист і вміння. Від цього залежало його благополуччя і родини. Отже, він повинен був знати і вміти все, що стосувалося господарювання: орати, сіяти, косити, зібрати і зберегти вирощене, доглядати за худобою, лагодити реманент і збрую, будувати і ремонтувати оселі та господарські приміщення тощо. Майже всі селяни знали якийсь промисел, всі жінки вміли

прясти, ткати і шити. Одним словом, індивідуальне селянське господарство не могло існувати без людей умілих, здатних все виконати по господарству власними руками. Це було справжнє трудове господарство.

Аналіз статево-вікового розподілу праці в селянському господарстві показує, що праця домогосподаря переважала на полі, на току, при заготівлі дров, палива, в кустарних промислах, окрім суто жіночої роботи — прядива і виготовлення полотна. Жінка виконувала такж майже всю городню та домашню роботу, доїла корів, готувала молочні продукти, зокрема масло, доглядала за дітьми. Окрім того, жінка-селянка активно працювала і в полі та на току. Але якщо в родині були працездатні чоловіки, то жінка на полі виконувала допоміжну роботу: полола, в'язала снопи, згрібала сіно, копала картоплю і буряки тощо. Оранка, косовиця, возовиця, молотьба — це чоловічі заняття, хоч при відсутності чоловіка жінка змушена була виконувати і ці види роботи. Догляд за худобою виконувався і чоловіком і жінкою. При цьому про коні і воли турбувався господар, корови і птиця знаходилися під доглядом жінки, господиня готувала корми для свиней. Різав худобу чоловік. Селянин витрачав більше часу в поїздках на базар, ніж селянка. Заробітками поза межами власного господарства теж займалися переважно чоловіки, здебільше молодь. Старші члени родини, особливо жінки, працювали виключно у власному господарстві.

Розглянемо норми витрати часу в селянському господарстві в людино-днях на одиницю площі або голову робочої худоби, що дасть змогу оцінити продуктивність праці селянина (табл. 19). Дані свідчать про зростання продуктивності праці селянина в напрямі від мало- до багатопосівних. Так, якщо в групі з посівом до 2 дес. на двір на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі пересічно на 1 дес. посіву витрачалося 47,8 людино-днів, то в групі, що сіяла понад 16 дес. на двір — 18 людино-днів, або в 2,5 рази менше. Подібна картина спостерігалася і в Степу. На одну голову робочої худоби на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі витрачалося в господарствах, що засівали до 2 дес. на двір, 55,6 людино-днів на рік, а в господарствах, що сіяли понад 16 дес. на двір, — тільки

23,4 людино-дні, або вдвічі менше. Аналогічний процес мав місце і в Степу. Багатопосівні господарства застосовували сівалки, жатки, молотарки, що дуже позитивно впливало на продуктивність праці. Для дрібних малоприсівних господарств цей сільськогосподарський реманент був недоступний.

Пересічні витрати людино-днів на 1 дес. посіву пересічно коливалися на Україні від 16,4 людино-днів у Степу до 34,8 людино-днів в інших регіонах республіки. Необхідно відмітити, що продуктивність селянської праці в Степу була помітно вищою, ніж в інших регіонах України. Не викликає сумніву, що це наслідок відносного багатоземелля степового регіону, а отже, і кращого забезпечення посівами селянського господарства. В Степу селяни в своїй масі були заможнішими, ніж в інших регіонах України, більше мали складних машин у господарстві, що і вплинуло на піднесення продуктивності. Разом з тим необхідно відмітити, що незважаючи на великі трудові зусилля, продуктивність праці у селянському господарстві України в 20-х роках була невисокою.

* * *

Селянське господарство було передусім родинним об'єднанням, воно існувало для задоволення потреб його членів у засобах існування. Чисельність, питома вага, розселення, природний рух, статево-вікова структура селянства істотно впливали на виробництво, розподіл і споживання в індивідуальному господарстві. У 20-х роках селяни складали понад 3/4 населення республіки, що суттєво впливало на соціально-економічний розвиток України. Ритм демографічної поведінки селян у 20-х роках був притаманний для традиційних доіндустріальних аграрних суспільств, але пагініці сучасної демографічної поведінки вже з'явилися (зменшувалася смертність, збільшувалась питома вага старших поколінь, потім впала б народжуваність і стабілізувалась би кількість населення). На жаль, природний рух населення на селі був обірваний на початку 30-х років, що привело село до катастрофи.

Майже половину селянського населення УРСР у середині 20-х років становили люди в продуктивному віці, тобто селянське господарство було забезпечене робочими руками з надлишком. В той же час великий відсоток самодіяльного населення серед селян свідчить про низький рівень розвитку продуктивних сил у доколгоспному селі.

За національною ознакою абсолютна більшість селян УРСР становили українці. Поряд з ними трудилися російські, польські, німецькі, молдавські та інші селяни. Найбільш строкатими у національному відношенні були Степ і Правобережжя. Більш однорідним було Лівобережжя, за виключенням прикордонних з РРФСР районів.

Майже половину самодіяльного населення села на середину 20-х років становили неписьменні, що без сумніву негативно впливало на поширення серед селян передових агротехнічних і економічних знань, ідей кооперації тощо.

Важливе місце в житті доколгоспного селянина відіграла родина. Після революції вона помітно змінилася, зменшився її розмір, переважала проста сім'я. Спостерігалася стійка залежність розміру господарства від кількості робочих рук в родині. У капіталістичному господарстві такої залежності не було. Отже, селянське господарство мало трудовий некапіталістичний характер. Селянське господарство, ґрунтуючись на статеві-віковому розподілі праці, не могло існувати ні без чоловіка, ні без жінки.

Поряд з іншими чинниками — землею, худобою, реманентом — забезпеченість робочою силою селянського господарства була необхідною умовою його заможності. За витраченим часом особиста праця селянина і членів його родини в балансі робочого часу займала основну частину по всіх регіонах України.

Лишки робочого часу складали в селянському господарстві України приблизно 15 %, збільшуючись в малопосівних і зменшуючись у багатопосівних господарствах. При механізації виробничих процесів у сільському господарстві лишки робочої сили повинні були різко збільшитися. Отже, перед радянською владою в 20-х роках постало питання про ліквідацію аграрного перенаселення на селі, раціональне використання лишків робочої сили селянства.

Лева частка робочого часу в селянському господарстві поділялася поміж землеробством, скотарством і домашнім господарством. У заможніших господарів витрати часу на землеробство помітно збільшувалися порівняно з іншими галузями, у незаможних — зменшувалися, взамін збільшувалися витрати на заробітки поза межами власного господарства. Аналіз показав помітну залежність інтенсивності селянської праці і характеру виконуваних робіт від природно-географічних і кліматичних умов. Продуктивність праці в селянському господарстві в 20-х роках у цілому залишалася невисокою, що було зумовлено пануванням ручної праці в дрібних господарствах. Підвищити продуктивність можна було на шляхах кооперації, інтенсифікації, механізації всіх галузей і втягнення селянського господарства в ринкові відносини. А це, в свою чергу, передбачало перебудову сільського господарства.

РОЗДІЛ 3

СЕЛЯНСЬКЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

3.1. Розподіл земельного фонду

Земля — матеріальна основа сільськогосподарського виробництва. Від того, як забезпечене землею селянське господарство, в значній мірі залежить ефективність сільського господарства, його здатність забезпечити населення продуктами харчування, а промисловість необхідною сировиною.

Питання про розподіл земельного фонду УРСР у доколгоспний період недостатньо досліджене в історіографії¹. Передусім необхідно встановити площу земельного фонду республіки в 1917—1929 роки. Інколи дослідники використовують для цього дані по дев'яти дореволюційних українських губерніях². Але їх земельний фонд не співпадав з земельним фондом УРСР у 20-ті роки. Відомі в літературі підрахунки Наркомзему УРСР, зроблені в 1922—1924 рр., містять значні помилки, а тому вони для нас непридатні³. В ювілейному статистичному збірнику 1957 р. наведена площа земельних угідь республіки за станом на 1917 р., але з даними по Криму, який до 1954 р. належав РРФСР. В той же час складачі збірника не включили в підрахунки матеріали про земельний фонд МАРСР, яка до 1940 р. входила до складу УРСР⁴. Тому ми також не можемо скористатися цими цифрами. У 1929 р. ЦСУ УРСР видало збірник узагальнюючих відомостей про сільське господарство України. У передмові зазначено, що співробітники ЦСУ відібрали з великої кількості матеріалів найбільш цінні та достовірні і перерахували все те в кордонах УРСР 1929 року⁵. Думається, що це найдостовірніше джерело щодо земельного фонду УРСР за 1917—1929 роки. За його даними площа земельного фонду республіки становила 41 333,4 тис. дес.⁶

Для визначення питання про розподіл земельного фонду важливо також знати склад земельних угідь, тобто яку площу займали сільськогосподарські землі (садиби, рілля, сінокоси, вигони, пасовища), ліси, чагарники та непридатні землі. У джерелах про склад земельних угідь наводяться різноманітні цифри, що суперечать одні одним. Сільськогосподарський перепис 1917 р., що дав відомості про земельні угіддя, не охопив всієї території України, а тому ми позбавлені можливості ним скористатися. У 1922 р. ЦСУ провело вибіркове обстеження земельних угідь 10 % селянських господарств по так званих волостях-гніздах. Але добуті таким чином відомості не можна екстраполювати на всю територію України тому, що склад угідь у різних місцевостях не співпадав⁷. Спеціалісти по сільськогосподарській статистиці при ЦСУ УРСР провели в 1929 р. співставлення різних джерел і дійшли висновку, що найбільш достовірним джерелом про земельні угіддя є відомості округових статистичних бюро⁸. Звичайно, ці дані приблизні, оскільки суцільного обліку угідь у 20-х роках не проводилось. А тому нам довелося скоректувати відомості окрстатбюро. Так, у 1924—1927 рр. тричі проводився облік лісового фонду республіки⁹. На нашу думку, ці дані репрезентативніші, ніж відомості окрстатбюро. Проведений у 1928 р. перепис земельних угідь радгоспів уточнював дані окрстатбюро¹⁰. Нарешті, нами були враховані цифрові дані про розподіл земельного фонду по угіддях у межах міст¹¹. Підрахунки показують, що сільськогосподарські угіддя склали наприкінці 20-х років 84,7 %, ліс та чагарник — 8,2 %, непридатні для сільського господарства землі — 7,1 % всього земельного фонду УРСР (див. табл. 20).

У 1914 р. селянам у межах УРСР 1929 р. належало 21 600,0 тис. дес., або 52,3 % всіх земель. Інші землевласники (поміщики, монастирі, церква, держава і т. п.) володіли 19 733,4 тис. дес., або 47,7 % всього земельного фонду¹².

Як же цей земельний фонд був поділений після Жовтневої революції і скільки землі дісталось селянству? Першим, у 1921 р., на це запитання намагався дати відповідь О. В. Пешехонов¹³. Але його підрахунки не остаточні, тому що в 1921 р. перерозподіл ще не був закінчений. Другим, у 1922 р., спробував дати відповідь співробітник Наркомзему УРСР

І. Максимов¹⁴. Але, за його словами, наведені цифри приблизні¹⁵. У листопаді 1922 р. ВУЦВК прийняв Земельний кодекс УРСР і Наркомзем зобов'язали до цієї події підготувати підсумки революційних аграрних перетворень. Оскільки в Наркомземі не виявилося на той час точніших даних, були надруковані матеріали І. Максимова¹⁶. Згодом ці підсумки аграрної революції на Україні почали широко використовувати сучасні дослідники. Але в 20-х роках підрахунки І. Максимова уникали використовувати для практичних потреб, знаючи їх неточність¹⁷. Для діяльності продовольчих і фінансових органів пострібно було точно знати, хто і якою площею сільськогосподарських угідь користувався. Ці відомості збиралися сільськими податковими комісіями при допомозі агентів Наркомпроду, а згодом Наркомфіну. На протязі 20-х років продовольчі і фінансові органи постійно скаржились, що селяни приховують частину земель. Енергійні адміністративні заходи проти приховувачів землі давали певні наслідки, але всієї прихованої землі так і не вдалося виявити. У 1927 р. РНК УРСР постановила провести земельний кадастр¹⁸. Та далі підготовчих робіт справа не просунулася, а з початком суцільної колективізації її припинили. Тому дані податкових списків і підготовчі матеріали комісії з проведення земельного кадастру не придатні для точного підрахунку земельного фонду. Цю роботу можна виконати, якщо підраховати площу позаселянського землекористування. Джерельна база для таких підрахунків достатня. У 1922—1923 рр. Головне управління державними землями при Наркомземі УРСР провело облік угідь, що перебували в безпосередньому користуванні радгоспів та інших державних підприємств та організацій. У 1923—1925 рр. Головне управління лісами УРСР і районні комісії по націоналізації земель провели облік лісів. У 1924 р. комунгоспи взяли на облік міські землі. Таким чином у 1924 р., коли на Україні завершилися революційні аграрні перетворення, у позаселянському користуванні знаходилося 6906,0 тис. дес. земель¹⁹. Оскільки в УРСР нараховувалося 41 333,4 тис. дес. земельного фонду²⁰, то селяни користувалися 34 427,4 тис. дес., що становило 83,3 % земель республіки. Якщо ж приймати до уваги тільки сільськогосподарські угіддя, то в користуванні селян було 93,8 %²¹.

Протягом 1925—1926 рр. у руслі здійснення нового курсу було проведено декілька заходів, спрямованих на збільшення селянського землекористування. Так, 27 травня 1925 р. ВУЦВК і РНК УРСР, виконуючи рішення XIV партконференції РКП(б) і III Все-союзного з'їзду Рад, прийняли постанову «Про ліси трудового користування і про задоволення лісами селянства і сторонніми прибутками з державних лісів УРСР»²². Згідно з цим актом передбачалося виділити селянам 25 % держлісфонду. Фактично за 1925—1926 рр. було передано 39,3 %, або 1557,8 тис. дес. лісу. Частина переданих лісових площ селянам дозволили перетворити на сільгоспугіддя²³. Тому в 1929 р. площа селянських лісів дещо скоротилася і становила 940,2 тис. дес. (див. табл. 20). Крім того, в малоземельних районах республіки в 1925—1927 рр. Радянська влада передала трудящим селянам 952,4 тис. дес. сільськогосподарських земель місцевого значення²⁴.

З 1928 р. аграрна політика змінюється. Посилюється усупільнений сектор у сільському господарстві, зокрема процес збільшення земельної площі радгоспів²⁵. Так, в Україні, після постанови липневого (1928 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) «Про організацію нових (зернових) радгоспів» і аналогічної постанови ЦВК і РНК СРСР від 1 серпня 1928 р. почали організацію зернових радянських господарств. Восени їх площа становила 171,8 тис. дес.²⁶. Крім того, в 1928—1929 рр. певні земельні ділянки були відчужені у селян для потреб промисловості, міської забудови, залізничного транспорту.

Усього в 1929 р. у користуванні селян знаходилося 36 133,4 тис. дес. (87,4 % земельного фонду УРСР). Якщо підрахувати лише сільськогосподарські угіддя, то селяни користувалися 33 547,2 тис. дес., або 95,8 % цих земель (див. табл. 20). У порівнянні з 1914 р. землекористування селян УРСР зросло за роки Радянської влади на 14 533,4 тис. дес., або на 67,3 %. На 1 жовтня 1929 р. 8,2 % селянських земель належало колгоспам, 91,8 % перебувало в індивідуальному користуванні²⁷.

У радянській історіографії широко розповсюджена точка зору про здрібнення селянських господарств у доколгоспний період²⁸. На нашу думку, цей погляд потребує уточнення. Пересічно в 1916 р. на одне се-

лянське господарство України припадало 5,63 дес. землі, а в 1926 р. — 8,32 дес., на одного їдця в 1916 р. припадало 1,06 дес., у 1926 р. — 1,64 дес.²⁹. Ці цифри не свідчать про здрібнення селянського землекористування. Навпаки, наслідки дроблення селянських господарств у 20-х роках перекривалися за рахунок земель, які радянська влада конфіскувала в поміщиків та інших нетрудових володільців і передала працюючим селянам.

Крім поміщицьких та інших земель неселянського типу безземельним та малоземельним селянам перейшли частково земельні лишки сільської буржуазії. Однак у радянській історіографії відсутня єдина точка зору відносно площі земельних лишків, конфіскованих у сільських багатіїв під час революційних аграрних перетворень. М. О. Рубач вважав, що трудящому селянству УРСР відійшло 8 млн дес. земель багатіїв верхівки селянства³⁰, В. В. Бондаренко без посилянь на джерела називає цифру 5,5—5,95 млн дес.³¹, Б. К. Мигаль, посилаючись на дані вибіркового обстеження 1926 р., наводить цифру 4,5 млн дес.³², цю ж цифру називає М. І. Ксензенко³³. Р. Д. Лях пише про конфіскацію до кінця 1923 р. у сільської буржуазії 4,005 млн дес.³⁴, З. П. Шульга — 2,38 млн дес.³⁵. За даними Наркомзему УРСР, до кінця 1923 р. у республіці було конфісовано у сільських багатіїв 4118,8 тис. дес.³⁶. На нашу думку, ця цифра найбільш вірогідна, оскільки підтверджується даними обслідування землепорядкованих селянських господарств у 1926 р. і даними по окремим губерніям³⁷.

VIII Всеукраїнський з'їзд Рад у січні 1924 р., проводячи лінію на стабілізацію селянського землекористування як основу піднесення сільського господарства, постановив припинити переділи землі і закріпити за громадами і дворами наявне землекористування³⁸. Надалі всі земельні суперечки, включаючи питання про надлишки землі, могли вирішуватися тільки в судово-земельних комісіях. Як правило, комнезами виявляли лишки землі і подавали позов у судово-земельну комісію. Перевіряли розміри землекористування своїх членів і земельні громади. У 1924—1927 рр. судово-земельні комісії розглянули на території республіки 24,5 тис. справ про незаконне володіння земельними лишками і конфіскували 460 тис.

дес. землі. Ці угіддя були передані малоземельному селянству³⁹.

Необхідно зауважити, що вилучення лишків землі, незважаючи на постанови судово-земельних комісій, відбувалося в напруженій боротьбі. Особи, що незаконно користувалися землею, намагалися всіма способами її втримати: приховували лишки, робили спроби підкупити представників місцевих органів влади, влаштовували бійки на межі, підпалювали оселі сільських активістів, залякували, а то і вбивали комнезамівців. Як писав улітку 1924 р. сількор К. Полонник з Білоцерківського округу, «село розколюється за землю... У селі Сичівка Христинівського району вбили трьох членів КНС, а двом комнезамівцям спалили будинки. У селі Ягубці того ж району в куркуля Чайки відняли лишки землі і віддали бідняку. Але не маючи коней, бідняк не зміг виорати землю. Чайка цією обставиною скористався і виорав землю. Але бідняк засіяв. Чайка почав косити хліб. Коли на поле прибули члени сільради і комнезаму, Чайка і його сини затіяли бійку»⁴⁰. У селі Антонівка Шепетівського округу вночі був застрелений голова сільради Новак. Вдень, перед вбивством, він ділив сіно з лугу, на який претендували сільські багатії. Луг, згідно з судовим вироком, був конфіскований у них як земельний лишок. За ці кілька десятин лугової землі і розплатився життям Новак⁴¹. У тому 1925 р. група сільських багатіїв села Канцерівки Хортицького району Запорізького округу, заручившись допомогою уповноважених земельної громади і керівників місцевого комнезаму, спробувала повернути собі землі, конфісковані у них і передані безземельним громадянам під тим приводом, що наділені землею особи «тільки частково займаються хліборобством, сіють від 1 до 3 дес., а мають основну професію, як от: робітники, службовці, залізничники»⁴². Подібна тяганина навколо конфіскованих земель була затіяна і в сусідніх з Канцерівкою селах Хортиця і Кічкас⁴³. Так, під тиском місцевих багатіїв загальні збори Кічкаської земельної громади 15 лютого 1925 р. постановили: «Прийняти норму Наркомзему в 16 дес. для міцних, для маломіцних встановити норму 8 дес., а для робітників, що не займаються в повному обсязі сільським господарством, але членів земельної громади виділити в одному місці ділянки по 2 дес. на

двір»⁴⁴. Запорізька окружна судово-земельна комісія 18 червня того ж року відмінила цю і подібні їй постанови, визнавши їх незаконними⁴⁵. Часто в 20-х роках заможні господарства намагалися використати землеустрій для збереження земельних лишків. Як відмічав 17 квітня 1927 р. нарком земельних справ С. К. Луценко, «до цих пір величезна кількість випадків незаконного землекористування. Серед них найпоширенішими є групові відводи заможного селянства, що були проведені з земельними лишками і порушеннями прав на землю іншого селянства... особливо в голодні роки в Степу»⁴⁶. У середині 20-х років, не зважаючи на постанову VIII Всеукраїнського з'їзду Рад (січень 1924 р.) про закріплення за дворами фактичного землекористування, в багатьох місцях республіки відбувалися так звані «чорні» переділи землі. Такі безсистемні переділи наносили велику шкоду сільському господарству, оскільки порушували стабільність землекористування, призводили до поганого обробітку землі. Але малоземельні селяни таким чином сподівалися вирівняти землекористування і збільшити свої наділи. «При обговоренні питання про землю більшість селян, особливо незаможних, вимагають знову чорного переділу»⁴⁷, — сповіщали комісії ЦК РКП(б) влітку 1925 р. у селі Вертійка Ніжинської округи. Надлишки землі, котрими користувалися заможні господарі, нерівномірність у землекористуванні навіть у межах одного села, малоземелля — все це викликало незадоволення бідніших верств села. При опитуванні в 1922 р. 39 % селян республіки відповіли, що вони незадоволені розподілом землі. Звідси всього один крок до «чорного» переділу. За даними того ж обслідування 1922 р., 16 % селян заявили, що збільшити землекористування можна лише за рахунок повного переділу землі⁴⁸. Необхідно було усунути причини, що породжували «чорнопередільські» настрої. Одним із заходів, проведених згідно з постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 17 серпня 1927 р., була перевірка наявного землекористування і конфіскація на користь малоземельних селян лишків землі⁴⁹. На території республіки було виявлено 3161 селянське господарство, що користувалися лишками землі. У них наприкінці 1927 р. — на початку 1928 р. конфісковано 25,5 тис. дес.⁵⁰.

Таким чином, враховуючи землі, конфісковані в сільській буржуазії в 1917—1923 рр. (4118,8 тис. дес.)⁵¹, відчужені через судово-земельні комісії в 1924—1927 рр. (460 тис. дес.)⁵², конфісковані згідно з постановою від 17 серпня 1927 р. (25,5 тис. дес.)⁵³, безземельним і малоземельним селянам було передано 4604,3 тис. дес. земель сільських багатіїв.

Наприкінці 1927 р. селянське землекористування в УРСР виглядало так: пролетарські та напівпролетарські (бідняцькі) господарства, що складали 23,7 % всіх селянських дворів, користувалися 14,2 % селянських земель (5130,9 тис. дес.); господарства дрібних товаровиробників (середняків), що складали 72,3 % дворів, користувалися 78,3 % селянських земель (28 292,5 тис. дес.); дрібнокапіталістичні (багаті) господарства, що складали 4 % дворів, користувалися 7,5 % селянських земель (2710,0 тис. дес.)⁵⁴. Отже, переважна більшість землі належала середнякам.

У результаті перерозподілу землі між селянами приблизно 10 % селянських господарств втратили лишки, 60 % господарств отримали землю, в 30 % господарств землекористування залишилось без змін⁵⁵. Середня площа отриманої в ході аграрної революції землі з конфіскованого фонду складала по Україні 3,7 дес. на двір, у тому числі на Правобережжі — 2,0 дес., на Поліссі — 2,7 дес., на Лівобережжі — 3,4 дес., у Степу — 6,0 дес.⁵⁶. Землезабезпеченість селян — членів комнезамів збільшилась майже втриє: у 1917 р. вони мали пересічно по 1,83 дес. на двір, а в 1925 р. — по 5,01 дес.⁵⁷. За відомостями Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції СРСР всі безземельні господарства України отримали в результаті аграрних перетворень земельні наділи. Група, що мала до революції до 2 дес. на двір, на 76 % у Лісостепу та на Поліссі і на 100 % в Степу збільшила землекористування. Група з землезабезпеченістю до революції від 2 до 4 дес. на 40 % в Лісостепу та на Поліссі і на 85,7 % у Степу перейшла в більш землезабезпечену групу. Частково збільшили своє землекористування і господарства, які мали до революції від 4 до 16 дес. Разом з тим групи селян, що мали до революції 8—16 дес. на двір, в 47 % випадків у Лісостепу та на Поліссі і 21,6 % випадків у Степу втратили лишки землі і перейшли в менш земле-

забезпечену групу. Що стосується господарств, які мали до революції понад 16 дес. землі на двір, то 60,4 % таких господарств у Степу і 95,6 % у Лісостепу та на Поліссі перейшли в менше забезпечену землю групу⁵⁸. Про значне зближення земельного забезпечення протилежних соціально-класових груп селян у 1917—1927 рр. свідчать також дані по посівних групах в перерахунку на одного їдця. Так, у 1917 р. різниця у землезабезпеченості між групою безпосівних і групою, що сіяла понад 15 дес. на господарство, складала 1:19,5; в 1923 р. вже 1:10,2; в 1925 р. — 1:5,5; в 1927 р. — 1:3,3⁵⁹. Тобто на протязі 1917—1927 рр. різниця в землезабезпеченості полярних груп селянства неухильно зменшувалася, але абсолютного урівняння досягти не вдалося. Так, група господарств без засобів виробництва і з засобами до 200 крб. на двір, що їх звичайно зараховували до бідняцьких, мала пересічно в Україні в 1927 р. 3,24 дес. на господарство, або 0,88 дес. ріллі та сіножатей на їдця. По окремих регіонах республіки показник землезабезпеченості бідняцьких господарств коливався від 2,33 дес. на Правобережжі до 4,55 дес. у Степу; у перерахунку на одного їдця — від 0,66 дес. на Правобережжі до 1,21 дес. у Степу. У групах господарств з засобами виробництва на суму від 201 до 1600 крб. на двір, що їх відносили до середняцьких, землезабезпеченість становила пересічно в Україні 5,59 дес. на двір, або 1,06 дес. на їдця. По окремих регіонах спостерігалось коливання від 3,82 дес. на господарство, або 0,8 дес. на їдця на Правобережжі, до 7,63 дес. на двір, або 1,43 дес. на їдця в Степу. У групі господарств з засобами виробництва на суму понад 1600 крб. на двір, що їх, як правило, відносили до дрібнокапіталістичних (багатих), землезабезпеченість пересічно в Україні становила 9,96 дес. на господарство, або 1,45 дес. на їдця. По окремих регіонах спостерігалось коливання від 6,07 дес. на двір, або 1,07 дес. на їдця на Правобережжі, до 12,31 дес. на двір, або 1,76 дес. на їдця в Степу⁶⁰.

Найкраще були забезпечені землею господарства в Степу, де, за даними Наркомфіну УРСР, у 1926/27 господарському році 35,5 % селян мали землі більше 9 дес. на двір. На Лівобережжі тільки 10 % господарств мали більше 9 дес., на Поліссі — 9,3 %, на Правобережжі — 1,2 %, а по всій Україні — 14,7 %.

Найбільше страждало від малоземелля селянство на Правобережжі. Там у 1926/27 р. 43,7 % дворів мали менше 3 дес., на Поліссі — 23,6 %, у Степу — 11,4 %, а по всій Україні — 26,8 % (табл. 21). Як буде показано нижче, такі карликові господарства мали здебільше натурально-споживчий характер. Господарств з земельним забезпеченням понад 15 дес. на двір в Україні в середині 20-х років нараховувалося лише 3,4 %. Основним типом було господарство, що мало від 3 до 6 дес. землі, таких нараховувалося 40,6 %. Отже, в доколгоспний період у республіці переважало дрібноселянське землекористування, що ставило перед народним господарством ряд серйозних проблем в плані інтенсифікації і кооперації сільськогосподарського виробництва.

Можливості для збільшення селянського землекористування в Україні наприкінці 20-х років були майже вичерпані. Рілля пересічно складала біля 88 % сільгоспугідь⁶¹, що перевершувало рівень розорювання таких густонаселених європейських країн, як Німеччина або Франція⁶². Подальше збільшення площі ріллі в Україні за рахунок інших угідь призвело б до дуже шкідливих екологічних наслідків, пов'язаних з ерозією ґрунту, утворення ярів, замуленням і висиханням річок, і до небажаних змін клімату тощо. Певні надії були на Полісся, де шляхом меліорації можна було б осушити деяку частину боліт без шкоди для навколишнього середовища, але для цього були необхідні значні капіталовкладення. Без кооперації окремим індивідуальним селянським господарствам проблему меліорації Полісся вирішити було не під силу. В інших регіонах республіки вільних земель, які можна обернути на сільгоспугіддя, не було. Місткість колонізаційного фонду в Степу дозволила розселити там всього 71,9 тис. дворів, або 360,5 тис. їдців⁶³. А в республіці в 1927 р. нараховувалося до 5 млн селян, тобто майже четверта частина, яким не вистачало землі до норми⁶⁴. Отже, за рахунок колонізаційного фонду проблема не вирішувалась. Вихід міг бути знайдений тільки на шляхах кооперації селянського господарства та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

3.2. Земельна оренда

Оренда землі була дуже поширена в дореволюційному українському селі, а в перші роки радянської влади земельну оренду заборонили. Вважалося, що в ній нема потреби, оскільки всі конфісковані нетрудові землі передано трудящому селянству. Але умови для орендних відносин зберігалися. По-перше, війна, а потім посуха 1921 р. розорили сотні тисяч селянських господарств. Їм потрібні були кошти і для відбудови власного господарства, і для прожитку. По-друге, на селі зберігалися господарства, що мали лишки реманенту і худоби. Отже, не зважаючи на заборону, оренда землі продовжувала існувати в прихованих формах, правда на значно менших площах, ніж до революції. Потрібно було легалізувати орендні відносини, щоб позбавити сільську бідноту від кабали глитаїв і швидше відбудувати сільське господарство.

Вперше про дозвіл земельної оренди в Радянській країні йшлося в резолюції IX Всеросійського з'їзду Рад від 26 грудня 1921 р. «Про відбудову і розвиток сільського господарства»⁶⁵. XI з'їзд РКП(б), що відбувся вясною 1922 р., у резолюції «Про роботу на селі» рекомендував усім партійним і радянським працівникам не обмежувати земельну оренду формальностями і провести в життя рішення з'їзду Рад⁶⁶. Згідно з цією рекомендацією, 11 квітня 1922 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняла декрет «Про надання незможним селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею»⁶⁷. Провідні положення цього декрету були включені в «Основний закон про трудове землекористування, прийнятий ВУЦВК 27 травня 1922 р.»⁶⁸; і в Земельний кодекс УРСР, затверджений ВУЦВК 29 листопада того ж року⁶⁹. Оренда землі дозволялась лише для трудових господарств, тимчасово ослаблених внаслідок стихійного лиха, відсутності робочих рук, реманенту і худоби. Здавати землю в оренду дозволялося на термін не більше однієї сівозміни, а при відсутності такої не більше ніж на три роки. Лише в окремих, обумовлених законом випадках, термін оренди дозволялося продовжити до шести років. Вважалося, що за цей час здавець землі повинен відбудувати своє господарство і оренда йому не потрібна. Ніхто не міг

взяти в оренду землі більше, ніж у змозі опрацювати силами своєї родини. Суборенда категорично заборонялася. Орендна угода набувала чинності лише після її реєстрації в місцевому органі радянської влади. Це було необхідно, щоб не допустити розповсюдження кабальних форм оренди. Щоб позбавити можливості для отримання нетрудового прибутку, здавати землю в оренду дозволялося лише землеробським господарствам. З метою запобігання концентрації землі в господарствах сільських багатіїв і для захисту інтересів здавців-бідняків, а таких була більшість, всі податки з орендованої площі повинен був виплачувати орендар. Закон зобов'язував орендаря по-господарському використовувати землю, не допускати хижацького виснаження орендованої ділянки. Але практика перших років показала, що короткотермінова оренда приводила до хижацького виснаження ґрунту, оскільки земля не угноювалася, ніяких сівозмін орендарі не дотримувалися. Назріла потреба здавати землю на довший термін. Квітневий (1925 р.) Пленум ЦК РКП(б) висловився за допущення селянської оренди до 12 років, а оренди державного земельного майна і на триваліший термін⁷⁰. III Всесоюзний з'їзд Рад у постанові «Про заходи піднесення селянських господарств» від 20 травня 1925 р. дозволив оренду землі на 12 років⁷¹. ВУЦВК і РНК УРСР у постановах від 10 травня 1925 р. і 27 квітня 1927 р. теж подовжили термін оренди до 12 років⁷².

Основним джерелом для вивчення земельної оренди в 20-х роках в Україні є матеріали весняних обстежень сільського господарства. Але потрібно зазначити, що дані про орендні площі в цьому джерелі применшені, оскільки реєстрація орендних угод була налагоджена незадовільно. «Ні для одного земельного працівника не секрет, — писав сучасник, — що під час обстеження орендних відносин на селі спостерігається значний їх недооблік. Не кажучи вже про те, що реєстрація орендних відносин не налагоджена як слід, саме населення намагається приховати орендні відносини від стороннього ока, особливо від влади. Не раз доводилося чути, що двори-орендатори ставлять умову для здавця не реєструвати оренду, щоб уникнути розголосу і неприємності бути зарахованим до категорії куркуля»⁷³. Отже, на практиці були широко розповсюджені приховані форми оренди. Ось

типовий приклад. Безреманентний двір наймає робітника з кінями і реманент для виконання всіх кінських робіт у господарстві, включаючи і перевезення врожаю на двір, і сплачує за це половину врожаю. При цьому дає своє насіння і бере на себе обов'язок виконувати ті польові роботи, що не вимагають використання робочої худоби. По панівним на селі уявленням — це не оренда, а найм робітника з реманентом. Тому і сільради таких випадків не реєстрували. Але фактично — це один із видів кабальної оренди землі, оскільки наймач виплачував власнику коней і реманенту таку частку врожаю, що решта ледве складала мізерну оплату праці і видатків господаря на власному земельному наділі. Відносини, що дуже нагадували приховану форму оренди, спостерігалися в доколгоспному селі під виглядом супряги, коли спрягалися два двори з різною забезпеченістю реманентом і робочою худобою, а слаба сторона брала на себе обов'язки відповідної компенсації частиною врожаю. У таких випадках частина посівних площ була фактично заорендованою⁷⁴. Цілком зрозуміло, що подібні факти оренди не реєструвалися. Тому дані весняних вибіркових обстежень необхідно скоректувати даними інших масових джерел. Для цього ми використали матеріали динамічних гніздових переписів селянських господарств, які ЦСУ проводило в 20-х роках. Згідно з динамічним переписом у 1927 р. селянство України орендувало 2953,3 тис. дес. землі⁷⁵. Таким чином, у 1927 р., коли площа орендованої селянами землі в УРСР досягла в доколгоспний період свого максимуму, вона складала менше половини орендованого фонду 1917 року. Скорочення земельної оренди в порівнянні з дореволюційним періодом пояснюється тим, що до революції основний орендний фонд складали поміщицькі та інші землі нетрудових власників, які здебільше орендували незаможні селяни. Після Жовтневої революції ці угіддя перейшли в користування колишніх орендарів, а отже, орендований фонд різко скоротився.

Орендний фонд у 20-ті роки складався з двох частин: оренди селянами землі в радгоспах та інших державних організаціях і внутрішньої селянської оренди. За даними спеціального обстеження Наркомзему УРСР, у 1925 р. на Правобережжі і Лівобережжі 57,5 % орендованого селянами земельного фонду

складали угіддя цукрових заводів, радгоспів та інших організацій, а 42,5 % утворювала внутрішня селянська оренда; у Степу селяни орендували у держави 49 % земель, а 51 % у своїх односельців; на Поліссі 45,7 % у держави і 54,3 % в односельчан⁷⁶. Необхідно зазначити, що протягом 20-х років площа орендованих земель державних фондів неухильно зменшувалася. Якщо в 1927 р. орендовані селянами землі державних фондів становили 856,5 тис. дес., то в 1929 р. тільки 421 тис.⁷⁷. Оскільки орендний фонд державних організацій зменшувався, то з року в рік збільшувався попит на орендовані селянські землі.

Переважаюча більшість орендного фонду УРСР у 20-х роках розміщувалась у Степу. Так, у 1925 р. там було зосереджено 86,6 % орендованих земель, у 1926 р. — 82 %, у 1927 р. — 78,1 %, у 1928 р. — 78,6 %, у 1929 р. — 74,6 %. На другому місці за цим показником стояло Лівобережжя — 7,2 % у 1925 р. і 14,9 % у 1929 р.; на третьому місці було Правобережжя — 4,4 % у 1925 р. і 7,2 % у 1929 р.; на останньому стояло Полісся — 1,8 % у 1925 р. і 3,3 % у 1929 році⁷⁸. Те що основний орендний фонд розміщувався у Степу, пояснюється кількома причинами. Перша полягала в тому, що тут був основний масив державних земельних фондів, котрі здавалися в оренду. Інша причина переважання оренди в Степу — це відносно, порівняно з іншими регіонами, багатоземелья краю. Безземельне і малоземельне селянство Степу отримало землю, але ослаблене голодом 1921/22 р. і недородом 1924 р., частіше вдавалося до здавання землі в оренду. Інші райони України голоду в 1921/22 р. не зазнали.

Головним об'єктом земельної оренди була рілля, що складала від 94,9 до 97 % орендного фонду. Певне значення мала і оренда сіножатей, але в зв'язку з поступовим розорюванням колонізаційного фонду в Степу, перелоги якого становили основну частину орендованих селянами сіножатей, ці угіддя поступово перетворювалися в рілля. Тому питома вага сіножатей в орендному фонді знизилась з 4,3 % в 1924 р. до 2,1 % у 1929 році. Садибні та інші придатні для сільського господарства угіддя займали в орендному фонді зовсім незначну питому вагу — 0,3—1,6 % від загалу⁷⁹.

У порівнянні з дореволюційним часом, у 20-х роках відсоток селянських господарств-орендарів зменшився з 30,7 % у 1917 р. до 24 % у 1927 р. (табл. 22). Зменшення кількості селян-орендарів по всіх регіонах України пояснюється тим, що після революції землезабезпечення переважної більшості селян значно покращилося і в них відпала потреба орендувати землю. Разом з тим у 20-х роках спостерігалось поступове збільшення питомої ваги орендарів (з 15,2 % у 1925 р. до 24 % у 1927 р.). Це явище викликане, з одного боку, зростанням земельної тісноти і, з іншого — поступовим збільшенням виробничої потужності заможної верхівки села.

Відсоток господарств-здавців по всіх регіонах у 1927 р. був вищий, ніж у 1917 р. (табл. 22). Пояснюється це явище тим, що в 20-х роках, на відміну від дореволюційного часу, головний контингент здавців становили не поміщики і куркулі, а незаможні селяни. Вони здавали землю дрібними ділянками і чисельно їх було більше, ніж інших категорій здавців у 1917 році.

Для характеристики орендних відносин важливо розглянути динаміку оренди-здавання в оренду землі за посівними групами селян (табл. 23). Перше, що потрібно відзначити, це те, що збільшення питомої ваги господарств-орендарів різко зростає із ростом посівів на господарство. Так, у безпосівній групі і з посівом до 0,09 дес. на двір тільки 0,4—2,2 % господарств у 1924—1929 рр. орендували землю. А в групі з посівом понад 15 дес. на господарство — вже 35,5—56,3 %. Частота оренди в групі з посівом більше 15 дес. на господарство в 1925 р. в 121 раз переважала аналогічний показник у групі безпосівних і з посівом до 0,09 дес. на двір. Таким чином, у 20-ті роки оренда землі була більше розвинута у заможних багатопосівних господарствах. Дані табл. 22—23 свідчать про неухильне наростання до 1928 р. питомої ваги господарств-орендарів у всіх посівних групах. Але, починаючи з 1928 р., спочатку в багатопосівних і середньопосівних, а з 1929 р. у всіх групах спостерігалось зменшення відсотку господарств-орендарів. Це явище викликане надзвичайними заходами, проведеними в сільському господарстві в 1928—1929 рр. при заготівлі хліба. Селянське індивідуальне господарство відгукнулося на примусові заходи при

хлібозаготівлях скороченням посівних площ насамперед на орендованих землях.

Здавцями землі в 20-х роках були в основному безпосівні та малопосівні господарства. Так, якщо в безпосівній групі і з посівом до 0,09 дес. відсоток господарств-здавців коливався в різні роки від 22,1 до 66,5 %, то в групі з посівом більше 15 дес. на двір — від 1,7 до 4,9 %. Починаючи з 1928 р. питома вага господарств-здавців землі почала зменшуватися, крім багатопосівних груп. Без сумніву, це результат зменшення попиту на землю з боку заможніших груп селянства, що під тиском надзвичайних заходів при хлібозаготівлях почали скорочувати оренду землі. Більше того, починаючи з 1928 р. заможні, багатопосівні групи селян почали самі розширювати практику здавання в оренду землі. Це теж наслідок тиску на заможні господарства в 1928—1929 роках.

Дані табл. 24 дають можливість проаналізувати орендні відносини в Україні в 1927 р. у розрізі соціально-класових груп селянства.

Пролетарські та напівпролетарські (бідняцькі) господарства, що були без засобів виробництва, або мали таких на суму до 200 крб. на двір, складали 23,7 % усіх селянських господарств і становили 6,6 % від усієї кількості селян-орендарів, які орендували 2,5 % зданого земельного фонду. Питома вага орендованої землі в землекористуванні бідняків становила всього 2,9 %. Пересічно на одного господаря-орендаря доводилося 0,91 дес. орендованої землі. В оренді приймало участь тільки кожне 14-те або 15-те бідняцьке господарство.

Протилежну картину спостерігаємо, аналізуючи оренду землі дрібнокапіталістичними (багатими) господарствами, що мали засобів виробництва на двір на суму понад 1600 крб. Їх нараховувалося 4 % від загальної кількості селянських дворів, але вони становили 8,5 % господарів-орендарів, обіймали 19,7 % орендного фонду, або майже кожену п'яту десятину. В орендних відносинах приймало участь кожне друге дрібнокапіталістичне господарство. Пересічно на один двір заможного орендаря припадало 5,63 дес. орендованої землі, тобто майже в 6 разів більше, ніж у господарстві орендаря-бідняка. Оренда в дрібнокапіталістичних господарствах мала підприємницький характер. На це вказує кількість господарств-оренда-

рів з наймитами. Їх було в дрібнокапіталістичній групі 45,6 %. У бідняцькій групі орендарів з наймитами налічувалось 10,8 %. Це вимушена обставинами оренда, що стверджують дані про кількість бідняцьких господарств, котрі не мали робітника у власній сім'ї. Таких виявилось 20,7 %. Для порівняння, у дрібнокапіталістичній групі таких господарств було тільки 2,5 %. Отже, в бідняцьких господарствах-орендарях землі наймали робітників, як правило, ті, хто не мав власного робітника в сім'ї. Це були господарства вдів. Орендована земля складала в дрібнокапіталістичній групі 24,7 % землекористування, а в бідняцькій — 2,9 %. Можна зробити висновок, що за рахунок оренди землі заможна верхівка села здійснювала фактичний перерозподіл земельного фонду на свою користь.

Дрібнотоварні (середняцькі) господарства, що мали основних засобів виробництва на суму від 201 до 1600 крб. на двір, складала 72,3 % селянських господарств, але серед орендарів землі середняків було 84,9 % від загальної кількості. Їх частка в орендованій селянами землі становила 77,8 %. В оренді приймали участь 28,3 % середняцьких господарств. Питома вага орендованої землі в їх землекористуванні становила 11,5 %. На одне середняцьке господарство припадало пересічно 2,19 дес. орендованої землі. По показникам питомої ваги селян-орендарів — 28,3 %, орендованої землі — 11,5 %, середньої кількості десятин орендованої землі на одне господарство — 2,19 дес., середняки поступалися дрібнокапіталістичним господарствам, відповідні показники котрих — 51,2 %; 24,7 %; 5,63 дес. Але оскільки дрібнотоварні селянські господарства за кількістю переважали дрібнокапіталістичні в 18 разів, вони переважали і в сукупній оренді землі. Оренда землі в середняцьких господарствах в основному мала трудовий характер. Господарств-орендарів з наймитами серед них було 28,5 %, проте більшість з них належала до верхнього прошарку заможних середняків, що мали засобів виробництва на суму від 801 до 1600 крб. на двір.

Тепер розглянемо деякі аспекти здавання землі в оренду. Питома вага бідняків серед здавців становила 55,7 %. На другому місці стояли середняки — 43,3 %. Але уважно розглянувши середняцьку групу, переконаємось, що левову частку здавців становили

незаможні середняки з вартістю засобів виробництва на двір від 201 до 400 крб. — 23 %, а питома вага заможних середняків з вартістю засобів виробництва на двір від 801 до 1600 крб. була невелика — всього 5,3 % від загальної кількості здавців. Ще менша питома вага дрібнокапіталістичних господарств серед здавців землі — тільки 1 %. Питома вага бідняцьких господарств у земельному фонді, що здавався в оренду, становила 56,4 %, середняцьких — 42,6 %, заможних — 1 %. Головними здавцями землі в 20-х роках були бідняки і незаможні середняки. Причину цього явища можна встановити, коли порівняти відсоткове відношення господарств без робітника, без робочої худоби, без реманенту в різних селянських господарствах. Так, бідняцькі господарства без робітників мали 20,7 % дворів, без робочої худоби — 65,3 %, без реманенту — 82,8 %. У середняків відповідно — 6,6 %, 6,7 %, 14,4 %; у дрібнокапіталістичних господарствах — 2,5 %, 1,8 %, 2,4 %. У тих господарствах, що здавали землю, був значно більший відсоток дворів без робітників, робочої худоби, реманенту. Отже, здавання землі в оренду спричинювалось в основному нестачею засобів виробництва і робочих рук у господарствах здавців. Спеціальне дослідження Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції СРСР у 1926 р. показало, що 82 % селян-здавців землі в Україні здавали свої угіддя в оренду тому, що не вистачало засобів виробництва, 9 % тому, що не вистачало робочих рук, 1 % через далекоземелля, 8 % з інших причин⁸⁰. Отже, в 20-ті роки здавали землю в оренду переважно бідняки. До Жовтневої революції спостерігалася інша картина: головними здавцями землі виступали поміщики і куркулі і лише частково бідняки, що не мали чим обробити власні наділи. Таке ж дослідження Робсельінспекції показало, що орендували землю «по причині надлишку засобів виробництва і робочих рук у 95,9 % випадків»⁸¹. «Оренднують землю господарства, що мають надлишок робочої худоби і реманенту», — зазначав сучасник з Одеського округу в 1927 році⁸². На Донеччині в 1924 р. існували багаті селянські господарства, що орендували до сотні десятин кожне і обробляли землю за допомогою власних тракторів⁸³.

У доколгоспному селі переважала однорічна оренда землі. Матеріали агрокореспонденської мережі

Наркомзему УРСР показали, що в середині 20-х років на один рік здавали землю в 72,3 % випадків на Поліссі, в 69,5 % випадків на Правобережжі і Лівобережжі і в 68,8 % випадків у Степу⁸⁴. Агрокореспонденти пояснювали це явище тим, що «знесилені господарства мають намір через рік-два стати на ноги і не бажають надовго відійти від землі, здають її в оренду на короткий термін»⁸⁵.

До революції грошова оренда землі поступово витісняла натуральну та інші форми оренди. Після Жовтня, в умовах розпаду товарно-грошових відносин і знецінення карбованця, знову набула розповсюдження натуральна оренда, але з піднесенням в роки непу сільського господарства натуральні форми оренди почали витіснятися грошовою орендою. Якщо в 1924 р. грошова оренда складала 33,8 % орендних угідь, то в 1925 р. вже 50,2 %, а в 1927 р. — 58,2 %. Паралельно зменшувалася питома вага натуральної оренди, включаючи оренду за частину врожаю, з 51,8 % у 1924 р. до 35,6 % у 1927 р. і відробіткової оренди — з 9,5 % у 1924 р. до 3 % орендних угідь у 1927 році⁸⁶. За даними гніздового динамічного сільськогосподарського перепису грошова оренда переважала серед заможних груп селянства. Так, у 1927 р. селяни, що мали засобів виробництва на суму понад 1600 крб. на двір, 50,6 % земель орендували за гроші. В середняцьких господарствах переважала оренда за частину врожаю та інші натуральні форми, що охоплювали від 50,3 до 56,2 % орендованих угідь. Незважаючи на те що орендні ціни в 20-х роках були вдвічі нижчі, ніж до революції, середняки погоджувалися на натуральні форми оренди, оскільки мали надлишок робочої сили, але відчували брак грошових засобів⁸⁷.

Оренда землі, будучи засобом, за допомогою якого встановлювалася відповідність у господарстві між земельною площею та іншими засобами виробництва, поруч з позитивним впливом на розвиток продуктивних сил сільського господарства мала і негативні наслідки. Вона призводила до обтяження господарств-орендарів непродуктивними витратами на виплату орендної плати, негативно впливала на обробіток ґрунту (особливо при однорічній оренді), і врожаї на орендних ділянках були значно нижчі.

Кому ж була на користь земельна оренда в 20-х роках? Оскільки основним орендарем виступав серед-

няк, потрібно зробити висновок, що оренда пішла на користь в основному середняцьким господарствам. Вона відіграла певну позитивну роль і в господарствах бідняків, оскільки давала їм можливість поліпшити матеріальний стан і зміцнити свої господарства. Оренда сприяла розвитку продуктивних сил села, оскільки вводила в господарський обіг землі, що лежали пустою після війни і голоду 1921/22 р., вона пом'якшувала аграрне перенаселення, поглинаючи зайві робочі руки.

З 1928 р. почалися зміни в орендній політиці: 30 травня 1928 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли доповнення до Земельного кодексу УРСР, згідно з яким заборонялася оренда землі куркульськими господарствами⁸⁸; 18 липня 1928 р. ЦВК і РНК СРСР обмежили термін здавання землі в оренду однією сівозміною⁸⁹; 6 квітня 1930 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли постанову «Про заборону оренди землі і застосування найманої праці в індивідуальних господарствах у районах суцільної колективізації». Всі інші закони і постанови щодо земельної оренди цією постановою скасовувалися⁹⁰. Оренда землі в Україні припинялася.

3.3. Земельна громада і форми селянського землекористування

Згідно із земельним кодексом 1922 р. в Україні засновувалися земельні громади — земельно-господарські об'єднання всіх селянських господарств⁹¹. Необхідність подібної організації була зумовлена особливістю господарювання індивідуальних господарств — ряд робіт у сільському господарстві вимагав спільних зусиль усіх землекористувачів. Це і розподіл та перерозподіл землі, і землеустрій і введення поліпшеної сівозміни, і проведення обов'язкових для всіх агрономічних заходів, і використання угідь спільного користування тощо.

Земельна громада, що діяла в українському селі в 1922—1930 рр., принципово відрізнялася від дореволюційної сільської громади, і їх не слід ототожнювати. Сільська громада до революції виконувала функції низової адміністративної одиниці. Органами громади був сход домогосподарів і обраний ними сільський староста. Після революції адміністративні функції сільської громади передали сільраді, посаду

старости ліквідували. Окрім того, обмеження виборчих прав для заможної верхівки села не давало можливості використати, не порушуючи закону, збори виборців для вирішення тих громадських питань, які раніше вирішував сход. Отже, діяльність сільської громади була паралізована. Земельна громада, що виникла після 1922 р., не мала адміністративних функцій. Як територіальне об'єднання селян-землекористувачів,— вона слідувала за доцільним використанням земельних угідь, регулювала земельні відносини своїх членів тощо⁹². Необхідно зазначити, що в межах УРСР селянин міг користуватися землею тільки в складі земельної громади⁹³. По-іншому склалося в РРФСР, де селянин по своїй волі міг користуватися земельним наділом і в складі земельної громади, і поза нею⁹⁴. А оскільки в Росії існування земельних громад тісно пов'язувалось з обшинною формою землекористування, де вона була панівною, то в літературі почали ототожнювати земельну громаду і селянську поземельну обшину⁹⁵. На Україні подібне ототожнювання неправомірне, оскільки земельна громада була розповсюджена по всій території республіки, а поземельна обшина існувала лише в тих регіонах, де діяла обшинна форма землекористування.

Межі громади могли співпадати і не співпадати з межами сільради. В окремому селі могло бути декілька земельних громад і, навпаки, одна громада могла охоплювати кілька населених пунктів. Так, у межах Велико-Кам'янської сільради Мораківського району Луганського округу на одному хуторі Велика Кам'янка існувало в 1928 р. дві земельні громади⁹⁶. У селі Томаківка Запорізького округу в 1927 р. налічувалося 11 земельних громад⁹⁷. Як зазначено в матеріалах обстеження 88 громад Харківського округу за 1927 р., «земельна громада у більшості випадків територіально співпадала з сільрадою, але були випадки, коли одна землегромада охоплювала декілька населених пунктів, або на терені однієї сільради було декілька громад»⁹⁸. Всього наприкінці 20-х років, за підрахунками ЦСУ УРСР, в Україні нараховувалося 10,7 тис. сільрад, 54,8 тис. сіл та хуторів і 40 тис. земельних громад⁹⁹. Тобто пересічно на території однієї сільради було 3—4 земгромади, а кожна громада мала у своєму складі одне село, інколи два.

Земельною громадою вважалася сукупність селянських дворів, що мала відокремлене від інших користування орною землею. Якщо вигонами, луками, лісами та іншими угіддями користувалися селяни з різних громад, то ці селяни складали окрему земгромаду¹⁰⁰. Тобто одне і теж селянське господарство могло бути членом кількох громад: по користуванню орною землею в одній громаді, а по користуванню іншими угіддями — в іншій. Наприклад, селяни Булухівської, Лоївської, Охрімівської, Шульженківської земгромад Комишанського району Лубенського округу разом складали одну земельну громаду по користуванню лісовими угіддями¹⁰¹; 8 земельних громад Глинського району Кременчуцького округу спільно складали одну громаду по використанню 434 дес. пасовищ і плавнів¹⁰². Такі явища спостерігалися там, де не можна розмежувати наявні угіддя між сусідніми громадами.

Земельний кодекс установив мінімальну кількість членів земельної громади — 15 дворів¹⁰³. Максимальна кількість дворів у громаді не обмежувалась.

Зустрічалися громади, що мали по кілька тисяч членів. Так, Городищанська земгромада в Черкаському окрузі в 1926 р. складалася з 4,5 тис. дворів і мала 15,6 тис. членів¹⁰⁴. Та все ж велика громада була незручною для її членів, землі її були розкидані на десятки верст навкруг, в ній важко було провести землеустрій та інші заходи для поліпшення землекористування. Скарги на інертність та нерозворотливість великих земельних громад надходили звідусіль¹⁰⁵. Практична діяльність земгромад показала, яка кількість дворів є для них оптимальною: на Поліссі — 30—60; у Лісостепу — 50—80 дворів; у Степу — 70—100 дворів¹⁰⁶. Але більшість земгромад у республіці мали кількість членів далеко від оптимальної. Так, у 1926 р. на Поліссі тільки 9,6 % громад налічували у своєму складі до 50 дворів, на Правобережжі — 8,7 %, на Лівобережжі — 32,4 %, а у Степу — 33,8 %¹⁰⁷. Таке становище серйозно гальмувало впровадження в громадах передових прийомів агротехніки, поліпшених сівозмін, інших громадських заходів. Все це негативно впливало на стан сільського господарства. Потрібні були час і кошти на землеустрій усіх громад в Україні, розселення великих сіл. Таку роботу роз-

почали в 20-х роках, але суцільна колективізація обірвала цей процес.

Земельний кодекс 1922 р. визнавав членами земельної громади всіх осіб, які входили до складу дворів, незалежно від віку і статі. Право голосу мали особи, які досягли 18 років¹⁰⁸. Нові члени приймалися до громади тільки з її згоди¹⁰⁹. Справа в тому, що приймаючи безземельних до свого складу, громада мала забезпечити їх землею з власних угідь за нормами, що діяли у громаді. А надій на прирізку додаткових сільгоспугідь громадам не було, оскільки з травня 1922 р. закон забороняв будь-який перерозподіл земельного фонду поміж громадами. Тому земгромади підходили до вирішення питання про доприселення нових членів дуже обережно. Так, 3 травня 1925 р. загальні збори Гайчульської громади Цареконстантинівського району Бердянського округу схвалили питання про доприселення в земельну громаду нових членів. Постановили: «Беручи до уваги, що прохачі — поворотники із Сибіру — колишні наці односельці, прийняти їх у нашу громаду і занести в списки на отримання землі. Всім іншим у клопотанні відмовити»¹¹⁰. Загальні збори громадян Тимашівської земельної громади Ново-Білицької сільради Оріхівського району Запорізького округу, що відбулися 7 лютого 1924 р., розглядали заяву громадян міста Оріхова Олександра і Олексія Гапонів про прийняття їх у земельну громаду з правом наділення їх земельними ділками за числом їдців. Ухвалили: «По причині відсутності вільної землі у громаді доприселення Олександра і Олексія Гапонів у нашу громаду неможливе»¹¹¹. Земельний кодекс дозволяв доприселювати нових членів без згоди громади тільки у випадку, коли в цій громаді були земельні лишки¹¹². Так, у березні 1924 р. безземельний селянин, колишній наймит з хутора Лісного П. А. Богаченко звернувся з клопотанням про доприселення в Лісову земгромаду Білогорівської сільради Оріхівського району на Запоріжжі, де був лишок землі в 100 дес. Але збори земгромади, де верховодили заможні селяни, які користувалися цими лишками, відмовили П. А. Богаченкові у його клопотанні. Округне земуправління, ознайомившись з документами, запропонувало Оріхівському райземуправлінню доприселити П. А. Богаченка в Лісову земгромаду без дозволу останньої¹¹³.

Держава поклала на земельну громаду такі функції: проводити зрівняльний розподіл землі в об'єднаннях з обцинною формою землекористування; охоронити стійкість землекористування окремих дворів у громаді; слідкувати, щоб вся земля об'єднання належним чином використовувалась; не допускати випадків незаконного здавання землі в оренду, або фактів відкритої і прихованої продажі землі; встановлювати правильний порядок користування угіддями спільного використання; клопотатися про проведення в об'єднанні землеустрою; приймати заходи до збереження громадського устрою двору шляхом встановлення норми недробимості останнього; організовувати і проводити в життя заходи з меліорації і культивування непридатних для сільського господарства земель, заліснювати піски та яри, влаштовувати ставки, осушувати болота та мочарі; встановлювати розпорядок і час випасу худоби на громадському вигоні і регулювати використання толоки; встановлювати і змінювати сівозміну при землевлаштуванні об'єднання; слідкувати за дотриманням окремими громадянами чистоти посіву в односторонніх масивах; організовувати боротьбу з бур'янами і шкідниками сільського господарства; сприяти розповсюдженню агрономічних, ветеринарних, зоотехнічних знань серед селян; організовувати злучні пункти і слідкувати за доцільним використанням громадських племінних тварин; набувати і організовувати громадське використання млинів, крупорушок, олійниць, прокатних пунктів сільськогосподарського ремонту, всього того, що потрібне в повсякденному господарюванні селянина і яке важко або і неможливо набути одному господарству; слідкувати за порядком у громадських лісах і організовувати правильне використання лісу¹¹⁴. Таким чином, коло обов'язків громади охоплювало питання землекористування, землеустрою, меліорації, лісового господарства, агрономічних і зоотехнічних заходів, переробки продуктів сільського господарства тощо. Щоб змусити окремі недбайливі двори дотримуватися встановлених розпорядків, громада отримала право встановлювати обов'язкові правила для своїх членів¹¹⁵. Порушники каралися. В той же час адміністративний апарат земельної громади був зведений до мінімуму, не було ніякого протиставлення апарату громаді. Авторитет громади спирався не лише на статті Земельного ко-

дексу і статут громади, які регламентували її діяльність, але й на неписане звичаєве право, де чітко сформульовані поняття селян про добро і зло. Відкрито порушувати і нехтувати звичаєве право в доколгоспному селі остерігалися навіть відомі в селі розбишаки, які відверто порушували писані закони. Вони знали, що в противному разі громада поставить їх поза законом і їм не буде життя в селі. Отже, авторитет громади, в широкому розумінні, ґрунтувався на глибокому демократизмі цього поземельного інституту.

Для виконання своїх функцій громада акумулювала значні кошти. Кошти громади склалися з прибутків від громадських земель, котрі здавали в оренду, від експлуатації промислових закладів та іншого майна громади, від самообкладання членів і позик у кооперативних та державних установ. За обстеженням 1925/26 р. від оренди громадських угідь і експлуатації спільного майна та закладів громади отримали 21,9 % прибутків, від самообкладання членів — 60,4 % і від позик — 10,8 %. Інші джерела становили 6,9 %. Пересічний розмір бюджету на одну громаду складав на Правобережжі 426 крб., на Поліссі — 513 крб., на Лівобережжі — 870 крб. і в Степу — 1260 крб. По Україні цей показник складав 818 крб.¹¹⁶. Знаючи, що в Україні нараховувалося 40 тис. земгромад і тільки 10,8 % з них не мали бюджету¹¹⁷, можна вважати, що в 1925/26 р. земельні громади акумулювали 29,2 млн крб. Для порівняння, державне капіталовкладення в індивідуальне сільське господарство в той же рік в Україні складало 49,8 млн крб. (див. табл. 4). Отже, співставлення цих двох цифр показує, що земельні громади мали значні фінансові засоби і їх авторитет на селі підкріплювався їх матеріальними можливостями.

Загальні збори (сход) повноправних членів користувалися вищою владою в громаді¹¹⁸. Саме вони вирішували всі питання життя громади. Вони встановлювали і змінювали порядок і форму користування різними угіддями в громаді; приймали статут і вносили до нього зміни і доповнення; вирішували клопотання про зарахування в громаду нових членів і вихід з громади з землею; виносили постанову про землеустрій у громаді, зокрема про перехід до громадської сівозміни або на хутори і відруби; вирішу-

вали питання розподілу землі поміж частинами громади і проводили земельні переділи згідно з встановленою у громаді формою землекористування; вирішували питання про громадський вигін для худоби; розпоряджувалися угіддям спільного користування та вільними земельними ділянками; вибирали правління та уповноважених громади і слідували за виконанням ними покладених обов'язків; розпоряджались фінансами громади і розглядали та затверджували кошторис; вирішували справи про позики; наймали пастухів для громадської череди і польових та лісових сторожів, об'їзчиків та інших осіб для потреб громади; складали угоди громади з іншими об'єднаннями, установами, організаціями і приватними особами; розглядали всі справи, що торкалися земельно-господарської діяльності громади¹¹⁹.

Для ілюстрації роботи загальних зборів (сходу) громади розглянемо їх діяльність в різних регіонах республіки за певний відрізок часу. Глибівська земельна громада Димерського району Київського округу — типове об'єднання селян, справи якого добре збереглися в архіві. У 1927 р. відбулося 13 загальних зборів цієї громади. Як видно з протоколів, збори скликалися через уповноважених громади: 1 і 2 січня сход вирішував питання про наділення громадян садибними ділянками і розподіл сіножатей, але угоди про розподіл сіножаті не досягли, а тому 23 лютого зібралися ще раз; 5 березня постало питання про оплату праці уповноважених громади, виплату грошей за землеустрій і вибори касира; 20 березня збори слухали питання про наслідки поїздки уповноважених до Харкова, де вирішували справу стосовно відведення землі громаді; 27 березня збори розглядали питання про здавання громадської землі в оренду та про найми ланового сторожа; 17 квітня вирішували справи про наділення землею і про пожежне обладнання громади; 30 квітня на зборах йшла мова про виплату грошей окрземууправлінню за проведений землеустрій; 5 червня на порядку денному зборів було чотири питання — ремонт шляхів, розподіл землі, порядок випасу худоби і оплата праці уповноважених громади; 14 червня домовлялися про оренду сіножатей; 14 серпня вирішували питання про меліорацію земель громади; 11 і 13 жовтня затвердили проект землевпорядження¹²⁰.

Земельна громада Верхніх і Нижніх Побичів та Сирниці Кованської сільради Словечанського району Коростенського округу в 1928 р. на своїх сходах вирішувала такі питання: організація скотарського товариства; приймання лісів Антовицького лісництва у користування громади; огорожа скотомогильника; випас худоби у лісі; шляхові роботи; вивезення лісоматеріалу для будівництва школи в селі Кованці та вибір ділянки для школи; санітарний стан сіл громади; вибори уповноваженого громади; результати виміру лісових ділянок; обмін земельними наділами окремих громадян; правила користування громадським лісом і громадськими сіножатями; оренда громадської землі; правила відпуску лісу з громади тощо¹²¹. Ця громада загубилася в лісах на півночі Волинського Полісся. Орної землі там налічувалося мало. Ліс, пасовища відігравали першорядну роль у житті тамтешнього селянства. Тому і увага загальних зборів була прикута до організації скотарського товариства, до використання сіножатей, а особливо до лісових справ. Разом з тим протоколи свідчать: громада стояла в центрі громадського життя села. На загальних зборах вирішували питання і про скотомогильник, і про шляхи, і про будівництво школи.

Проаналізуємо роботу загальних зборів земгромади хутора Красний Красноярської сільради Камінно-Бродського району Луганського округу. Якщо попередня громада розміщувалась на північному заході республіки, то громада хутора Красний — на південному сході України. У 1927/28 р. сход цієї громади вирішував такі питання: рубка лісу в громадському лісовому масиві; утримання бугая для громадської череди; набуття громадою племінного кнура; підписка на селянську позику; контракція соняшнику і вибори уповноваженого для підписання відповідної угоди з кооперацією; посівна кампанія і організація громадського посіву бідним вдовам; організація зерноочисного пункту і протравлення посівного зерна; землеустрій; реєстрація угод на оренду землі в сільраді; правила випасу худоби на громадському вигоні і час випуску худоби на вигін; влаштування громадського колодязя на хуторі; питання про хлібозаготівлі; облік об'єктів оподаткування і вибори комісії з цього питання; найм лісника в громадський ліс; охорона посівів від потрави; розподіл толоки; будів-

ництво хати-читальні; підготовка до жнив; правила здавання в оренду громадської землі; оплата праці пастуха громадській череди; наділення громадян садибними ділянками; прийняття статуту і вибори правління; клопотання про звільнення від сільгосподатку господарств, які постраждали від посухи; виплати сільгосподатку; позика індустріалізації; державне страхування; пільги переселенцям; закладення громадського саду і недільник лісу; очистка громадського ставка; влаштування на хуторі кооперативної крамниці¹²². Отже, в поле зору Красноярської земельної громади потрапили всі найголовніші питання життя хутора. У міру своїх сил на загальних зборах громада приймала рішення про допомогу господарствам вдів та червоноармійців і громадян, що постраждали від стихійного лиха. Тобто громада піклувалася і про своїх членів, успадкувавши традиції селянської взаємодопомоги від сільської дореволюційної громади. Видно також, що Красноярська сільрада, на території якої була розміщена громада, переклала частину своїх функцій на земгромаду в царині сільгосподатку, хлібозаготівель, обов'язкового страхування, розміщення державних позик. Отже, місцеві органи влади на селі намагалися використати авторитет громади для виконання своїх цілей. На жаль, подібна практика призвела до конфлікту між інститутом земельної громади і адміністративно-командним апаратом на селі та знищення громади.

Для ілюстрації лише одного зібрання загальних зборів громади наведемо матеріал від 8 березня 1925 р. із села Страсбург Фрідріх-Енгельсівського району Одеського округу. В той день збори вирішували такі питання: наділення школи ділянкою землі площею 5 дес.; виділення 5 дес. землі для комітету селянської взаємодопомоги; очищення садів та виноградників від коконів гусені; землеустрій; виділення 10 дес. землі під сельбуд; протравлення посівного зерна; організація громадської оранки сім'ям червоноармійців; участь селян громади у сільськогосподарській районній виставці; боротьба з ховрашками; визначення показових садів та виноградників; колективна закладка садів та виноградників; закріплення садиби за спадкоємцями І. Берга — І. Шнайдера; заборона випасу худоби і свиней на городах і в садках¹²³.

Отже, наведені приклади з різних регіонів України переконливо свідчать, що в поле зору загальних зборів (сходу) громади потрапляли основні питання життя земельного об'єднання.

Для проведення в життя прийнятих постанов загальні збори голосуванням обирали правління або уповноважених громади. Інколи, по аналогії з дореволюційною сільською громадою, селяни називали такого уповноваженого старостою. Уповноважених або правління вибирали на один рік, і вони були представниками земгромади в усіх її стосунках з державними установами, громадськими організаціями і приватними особами¹²⁴. Кількість уповноважених не регламентували, все залежало від загальних зборів і кола обов'язків, які покладалися на уповноважених. Згідно з протоколом загальних зборів Богадарівської земгромади Мало-Константинівської сільради Алчевського району Луганського округу, де нараховувалося всього 25 членів, у 1924 р. громада обрала трьох уповноважених: Я. К. Коршуна, Є. К. Корнієнка, С. А. Мартиненка¹²⁵. У Лиманській земгромаді Д'ячківської сільради Старовірівського району Харківського округу правління в 1927 р. складалося з трьох осіб: члена сільради, члена комнезаму і члена ревізійної комісії¹²⁶. В обстежених у 1927 р. 88 громадах Харківського округу кількість уповноважених складала 1—3, рідко 5 чоловік¹²⁷. За наявності кількох уповноважених у кожного були свої обов'язки: один відповідав за землеустрій, другий контролював лісове господарство, інший був уповноважений слідкувати за агротехнічними заходами тощо¹²⁸. Здебільше уповноважені працювали за певну плату, форми якої були надзвичайно різноманітні: щомісячна, акордна, поденна тощо. Частіше виплачували платню грішми, а бувала винагорода і землею (1—2 дес. ріллі), і збіжжям¹²⁹. Окрім уповноважених у земгромадах інколи обирались сходом скарбники, збирачі внесків на громадські потреби і писарі. Всі вони, за винятком писарів, працювали на громадських засадах, а писарі отримували 7—10 крб. на місяць. У громадах, що співпадали в своїх межах з сільрадою, функції правління і уповноважених виконувала сільрада¹³⁰.

Особливо відповідальною була праця уповноважених при вирішенні земельних справ громади. Так, 5 квітня 1925 р. селяни з громади Великий Луг Хор-

тицького району Запорізького округу отримали повідомлення від окрземуправління про початок робіт із землеустрою громади села Володимирівка — сусіднього з їхньою громадою. З цього приводу скликали сход Великолузької громади, котрий вибрав уповноважених для участі в розмежуванні земель—Ф. Г. Гусева і Н. У. Субача. Сход доручив уповноваженим «захищати інтереси громади при землеустрої, давати необхідні пояснення, подавати скарги і заяви, вказувати межі громади»¹³¹. Це типове рішення сходу в даній ситуації.

Для соціально-економічних відносин у доколгоспному селі в Україні 20-х років були типовими безперервні суперечки в судово-земельних комісіях з приводу заорювання меж, захоплення ріллі та сіножатеї між сусідніми громадами. Як правило, для вирішення таких суперечок громади вибирали уповноважених. Так, Остапівська земельна громада Лубенського округу в 1923 р. для вирішення суперечки з Федорівською артілью за урочище Лубенщина вибрала уповноважених П. К. Черненка, К. Т. Скрипника і В. К. Верховола, яким надала всі повноваження¹³². Аналогічно діяла Андрусівська земгромада того ж округу, котра в 1927 р. уповноважила Трохима Калиниченка і Маркіяна Куліша відстоювати її інтереси в окружній судово-земельній комісії в справі про земельну суперечку за угіддя колишнього поміщика І. Ф. Дейкуна¹³³.

Земельна громада, отримавши в своє користування землю, самостійно, на підставі діючого законодавства, рішень загальних зборів і прийнятого статуту та місцевих звичаїв, якщо вони не суперечили закону, розпоряджалася землею¹³⁴. Ніхто не міг відібрати у громади землю, якщо її землекористування не перевищувало встановлену законом норму і вона не порушувала земельного законодавства. Так, 16 березня 1926 р. Брянське рудоуправління, дуже впливове на Луганщині відомство, звернулося до Луганського окрземуправління з проханням відвести йому 50 дес. землі із землекористування навколишніх громад під забудову робітникам. Але рудоуправлінню довелося відмовити, незважаючи на його тиск, оскільки земгромади відмовилися виділити землю. Скаргу рудоуправління у вищі інстанції так і не задовольнили¹³⁵.

Рішення про закріплення землі за окремими дворами в 20-х роках приймали також загальні збори

громади¹³⁶. Як типовий приклад можна привести рішення загальних зборів Другої Акимівської земгромади Новогупалівської сільради Софіївського району Запорізького округу 19 січня 1926 р. «Слухали: Про перевірку земельних прав фактичного користування окремими господарствами громади. Постановили: Заслухавши списки про кількість зайнятої землі і усні заяви під розписку про фактичне землекористування окремих дворів і приймаючи до уваги, що громадяни дійсно її займають, прийняти рішення про затвердження списків». Далі наводяться самі списки, в яких указані кількість їдців у господарствах та їх земельна площа: «Воробйов А. М. — 4 їдця, 24 дес.; Кокойло Д. І. — 5 їдців, 24 дес.; Дворецький П. М. — 3 їдця, 17 дес.» і т. п.¹³⁷.

Земельна громада здійснювала нагляд за доцільним і раціональним використанням земельних угідь. Вона мала повноваження позбавити свого члена прав на землекористування на одну сівозміну, якщо той залишив земельний наділ без господарського використання або по-хижацькому обробляв землю¹³⁸. Так, Хоровецька і Корчицька земгромади Славутського району Шепетівського округу в червні 1928 р. відібрали 93,5 дес. землі у 48 своїх членів за «безгосподарське її використання»¹³⁹; 14 листопада 1926 р. загальні збори хутора Білого Новосвітлівського району Луганського округу постановили «відібрати землю від тих, хто покинув земельну громаду, і наділити цією землею новонароджених»¹⁴⁰. Типовим є акт, складений в Олевській земгромаді Коростенського округу: «1927 року, вересня 17 дня, ми, голова сільземкомісії Мидловець Пилип та голова Олевської сільради Свиридюк Михайло, при понятому уповноваженому Кишицької вулиці Ковальчуку Остапу по заяві громадян села Олевська на обстеження землекористування громадянина Семка П. М. виявили, що Семко П. М. має у своєму розпорядженні 17,5 дес. землі. Користується фактично 12,0 дес., а решта — 5,5 дес. — пустують, заросли чагарником. А тому, враховуючи малоземелля нашої громади, просити райсудземкомісію відняти цей лишок і передати сільфонду»¹⁴¹. Подібні випадки були дуже поширені в доколгоспному селі, де аграрне перенаселення спонукало селян енергійно вишукувати можливості хоч як-небудь зняти гостроту малоземелля.

Після закінчення терміну однієї сівозміни, якщо колишній господар вимагав повернення свого наділу, громада була зобов'язана повернути йому землю. Так, у 1921 р. селянин Порфирій Тронько з Комісарівської земгромади Криворізького округу, рятуючись від голоду, залишив свій наділ площею 5,5 дес. без господарського використання. Громада віддала цю землю Івану Лантуху, який користувався угіддями одну сівозміну. В 1925 р. вдова Порфирія — Агафія Тронько — порушила справу про повернення їй земельного наділу. Громада повернула вдові землю. Скаргу Івана Лантуха в окружну судово-земельну комісію не задовільнено¹⁴².

Бували випадки, коли з певних причин (по старості, при переселенні в місто тощо) селянин відмовлявся від наділу або частини його. Такі ділянки поступали в розпорядження земгромади, і вона вирішувала, як з ними бути. Так, 7 квітня 1924 р. загальні збори Коноваленківської громади Каршино-Вишнівської сільради Ровенецького району Луганського округу слухали заяву громадянина Коноваленка Федора про «здачу землі в громаду площею 7,5 дес. у зв'язку з похилим віком і неможливістю її обробити». Постановили: «Прийняти землю Коноваленка Федора в громадський фонд». Звільнений Ф. Коноваленком наділ громада передала робітникові з сусідньої шахти Алмазної Кулішову Івану, якого в той же день загальні збори прийняли в члени громади. Кулішову громада висунула умову — доглядати за Коноваленком до його смерті¹⁴³. Отже, громада в даному випадку і не залишила без господарського використання земельний наділ, і потурбувалася про долю свого бездітного престарілого члена.

Земельна громада, пильно слідкуючи за землекористуванням, вела вперту боротьбу з випадками самовільного захоплення землі або потравами посівів окремими громадянами. Це і зрозуміло, адже саме існування громади виправдовувалося лише тоді, коли вона міцно стояла на сторожі громадських інтересів. Так, 21 листопада 1924 р. загальні збори Гайчульської земгромади Бердянського округу, слухаючи питання про свавільне захоплення толоки окремими громадянами, постановили: «Користування толокою громадян, що захопили понад норму, вважати незаконним, захоплену землю відібрати»¹⁴⁴; 6 грудня 1926 р. ва-

гальні збори хутора Білого Новосвітлівського району Луганського округу слухали питання про самовільне захоплення деякими господарями садибних ділянок і постановили: «Землю негайно відібрати»¹⁴⁵; 10 червня 1928 р. загальні збори Красноярської земгромади Камінно-Бродського району Луганського округу, слухаючи питання «про самовільну пасьбу худоби і потраву городів», постановили: «Якщо хто буде самовільно пускати худобу за огорожу, то штрафувати...»¹⁴⁶. У 1927 р. Стріла Улас з Олевської земгромади Коростенського округу самовільно виорав і засіяв житом 0,25 дес. городу в урочищі Хвиля біля Барбарівки, котрий належав Козловцю Хоми. І 17 листопада 1927 р. земгромада постановила: «Негайно відновити землекористування Козловця Хоми»¹⁴⁷. Подібних випадків у діяльності земгромад у 20-х роках було безліч.

Документи свідчать, що земельна громада в 20-х роках приймала активну участь у вилученні лишків землі у багатоземельних членів. Здебільше це бувало там, де керівництво громадою перебувало в руках комнезамівців. Так, 18 березня 1923 р. загальні збори Максиміліанівської земгромади Мар'їнського району на Донеччині, слухаючи питання про роботу земельної комісії сільради, постановили: «Виявлені лишки землі негайно відібрати і передати безземельним. А хто приховав землю, тих оштрафувати по 100 крб. на користь громади»¹⁴⁸; 13 лютого 1925 р. на засіданні Картушинської сільради Успенського району Луганського округу слухали заяву уповноваженого Картушинської земгромади про необхідність конфіскувати «лишки землі у куркулів хуторів Другий Олександрівський, Круглик і Федоскіно»; факти дійсно мали місце (хуторяни мали від 40 до 96 дес. землі на двір), тому сільрада вирішила направити відповідне клопотання через Успенський райкомнезам до Луганської окружної судово-земельної комісії про вилучення лишків¹⁴⁹; 12 грудня 1926 р. загальні збори земгромади містечка Троянів Волинського округу, слухаючи питання про відчуження лишків землі у громадян Доцика Петра, Бесараб Ганни, Олександра і Павла Патіжків і Гаврилюк Уляни, постановили: «Передати справи до суду на Доцика П. і Бесараб Г. А іншим землю залишити»¹⁵⁰. По всій Україні, як видно із судових справ окружних судово-земельних комісій.

земгромади неодноразово порушували справи про конфіскацію лишків землі¹⁵¹. Громада активно втручалася в орендні відносини на селі, намагаючись не допустити глитайських форм оренди, запобігти продажі землі під виглядом довготермінової оренди тощо. Так, 4 листопада 1926 р. загальні збори Корчівської земгромади Старо-Шпецької сільради Троянівського району Волинського округу слухали заяву Розенбойма Оврума про здачу в оренду землі площею 1,5 дес. на 12 років. Постановили: «Здача в оренду землі Розенбойма Оврума не суперечить закону і є доцільною з господарського боку для правильного використання цієї землі. А тому з боку земгромади нема перешкод для здачі землі Лісовицькому Олександрю»¹⁵². Земгромада містечка Троянова Волинського округу слухала 12 грудня 1926 р. про обмінний акт Кравця Івана з Коберніком Андрієм на земельні ділянки. В ході слухання виявилось, що тут під виглядом обміну і оренди землі простежується незаконна продаж ділянки. Тому збори громади відмовили І. Кравцю та А. Коберніку¹⁵³. Факти обміну садибами, як прихованої форми продажу земельних ділянок, виявлялися на протязі 20-х років у багатьох громадах України, і там, де громада стояла на сторожі громадських інтересів, подібні угоди не визнавалися дійсними¹⁵⁴.

Виморочні земельні наділи переходили в розпорядження громади¹⁵⁵. При цьому, згідно з нормами звичаєвого права, перевагу при наслідуванні мали родичі померлого. Так, 9 травня 1926 р. загальні збори Студенецької земельної громади Переяславського району Київського округу слухали питання: «Про стан трудового господарства Платона Усика, де вимерли всі члени сім'ї». Постановили: «Всі будівлі та землю передати громадянину Усику Мусію, оскільки останній відчуває гостру потребу»¹⁵⁶. Тобто виморочне господарство передали брату покійного, хоч, як видно з протоколу, на землю померлого претендували й інші громадяни, що були безземельними, але не родичами покійного. У тих випадках, коли родичі покійного мали достатню кількість землі, їх претензії на виморочні землі, незважаючи на звичаєве право, відхилялися загальними зборами, і виморочні землі зараховувалися в запасний земельний фонд. Так, у 1927 р. у Тернівській земгромаді Уманського округу Василь Паламарчук по звичаєвому праву хотів успадкувати

садибу свого покійного родича. Але земельна громада передала виморочну садибу безземельному Архипу Герасюку. Скарга В. Паламарчука в окружну судово-земельну комісію була відхилена¹⁵⁷. Коли ж родичі померлого силоміць намагалися оволодіти виморочною ділянкою, громада активно боронила свої права. Так, 10 червня 1928 р. загальні збори Студенецької земельної громади Київського округу слухали питання про розподіл земель виморочного господарства Л. Йовтушенка. Цю землю захопили родичі померлого — Очеретько та Лось. Громада постановила: «Землю площею 5,86 дес., що перебуває в повному користуванні земельної громади, розподілити поміж тими, хто зазначені в розподільчому списку». Виморочну землю в Очеретька та Лося відібрали¹⁵⁸.

Безпосереднє розпорядження угіддями спільного користування селян належало громаді¹⁵⁹. Це були різні угіддя. Для створення громадського насінневого фонду (страхового запасу на випадок стихійного лиха) в багатьох громадах були виділені орні угіддя. Так, 16 грудня 1923 р. загальні збори Вишневської земгромади Люксембургського району Маріупільського округу постановили: «Створити насінневий фонд шляхом засіву 3 % загальної посівної площі громади»¹⁶⁰. В інших громадах такі ділянки орної землі здавали в оренду приватним особам з умовою здачі останніми певної частки зерна. Так, 6 квітня 1924 р. загальні збори сіл Малинівка і Любимівка Златоустівської сільради Маріупільського округу слухали питання про засів насінневого фонду. Вирішили через нестачу реманенту та робочої худоби і віддаленість земель віддати цю землю в оренду П. С. Ширмеру на умовах передачі громаді половини зібраного зерна¹⁶¹. У деяких громадах були запасні орні ділянки землі, які, щоб вони не пустували, громада здавала в оренду комітетам селянської взаємодопомоги, кооперації або і приватним особам¹⁶². Так, земгромада села Біленького Хортицького району Запорізького округу 17 червня 1923р . передала комітету селянської взаємодопомоги 105 дес. орної землі¹⁶³. Дерівківська земгромада Котелевського району Полтавського округу мала 32 дес. орної громадської землі, котру вона в 20-х роках здавала в оренду. Виручені гроші громада витрачала на різні потреби (посадку сосни, землеустрій тощо)¹⁶⁴.

Земельні громади вирішували питання про наділення з запасних вільних земель необхідними ділянками шкіл та інших закладів на селі. Так, 7 квітня 1928 р. загальні збори земгромади села Красний Яр Камінно-Бродського району Луганського округу слухали питання про відведення ділянки землі для школи. Постановили: «Доручити земельному уповноваженому відвести необхідну ділянку»¹⁶⁵. В жовтні 1926 р. Барішківська земельна громада Березнянського району Київського округу мала 158 дес. громадської землі. На 1927 р. загальні збори розділили ці угіддя так: школі — 2 дес., громадський вигін — 4 дес., під посадки сосни — 3,75 дес., решту віддали під городи своїм членам¹⁶⁶.

У громадському користуванні перебували вигони і значна частина сіножатей. Оскільки площа останніх була обмежена, громада мала право встановлювати максимальну кількість худоби, яка випасалась на громадському вигоні¹⁶⁷. Так, 12 лютого 1925 р. загальні збори Троїцької громади Мало-Константинівської сільради Алчевського району Луганського округу вирішили, що кожне господарство мало право випасати на 0,5 дес. толоки не більше однієї голови худоби¹⁶⁸. У Миколаївському окрузі на запитання спеціальної анкети Наркомзему УРСР про використання пасовищ у громадах у 1928 р. дістали таку відповідь: «На 0,5 дес. толоки кожний господар має право випасати по одній голові великої рогатої худоби або замінити трьома вівцями»¹⁶⁹. Громади, як правило, дуже бережно відносилися до використання толоки. В тій же анкеті з Миколаївщини зазначалося: «Після дощу, звичайно, селяни худобу на пасовище не випускають, поки земля не протряхне, аби не зіпсувати пасовища»¹⁷⁰.

У спільному користуванні земельних громад України в 20-х роках була і певна кількість непридатних для сільського господарства земель. Ці землі громади намагалися використати продуктивніше, рекультивувати або меліорувати їх. Зокрема, типовий статут земгромади передбачав, що згідно з постановою загальних зборів громади, обов'язковою для виконання всім членам даного об'єднання, на цих непридатних землях можуть бути проведені відповідні роботи з метою перетворення їх у сільгоспугіддя, або ж непридатні площі можуть бути передані громадою окремим

особам понад земельну норму з неодмінною умовою їх рекультивації¹⁷¹. Так, в Біленькій земгромаді Хортицького району Запорізького округу згідно з постановою загальних зборів на схилах балок, в ярах, по берегах річки селяни в 20-х роках виростили ліс, не допустили ерозію ґрунту¹⁷². В околицях міста Охтирки, по дорозі на Тростянець і Гадяч, були сипучі піски на площі кілька сот десятин. Селяни Охтирської земгромади в середині 20-х років засадили їх сажанцями сосни. Всього такі посадки на Україні тільки в 1927/28 р. були здійснені селянами на площі 15,7 тис. дес.¹⁷³.

У 20-х роках, як було сказано вище, селянам УРСР передали частину лісів. Вони потрапили в безпосереднє користування 11 тис. земельних громад¹⁷⁴. Спроби колишніх власників лісів, зокрема з числа сільських багатіїв, відібрати ліси у громад, поділити їх не мали успіху¹⁷⁵. Держава зобов'язала земгромади, а не окремі селянські господарства, утримувати передані ліси¹⁷⁶. Як записано в акті обстеження Глинського району Кременчуцького округу (серпень 1927 р.), «у всіх земгромадах, яким передані ліси, складені господарські плани і утворена лісова сторожа»¹⁷⁷. Як видно з наявних матеріалів, громада регулювала використання прибутків з лісів. Так, земгромада хутора Фуглевого Мокіївської сільради Лубенського округу гуртом косила сіно в лісі, складала у копи і за жербком ділила його поміж громадянами¹⁷⁸. У лісовому господарстві Студенецької земгромади Переяславського району на Київщині було організовано вирощування сажанців для селян¹⁷⁹. Дозвіл на рубку дерев, збирання хмизу, розкорчування чагарника, випас худоби в лісі — все вирішувалося на загальних зборах громад. Так, 3 грудня 1926 р. Троянівська земгромада Волинського округу на загальних зборах слухала заяви селян про дозвіл на рубку дров у громадському лісі. Постановили: «Дозволити кожному двору нарубати по два вози дров»¹⁸⁰. Загальні збори хутора Красний на Луганщині слухали питання «про рубку лісу в Красноярській балці» (1928 р.). Постановили вирубати його і розділити між дворами, тому що кожному потрібен був будівельний матеріал¹⁸¹. До того ж ліс використовувався і для громадських потреб. Так, земгромада хутора Фабрика Чорнобильського району Київського округу в 1926 р. використала прибуток

від продажу деревини з громадського лісу для покриття видатків на землеустрій, громада села Гута Катюжанська Димерського району використовувала громадський ліс для будівництва школи і сельбуду¹⁸². Так чинили й інші громади¹⁸³.

Важливе місце в селянському землекористуванні посідала форма землекористування. У багатьох випадках саме від неї залежала ефективність землеустрою, впровадження поліпшених сівозмін, застосування сільськогосподарської техніки, а отже, і піднесення сільського господарства.

Напередодні Жовтневої революції в Україні існували дві форми селянського землеволодіння — община і дільнича.

При общинній формі земля належала общині, а не окремому селянину або двору. Селянин-общинник нарівні з іншими членами об'єднання мав право на частку землі общини і право користуватися спільними громадськими угіддями (випаси, ліси тощо). Наділи общинників завжди розміщувалися у вигляді черезсмужних дільниць.

Дільнича форма відрзнялася від общинної тим, що земля при цій формі знаходилася в безстроковому і постійному володінні окремих селянських дворів. Тобто суб'єктом права виступала не община, а двір. Ця форма мала на Україні три різновидності: черезсмужну, відрубну і хутірську.

При дільничо-черезсмужній різновидності орна земля селянина розміщувалася в різних місцях поля, черезсмужно з ділянками інших господарств. Тому між окремими господарствами, як правило, зберігався зв'язок у вигляді примусової трьохпільної сівозміни і випасу худоби на толоці та по стерні (система відкритих полів). Нерідко при цій формі землекористування селяни мали і спільні угіддя — пасовища, ліси тощо.

При відрубній різновидності, на відміну від дільничо-черезсмужної, польова земля селянина була розміщена в одному місці — відрубі і не була зв'язана з сусідами обов'язковою сівозміною. Садиба господаря була розміщена в селі.

При хутірській різновидності дільничої форми, на відміну від відрубної, і садиба селянина розміщувалася на його польовій землі. Таким чином, хутір у

господарському відношенні був повністю ізольований від сусідів.

Форми землекористування і їх еволюція залежали від рівня розвитку продуктивних сил і характеру відносин власності. Найстарішою формою селянського землекористування була общинна. Від неї походить дільнична форма. Про це свідчать такі залишки общини в селах, де панувала дільнична форма, як система відкритих полів і спільні угіддя, наприклад ліси і вигони. В свою чергу, дільничо-черезсмужна різновидність виникла раніше, ніж відрубна або хутірська.

У 1917 р. у Росії переважала общинна форма землекористування, котра охоплювала 75 % селянських земель¹⁸⁴. Протилежна ситуація була в Україні. Тут общинна форма охоплювала тільки 24 % селянських земель, переважно в степу (див. табл. 25). Пересічно цією формою були охоплені селянські господарства і на Харківщині. Панівною формою селянського землекористування в Україні в 1917 р. була дільнична в її черезсмужній різновидності. Помітне розповсюдження мали відруби та хутори.

Після Жовтневої революції селяни отримали свободу вибору форм землекористування, що зафіксовано в Земельному кодексі 1922 року¹⁸⁵. Кожна земельна громада могла зберегти або за постановою більшості її членів вибрати будь-яку форму землекористування¹⁸⁶. При цьому в разі переходу земельної громади від однієї форми до іншої незадоволені таким переходом мали право залишатися при колишньому способі землекористування¹⁸⁷.

Революційні аграрні перетворення 1917—1923 рр. серйозно вплинули на форми селянського землекористування. Виникла нова форма — колективна, що в 1923 р. охоплювала 1,1 % селянських земель (табл. 26). В районах, де під час столипінської реформи община руйнувалася насильно, спостерігався процес часткової реанімації цієї форми. Тому питома вага общинної форми зросла з 24 % в 1917 р. до 26,2 % у 1923 р. (див. табл. 26). Існувала думка про абсолютне переважання общинної форми землекористування в Україні в 20-х роках¹⁸⁸. Наведені нами цифри спростовують цю точку зору. Адже дослідники, які займалися вивченням общини, не врахували тієї обставини, що в Україні, на відміну від Росії, згідно із Земельним кодексом всі селяни, якою б вони формою земле-

користування не користувалися, мушили бути членами земельної громади¹⁸⁹. А в Росії в земельну громаду входили, як правило, тільки селяни-общинники, поза громадою залишалися селяни-хуторяни та відрубники¹⁹⁰. Тому в джерелах і літературі ототожнювали земельну громаду та общину¹⁹¹. Але в умовах України подібне ототожнювання привело до помилкових висновків. Общинами в Україні були лише ті громади, де існувала общинна форма землекористування.

При общинній формі землекористування за кожним общинником визнавалося право на рівну частку землі в угіддях громади. Для урівнювання земельних наділів у таких громадах проводили переділи землі. Вони могли бути загальними або у вигляді «скидки і накидки по окремих дворах»¹⁹². У перші роки після Жовтневої революції в більшості общин відбулися загальні переділи землі. Щорічні загальні переділи дуже негативно впливали на стан рільництва, оскільки землю не угноювали, обробляли абияк, сподіваючись наступного року отримати кращу ділянку. Тому Земельний кодекс обмежив час проведення земельних переділів трьома сівозмінами¹⁹³. При пануванні трьохпільля в громадах общинників цей термін складав 9 років, а там, де не було усталеної сівозміни, Наркомзем встановив 12-річний термін для загальних переділів землі¹⁹⁴. Достроковий переділ дозволявся тільки при проведенні землеустрою або при переході до поліпшеної сівозміни. Та вимоги закону стосовно дотримання правил переділу землі погано виконувалися селянами-общинниками. Адже головною турботою общини було урівняння наділів як за площею, так і за якістю земель. Тому повністю припинити щорічні переділи землі в 20-х роках в Україні не вдалося, хоч кількість їх з року в рік зменшувалася¹⁹⁵.

Основною розверстальною одиницею при переділах ріллі в общинах був ідець. За даними відділу землеустрою Наркомзему УРСР у 20-х роках 75 % селянських господарств при переділах землі використовували саме цю одиницю¹⁹⁶. У відносно багатоземельних округах Степу використовували й інші розверстальні одиниці — двір, робочу силу¹⁹⁷, що дозволялося Зразковим статутом земельної громади з общинною формою землекористування¹⁹⁸.

При розподілі сіножатей в общинах використовували два способи. В одному випадку сіно косили всією

громадою, а потім за жеребком ділили стіжки, в іншому — щороку ділили сіножаті за розверстувальними одиницями, що були прийняті в громаді при розподілі ріллі, і кожен сам косив і звозив сіно¹⁹⁹.

Садібні землі общинники, як правило, не урівнювали. Лишок або недостачу садібної землі вирівнювали за рахунок польових земель.

Рілля общинники ділили так. Кожне поле в сівозміні ділили на частини залежно від якості землі, потім на гони з урахуванням віддалі від села. За допомогою жеребкування у кожному гоні общинник отримував свою смужку землі. Наділ його, таким чином, складався з більшої або меншої кількості смужок, розкиданих по всіх полях громади.

Общинна форма землекористування була найбільш консервативною формою селянського землекористування в Україні. Постійні переділи землі порушували стабільність землекористування і не давали можливості селянину вести раціональне господарство. До недоліків общини слід також віднести абсолютну перевагу архаїчного трипілля, а ввести іншу сівозміну було дуже важко, оскільки спосіб розподілу землі в общині і система відкритих полів заважали цьому²⁰⁰. Внаслідок общинного розподілу земель з'явилися чезрезмужність, дрібносмужність, багатосмужність, а у великих громадах ще і далекоземелля. Тому община гальмувала розвиток сільського господарства. Зрівняльний розподіл земель в общині не рятував общинників і від класового розшарування, оскільки зберігалася диференціація селян по худобі і реманенту. Чимало селян розуміло нікчемність общинних переділів землі, неможливість за їх допомогою досягти матеріального достатку. Тому відродження общин під час аграрної революції стало тимчасовим явищем. Селяни використали знайомий їм розподільний механізм общини для зрівняльного поділу земель²⁰¹. Як тільки селянське землекористування стабілізувалося, почався зворотний процес розпаду общин (див. табл. 26, 27). У 1929 р. він охопив 26 % селянських земель, тобто менше, ніж у 1923 році. Згідно з відомостями наркома земельних справ С. К. Луценка в 1926 р. в Україні розверстали землю 3 779 земельних громад. Але тільки 1 461 прийняла общинний порядок землекористування після розподілу землі²⁰². «Потяг з общини — величезний», — зазначав дільничий землемір

Семко з Донеччини на Всеукраїнському з'їзді землеустрійників (1923 р.)²⁰³. У доповіді про землеустрій у Катеринославській губернії (1924 р.) читаємо: «Існуюча в сучасний момент форма землекористування в губернії — обцинна. Але при наявності вказаної форми землекористування у населення є потяг до поділів земельних громад на частини і утворення виселків. Причина цьому — позбавитися недоліків обцини»²⁰⁴. Подібна інформація поступала і з інших районів України²⁰⁵.

Найбільш поширеною формою землекористування у селян України в 20-х роках була дільнична, за якої заборонялося проводити переділ землі. Таким чином, господар постійно користувався одними і тими ж ділянками землі. Цим досягалася певна стабільність землекористування, селяни були впевнені, що і наступного року вони користуватимуться цими ділянками, а тому ретельніше обробляли землю. Громада, за постановою більшості повноправних членів, могла змінити місце або межі ділянок окремих дворів тільки при переході до поліпшеної сівозміни чи на широкі смуги тощо²⁰⁶. У 1923 р. дільничо-черезсмужна форма охоплювала 64,5 % селянських земель України і переважала на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі (окрім округ колишньої Харківської губернії) і в окремих округах Степу (див. табл. 26). При дільничо-черезсмужній формі члени громади нерідко користувалися допоміжними угіддями спільно. Так, селяни хутора Вуглевого Мокріївської сільради Лубенського округу спільно користувалися сіножатями. Вони разом косили сіно, складали в стіжки, а потім за допомогою жеребка ділили²⁰⁷. Громада при дільничо-черезсмужній формі, як і при обцинній, встановлювала правила випасу худоби на спільному вигоні, рубки лісу в громадському лісництві, збирання хмизу тощо. Крім того, в багатьох місцях, де зберігалася трипілля, був звичай, як і в обцинників, пасти всю худобу громади на толоці і по стерні. Отже, і в 20-х роках при дільничо-черезсмужній формі зберігалися живі залишки обцини. Все ж ця форма землекористування більш прогресивна, ніж обцинна, тому що закріплювала землю за окремими господарствами. Але і дільничо-черезсмужна форма мала низку недоліків: багатосмужність, дрібносмужність, черезсмужність, далекоземелля, примусовий характер сівозміни при

збереженні системи відкритих полів і трипілля, що було несумісним з прогресом у сільському господарстві. Так, у Чернігівському окрузі, наприклад, звичайна земельна громада в 200 дворів розпоршувала свої землі на 6—7 тисяч смужок, тобто на одне господарство припадало по 30—35 ділянок²⁰⁸. У Радомишльському районі на Київщині відомо випадки, коли 5 дес. були розміщені в 58 шматках, «тобто пригонах 100—120 сажнів вони були завширшки 1—2 сажні і на таких очкурах,— зазначав очевидець,— і плугом ніде повернутися»²⁰⁹. З Бердичівського округу в 1924 р. сповіщали: «Господар має землю в 12—14 клинках... Такі земельні смужки та клаптики бувають завширшки 2—2,5 сажні»²¹⁰. У селі Левківка Овручського району Коростенського округу в одного господаря було 7 дес. землі, розкиданих в 119 смужках²¹¹. Вузькосмужність інколи була така нестерпна, що «селянин не міг розвернутися ручкою коси на своєму полі, тому що поле було вужче ніж розмах коси»,— сповіщали в 1924 р. з Поділля²¹².

Загалом в Україні в 20-х роках майже половина селянських господарств страждала від черезсмужжя²¹³, а кожне четверте господарство терпіло збитки від далекоземелля²¹⁴.

Самі селяни добре усвідомлювали недоліки старих форм землекористування. Частина з них намагалася поліпшити стан землекористування шляхом виходу на хутори та відруби, що мали свої переваги перед общинною і дільничо-черезсмужною формами. Хуторяни та відрубники не зазнавали збитків від далекоземелля, дрібносмужності і черезсмужності, відсталих сівозмін і переділів землі. На запитання Лохвицького повітового земельного відділу (1921 р.) щодо бажаної форми землевлаштування селяни Андріянівської волості відповіли: «Хочемо хутори»²¹⁵. В акті обстеження Базарського району Коростенського округу (1924 р.) записано: «Селяни схиляються до розселення на хутори... Це загальне бажання»²¹⁶. У Городнянському районі «спостерігається ясно висловлене бажання населення до одноосібних відрубних і хутірських форм землекористування» — сповіщалося у звіті Волинського губвиконкому за 1924 рік²¹⁷. «На Поліссі селяни тяжіють до хутірського розселення»,— доповідав у 1925 р. уповноважений бюро Волинського губкому КП(б)У²¹⁸. В пояснювальній записці до річного звіту

Харківського губземвідділу за 1922 р. зазначено: «В порівняно багатоземельних районах, не зачеплених чорними переділами, частково уціліла відрубна форма землекористування і навіть помічається тяжіння до її розширення»²¹⁹. Загальні збори Другої Пришибської земгромади Андріївського району Ізюмського округу 10 лютого 1926 р. постановили: «Не перешкоджати при влаштуванні відрубів на віддалених ділянках землі»²²⁰. В 1922 р. за хутірську і відрубну форми землекористування висловилося 53 % опитаних селян України²²¹. Тому при землевлаштуванні селянських земель в 1923—1927 рр. в Україні спостерігалось деяке збільшення площі і хуторів і відрубів. Так, серед виконаних заявок на землевлаштування у 1923 р. хутори становили 0,7 %, а відруби — 3,3 % селянських земель, у 1927 р. відповідно 1,8 % і 4,9 %²²².

Але хутори і відруби мали переваги над общинними і дільничо-черезсмужними господарствами тільки тоді, коли вони мали достатню площу. Ця площа становила для Правобережжя і Лівобережжя не менше 10 дес., а для Степу і Полісся не менше 12 дес. Ці цифри ґрунтуються на конкретному аналізі господарювання селян в середині 20-х років на хуторах і відрубках²²³. Та все ж більшість селян України в період непу мали наділ менший, отже хутори і відруби були для них не вигідні. І дійсно, обстеження Наркомзему УРСР показало, що більше схилилися до хуторів та відрубів багатоземельні господарі²²⁴. Так, у Маріупільському окрузі 85 % хуторян відносилися до багатоземельних заможних селян, у Куп'янському — 70 %, у Бердичівському — понад 50 % і т. п.²²⁵. Разом з тим серед відрубників та хуторян налічувалось чимало і бідняцько-середняцьких господарств. Так, у Роменському окрузі вони склали 68,5 %, у Проскурівському — 80 %, у Шепетівському — 73 %, в Уманському — 80 %, у Волинському — 90 %²²⁶. Бідняки, які свого часу виселилися на хутір, вели жалюгідне існування. У стенограмі наради землевпорядників Волині (1929 р.) читаємо: «Якщо ми подивимося, як живе біднота на хуторах, то це жах. З боку освіти вона нічого немає. Школа розміщена надто далеко від хутора. І якщо куркуль взимку може відвезти свою дитину в школу, то бідняк цього зробити не в змозі. Потім забезпечення хоч би водою. Якщо в селі бідно-

та може організуватися і як-небудь викопати колодязь, то на хуторі це їй, безумовно, неможливо»²²⁷. «Хутірська форма не авторитетна у населення тому, що отримана площа землі в даних умовах господарювання вважається недостатньою» — сповіщали в 1926 р. з Криворізького округу²²⁸. Хутори та відруби, при їх карликових розмірах, приречені на швидку загибель — зробили висновок з обстеження землеустрою на Поділлі в 1924 році²²⁹. Тому, якщо в першій половині 20-х років спостерігалася деяка тенденція трудящого селянства до виселення на хутори і створення відрубів, з другої половини 20-х років ця тенденція поступово затухала²³⁰. Масового переходу селянства України на хутори і відруби не відбулося. У 1929 р. відруби займали всього 4,5 %, а хутори — 1,4 % селянського землекористування. Помітний відсоток вони становили тільки в Коростенському та Волинському округах, де їх створенню сприяли природні умови Полісся — наявність доступних джерел водопостачання, розкиданість ріллі та сіножатей серед боліт і лісів невеликими ділянками. Відруби набули поширення в деяких округах Лівобережжя — Роменському, Лубенському та Полтавському, де їх існування пояснюється давньою традицією існування дрібних поселень — хуторів з відрубною формою землекористування. Відруби набули поширення також в Київському, Бердичівському і Черкаському округах на Правобережжі (див. табл. 27). Тут вони з'явилися при розселенні великих громад. Необхідно зазначити, що в ході землеустрою, в 1928—1929 рр. були допущені помилки відносно хуторів та відрубів. Тоді був взятий курс на знищення хуторів та відрубів²³¹. У листопаді 1929 р. Пленум ЦК ВКП(б) схвалив лінію ЦК КП(б)У на ліквідацію хутірської та відрубної форм землекористування²³². Це грубо суперечило раніше проголошеній свободі вибору форм землекористування. Хутори та відруби, що мали достатню площу, були пристосовані для ведення сільського господарства, і їх розорення не відповідало інтересам ні селян, ні держави. Але починалася суцільна колективізація сільського господарства, а хутори і відруби стояли поперек цьому. Тому вони були приречені на знищення.

Намагаючись знайти вихід із незручностей існуючих форм землекористування, селяни в 20-х роках

звернули увагу на громадські багатопільні сівозміни. Така сівозміна не була самостійною формою землекористування, її організовували при землевлаштуванні в громадах з общинною і дільничо-черезсмужною формами землекористування. Вперше вона з'явилася на Миколаївщині в 1922 році. Сільськогосподарські дослідні станції України ще наприкінці ХІХ ст. розробили системи оптимальних сівозмін для кожного регіону. Але, щоб селянські господарства мали змогу дотримувати визначену сівозміну, необхідно було добитися під час землевлаштування комасації їх смужок у широкі смуги в межах кожного поля сівозміни. Все це при общинній або дільничо-черезсмужній формах можна було здійснити тільки шляхом введення громадської багатопільної сівозміни. При цьому земля громади поділялася на кілька полів, залежно від сівозміни. На Поліссі і в Лісостепу найдоцільнішою була чотиріпільна сівозміна, а в Степу — шестипільна. Могли бути й інші варіанти. У кожному полі господарству відводили його ділянку, якою він користувався постійно. Кількість смуг у господарстві зменшувалася, багатосмужність і вузькосмужність знищувалися. Далекоземелля зменшувалося шляхом утворення виселків, або поділу великих громад на декілька менших. Громадська сівозміна дозволяла докорінно реорганізувати систему рільництва, знищити відстале трипільля та рябопільля, встановити правильне чергування культур, завести однорідні посіви і просапні культури, відкривала можливість спільного застосування машин та прогресивних агротехнічних прийомів всім господарствам громади. Перспектива на шляхах багатопільної громадської сівозміни передбачалася для всіх селянських господарств, а не тільки для заможних, багатоземельних, як то при хуторах або відрубках, що було дуже важливо з соціальної точки зору. Разом з тим, на відміну від колективної форми землекористування, при багатопільній громадській сівозміні зберігався селянський двір як самостійний суб'єкт господарювання, дуже вдало поєднувалися особистий і громадський інтереси. Саме тому в середині 20-х років перехід до громадської багатопільної сівозміни при землевлаштуванні селянських земель набрав масового характеру. Цьому сприяла і широка пропагандистська кампанія, що її розгорнули партійні та радянські органи. Вже у травні

1925 р. нарком земельних справ УРСР Я. М. Дудник хвалився, що «на 70 % земельпоряджених площ ми маємо заявки на громадські сівозміни»²³³. У 1928 р. Всеукраїнська нарада завідуючих окрземуправліннями зазначила: «Основною формою організації земельної площі за звітний період є організація громадських сівозмін»²³⁴. Агроном А. Силенко наводить характерний випадок вигоди від введення громадської сівозміни під час земельпорядження Мошурівської земельної громади Тальнівського району Уманського округу в 1924 році. Це була велика громада, що складалася з 1190 дворів і мала 3200 дес. землі. Почин на проведення землеустрою належав незаможникам, але, як зазначає А. Силенко, «селяни довго сперечалися, доки умовилися, який новий лад заводити». Земля Мошурівської громади була розкидана по всій околиці, черезсмузжя дуже гальмувало розвиток господарства. Страждали селяни і від далекоземелля. Так ось мошурівці й ухвалили поділитися на 11 окремих земгромад. Подвірно-черезсмузжні громади встановили чотиріпільну сівозміну. Це дозволило знищити черезсмузжність і далекоземелля, ліквідувати «колотнечу через землю». Озимину в 1924 р. вже посіяли на угносній і добре обробленій землі, пропашний клин в 1925 р. теж засіяли одночасно і «зробили чимало інших земельних робіт, які поліпшують землекористування»²³⁵. На 1 жовтня 1927 р. в Україні вже існувало 10 тис. земельних громад, тобто в кожній четвертій було проведено землевлаштування. З них більше 2400 громад фактично перейшли до громадських сівозмін на площі 2,9 млн га²³⁶. А наприкінці 1928 р. громадські сівозміни були поширені на площі 10 млн га²³⁷.

Догляд за дотриманням громадської сівозміни окремими дворами держава покладала на земельну громаду²³⁸. Але розмах земельпорядження селянських земель в Україні в другій половині 20-х років значно обігнав розвиток інших агрокультурних заходів, що до деякої міри знизило господарську ефективність землевлаштування, зокрема громадських сівозмін. Так, у 1928 р., за відомостями Укрдержплану, встановлені сівозміни витримувалися земгромадами не більше ніж на третині земельпорядженої площі²³⁹. Причини недотримання сівозмін різні. Це, передусім, відсутність достатньої кількості робочої худоби у бід-

ніших верств селянства, особливо в Степу²⁴⁰. Як сповіщали в 1926 р. з Одеського округу, «безкінні господарства абсолютно не здатні виконувати правила громадської сівозміни»²⁴¹. Іншою причиною невиконання сівозмін була недостача насіння сіяних трав і неорганізованість збуту продукції просапних культур, що було особливо важливо для Лісостепу і Полісся²⁴². Нарешті, недоліки самих сівозмін, коли при земле-влаштуванні допускався земельними органами шаблон, селянам нав'язували сівозміни, непридатні для даної місцевості²⁴³. Але вказані причини невиконання громадами сівозмін можна було перебороти. Недостача тягла у селянському господарстві повільно, але неухильно ліквідувалася. Розвиток кооперативної мережі машинно-тракторних товариств при відповідній державній підтримці відкривав перед безкінними селянськими господарствами реальну перспективу подолати цю перепону і втягнутися у громадську сівозміну. На той час створювались умови для організації постачання селян насінням кормових трав і налагодження збуту продукції просапних культур. Науководослідні сільськогосподарські станції, кооперація і радгоспи налагоджували виробництво насіння кормових трав, а ринкова кон'юнктура в 20-х роках була сприятлива для збуту цукрового буряку, соняшнику, та інших просапних культур. Варто було тільки збільшити капіталовкладення в розвиток переробних галузей промисловості.

Отже, введення громадських багатопільних сівозмін відкривало перед індивідуальними селянськими господарствами прогресивний шлях розвитку без болючої ломки старих форм землекористування. Потреби в суцільній колективізації не було. Цілком зрозуміло, що при введенні громадської сівозміни різко підвищувалась роль земельної громади на селі. Вона фактично переростала в кооператив. Причому це відбувалося природним шляхом, без тиску зверху на селян. Наявний фактичний матеріал свідчить, що зем-громади поступово ставали організаціями кооперативного типу. Землевпорядження і меліорація, організація громадської сівозміни, боротьба з шкідниками і бур'янами, утворення прокатних пунктів сільськогосподарських машин і злучних пунктів, переробка сільськогосподарської продукції і раціональне ведення лісового господарства, ремонт шляхів сполучення і мостів—

все це було під силу лише об'єднанню землекористувачів, тобто громаді. Отже, мимоволі при виконанні цих робіт селяни кооперувалися. За постановою загальних зборів громада мала право для різних потреб громади встановлювати натуральну повинність та зобов'язувати своїх членів вести боротьбу з бур'янами, шкідниками сільськогосподарських рослин, пошестями худоби тощо. Якщо ж окремі господарі не виконували постанов громади, остання через суд мала право стягати з винних збитки, які понесла громада. Таким чином, земгромада мала цілком реальні важелі впливу на недбайливих і відсталих господарів²⁴⁴. Організація громадської сівозміни була найбільш масовим заходом, що охоплював усі селянські господарства. Адже сівозміну мало було встановити. Потрібно було вперто й систематично закріплювати її відповідною організацією господарства, та проведенням агротехнічних заходів. І тут на перше місце виходила громада, яка організовувала селян в боротьбі за чистосортний посів. Але лише вона могла організувати роботу в межах усього села. Так, 9 січня 1929 р. загальні збори Біловської земгромади Новосвітлівського району Луганського округу, слухаючи питання про весняну посівну кампанію, постановили: «Ми, громадяни Біловської земгромади, в кількості 43 господарств вирішили провести повністю очистку посівного матеріалу на сортувальниці і трієрі, вести боротьбу з бур'янами і дотримувати просапний лан. На порушників накласти штраф в межах 10 крб. і передавати матеріал до сільради, керуючись ст. 54 Земельного кодексу»²⁴⁵. З плану заходів Веселівської земгромади Біловодського району Луганського округу за 1928 р. видно, що осередселищний землеустрій у громаді був проведений до полів сівозміни ще в 1923 році. Тоді ж була введена громадська сівозміна з одним запільним клином. Охоронним ланом став паропросапний клин. Громада завела чистосортний масив озимої пшениці, кукурудзи і соняшнику, наполегливо проводила роботи для очистки та протравлення посівного зерна з тим, «щоб у громаді не було жодного господаря, котрий не виконував би цієї роботи»²⁴⁶. Так, 8 липня 1927 р. загальні збори П'ятигорівської земгромади Донцівської сільради Осинівського району Старобільського округу обговорювали господарський план роботи земгромади. Ухвалили: «Трирічний план, складений Оси-

нівським райземуправлінням для поліпшення сільського господарства нашої земгромади, затвердити. Паропросапний клин оголошується страховим і обов'язковим клином земгромади. Кожний член громади мусить обов'язково обробити площу під паропросапним клином під керівництвом агроперсоналу, дотримуючись накресленого плану... Господарі, які злісно будуть порушувати цей план, будуть штрафуватись»²⁴⁷. Загальні збори Красноярської земельної громади Камінно-Бродського району Луганського округу 21 березня 1928 р. постановили: «Добитися, щоб кожний селянин засіяв своє поле... Враховуючи прибутковість просапних культур, як-то кукурудзи, соняшнику, баштанних культур, взяти курс на розширення просапного клину. Враховуючи вигідність і велику прибутковість для сільського господарства травосіяння..., розширити посіви суданки, могару тощо. Кожний громадянин повинен заздалегідь організуватися в супрягу. Безкінним господарствам організувати супрягу на кошти сільськогосподарського кредитного товариства. Вдовам, що не мають тягла, землю обробити силами громади»²⁴⁸. Протоколи загальних зборів земельних громад Кованської сільради Словечанського району Коростенського округу за 1929 р. свідчать, що громадам належала найактивніша роль у справі очищення зерна, проведення посівної кампанії, впровадження агротехнічних заходів тощо²⁴⁹. Загальні збори Краснянської земгромади Красноярської сільради Луганського округу 11 січня 1929 р. слухали питання про очистку посівного зерна. Постановили: протравлення всім дворам посівного зерна закінчити до 13 січня; вибрати трійку уповноважених для проведення посівної кампанії. Вона мала скласти списки по дворах: хто, скільки таких культур посіє і організувати користування громадським трієром для очистки зерна. До трійки вибрали уповноважених С. Авершина, П. Акулова і М. Скорогодцева²⁵⁰. Ці ж збори 17 січня постановили очистити посівне зерно трієром, котрий «використовувати по черзі, починаючи від Попова Івана і далі по порядку по всіх дворах»²⁵¹. А 18 березня ця ж громада постановила оголосити перший день весняних польових робіт днем першої борозни і зобов'язати в цей день усім вийти в поле і не відриватися на сторонні заробітки до повного завершення польових робіт²⁵². І вже 11 квітня краснянці слухали питання

про виконання агромінімуму членами громади. Постановили провести намічені заходи, а контроль покласти на уповноваженого Острікова Іллю²⁵³. Згодом, 11 червня 1929 р., вони ж розглядали питання про боротьбу з гусінню лугового метелика. Постановили: «Приступити до боротьби з гусінню з сьогоднішнього дня, для чого в першу чергу всією громадою, по одній людині від двору, приступити до риття канави з боку толоки. А потім зобов'язати кожного господаря окопати свій баштан, щоб не допустити шкідників»²⁵⁴.

Земельна громада хутора Новомиколаївка Вербівської сільради Балакліївського району Ізюмського округу в 1923—1927 рр. завела охоронний клин — чорний пяр, пропашне, ввела оранку травневого пару, луцнення стерні, сортові масиви, посів чистим протравленим зерном, законтрактували соняшник і цукровий буряк²⁵⁵. З акту обстеження Денишівської земгромади Троянівського району на Волині в 1926 р. видно, що громада ця була розміщена на неродючих піщаних землях, та і їх було обмаль. Але громада провела в 20-х роках інтенсифікацію господарств своїх членів. Для цього завела шкільки плодових дерев і постачала щелами весь район. Селяни громади всі вступили до кредитного кооперативу і з допомогою цього закладу набули насіння сіяних трав — конюшини та люпину. Громада реорганізувала систему землеробства — за рахунок толоки поширила площу зайнятих парів. У 1926 р. у громаді вперше посіяли 6 дес. люпину на зелене угноєння. В обстеженні зазначено, що громада села Денешин уважно ставилася до порад агронома, налагодила зв'язки з дослідним полем Віли, звідкіль дістала насіння кормової моркви, штучні добрива, придбала поросят йоркширської породи. За гроші, які вона отримала на сільськогосподарському конкурсі в 1926 р., громада придбала обладнання для організації молочарського товариства²⁵⁶. Добропільська земгромада Олександрівського району Кременчуцького округу в 20-х роках провела землевпорядження, завела односортні посіви кукурудзи і озимої пшениці, зробила в 1926 р. перші спроби з культурою суданки, що дозволило їй різко збільшити врожаї зернових у порівнянні з колишнім трипільям, відвела землю під громадський сад, насадила з північного боку села лісосмугу, завела худобу німецької породи²⁵⁷. З плану роботи, що його прийняла 25 січня 1928 р. земельна

група хутора Степовий Яр Миколаївської сільради Ново-Айдарського району Старобільського округу, видно, що ця група утворилася шляхом виділення з Миколаївської земгрупи і в 1925/26 році під час землеустрою увела групову багатопільну сівозміну. В шестипільній сівозміні завели ранні чисті пари, просяні культури — кукурудза, картопля, соняшник, баштанні рослини, тощо — пшениця, а запільний клін використовувався як груповий випас. У 1927—1930 рр. група намітила зміни в сівозміні, збільшивши посіви озимої пшениці як найціннішої в умовах степової смуги ринкової культури. У сусідньому Олександрійському радгоспі група, через посередництво сільськогосподарського кредитного товариства, придбала сортове насіння озимої пшениці «Банатка» і насіння сортового шведського вівса. У 1927 р. група заклала масив чистосортних кукурудзи і соняшнику. Посівний матеріал цих культур група теж набула через Ново-Айдарське кооперативне сільськогосподарське товариство за рахунок короткотермінового кредиту. У 1928 р. група намітила закласти також масив ярої пшениці. Збут ринкових культур пшениці, вівса, кукурудзи і соняшнику селянам групи був забезпечений через Ново-Айдарське сільськогосподарське товариство. До 1930 р. група планувала скоротити шкідливі для сільського господарства пізні пари і замінити їх ранніми чистими парами. Вирішення кормового питання для худоби група планувала за рахунок розширення посівів кормових рослин та сіяних трав. При земгрупі діяв прокатний пункт сільськогосподарського реманенту. У 1927 р. група придбала трактор і молотарку. Оскільки хутір Степовий Яр знаходився поблизу промислових центрів Донеччини, зі стабільним ринком збуту молочних продуктів і м'яса, то були проведені відповідні заходи для переорієнтації тваринництва на виробництво цих продуктів. Для цього група за довготерміновий кредит набула через кооперацію корів червоної німецької породи, сепаратори і організувала молокопереробний пункт. Одночасно група повела переговори з сусіднім колгоспом «Новий землероб» і земгрупою хутора Петровський про організацію кооперативного скотарського товариства і спорудження спільного молокозаводу. Для розвитку свинарства група придбала в 1928 р. племінного кнур білої

англійської породи. У 1926 р. громада викопала 12 колодязів, у 1928 р. заклала громадський сад²⁵⁸.

Катеринівська земгромада Трєїцького району Одеського округу одна з перших на Одещині провела осередселищний землеустрій і ввела громадську чотирипольну сівозміну (чорний та зайнятий пар, озимина, пропашні, ярина). В озимому кліні громада з року в рік збільшувала площу під ринковою озимою пшеницею і зменшувала питому вагу натурально-споживчої культури жита. Одночасно громада значно розширила посіви просапних технічних культур сояшнику та рацини і зробила перші кроки для остаточного вирішення кормового питання, посіявши в 1928 р. кормовий буряк та однорічні трави. Громада добилася високого, як для того часу, рівня агротехніки: селяни Катеринівки піднімали чисті пари не пізніше 1 квітня, що для степового регіону дуже важливо в плані затримання вологи під майбутній посів озимини; обробка пару проводилася протягом літа тричі букерами і плугами з обов'язковим боронуванням; селяни виконували лущівку стерні і оранку на зяб; все посівне зерно очищали і протравлювали; посів громадяни виконували виключно рядовими сівалками. І бур'янів на полі не було, як відмічав співробітник Одеського окрплану Припутень, «в зв'язку з витриманням сівозміни і якісного обробітку ґрунту». А систематична і настирлива кількарічна боротьба з ховрашками теж дала свої наслідки — ці шкідники зникли з полів Катеринівської громади. З 1926 р. громада ввела чистосортні посіви сояшнику та кукурудзи. В результаті, селянські господарства Катеринівки мали пересічно вдвічі, а по деяким культурам і втричі вищі врожаї, ніж в середньому по району. Молотьбу врожаю катеринівці проводили на громадських молотарках. Чистосортне зерно Катеринівська земгромада по контракту здавала в сільськогосподарську кооперацію, звідки воно постачалося як посівний матеріал навколишнім селам. Для поліпшення племінного складу череди земгромада придбала в 1927 р. два бугаї червоної німецької породи і організувала злучний пункт. При землевпорядженні в 1924 р. було виділено 29 дес. під громадський дослідний виноградник, де вирощували багатий асортимент сортів винограду. Крім того, у 1928 р. в селі силою громади було споруджено греблю і створено ставок, де перед-

бачалося організувати громадське риборозведення. У 1927 р. громада забезпечила себе зерноочисними машинами. Мала громада і два трактори. Цими тракторами в першу чергу виорювалася земля безтяглим громадянам, що давало змогу громаді не порушувати громадську сівозміну — основу великих і стабільних врожаїв всіх господарств. Діяв у селі і громадський млин, що перемелював до 250 пудів зерна на добу. Завдяки господарським успіхам громади село Катеринівка в 20-х роках виділялося своїм культурним рівнем у Троїцькому районі. Так, на кошти громади було споруджено сельбуд, здійснено радіофікацію, що в 1928 р. — рідкісне явище для села, працювали пересувна кіноустановка, бібліотека. При сельбуді діяв сільськогосподарський гурток²⁵⁹.

Нейзацька земельна громада на Одещині була організована в 1923 р., встановила шестипільну громадську сівозміну, ретельно виконувала всі агротехнічні заходи. Весною 1927 р. громада придбала два трактори, що дало змогу розгорнути оранку пропашного польового клину для всіх членів громади. Борокування і посів члени громади проводили власним реманентом. Земгромадою спільно було закладено 58 дес. саду і 160 дес. виноградника, на базі яких виникло садово-виноградарське товариство. Окрім того, громада заснувала молочарське товариство²⁶⁰.

Першотравневу земельну громаду Красноградського району на Полтавщині було землевпорядковано в 1922 році. У 1926 р. вона ввела громадську сівозміну, у 1928 р. придбала трактора, тоді ж ввела громадську оранку на зяб. Громада мала зерноочисний та прокатний пункти, груповий садок, односортні масиви кукурудзи і соняшнику, громадського бугая і кнура. Селяни спільно викопали колодязь, організували супрягу, побудували школу²⁶¹.

Думається, що саме такі громади, як Біловська, П'ятигорівська, Красноярска, Степоярска, Катеринівська, Нейзацька в Степу; Новомиколаївська і Першотравнева на Лівобережжі; Денишівська і Добропільська на Правобережжі; Кованська на Поліссі, які репрезентують усі регіони України, перетворювалися в кооперативні об'єднання вертикального типу, про які писав О. В. Чайнов²⁶². Саме життя змушувало селян до об'єднання певних господарських функцій, залишаючи при цьому селянське господарство цілком

самостійною господарською одиницею. В доповіді про результати обстеження 898 селянських господарств Одеського округу комісії окружному КП(б)У (липень 1926 р.) зазначено: «У перспективі кожна земельна громада — це великий сільськогосподарський кооператив, у котрий входять всі господарства даного села, але кооператив, побудований на міцніших засадах, ніж нинішні наші колективи. Позитивним моментом земгромади є те, що вона будується на принципах спільного землекористування і сам факт користування землею зобов'язує кожного селянина бути членом земгромади. Окрім того, за невиконання постанов загальних зборів земгромади кожний член несе відповідальність, включаючи судову. Земельна громада, таким чином, забезпечує можливість проведення всіма членами масових агрокультурних заходів. Разом з тим земгромада юридично дуже зручна форма для кредитування селян. Земгромади, безсумнівно, підуть по шляху усупільнення процесів виробництва. Але усупільнення буде ґрунтуватися на вигоді спільного використання трактора, складної сільськогосподарської техніки, громадського обробітку виноградників, закладених вже членами громади. Практично земгромада забезпечує на 100 % кооперування селянських господарств, втягуючи всіх у кредитну кооперацію і в кооперацію по збуту сільськогосподарської продукції. Земгромада строго слідує за дотриманням громадянами сівозміни, і є вже приклади судових справ за її порушення. Ці процеси справляють великий вплив на навколишнє населення. Організація степового селянського господарства в рамках земгромади ставить на ноги і бідноту, перетягуючи її в число продуктивних, а далі і товарних господарств. І перші наявні приклади дають позитивний ефект»²⁶³. Шкода, що ці позитивні сторони земельної громади не були реалізовані повною мірою. Натомість, наприкінці 20-х років зробили ставку на колгоспи.

У 1928—1929 рр. спостерігалися випадки переходу деякої частини земгромад в Україні на статут товариств по спільному обробітку землі. За даними Укрколгоспу на 1 липня 1929 р. на статут тсоз'у в республіці перейшло 355 земгромад²⁶⁴. Враховуючи, що в Україні наприкінці 20-х років існувало 40 тис. земельних громад, на статут тсоз'у перейшло лише 0,9 % селянських об'єднань,

Таким чином, наявні матеріали свідчать, що земгромади не поспішали перетворюватися на колективні об'єднання. В чому ж тут справа? Думається, що переважна більшість селян не бажали втрачати господарську самостійність, яку вони мали в земельній громаді, і перетворюватися на «гвинтики» у колективному господарстві. Більшість селян не вбачали в існуючих колгоспах якихось дійсних переваг перед індивідуальними. Господарські досягнення переважної більшості колгоспів були надто скромними, щоб навколишні земельні громади загорілися бажанням стати на їх шлях. Земельна громада, як демократична організація всього селянства, не могла бути інструментом примусової колективізації, спрямованої своїм вістрям проти життєвих інтересів селян. Громада залишалася життєздатною організацією доти, поки відповідала інтересам своїх членів. Отже, земельна громада по своїй суті була ворожа тоталітарній системі, що набирала силу наприкінці 20-х років. Системі потрібно було знешкодити громаду. На основі резолюції XV з'їзду ВКП(б) «Про роботу на селі»²⁶⁵ були розроблені і 15 грудня 1928 р. прийняті ЦВК СРСР «Загальні засади землекористування і землеустрою». Згідно з цим документом бідняки і середняки отримали право на кращі і зручніше розміщені ділянки землі в громаді, колективи отримали додаткові пільги в землекористуванні. Заможні селяни, що потрапили під оприділення «куркуль», були позбавлені права вирішального голосу на зборах громади і не могли обиратись до керівництва цим селянським об'єднанням; сільради отримали право накладати вето на рішення сходу громади, якщо воно суперечило радянському законодавству, завданням кооперування і інтересам бідноти²⁶⁶. В Україні юридичне підпорядкування земельних громад місцевим Радам почали впроваджувати в життя згідно з «Положенням про сільські Ради», прийнятим ВУЦВК 12 жовтня 1927 року²⁶⁷.

З 1928 р. в Україні почали ліквідувати общинний спосіб жеребкування при розподілі угідь і вводити класовий принцип: біднякам, членам комзему відводили землі поблизу села в одному місці і кращі за якістю з урахуванням майбутньої колективізації; громадянам, що об'єднувалися в колективні господарства, — теж в одному місці і кращі за якістю;

«куркулям» — на далеких і гірших за якістю ділянках²⁶⁸.

З поширенням адміністративних прав сільради, зміцненням її апарату, особливо коли в 1928—1929 рр. кошти та майно земельних громад опинилися в розпорядженні адміністративного апарату сільрад²⁶⁹, громада стала непотрібна тоталітарній системі. Про це відверто сказано в записці Наркомзему до Раднаркому УРСР (грудень 1929 р.): «З бурхливим зростом сільськогосподарських колективів, з переходом до колективних форм господарювання суцільних районів, а також з розширенням прав місцевих органів влади — сільрад, із зміцненням їх апарату і охопленням ними всіх сторін сільськогосподарської діяльності села, земельні громади, як об'єднання селянських господарств, що користуються деякими правами земельно-адміністративного, а також і громадського характеру, втратили будь-яку мету подальшого існування і є цілком зайвими і непотрібними. Виходячи з цих міркувань, в районах суцільної колективізації, а також в селах, де більшість бідняцько-середняцького населення охоплена виробничою сільськогосподарською кооперацією, діяльність земгромад необхідно припинити»²⁷⁰. Постановою Президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р. в районах суцільної колективізації земельні громади були ліквідовані, а їх права та обов'язки передані сільським Радам²⁷¹.

* * *

Таким чином, на протязі 20-х років селяни мали в своєму користуванні переважну більшість сільськогосподарських угідь. У порівнянні з дореволюційним землекористуванням, селяни України збільшили свій земельний фонд на 67,3 %. Думка, широко розповсюджена в радянській історіографії, про здрібнення селянського землекористування в доколгоспний період, наведеними матеріалами не підтверджується.

Окрім поміщицьких та інших земель позаселянського типу трудящим селянам України в 1917—1927 рр. перейшло до половини угідь, які знаходилися у володінні дрібнокапіталістичних (заможних) господарств. У 20-х роках переважна більшість земель перебувала в користуванні дрібнотоварних (середняцьких) господарств. Середняк був центральною фігурою в доколгоспному селі в Україні.

Переважання дрібноселянського землекористування в 20-х роках поставило перед республікою ряд невідкладних проблем в плані інтенсифікації, раціоналізації і реконструкції сільського господарства. Можливості для розширення селянського землеко-

ристування в Україні наприкінці 20-х років вичерпались. Оренда землі, зокрема позаселянська, не зняла цього напруження через незначний орендний фонд.

У доколгоспному селі панівною була дільничо-черезсмужна форма землекористування. Точка зору деяких дослідників, що в Україні тих часів переважала общинна форма — помилкова. Общинна форма охоплювала приблизно четверту частину селянських земель. Після 1917 р. з'явилася колективна форма, але вона займала на той час дуже скромне місце. Певне поширення набули відруби та хутори. Та їх широкому розповсюдженню заважало малоземелля. Крім того, більшовики чинили перепони розповсюдженню цих форм з ідеологічних мотивів, оскільки хутори і відруби були перепорою на шляху колективізації сільського господарства.

У ситуації, що склалася з селянським землекористуванням у 20-х роках в Україні, реальним виходом для переважної більшості селянських господарств з безвихідності старих форм міг бути перехід земельних громад на багатопільні громадські сівозміни. В цих умовах надзвичайно важливу і позитивну роль у регулюванні селянського землекористування відіграла земельна громада.

Наявний матеріал свідчить, що в процесі свого розвитку земельна громада поступово перетворювалася на організацію кооперативного характеру, яка активно втручалась не лише в розподіл земель, але й у виробництво та збут сільськогосподарської продукції. Помилка тодішнього керівництва країни полягала в тому, що вони, захоплені ідеєю колективізації сільського господарства, зробили ставку на колгоспи, проігнорували ті колосальні можливості, які містив у собі інститут земельної громади. Земельна громада ідеально поєднувала в собі громадський інтерес, що полягав у розширенні сільськогосподарського виробництва та забезпеченні потреб країни в продукції сільського господарства, і особистий інтерес селянина, що полягав у забезпеченні своєї родини всім необхідним для життя, в підвищенні життєвого рівня.

РОЗДІЛ 4

РОБОЧА ХУДОБА, РЕМАНЕНТ І БУДІВЛІ У СЕЛЯНСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

4.1. Робоча худоба

Важливий елемент матеріально-технічної бази селянського господарства — тяглова сила. Основною тягловою силою в індивідуальному селянському господарстві України в доколгоспний період була робоча худоба — коні та воли. Механізація сільського господарства тоді тільки починалася: в 1926 р. потужність механічних двигунів у сільськогосподарському виробництві становила ледве 1,7 % від загальної кількості тягової сили¹. Тому питання про забезпеченість робочою худобою селянського господарства мало в 20-х роках першорядне значення. Селянин, що не мав робочої худоби, втрачав можливість вести самостійне господарство.

Навесні 1923 р. у селянських господарствах України налічувалося 3760,8 тис. коней, або 76,9 % від рівня 1916 року². Особливо постраждало селянське конярство в Степу, де весною 1923 р. коней залишилось тільки 55,1 % від рівня 1916 року³. «Трупи і скелети коней на дорогах», — як писали очевидці з Запорізької губернії⁴, — це наслідок війни, а потім безкормиці в голодний 1921/22 р., справжня катастрофа для селянського господарства». Саме селянство вибратися з такої біди не могло. Радянська влада надавала їм допомогу у відродженні тваринництва, про що йшла мова раніше, але нагадаємо, що основним заходом держави у цьому напрямку був державний цільовий кредит селянам для придбання худоби. Окрім того були вжиті енергійні заходи проти спекулянтів-скупщиків худоби в голодних районах і звер-

нена увага на збереження племінної худоби, організацію мережі кінних заводів, злучних пунктів тощо.

Селяни, в першу чергу, самі доклали всіх зусиль до відродження тваринництва. Про енергійну працю сільських трудівників у цьому напрямку свідчать дані щодо питомої ваги молодняка серед кінського поголів'я (табл. 28). Так, у 1916 р. в Україні нараховувалося 22,9 голів молодняка на 100 селянських коней, що забезпечувало відтворення поголів'я. У 1923 р. молодняка стало тільки 18 голів на 100 коней, що свідчило про незадовільний стан табуна. Але в наступні роки почався неухильний ріст питомої ваги молодняка, і в 1929 р. він становив 34,3 одиниць на 100 коней. Кінське поголів'я було відновлене. Якщо в 1923 р. у республіці нараховувалося 3760,8 тис. коней у селян, то у 1925 р. — вже 4123,9 тис., а в 1927 р. — 5005,7 тис., тобто рівень 1916 р. по поголів'ю був перевершений на 2,4 %. Одночасно відновились кількість і робочих коней. У 1929 р. їх нараховувалося на 2,6 % більше, ніж у 1916 році⁵. Проте окремі регіони України мали свою специфіку.

Дані табл. 28 свідчать, що на Правобережжі і Лівобережжі дореволюційна чисельність селянських коней була досягнута в 1926 році. Що стосується Степу, конярство якого найбільше постраждало в 1916—1922 рр., то там дореволюційної кількості селянських коней так і не вдалося досягнути (в 1928 р. 97,8 % від рівня 1916 р.). Посилення тиску на заможне селянство під час здійснення надзвичайних заходів 1928—1929 рр. призвело до скорочення поголів'я робочої худоби. Так, за 1928/29 р. кількість коней у Степу скоротилася у порівнянні з попереднім роком на 7 %, в тому числі робочих коней на 5,8 %⁶. У цілому по Україні за 1928/29 р. в групу з меншою кількістю худоби перейшло 73 % селянських господарств, які мали 4 і більше голів робочої худоби, 67 % тих, хто мав 3 голови робочої худоби, 36 % тих, хто мав 2 голови⁷.

Крім кількісної характеристики селянського конярства, варто сказати і про якість коней. В літературі висловлювалась думка про низьку якість селянських коней⁸, про дані такого масового джерела, як воєнно-кінський перепис 1924 р., спростовують таке твердження. Так, відомо, що ріст вважається поряд з масою одним з важливих показників при визначен-

ні якості коня. Воєнно-кінський перепис виявив у селян низькорослих коней (нижче 133 см) — 25,5 % від поголів'я дорослих тварин. У 1912 р. їх було 39,5 %. Середніх на зріст коней (до 142 см) у 1924 р. нараховувалося 39,2 %. У 1912 р. їх було 27,6 %. Високорослих (вищих за 142 см) у селян нараховувалося в 1924 р. 35,3 %. У 1912 р. їх було 32,9 %⁹. Отже, в 20-х роках, порівняно з дореволюційним часом, якість селянських коней поліпшилась. Думається, що це наслідок переходу у розпорядження селян частини породистих коней з поміщицьких маєтків, які змішалися з безпорідними селянськими кіньми і дали поліпшене потомство. Крім того, на якість коней позитивно вплинула діяльність організованих земельними і кооперативними органами широкої мережі злучних пунктів і закупки племінної худоби за кордоном. Нарешті, позитивний вплив мало вирішення на користь селян в ході аграрних перетворень питання про пасовища і сіножаті для худоби. «Проста звичайна селянська худоба, коли знаходиться в нормальних умовах догляду та годівлі, дає виразне і помітне поліпшення» — зазначав сучасник¹⁰.

Після коней у селянському господарстві України в 20-х роках як робоча сила стояли воли. У 1916 р. їх нараховувалося 493,4 тис. голів, в тому числі робочих — 445,7 тис., що складало 5,3 % робочих одиниць худоби у селянському господарстві (див. табл. 28). Найбільший відсоток волів був на Лівобережжі (9,5 % робочих одиниць), найменше на Поліссі (3,3 %). У 1923 р. волів у селян України нараховувалося 837,4 тис. голів, або на 70 % більше, ніж у 1916 році. Вони склали 10,6 % робочих одиниць у селянському господарстві, коливаючись по регіонах від 4,2 % на Поліссі до 14,3 % у Степу. Отже, скрізь спостерігалось збільшення кількості волів і в абсолютному і у відносному обчисленні. Це явище у селянському скотарстві пояснюється тим, що під час війни, щоб уникнути мобілізації або конфіскації робочої худоби, чимало селян замінили коней волами. Крім того, воли не такі вибагливі на корми, як коні, і краще пережили безкормицю 1921/22 року. Тому волів і стало більше. З переходом до непу, подоланням наслідків недороду 1921 р. питома вага волів почала зменшуватися. Якщо в 1923 р. вони склали 10,6 % робочих одиниць, то в 1925 р. — 9,1 %, у 1927 р. —

9,0 %, у 1929 р. — 4,8 %. Головна причина зменшення питомої ваги волів і заміни їх кіньми полягає в тому, що при польових роботах кінь вдвічі продуктивніший вола, а при возовиці продуктивність зростає в чотири рази¹¹. «Робочий напрямок великої рогатої худоби (волів), — як зазначав у 1928 р. сучасник, — загалом не має особливих перспектив для свого розвитку. Тепер вирощування волів та робота на них мають деяке значення на сході України... Але дані за останні роки свідчать, що в міру відновлення кінського поголів'я частка волів дедалі меншає»¹². Воли почали зникати з селянського господарства.

При характеристиці стану робочої худоби важливо встановити ефективність її використання в селянському господарстві. Передусім, вона визначається кількістю робочих одиниць, що припадали на одиницю посіву. Відомий у 20-х роках спеціаліст з селянської економіки О. К. Філіповський, аналізуючи селянські бюджети, встановив, що мінімальне навантаження на одного коня, менше якого він не оправдував свого утримання, становило на Поліссі і Правобережжі 3 дес. посіву, на Лівобережжі і в Степу — 4 дес¹³. Максимальне навантаження на одного коня, більше якого він не здатний обробити за сезон без зниження якості роботи, за підрахунками відомих економістів 20-х років П. А. Римаренка і А. І. Китаєва, становили 10 дес. посіву на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі і 12 дес. посіву в Степу¹⁴. Розрахунки інших дослідників коливаються між вказаними нами мінімальним і максимальним навантаженнями¹⁵. Як же вирахувати оптимальне навантаження на одного робочого коня? Робоча худоба в Україні використовувалася перевантажно як тяглова сила в землеробстві. Основною особливістю землеробства є нерівномірність розподілу робіт протягом року, що зумовлено утворенням критичних періодів з максимальним попитом на тяглову силу, наприклад під час весняних польових робіт, і періодів, коли тяглова сила майже не використовувалася в селянському господарстві, наприклад взимку. Розподіл витрат кінської праці в землеробстві, за матеріалами бюджетного дослідження відділу організації НКЗС УРСР у 1923 р., з березня по жовтень у кінських днях показано в табл. 29. Найбільш напруженими виявилися весною періоди сіву ранньої ярини і підготовки до сі-

ву пізніх культур і восени — сів озимини, збирання пізніх ярових та просапних культур, молотьба і оранка на зяб. Але і в ці періоди інтенсивної праці особливо напруженими були два—два з половиною тижні. Так, на півночі Харківщини таким напруженим періодом виявилася друга половина квітня, на півдні Чернігівщини — друга половина квітня і друга половина серпня, на Волині — друга половина серпня і друга половина вересня, на Київщині — друга половина вересня, на Катеринославщині — друга половина березня і перша половина вересня, на Одещині — квітень і друга половина липня та серпень. Вказаними критичними моментами для господарства, що хоче самостійно обробити своє поле, і визначається необхідна кількість голів робочої худоби. Згідно з матеріалами агрокореспондентської мережі НКЗС УРСР оптимальним навантаженням у критичні періоди польових робіт для одного коня могли бути для Полісся і Лісостепу — 5 дес., для Степу — 6 дес. посіву¹⁶. Якщо навантаження перебільшувало цей показник, якість польових робіт негайно погіршувалась. Нами, на основі даних весняного опитування селянських господарств у 1925 р., підраховано ефективність використання робочої худоби різних за землезабезпеченістю груп селянства окремих природно-економічних районів України (табл. 30). Ці дані свідчать, що на Поліссі в жодній з груп селян у 1925 р. не було оптимального використання робочої худоби. На Правобережжі оптимальне або близьке до нього використання робочої худоби спостерігалось тільки в групі з землезабезпеченням понад 12 дес. на двір. Але таких господарств у регіоні в 1925 р. нараховувалося всього 0,3 %. На Лівобережжі селянських господарств з оптимальним або близьким до нього навантаженням на одиницю робочої худоби було тільки 14,74 %, у Степу — 7,9 %. Це господарства, які мали на Лівобережжі понад 9 дес. землі, а в Степу більше 15 дес. Таким чином, аналіз табл. 30 показує, що оптимальне або принаймні близьке до нього використання робочої худоби мали лише багатоземельні, багатопосівні господарства. Таких дворів у 1925 р. в Україні нараховувалося лише 6,64 %. В той же час 64,2 % селян-власників робочої худоби на Поліссі, 54 % на Правобережжі, 23,74 % на Лівобережжі і 12,6 % у Степу не мали і мінімального навантаження на ро-

бочу одиницю. Тобто необхідно зробити висновок, що для цих господарств утримання коней або волів збиткове, якщо регулярно не використовувати їх поза межами власного господарства. Всього в 1925 р. таких господарств серед власників робочої худоби було 41,7 %, а 51,66 % селянських господарств-власників худоби могли забезпечити своїм коням або волам лише мінімальне навантаження. Тобто від утримання худоби вони не терпіли збитків, але не мали і прибутків. Таким чином, можна зробити висновок, що переважна більшість селянських господарств України через свою здрібненість використовували тяглову силу не ефективно. Особливо це явище було помітним на Поліссі і Правобережжі, де пересічні показники посіву на одну робочу одиницю навіть не досягли мінімальних (2,48 і 2,23 дес.). Краще було становище на Лівобережжі (4,02 дес.) і в Степу (5,62 дес.), але і в цих регіонах пересічні показники не наблизились до оптимального рівня. Наші підрахунки підтверджуються іншими джерелами. Так, за даними селянських бюджетів за 1925/26 р. 26,7 % упряжної (тяглової) сили на Поліссі, 22,9 % на Правобережжі, 27,5 % на Лівобережжі і 14,1 % у Степу становили лишки у селянських господарствах¹⁷. Селяни прагнули використати робочу силу на 100 %, але все ж умови сільськогосподарського виробництва не давали їм цього досягти. Так, зимовий період складав приблизно 170 робочих днів, і в цей період кінь або воли в самому господарстві майже не використовувався, крім виконання нечисленних транспортних робіт¹⁸. За даними дослідження НК РСІ СРСР за 1925 р. робоча худоба використовувалася у селянському господарстві пересічно не більше ніж на одну третину¹⁹. Все це підвищувало собівартість утримання коня або вола, лягало тяжкою ношею на господарства, особливо на малоопосівні. Споживаючи 30 % кормів, робоча худоба гальмувала розвиток продуктивного скотарства²⁰.

Та все ж незважаючи на значне недовикористання робочої худоби, в ній відчувалася велика потреба. В 1925 р. втрати малоземельних господарств від несвоєчасного обробітку ґрунту становили 7—10 крб. на десятину. Господарства, які сіяли понад 15 дес. на двір, не тільки не втрачали від несвоєчасного обробітку посівів, а за рахунок якісного обробітку мали до-

даткову продукцію, реалізація якої давала їм можливість відшкодувати вартість утримання пари коней²¹. Тому, незважаючи на значне недовикористання робочої сили коня або вола, селянин з усіх сил намагався мати власну робочу худобу і позбувався її тільки при надзвичайних обставинах.

Таким чином, в індивідуальному селянському господарстві України в 20-х роках склалася з робочою худобою дуже складна ситуація: з одного боку, запасу тягової сили було значно більше норми, а з іншого робочої худоби бракувало в малоприсієчних, малоземельних господарствах.

Дані табл. 31 дозволяють проаналізувати угруповання селянських господарств по робочій худобі. Так у 1917 р. в Україні нараховувалося 45,54 % селян, що не мали робочої худоби. В 1923 р. таких господарств нараховувалося 46,63 %, тобто воєнне лихоліття і голод 1921/22 р. призвели до збільшення цієї категорії дворів. Починаючи з 1923 р. питома вага господарств без робочої худоби неухильно скорочувалася і в 1929 р. становила 38,7 %. Найменше таких дворів було на Поліссі — 21,7 %, найбільше на Правобережжі — 48,3 %, на Лівобережжі — 31,8 % і в Степу — 38,4 %. Виросла питома вага господарств, що мали одну голову робочої худоби: у 1917 р. їх було 12,08 %, у 1923 р. — 32,76 %, у 1929 р. — 37,9 %. Зокрема, на Поліссі — 49,1 %, на Правобережжі — 31,5 %, на Лівобережжі — 51,0 %, у Степу — 31,4 %. Можна зробити висновок, що відсоток власників одного коня зростав головним чином за рахунок господарств, що не мали робочої худоби і набули її в 1923—1929 роках. Питома вага господарств з двома головами робочої худоби в 1917—1923 рр. різко зменшилася з 30,48 % до 17,99 %. Це були здебільше господарства середняків, і зменшення худоби в них свідчить про загальне зубожіння селян у ці роки. В 1923—1927 рр. матеріальне становище середняків підвищувалося, що і привело до збільшення питомої ваги господарств з двома кіньми на двір (17,99 % у 1923 р. і 23,35 % у 1927 р.). Але надзвичайні заходи при хлібозаготівлях, посилення податкового тиску на селянство в 1928—1929 рр. призвели до зменшення питомої ваги дворів з двома головами робочої худоби, яких у 1929 р. налічувалося 21,5 %. Аналогічна ситуація склалася і з дворами, що мали по три і

більше голів робочої худоби: в 1917—1923 рр. їх питома вага різко зменшилася, в 1923—1927 рр. зросла, але так і не досягла рівня 1917 р., і помітно зменшилася в 1928—1929 рр. (див. табл. 31).

Таким чином, у доколгоспний період в Україні найбільшу питому вагу мали господарства без робочої худоби, або з однією головою. Безхудобні господарства, щоб обробити свої наділи, змушені були вдаватися до найму тягла, а однохудобні в ряді випадків — спрягатися. Певна частина незаможників намагалася знайти вихід, використовуючи корів на польових роботах. За даними ЦСУ УРСР за 1924 р. відсоток корів, які використовувалися для робіт у різних районах, становив: на Поліссі — 0,3 %; на Правобережжі — 3,2 %; на півночі Лівобережжя — 0,8 %; на півдні Лівобережжя — 15,9 %; у західній частині Степу — 6,7 %; у східній частині Степу — 17 %; пересічно по Україні — 6,5 %²². Використання корови для польових робіт — це ознака занепаłego селянського господарства, крайня межа зубожіння, прикмета страшної технічної відсталості. Робота на коровах була розповсюджена там, де скотарство найбільше постраждало від воєнного лихоліття, засухи і голоду 1921/22 року. На протязі 20-х років відсоток робочих корів у доколгоспному селі поступово зменшувався, але це явище так і не зникло.

Розглянемо розподіл робочої худоби в селянських господарствах, розділених за вартістю засобів виробництва (табл. 32). Господарств з вартістю засобів виробництва на суму до 200 крб. на двір, яких відносять до бідняцьких, було в 1927 р. в Україні 23,4 %. А вартість їх робочої худоби дорівнювала тільки 1,85 % від вартості всієї селянської худоби. Тобто питома вага вартості робочої худоби цієї групи селян складала мізерну частку і далеко відставала від їх питомої ваги серед селян. Отже, не викликає ніякого сумніву, що бідняцькі господарства відчували гостру потребу в робочій худобі, а тому вдавалися до її найму на будь-яких умовах.

Господарств з вартістю засобів виробництва від 201 до 1600 крб., що їх звичайно відносять до середняцьких, було 72,3 %, а вартість їх коней та волів складала 85,46 %. Тобто середняки концентрували основну частину робочої худоби. Але спостерігалися значні відмінності по вартості робочої худоби між

нижчесередніми (незаможниками), середніми і вищесередніми (заможними) селянами цієї групи. У групі незаможних (із засобами виробництва на суму від 201 до 400 крб. на двір) вартість робочої худоби становила 11,16 % від загалу, а питома вага цієї групи селян складала 21,7 %. Отже, питома вага вартості робочої худоби далеко відставала від питомої ваги чисельності господарств. Це означає, що у господарствах незаможних середняків, як і в бідняків, теж бракувало коней та волів і вони теж повинні були звертатися до найму. А ось у групі заможних середняків (із засобами виробництва на суму від 801 до 1600 крб. на двір) вартість робочої худоби складала 37,15 % від загалу, хоч питома вага цієї групи середняків складала 18,4 %. Отже, вони з надлишком були забезпечені кіньми та волами і, без сумніву, здавали їх або використовували для обробітку землі в наймах. У групі типових середняків (із засобами виробництва на суму від 401 до 800 крб. на двір) кількість дворів (32,2 %) і вартість робочої худоби (37,15 %) приблизно дорівнювали один одному, тобто ця група селян для обробітку землі, як правило, використовувала власну робочу худобу і не вдавалася до найму.

Господарств з вартістю засобів виробництва понад 1600 крб. на двір, котрих відносять до дрібнокапіталістичних (багатих), нараховувалось 4 % від загалу, але вартість їх робочої худоби становила 12,69 % від вартості всієї селянської робочої худоби. Пересічна вартість робочої худоби селянина в групі з засобами виробництва на суму понад 1600 крб. на двір у 1927 р. у 188 разів була більшою ніж у селянина з групи, де вартість засобів виробництва становила до 100 крб. на двір. У перерахунку на десятину посіву група з вартістю засобів виробництва понад 1600 крб. на господарство була забезпечена робочою худобою в 29,4 рази краще від групи, що мала засобів на суму до 100 крб. на двір.

Отже, робоча худоба у доколгоспному селі була розподілена дуже нерівномірно. Це явище створювало передумови для широкого розповсюдження найму-здавання в найм робочої худоби серед селян. Табл. 33 дає інформацію про способи обробітку землі робочою худобою в селянських господарствах України в 1924—1927 роках. Відсоток господарств, що користувалися власною худобою для польових робіт, стано-

вив 29,4 % у 1924 р. і 29,23 % у 1927 році. Майже всі ці господарства мали по дві і більше голів власної робочої худоби. Це видно, якщо порівняти власників робочої худоби і ті двори, що мали по дві і більше голів такої худоби. Питома вага господарств, що користувалися власною худобою під час польових робіт, збільшувалася паралельно із збільшенням посівної площі господарства. Дані табл. 33 свідчать ще про одну тенденцію: у малопосівних господарствах за 1924—1927 рр. питома вага дворів з власною худобою зменшувалися, а в багатопосівних, що мали понад 15 дес. на господарство, навпаки, збільшувалася. Думається, що неефективність використання робочої худоби в малопосівних господарствах змушувала селян зменшувати її кількість, вдаватися до супряги тощо. Найбільший відсоток господарств, що використовували власну худобу на роботах, був на Поліссі (52,46 % у 1927 р.). На другому місці знаходилися селяни Лівобережжя (34,08 %), потім Степу (24,2 %) і на останньому місці — Правобережжя (23,93 %). У Степу селяни ще і в 1927 р. не оправилися від тієї шкоди, яку понесло скотарство під час голоду 1921/22 р. і повторного недороду 1924 року. На Правобережжі земельна тіснота помітно звужувала коло власників робочої худоби. Тому ці два регіони по забезпеченню робочою худобою і стояли на останніх місцях.

Користувалися найманою робочою худобою в Україні в 1924 р. 38 %, а в 1927 р. — 33,62 % селянських господарств (табл. 33). Отже, повільно, але неухильно відсоток таких господарств у доколгоспному селі зменшувався. Це явище було притаманне для всіх регіонів республіки. Наймали худобу переважно малопосівні, бідніші господарства. Але відсоток дворів, що вдавалися до найму худоби на польові роботи, все ж був дещо менший, ніж господарств без робочої худоби. Так, у 1927 р. у республіці наймали худобу 33,62 % дворів, а без робочої худоби було 42,1 %. Це означає, що певний відсоток цієї категорії господарств або обробляли поле на коровах, або ж вдавалися до супряги (їх реманент і робота, а сусіда — коні або воли).

За умов концентрації робочої худоби в заможних верств селянства та відсутності її у бідніших шарів і при абсолютній необхідності робочого тягла для ви-

користання польових робіт на селі виникли найтяжчі форми економічної залежності і експлуатації безхудобних господарств. Так, коня селянин міг найняти тільки з одночасним наймом його господаря. Таким чином, господар робочої худоби по суті ставав частково або і повністю безпосереднім виробником продукції на землі наймача, котрий частину цієї продукції в натуральній або грошовій формі передавав на користь «наймита». Наймач худоби був біднішим від «наймита». Безкінний селянин у Степу в середині 20-х років змушений був віддавати до половини врожаю володільцю робочої худоби за користування його тяглом. До 25 % безхудобних господарств у Степу віддавали половину свого земельного наділу власникам робочої худоби, щоб ті обробили їх землі²³.

Дані табл. 34 дають уявлення про способи обробітку земельних наділів безкінними господарствами різних районів України в 1924 році. В районах Ia, б (Волинське Полісся) і III (Правобережжя) переважало наймання робочої худоби разом з її господарем за гроші або натуральну плату. На другому місці в цих районах стояла така архаїчна форма оренди робочої худоби, як оренда за відробітки, коли безкінний селянин змушений був своєю працею відпрацьовувати найм худоби. Це була найважча форма експлуатації, за якої під виглядом сусідської взаємодопомоги приховувалася нееквівалентна, низька оплата праці селянина-бідняка в господарстві глитая-власника коня. Саме цей глитайський спосіб обробітку земельних наділів безкінних господарств стояв на першому місці в II районі (Чернігівське Полісся) і IV районі (паровий сільськогосподарський район Лівобережжя). У V (рябопільному районі Лівобережжя) і в VI (Степовому рябопільному районі) на першому місці стояло здавання частини землі безкінними господарствами за право користування робочою худобою орендаря землі. В VII (Степовому перелогово-рябопільному районі) на першому місці у господарствах безкінних селян стояла робота коровами. Цей південний степовий район найбільше постраждав у 1921/22 р. від посухи і голоду, і втрати робочої худоби були такими великими, що уцілілі власники такої худоби ледве встигали обробляти власні земельні наділи, а безкінним господарствам не залишалось нічого іншого, як притягати до роботи корів.

Бюджетні обстеження селянських господарств свідчать, що виплата за найм робочої худоби становить досить помітну частину валової сільськогосподарської продукції. Так, у 1925 р. у групі з вартістю засобів виробництва до 200 крб. на двір, тобто у бідняків, виплати за найм засобів виробництва становили від 9,2 % на Правобережжі та Лівобережжі до 17,7 % у Степу валової сільськогосподарської продукції цих господарств²⁴. Табл. 35 свідчить про витрати за найм худоби і прибуток за здані в найм засоби виробництва в перерахунку на одне господарство України в 1927 р. по групах за вартістю засобів виробництва. У групі з вартістю засобів виробництва до 200 крб. на двір (бідняки) баланс був від'ємний, виплати за найм засобів виробництва в 35 разів переважали вартість зданих у найм засобів виробництва (13,65 крб. виплат і 0,39 крб. прибутку пересічно на одне господарство). Від'ємний баланс був і в групі незаможних середняків, що мали засобів виробництва на суму від 201 до 400 крб. на двір і в групі типових середняків (401—800 крб. — вартість засобів виробництва на господарство). Прибуток від здавання в найм робочої худоби мали заможні середняки (801—1600 крб. — вартість засобів виробництва на двір), окрім Полісся, де господарства і типових середняків мали невеликий прибуток. Різко, в 3,7 рази, переважав прибуток за здані в найм засоби виробництва над видатками за найм засобів виробництва в групі селян, що мали на суму понад 1600 крб. засобів виробництва на двір, тобто в дрібнокапіталістичних (багатих) господарствах.

У доколгоспному селянському господарстві в Україні велике розповсюдження набула супряга. У 1924 р. до неї вдавалися 28,2 % дворів, а в 1927 р. — 34,31 % (див. табл. 33). Відсоток господарств-супряжників невинно зростає, окрім Полісся. Найчастіше супрягу вживали середньопосівні групи селян, що мали, як правило, одного коня. Малопосівні селяни вживали її менше, тому що це були здебільше безхудобні господарства і їм нічого було спрягати. Багатопосівні від супряги часто відмовлялися, тому що у них вистачало власної робочої худоби. Так, у 1925 р. 58 % однокінних господарств застосовували супрягу на Україні, в той же час ті, що мали 2—3 голови, — 22 %, 3—4 голови — 19 %, понад 4 голови — лише

7 % від цієї групи²⁵. Супряга була найпоширеніша в Степу, де найбільше постраждали селяни від втрати робочої худоби за роки війн і недороду. Окрім того, важкі для обробітку степові чорноземи досить часто вимагали, щоб спрягалися і двокінні господарства. Розповсюджені в регіоні складні машини (кінні жниварки, молотарки тощо) теж вимагали тяглової сили 3—4 коней, а це теж змушувало селян спрягатися. На Поліссі потреба в супрязі була найменшою, оскільки легкі для обробітку піщані та супіщані ґрунти не потребували додаткової кількості робочих коней, кінних молотарок та жниварок тут було незрівняно менше, а отже відпадала потреба в супрязі. Хутірська форма землекористування теж не сприяла поширенню супряги. Правобережжя і Лівобережжя займали по супрязі проміжне місце між Степом і Поліссям.

Таким чином, дрібні розміри землекористування ставили жорсткі рамки ефективному використанню робочої худоби. Майже половина селян-власників робочої худоби були приречені використовувати її не ефективно. До двох третин її робочого часу не використовувалося. В той же час, споживаючи до 30 % наявних кормів, робоча худоба гальмувала розвиток продуктивного скотарства. І тенденція вимальовувалася така, що із збільшенням кількості господарств кормове питання невблаганно загострювалося і вело до кризи тваринництва. Єдиним виходом з цієї тупикової ситуації могла бути лише механізація сільського господарства. В умовах існування дрібноселянського землекористування механізація була можлива тільки при об'єднанні господарств у машинно-тракторні кооперативні товариства. Земельні громади, при наявності багатопільних громадських сівозмін, мали великі можливості в цій ділянці селянського життя.

В той же час, незважаючи на значне недовикористання робочої худоби, селяни відчували велику потребу в тяглі. Питома частка господарств України без робочої худоби на протязі 20-х років залишалася високою. Безхудобні селяни не могли самостійно вести господарство, а тому неминуче потрапляли в кабалу до багатохудобних, заможних, глитайських господарств. Наявність значної кількості безтяглих дворів серйозно гальмувала розвиток сільського господарства, оскільки земельні наділи безхудобних дворів оброблялися невчасно, погано, врожаї були низькими,

товарність мізерною. Отже, ми повинні згодитися, що єдиним виходом для цих господарств могла бути виробнича кооперація за умов матеріальної допомоги з боку держави в період становлення цих кооперативних господарств. В іншому випадку такі безхудобні господарства приречувались на злидні або ліквідацію.

Аналіз стану робочої худоби в селянському господарстві України в 20-ті роки свідчить, що з цим елементом сільськогосподарського виробництва складалася важка ситуація. Життя вимагало докорінної реорганізації тяглової сили у селянському господарстві.

4.2. Сільськогосподарський реманент

Сільськогосподарський реманент — важливий чинник у селянському господарстві, без якого неможливе виробництво.

У 1917 р. в Україні нараховувалося 43,5 % селянських господарств без вдосконаленого реманенту²⁶, а в 1920 р. — 24 % від загальної кількості селянських дворів²⁷. Голод 1921/22 р. привів до збільшення кількості безреманентних господарств у республіці, голодні селяни обмінювали реманент на хліб. «Все, що можна було поміняти на хліб — вози, плуги, сівалки, косарки — поміняли», — похмуро сповіщав очевидець з Новомосковського повіту, що на Катеринославщині²⁸. «Помітний продаж мертвого реманенту за хліб», — звітував представник Наркомзему УРСР Коротенко в березні 1922 р. з Одеської губернії. «Ми нулим голодним роком найбідніше селянство проїло весь свій реманент», — писали 6 травня 1923 р. з села Кічкас у Хортицький райпартком Запорізького округу²⁹. Отже, відсоток безреманентних селянських господарств у республіці збільшився і весною 1922 р. складав 30,5 %. У степових губерніях цей показник був вищим. Наприклад, на Запоріжжі він складав 40,6 %³⁰. Частина реманенту селяни з охоплених голодом степових районів продали у північні, не охоплені неврожаєм губернії України. У 1921/22 р. спостерігався процес збільшення реманенту в селян Волині і Полтавщини. Очевидець сповіщав: «У Ромнах, на ярмарці, багато сільськогосподарського реманенту: возів, плугів, віялок, молотарок. Адже сюди привезли багато реманенту для продажу з південних, неврожайних губерній»³¹. Звичайно, перекачка реманенту

із степових губерній у лісостепові під час голоду 1921/22 р. не змінювала на краще вкрай незадовільне становище із знаряддями праці в селянському господарстві України. «Населення губернії відчуває велику потребу в мертвому реманенті», — звітувало Волинське губземуправління в 1923 році³². В цілому статистика дає таку динаміку селянських господарств без знарядь оранки та сівби в Україні: 1917 р. — 44,9 %; 1921 р. — 29,9 %; 1922 р. — 30,5 %; 1923 р. — 33,8 %; 1924 р. — 41,6 %; 1925 р. — 41,9 %; 1926 р. — 39,7 %; 1927 р. — 37,8 %; 1928 р. — 40,1 %³³. Як можна інтерпретувати ці дані статистики? З 1917 по 1921 р. відбувався процес зменшення селянських господарств без знарядь оранки та сівби за рахунок передачі їм частини знарядь праці, конфіскованих у поміщиків та сільських глитаїв. Починаючи з 1921 р. почався процес збільшення відсотку безреманентних. Це явище спричинене не тільки голодом 1921/22 р. та недородом 1924 р., коли селяни розпродували реманент, але й несприятливими цінами на сільськогосподарські знаряддя та машини. Часткове стулення «ножиць цін», кредити і пільги у машинопостачанні з боку радянської влади, відбудова сільського господарства і накопичення певних коштів у селян сприяли зменшенню питомої ваги господарств без знарядь для оранки та сівби. З 1928 р. почалися негативні для індивідуального селянського господарства зміни в політиці машинопостачання, окремі види сільськогосподарських машин перестали продавати одноосібникам, довгострокові кредити дозволялося видавати для придбання складних машин тільки колективним покупцям, термін кредитування для середняків скорочувався до трьох років, заможні селяни не кредитувалися, їм реманент відпускали лише за готівку і в останню чергу³⁴. Окрім того, тиск на селянство під час здійснення надзвичайних заходів при хлібозаготівлях в 1928—1929 рр. призвів до помітного погіршення матеріального становища селян. Питома вага господарств без знарядь для оранки та сівби збільшилась і становила в 1928 р. 40,1 %.

Найменший відсоток селян без необхідних знарядь праці зафіксовано в 1927 р. — 37,8 %, тобто кожне третє господарство не мало чим орати і сіяти. По окремих регіонах намітилась своя специфіка. Так, найменше безреманентних нараховувалося на Поліс-

сі — 24,9 %. Друге місце займало Лівобережжя — 27,8 %. Отже, в цих регіонах приблизно кожне четверте селянське господарство залишилось без необхідних знарядь праці. У Степу таких господарств налічувалось 36,2 %, тобто більше третини. Але найгірше становище склалося на Правобережжі, де в 1927 р. майже половина господарств, тобто 47,8 % належало до безреманентних.

Починаючи з 1925 р. весняні вибіркові переписи селянських господарств в Україні почали враховувати відсоток селянських дворів, що не мали знарядь для оранки та сівби в розрізі окремих посівних груп (табл. 36). Аналіз даних таблиці показує, що відсоток цієї категорії селянських господарств неухильно зменшувався в напрямі від безпосівних та малопосівних до багатопосівних, утворюючи ідеальні динамічні ряди. Отже, один із найголовніших елементів сільськогосподарського виробництва виявився жорстко детермінованим: більше посіву у селянина — більше реманенту, менше посіву — менше реманенту. Так, у 1929 р. у групі безпосівних та з посівом до 1 дес. на двір таких господарств нараховувалось 87,6—94,3 %, а в групі з посівом до 2 дес. їх кількість зменшилася до 65,1 %, у групі з посівом до 3 дес. — 41,7 %, з посівом до 4 дес. — 26,3 %, з посівом до 6 дес. — 19,6 %, з посівом до 9 дес. — 15,8 %, з посівом до 13 дес. — 10,1 %, з посівом до 16 дес. — 6,6 %, з посівом понад 20 дес. — 1,8 %. З наведених даних можна зробити висновок, що в перших трьох групах відсутність реманенту для сівби і оранки є закономірним явищем, а в багатопосівних — виняток. Але той факт, що і в найбагатшій верхівці селянських господарств наприкінці 20-х років все ж був певний відсоток безреманентних дворів — ознака грізного неблагополуччя із знаряддями праці в селянському господарстві України. Дані табл. 36 свідчать, що для груп безпосівних та з посівом до 3 дес. на двір характерна тенденція до збільшення питомої ваги господарств без знарядь для оранки та сівби до весни 1926 року. В той же час у краще забезпечених посівом групах цього явища не спостерігалось. Отже, двори, що мали більше посівів, швидче відбудовували власні господарства і швидче обзаводилися необхідним реманентом для сівби та оранки. Згідно з даними табл. 36 у 1926—1927 рр. спостерігався процес зменшення відсотку

дворів без знарядь для оранки і сівби. Але з весни 1928 р. почався зворотний процес. Це явище вказує на тісний зв'язок забезпеченості селянських господарств реманентом із загальною кон'юктурою в сільському господарстві. Саме восени 1927 р. держава встановила жорсткі лімітні ціни на зерно, які для селянського господарства були не вигідні. Отже, основна маса селян не мала коштів на придбання нового реманенту. Окрім того, застосування надзвичайних заходів проти селянства під час хлібозаготівель в 1928—1929 рр. застережувало останніх що до придбання реманенту і розширення виробництва.

Для всебічної характеристики забезпечення селянських господарств реманентом потрібно провести аналіз по окремих групах знарядь праці. До знарядь обробітку ґрунту відносяться плуги, букери, борони тощо. Порівняння даних за 1921 і 1922 рр. свідчить про зменшення та погіршення забезпечення селянських дворів плугами. Якщо весною 1921 р. їх припадало в Україні 58,4 штуки на 100 господарств, то весною 1922 р. — 54,8. Отже, відбулося зменшення за рік на 6,2 %. При цьому помітне зменшення плугів у степових, охоплених неврожаєм і голодом губерніях: у Миколаївській з 72,7 до 62 штук, або на 14,7 %; в Одеській з 66,5 до 58,2, або на 12,9 %; у Запорізькій з 64,2 до 53,7, або на 16,4 %; у Катеринославській з 60,8 до 49,4, або на 18,7 %; у Донецькій з 73,1 до 67,8, або на 7,2 %. Помітна певна тенденція: чим далі губернія від епіцентру стихійного лиха, тим менше селяни втратили орних знарядь праці. Зокрема, у Подільській, Волинській, Чернігівській губерніях скорочення по плугах за 1921—1922 рр. не сталося. На Поділлі спостерігалось збільшення на 0,8 %, на Волині на 1,5 %, на Чернігівщині на 1,7 %. Подібна картина спостерігалася і по букерам³⁵.

З 1923 р. статистичні органи змінили порядок реєстрації селянського реманенту. До цього на облік брали весь реманент, а з весни 1923 р. тільки справний. На весні 1923 р. при опитуванні господарств підраховували справний реманент і за 1922 р. (табл. 37). Як видно з таблиці, забезпечення плугами в 1923 р. поліпшилося у порівнянні з 1922 р., але це було тимчасове явище, і в цілому ситуація погіршувалася до 1926 року. Лише з 1926 р. стався злам на краще. Разом з тим дореволюційний рівень забезпеченості плу-

гами (52,1 штуки на 100 дворів) у 20-х роках досягти не вдалося. У 1929 р. майже половина селянських господарств України не мала плугів у власному користуванні. До певної міри недостачу плугів, передусім у Степу, селяни покривали за рахунок букерів, забезпечення якими досягло свого піку в 1927 р. (12,5 штук на 100 дворів). Що стосується борін, то їх у перерахунку на 100 господарств нараховувалося в Україні в 1922 р. 68 штук, і до 1925 р. спостерігалось зменшення цього знаряддя. Перелом стався у 1926 р., коли їх було 70,5 штук на сотню дворів, і свого максимуму насиченість боронами селяни досягли у 1927 р. — 75,4 штук на 100 дворів. Потім почався спад (64,1 штук на 100 господарств в 1929 р.), тобто, наприкінці 20-х років кожне третє селянське господарство цього знаряддя не мало.

Щоб краще висвітлити насиченість реманентом для обробітку ґрунту селянських господарств, розглянемо це питання в розрізі посівних груп (табл. 38). Привертає увагу певна закономірність: із збільшенням посіву на двір зростає і забезпеченість знаряддями для обробітку ґрунту. Тобто ці два елементи селянського господарства тісно пов'язані один з одним. Друге, що слід вімітити, це недостатнє забезпечення ґрунтообробними знаряддями селянських господарств республіки. Так, по плугах 100 % забезпечення фіксується тільки в посівних групах, що мали понад 20 дес. на двір, по букерам — у групах з посівом понад 32 дес. Отже, не лише бідняки, але й чимала частина середняків не мали в достатку цих знарядь праці. Боронами були забезпечені всі селянські господарства з посівом понад 9 дес. на двір, а це заможні верстви селянства. В нижчих посівних групах борін бракувало.

Становище із знаряддями для обробітку ґрунту за 1923—1929 рр. у різних посівних групах змінювалось не однозначно. По плугах у мало-посівній групі (до 2 дес. на двір) змін на краще не сталося. Повільно, але все ж збільшувалася кількість плугів у посівній групі, яка мала від 2,1 до 6 дес. на двір до 1928 р., тобто до введення надзвичайних заходів при хлібозаготівлях; намітилось збільшення реманенту і в посівній групі, яка засівала від 6,1 до 9 дес. Що стосується груп з посівом від 9,1 до 20,0 дес. на двір, то тут у 1923—1929 рр. спостерігався певний спад, помітні-

ший після 1927 року. Щодо букерів, то у 1923—1927 рр. становище змінювалося так: групи з посівом до 1 дес. на двір це знаряддя поступово втрачали, групи з посівом від 1,1 до 9 дес. — набували, у групах з посівом понад 9,1 дес. становище майже не змінювалося. У 1928—1929 рр. по всіх посівних групах статистика показує зменшення забезпеченості букерами. Забезпечення боронами в групах з посівом до 3 дес. на двір у 1924—1929 рр. в цілому погіршувалося, у групах з посівом від 3,1 до 6 дес. — поліпшувалося. У групах з посівом понад 6,1 дес. на двір поліпшення в забезпеченості боронами спостерігалося до 1927 р., а з 1928 р. намітився спад. Таким чином, аналіз статистичних даних показує, що найінтенсивніше обзаводилися реманентом — плугами, букерами, боронами — середньопосівні групи селян. Це ті селяни, які отримали землю під час революційних аграрних перетворень і енергійно взялися за господарювання, намагаючись вибитися із злиднів. Що стосується багатопосівних груп, то вони значно повільніше набували ґрунтообробний реманент, а з 1928 р. розпочався певний спад у забезпеченні цих господарств знаряддями для обробітку ґрунту. Думається, що це явище пов'язане з негативними змінами в аграрній політиці Радянської влади в 1928—1929 рр. і посиленням тиску на заможні селянські господарства.

Щоб дослідити питання про ефективність використання плугів, букерів і борін у селянському господарстві в 20-х роках, потрібно підрахувати кількість цих знарядь на 100 дес. посіву (табл. 39). Розрахунки показують, що кількість знарядь у перерахунку на площу зменшується в напрямку від малопосівних до багатопосівних дворів, за винятком букерів, які використовувалися здебільше в багатопосівних господарствах Степу. Дані свідчать, що чим більше посіву мало господарство, тим ефективніше воно використовувало знаряддя для обробітку ґрунту.

Необхідно зазначити, що питання про ефективність використання сільськогосподарського реманенту в селянських господарствах мало гостру практичну актуальність у 20-ті роки. А тому дослідники провели ретельний хронометраж робіт селянина. Виявилося, що за один сезон звичайним однолемішним залізним плугом один селянин при звичайних умовах праці в залежності від якості ґрунту міг виорати

20—30 дес. ріллі³⁶, що становило від 15 до 20 дес. посіву, або пересічно 17,5. Отже, продовжувало існувати протиріччя, характерне і при забезпеченні робочою худобою: у перерахунку на 100 господарств плугів не вистачало, а в перерахунку на 100 дес. посіву їх було більше норми. Додаткові витрати селян на реманент у малопосівних групах підвищували собівартість сільськогосподарської продукції, негативно впливали на ефективність селянського господарства. В той же час відсутність цих знарядь робила неможливим самостійне господарювання.

Безплужні господарства в 20-х роках часто мали у своїх дворах сохи та сабани. Так, у 1923 р. плуги складали 74,8 % селянських орних знарядь в Україні, букери — 20,5 %, сохи — 3 %, сабани — 1,7 %³⁷. Ці архаїчні орні знаряддя були зафіксовані в усіх посівних групах, але найчастіше сохи та сабани застосовувалися малопосівними селянськими господарствами. Головний регіон, де в 20-х роках в Україні використовувалася соха, — це Правобережжя (50,9 % випадків), на другому місці стояло Лівобережжя (38,9 % випадків). При цьому на Лівобережжі особливо виділялася Харківщина, де було зосереджено 26,5 % сох, які належали селянам України. Сабани здебільше використовувалися на Лівобережжі (41,7 % випадків), зокрема на Харківщині 28,8 %³⁸. Дерев'яні борони на 70 % були зосереджені у селянських господарствах на Поліссі³⁹. В цілому, сохи, сабани і дерев'яні борони складали незначну частку в інвентарному парку селянських господарств України в 20-х роках. Вони поступово витіснялися більш вдосконаленими знаряддями. Але сам факт збереження до кінця 20-х років в арсеналі селянських знарядь цих рудиментів — красномовне свідчення убогства технічної бази селянського господарства.

Розглянемо забезпечення селянських господарств України знаряддями для сівби, збирання врожаю та його обмолоту і перевезення вантажів (табл. 40). У перерахунку на 100 господарств сівалок було в 1925 р. 5,5 штук; у 1926 р. — 5,2; у 1927 р. — 6,5; у 1928 р. — 5,5 і в 1929 р. — 5,4. Жниварок нараховувалося на 100 селянських дворів у 1925 р. — 6,1; у 1926 р. — 5,2; у 1927 р. — 6,0; у 1928 і 1929 рр. — 5,9. Тобто пересічно цими знаряддями володіли тільки одне з 17—18 господарств, для переважної біль-

шості селян сівалки та жниварки були недосяжні. Молотарки мали ще менше селян: у 1925 р. їх на кожну сотню дворів нараховувалося тільки 1,5; у 1926 р. — 2,3; у 1927 р. — 1,7; у 1928 р. — 1,6; у 1929 р. — 1,3. Це означає, що молотарку практично мало одне з 60 селянських господарств. Віялок було на кожну сотню дворів у 1925 р. 10,1; у 1926 р. — 11,4; у 1927 р. — 11,8; у 1928 р. — 10,2; у 1929 р. — 9,5. Тобто віялка знаходилася у користуванні лише одного з десяти селян. Возів налічувалось у 1925 р. лише 59,1 штук на 100 дворів і в 1926 р. — 64,4, що було явно недостатньо. Коли розглянути забезпечення селянських господарств за посівними групами, то виявиться, що розширення площ посіву супроводжувалося збільшенням кількості сівалок, жниварок, молотарок, віялок. Проте по сівалках, жниварках, віялках лише в найвищих посівних групах забезпечення досягло рівня 80—95 штук на 100 дворів і ні в одній посівній групі не було 100 % забезпеченості. Навіть вози мали всі селянські господарства тільки з посівом понад 12 дес. на двір.

Згідно з даними статистики складний сільськогосподарський реманент — сівалки, жниварки, молотарки, віялки — використовувалися в дрібних селянських господарствах неефективно, що різко підвищувало собівартість сільськогосподарської продукції. Про це свідчать дані щодо наявності цього реманенту в селян у перерахунку на 100 дес. посіву (табл. 41). Сівалок пересічно нараховувалося від 1,5 штук у 1925 р. до 1,7 штук у 1927 р. і 1,4 штуки в 1929 р. на 100 дес. посівної площі. Держплан України визначав прийнятне навантаження на одну сівалку або жниварку 55 дес. посіву, або 1,8 одиниць на 100 дес. посіву⁴⁰. Отже, якщо брати пересічні цифри, то селянське господарство було недостатньо забезпечене цим реманентом. Аналіз окремих посівних груп показує, що групи з посівом до 6 дес. на двір мали сівалок і жниварок (навіть за умов їх кооперативного використання) далеко менше норми. У групах з посівом понад 6 дес. на двір спостерігався надлишок сівалок та жниварок в перерахунку на 100 дес. посіву. Отже, з цими знаряддями праці стався той же парадокс, що й із знаряддями для обробітку ґрунту: в перерахунку на 100 дворів сівалок і жниварок нараховувалася мізерна кількість, а в перерахунку на

100 дес. посіву відмічався їх надлишок. Цікаво, що з переходом від середньопосівних груп до багатопосівних кількість сівалок та жниварок на 100 дес. посіву зменшувалася, поступово наближаючись до оптимальної цифри 1,8. Ця обставина свідчить про ефективніше використання сівалок і жниварок у багатопосівних господарствах, але і в них оптимальна норма не була досягнута. Молотарок у селянських господарствах України нараховувалося від 0,4 штуки в 1925 р. до 0,6 штук у 1926 р. і 0,3 штуки в 1929 р. на 100 дес. посіву. За розрахунками Укрдержплану прийнятне навантаження на одну звичайну молотарку потужністю 8—10 кінських сил — 180 дес. посіву, або 0,6 штуки на 100 дес. посіву⁴¹. Отже, за умов індивідуального користування молотарка була недоступною для переважної більшості селянських господарств. Віялок у селянському господарстві на 100 дес. посіву нараховувалося 3,1 штуки в 1927 р. і 2,5 штуки в 1929 році. Такої кількості віялок, за умов їх кооперативного використання, було цілком досить для перевіювання селянського зерна. Але при індивідуальному користуванні звичайнісінький трієр потужністю 50—100 пудів зерна за робочий день був нераціональний у звичайному селянському господарстві, оскільки весь валовий збір зерна такого двору можна провіяти за тиждень. Потужною сортувальницею можна очистити до 2 т зерна за годину, тобто весь валовий збір зерна пересічного середняцького господарства можна опрацювати за один робочий день⁴². Отже, високопродуктивні сільськогосподарські машини, що дорого коштували, не виправдовували свою вартість у дрібнотоварному селянському господарстві України 20-х років за умов їх одноосібного використання. Тому, як писав очевидець, «кращі машини поширюються у селянських господарствах дуже поволі»⁴³. Окрім того, накопичення відповідних матеріальних засобів для придбання складного реманенту за умов низьких цін на зерно відбувалося в 20-х роках уповільненим темпом, що гальмувало набуття реманенту селянами. Так, темпи збільшення в селянському господарстві капіталовкладень у реманент складав у відсотках до попереднього року: у 1924 р. 1 %, у 1925 р. 4 %, у 1926 р. 7 %, у 1927 р. 11 %, у 1928 р. 9 %⁴⁴. Отже, лише з 1925/26 р. розпочалося скільки-небудь помітне зростання цієї частини капі-

талів у селянському господарстві, але вже з 1928 р. намітився новий спад.

Селянство України так і не спромоглося протягом 20-х років відновити дореволюційний рівень забезпеченості залізними плугами, сівалками, жниварками, молотарками і віялками. У 1929 р. у селянському господарстві України нараховувалося 3552,1 тис. плугів та букерів, 3575 тис. борін, 308,9 тис. сівалок, 354,7 тис. жниварок, 64,8 тис. молотарок, 776,7 тис. віялок та сортувальниць, 24,9 тис. сінокосилок, 15,5 тис. кінних грабелів на 4600,0 тис. селянських дворів⁴⁵. Поліпшений сільськогосподарський реманент ширше застосовувався переважно в Степу, де в 1929 р. зосереджувалося 56 % сівалок, 79,2 % жниварок, 59,2 % віялок тощо⁴⁶.

На початку 20-х років у селянському господарстві України з'явився і трактор⁴⁷. За 1924—1929 рр. у сільське господарство республіки їх надійшло 10,9 тис. штук⁴⁸. Частина з них потрапила в індивідуальне селянське користування. Але з 1927/28 р. під приводом того, що ці трактори використовуються з експлуататорською метою, їх почали вилучати з індивідуального користування. Всього до 1 січня 1929 р. у селяноодносібників відібрали приблизно 900 тракторів і передали їх колективним господарствам⁴⁹. Ні в якому разі не схвалюючи волюнтаризм тодішніх керівників країни у розв'язанні цього питання, нагадаємо, що мінімальне навантаження на трактор за один польовий сезон становило за підрахунками Держплану УРСР у 20-х роках 100—200 дес. ріллі залежно від якості ґрунту⁵⁰. Тому варто визнати, що використання трактора в індивідуальному селянському господарстві України, зважаючи на незначні його розміри, було економічно недоцільним. Отже, використовувати трактори слід було через кооперовані машинно-тракторні товариства або земельні громади за умови наявності в них громадських багатопільних сівозмін і широких смуг. Наприкінці 1928 р. у машинно-тракторних товариствах нараховувалося 3,1 тис. тракторів, у земельних громадах — 0,4 тис. штук⁵¹. Таким чином, застосування тракторів у селянському господарстві України наприкінці 20-х років тільки-тільки починалося, і наявною кількістю цих машин можна було обробити менше 1 % селянської ріллі.

Загальна вартість сільськогосподарського реманенту в селянському господарстві України наприкінці 1928 р. становила 385,6 млн крб. Дореволюційна (1913 р.) вартість капіталу в реманенті (355,7 млн крб.) була досягнута в 1927 році⁵². Але, незважаючи на певні успіхи в цій ділянці, селянське господарство України далеко відставало по реманентному забезпеченню від передових західних країн. Так, на 1 дес. посіву в 1928 р. у селянському господарстві України припадало всього 9,1 крб. вартості знарядь праці. Для порівняння, у сільському господарстві США наприкінці 20-х років на таку ж площу припадало 31 крб., а в Німеччині — 74 крб. Таким чином, німецьке сільське господарство було краще обладнане ніж українське у 8—9 разів, а американське в 3—4 рази⁵³. Немає ніякого сумніву, що такий стан з реманентом на Україні дуже негативно впливав на продуктивність селянської праці і собівартість виробленої продукції.

Самі селяни в Степу вважали ідеальним для типового середняцького господарства з родиною пересічного складу, котра всі роботи виконує в господарстві власними силами, мати 2 робочих коні, плуг, букер, 0,5 сівалки (передбачалася супряга), борону, коток або гарман, 0,25 молотарки з приводом (тут теж передбачалася супряга) і віялку⁵⁴. На Лівобережжі цілком задовільним вважалося, коли типове середняцьке господарство мало: 1 плуг, 1 борону, 0,1 сівалки, 0,1 жниварки⁵⁵. Тобто для користування складнішим реманентом передбачалася кооперація з сусідами. На Поліссі вважалося, що типове селянське господарство повинно мати: 1 плуг, 1 борону, 1 рало або культиватор, 1 віялку⁵⁶. Про складніший реманент у середняцькому господарстві селяни і не згадували. Очевидно розуміли, що він їм не по кишені. Але серед частини селян помічалися і консервативні погляди на значення сільськогосподарської техніки у сільському господарстві. Як відзначав очевидець, «у селян склався погляд, що у полі, коло хліба, треба прикласти рук і пролити поту і ніяка машина цього замінити не може»⁵⁷. Звичайно, це був яскравий прояв традиційного менталітету людей домашинної епохи. З часом цей погляд мав змінитися.

У 20-х роках переважна більшість селян виконували основні сільськогосподарські роботи вручну. В

1923/24 господарському році за допомогою агрокореспондентської мережі Наркомзем УРСР провів дослідження способів посіву, збирання, обмолоту і провіювання у селянських господарствах різних сільськогосподарських районів України (див. табл. 42). Дані показують, що вручну висівали зернові культури в 86,9—100 % на Правобережному Поліссі (сільськогосподарські райони Ia, Ib), у 83—100 % випадків на Лівобережному Поліссі (II район), у 57,6—87 % випадків на Правобережжі, в 54,2—81 % випадків на півночі Лівобережжя (IV район). Лише на півдні Лівобережжя (V район) і в Степу ручний посів поступався першим місцем перед сівалкою або букером. Але і в цих районах цілий ряд культур (ячмінь, овес у V районі, овес і гречка у VI районі, гречка у VII районі) здебільше висівали вручну. Коса і серп були основними знаряддями праці селянина при збиранні хлібів на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі. Лише у Степу жнивarka виходила на перше місце при скошуванні зернових, але і там понад $\frac{1}{5}$ посівів скошували косою. Переважно ціпом селяни обмолочували снопи на Поліссі і Правобережжі, значну кількість хлібів на Лівобережжі. Тільки в Степу молотарка або гарман у 20-х роках витісняли ручну молотьбу. В арсеналі селянина 20-х років зберігалася лопата, решето і кружало при провіюванні зерна.

Недостача реманенту змушувала селянські господарства вдаватися до його оренди. Умови для цього були, оскільки знаряддя праці були розподілені між селянськими дворами дуже нерівномірно.

Селянські господарства без засобів виробництва і з засобами до 200 крб. на двір, тобто бідняки, склали 23,7 % всіх господарств, але володіли лише 1,2 % вартості реманенту. В них була мізерна кількість збиральних машин (0,4 % їх вартості), молотарок і віялок (0,5 % їх вартості). На один двір у цій групі припадало в 1927 р. лише 4,2 крб. реманенту. Зрозуміло, що ці господарства відчували гострий дефіцит знарядь праці і не могли обійтись без оренди (табл. 43).

Селянські господарства з вартістю засобів виробництва від 201 до 1600 крб. на двір, тобто середняки, склали 72,3 % всіх господарств; їм належало 77,6 % вартості сільськогосподарського реманенту. Тобто в цій групі кількість дворів і наявна кількість

реманенту приблизно дорівнювали один одному (див. табл. 43).

Селянські господарства з вартістю засобів виробництва понад 1600 крб. на двір, тобто дрібнокапіталістичні, складала 4 % дворів, але вони володіли 21,2 % сільськогосподарського реманенту. Зокрема їм належало 34,4 % збиральних машин, 44,1 % молотарок та віялок (див. табл. 43). На одне дрібнокапіталістичне господарство в 1927 р. припадало на 441,5 крб. реманенту, або в 100 більше ніж в пересічному бідняцькому господарстві. Така глибока диференціація селян України по реманенту не могла не привести до широкого розповсюдження орендних відносин.

У 1927 р. власним реманентом обробляли землю лише 32,1 % дворів, супрягою користувалися 25,8 % господарств, наймали реманент 36,7 % селян (табл. 44). Ці ж статистичні дані свідчать, що переважно власним реманентом обробляли землю багатоземельні і багатопосівні господарства, найбільша питома вага супряжних дворів спостерігалася серед середньопосівних дворів, а наймали реманент переважно малопосівні двори.

Табл. 45 дає дані про оренду і здачу в оренду реманенту селянськими господарствами України різних соціально-класових груп.

Групи без засобів виробництва і з засобами до 200 крб. на двір, яких відносять до бідняків, орендували реманент на 48,9—72,1 %, а здавали на 0,1—5,5 %. Тобто бідняки, в переважній більшості, були орендарями реманенту.

Групи з засобами виробництва на суму від 201 до 1600 крб. на двір, які відносилися до середняцьких, орендували на 49,8—64,5 %, а здавали на 15,1—38,1 %. Тобто і серед середняків більше переважала оренда знярядь праці, ніж здача в оренду. Особливо це явище було помітне серед незаможних середняків, які мали засобів виробництва на двір вартістю від 201 до 400 крб.

Дрібнокапіталістична (багата) група селянських господарств, які мали засобів виробництва на двір на суму понад 1600 крб., складала 4 % господарств, але вони здавали в оренду 16 % всіх сівалок, 17,8 % жнивварок, 30,2 % молотарок, 15,6 % віялок та сортувальниць, 32,9 % тракторів. Ці цифри свідчать, що верхівка селян мала лишки реманенту, здавала їх

в оренду і мала додаткове джерело прибутку. Загалом у цій групі 41,1 % господарств орендували реманент, а 45,3 % здавали його в оренду. Отже, здача знарядь праці в оренду переважала в цій групі над їх орендою.

Обробіток землі найманим реманентом шкідливо впливав на розвиток сільськогосподарського виробництва. Найняти реманент можна було тільки після завершення робіт у господарстві здавця. Пізня оранка і посів помітно впливали на урожайність, пізні жнива призводили до значних втрат зерна. А тому і збір зерна з десятини, яку обробляли найманим реманентом, був на 20—25 % меншим⁵³.

Таким чином, впродовж 20-х років розподіл знарядь праці в селянському господарстві не відповідав потребам сільськогосподарського виробництва: з одного боку, був високий процент безреманентних господарств; з іншого — частина дворів була переобтяжена реманентом. Дрібне господарство ставило жорсткі рамки застосуванню складних машин у сільському господарстві. Більш-менш складний реманент не окуповувався в переважній більшості селянських господарств. Дрібнотоварне виробництво було змушене базуватися на ручній праці селян. Вихід убачався на шляхах створення кооперативних машинно-тракторних товариств і обробітку землі з їх допомогою в громадських сівозмінах. Великі перспективи спільного використання складного реманенту селянськими господарствами надавали земельні громади. Але, на жаль, цей шлях не судилось реалізувати.

4.3. Будівлі

Садиба — комплекс житлових і господарських будівель — була центром селянського господарства. Житло — це абсолютно необхідна умова для існування селянської родини. Селянська хата виконувала у селянському господарстві не лише функцію житла, але й була місцем, де селянська родина здійснювала цілу низку найрізноманітніших господарських робіт, без виконання яких було немислиме саме існування селянського господарства як самостійної господарської одиниці. Тут і пряли, і виготовляли домотканий одяг, взуття, виробляли і ремонтували найрізноманітніші господарські речі, взимку часто тримали молод-

няк худоби тощо. Типовий селянський двір включав окрім хати комплекс господарських будівель. Кожна з цих споруд виконувала відповідну господарську функцію. Клуня або стодола служили для зберігання снопів, сіна, полови тощо, а також для молотьби. Для зберігання сіна та соломи часто використовували і оборіг — просту споруду з чотирьох стовпів під пересувним дашком. Зерно, різні домашні речі селяни зберігали в коморі, яку у багатьох випадках будували окремо від хати. Повітка була місцем зберігання дров, реманенту, возів та саней. Худобу утримували в хлівах, стайнях, сараях. Для відгодовування свиней влаштовували сажі, для курей, особливо на Лівобережжі, плели з лози круглий і обмазаний глиною під шатром курник. Картопля, буряки, капуста, інша городина і продукти зберігалися в льоху (погребі), який часто споруджували за межами хати. До господарських споруд відносився і колодязь (криниця). Плетений з лози тин об'єднував усі будівлі двору в єдиний господарський комплекс.

Але в забезпеченні житловими і господарськими будівлями селян спостерігалися значні відмінності і по регіонах і по соціально-класових групах. Так, у 1927 р. 5,2 % селян не мали власного житла, 13,5 % не мали господарських приміщень. При цьому у групі без засобів та із засобами виробництва до 200 крб. на двір, тобто у бідняків, без житла було 15,5 % дворів і без господарських будівель — 45,3 %. У групі господарств із засобами виробництва від 201 до 1600 крб. на двір, тобто у середняків, без житла у 1927 р. нараховувалося 2 % селян і без господарських будівель — 3,8 %. Були господарства (на момент перепису) без будівель і в групі з засобами виробництва понад 1600 крб. на двір, тобто у дрібнокапіталістичній. Таких у 1927 р. нараховувалося 0,7—0,8 %. Але це були господарства, що в той рік постраждали від пожеж⁵⁹. У 1926 р. по підрахункам Держстраху УРСР у республіці селянам належало 12,3 млн житлових і господарських будівель⁶⁰. З них житлові приміщення склали 4,2 млн, а решта господарські будівлі⁶¹. Подвірний список селян сіл Малоіванівка і Пришиб Андріївського району Ізюмського округу за 1924 р. дає ілюстрацію, які будівлі були у селян. Так, у Мороза Т. А. була хата і хлів, у Мороза Г. Г. — хата, комора, клуня і хлів; у Мірошніченка Д. І. —

хата, клуня і хлів; у Пугача Г. А. — хата, клуня, комора, хлів; у Тригуба В. С. — хата, клуня, хлів і млин⁶². Звичайні типові будівлі у селян Інгулки Миколаївського району того ж округу, як видно з перепису 1924 р., — це хата, хлів, комора і льох⁶³. Селянське господарство у німецькому селі Богданівка на Донеччині у 1925 р., як правило, мало будинок, конюшню, корівник, комору, хлів, повітку, льох, кухню і колодязь⁶⁴. У 1928 р. на спеціальний запит НКЗС УРСР про звичайні типові будівлі на селянських садибах з Миколаївського округу відповідали: «Житловий будинок 9×3,5 сажні, повітка для реманенту 3×3,5 сажні, стайня 3×3,5 сажні з дерев'яною підлогою. Всі будівлі під одним дахом. Будинки, як правило, кам'яні, підлога дерев'яна, дах з очерету. До будинку прилягає корівник, розміром 3×3,5 сажні, літня кухня 5×3 сажні, підлога глиняна, кам'яний курятник 1×2,5 сажні без горища і долівки, критий очеретом, свинарник з каменю 2×1,5 сажні без горища з кам'яною підлогою»⁶⁵. Без сумніву, це опис замощного селянського обійстя, садиба типового середняка була значно скромніша. У селянина Івана Матвіїшова з села Іванківці Юринецького району Проскурівського округу родина складалася з п'яти душ. Це господарство мало 4 дес. землі, пару коней, корову, свиню, півтора десятка курей. За усіма показниками це було на Правобережжі типовим середняцьким господарством. Будівлі Іван Матвіїшов мав такі: хата, хлів, клуня, комора. Господарські споруди були дерев'яні під соломою. На садибі був льох і на вулиці, коло хвіртки, криниця, спільна з сусідами. Хата була глиняною, під соломою, з глиняною долівкою, складалася з двох приміщень: власне хати і хатинки, що слугувала кухнею⁶⁶. Мартиненко Г. М. з села Покровське Запорізької округи в 1923 р. мав родину з одинадцяти душ. У нього було 9,5 дес. землі, кінь, корова, десяток курей, необхідний реманент. У Степу це було господарство селянина-середняка. Його будівлі склалися з хати-мазанки під соломою, площею 30 кв. сажнів, хліва для худоби (9 кв. сажнів), клуні (25 кв. сажнів). Усі господарські будівлі глиняні, криті соломою⁶⁷. Карпусь М. П. з села Велика Михайлівка Покровського району Запорізького округу в 1923 р. на родину із шести душ мав 10,5 дес. землі, коня, 2 корови, 2 бички, свиню, 5 овець, 10 ку-

рей, необхідний реманент. Це був середняк. Його будівлі склалися з хати з лампачу під черепицею (18×9 аршин), хліва (9×6 аршин) і повітки (9×6 аршин) з лампачу під очеретом і льоху⁶⁸. Фабер В. Ф. з села Олексіївка Катеринославської округи мав 8 чоловік сім'ї, 15,5 дес. землі, 2 корови, 1 теличку, 1 свиню, 1 вівцю, домашню птицю. Його будівлі склалися з хати-мазанки під очеретом (3×12 аршин), хліва дерев'яного під очеретом (12×24 аршин), повітки дерев'яної під гонтою (9×18 аршин) і свинарника дерев'яного під гонтою (9×4,5 аршин)⁶⁹. В умовах Степу Фабер В. Ф. відносився до середняків. 25 січня 1929 р. за невплату сільгосподатку на хуторі Красний Яр Камінно-Бродського району Луганського округу описали господарство Абакіна Мусія. Будівлі в нього були такі: двокімнатний будинок, передня частина якого дерев'яна, а задня з лампачу; хлів кам'яний (15×6 аршин), повітка плетена (20×6 аршин), свинарник, конюшня, курник. Родина М. Абакіна складалася з дев'яти чоловік, користувалася 18 дес. землі, мала пару волів, бичка, теличку, корову, коня, свиню, 8 курей, 2 бички, косарку, букер, плуг, борону. Це було господарство заможного селянина, якого місцева влада віднесла до куркулів⁷⁰. Коновалов Петро з села Ільківка Алчевського району Луганського округу теж був зарахований у 1929 р. до куркулів і його господарство було описано. Сім'я цього селянина складалася із семи душ. Мешкали вони в кам'яному будинку під черепицею, розміром 10×12 аршин, мали кам'яну комору під черепицею (6×27 аршин), кам'яну конюшню під черепицею (6×12 аршин), хлів для худоби (6×12 аршин), критий соломою, і клуню під соломою (6×12 аршин)⁷¹.

Загальна вартість будівель в індивідуальному селянському секторі України складала в 1927 р. 1617,3 млн крб., в тому числі господарських споруд — 584,1 млн крб⁷². Пересічна вартість житлових і господарських будівель, включаючи у цю категорію і торгівельно-промислові споруди, у селянському господарстві України в перерахунку на один двір у 1925/26 господарському році складала за даними бюджетного дослідження 596,1 крб., зокрема 356,6 крб. коштувало житло і 239,5 крб. господарсько-промислові будівлі (табл. 46). По посівних групах прослідковувався динамічний ряд: чим заможніше господарство, тим цін-

ніші були у нього житлові і господарсько-промислові споруди. Так, лише в 30 крб. оцінювалися будівлі безпосівного господарства і в 1063,5 крб. будівлі господарства, яке засівало понад 15 дес. на двір. Отже, різниця між полярними групами була величезна: будівлі багатопосівного господарства оцінювалися в 35,5 разів дорожче, ніж у безпосівного. Так, звичайна селянська хата, розміром 15×8 аршин, із глиняних вальків або лампачу, під соломою, коштувала у Степу в середині 20-х років 200 крб⁷³. І якщо у безпосівній групі житло оцінювалося пересічно в 16,5 крб., то цілком зрозуміло, що то була за «хата».

Дані табл. 46 свідчать ще про одну закономірність: із збільшенням посіву в господарстві паралельно зростала питома вага господарських споруд у порівнянні з житловими. Так, у групі з посівом до 2 дес. на двір господарсько-промислові будівлі становили 28 % вартості всіх споруд; у посівній групі від 2,1 до 4 дес. на двір — 38,1 %; у господарств, що мали посіву від 4,1 до 6 дес. — 41,1 %; у групі з посівом від 6,1 до 9 дес. — 44,5 % і у господарств з посівом понад 15 дес. на двір — 46,4 %. Отже, чим більше посіву в господарстві, тим більші були витрати на господарське будівництво у порівнянні з житловим, що свідчило про розширене виробництво у цих господарствах.

У 1927 р. група господарств без засобів виробництва і з засобами до 200 крб. на двір, тобто бідняки, становила 23,8 % селянських господарств України, але їм належало всього 3,8 % вартості господарсько-промислових будівель (табл. 47). Отже, вони відчували гострий брак житла і господарських приміщень.

Групі господарств із засобами виробництва від 201 до 1600 крб. на двір, яка складала 72,2 % господарств, належало 79,3 % вартості господарських і торгівельно-промислових споруд селян (див. табл. 47). Це були середняки і їм належала лєвова частка будівель у доколгоспному селі.

Господарства, що мали засобів виробництва на двір на суму понад 1600 крб., складали 4 % дворів і володіли 16,9 % вартості господарських та торгівельно-промислових споруд селян (див. табл. 47).

Якщо вартість будівель у 1927 р. у пересічному бідняцькому господарстві складала 32,2 крб., то у середняцькому — 222,6 крб., а в дрібнокапіталістичному (багатому) — 865,7 крб., тобто в 26,9 разів більше

ніж у бідняцькому і в 3,9 рази більше ніж у середняцькому.

На 1 дес. сільськогосподарських угідь вартість господарських споруд зростала тим більше, чим більше засобів виробництва було у господарства. Так, група з засобами виробництва на суму понад 1600 крб. на двір у 7,2 рази краще була забезпечена господарськими будівлями, ніж група з засобами виробництва вартістю до 200 крб. на двір. Але у порівнянні з вартістю будівель у фермерському господарстві США, де в 1925 р. пересічно на 1 га землі припадало 61,03 крб.⁷⁴, індивідуальне селянське господарство України було значно гірше забезпечене (38,5 крб. на 1 га). Якщо прийняти рівень забезпечення господарськими будівлями американського фермера за оптимальну норму, то виявиться, що в Україні тільки група з вартістю засобів виробництва понад 1600 крб. на двір мала оптимальне забезпечення.

Селянське житло 20-х років в Україні будувалось в абсолютній більшості дерев'яно-глиняним. Так, у 1927 р. 52,1 % селянських хат у республіці були дерев'яними. При цьому на Поліссі таких хат було 99,7 %, на Правобережжі — 62,1 %, на Лівобережжі — 67,6 %, у Степу — 13,2 %. З глини (включаючи в цю рубрику хати із лампачу і мазанки) було збудовано 33 % селянських жител на Україні, зокрема у Степу — 44 %, на Правобережжі — 30,3 %, на Лівобережжі — 21,6 % і на Поліссі — 0,3 %. Цегляні будинки, включаючи в це число і муровані з каменю, склали лише 7,3 % селянських жител в Україні. Найбільший відсоток вони склали в Степу — 29 %, на Правобережжі — 4,7 %, на Лівобережжі — 0,1 %, на Поліссі вони у селян у 20-х роках не зустрічались⁷⁵.

Під соломою в 1927 р. нараховувалося 72,2 % селянських жител в Україні, а разом з оселями під очеретом — 80 %. Зокрема, на Правобережжі — 89,3 %, на Поліссі — 87,4 %, на Лівобережжі — 85,1 %, у Степу — 62,3 %. Криті залізом (бляхою) селянські оселі на Україні становили 6,2 %, під черепицею — 8,0 %, під шифером — 4,0 %, під дранкою (гонтою) — 1,0 %. Селянська хата в 20-х роках під черепицею, а надто під залізом, була такою рідкістю, що являлась символом заможності господарства⁷⁶.

У 1927 р. 95 % селянських хат в Україні не мали дерев'яної підлоги, а мали земляну або глиняну долівку, 86 % жител не мали підмурку (фундаменту), а тому половина житлових приміщень на селі були сирими, що негативно впливало на здоров'я мешканців.

Переважає більшість селянських хат мали малесенькі, підсліпуваті віконця, достатнє денне освітлення, з точки зору встановлених нормативів, мало лише 37 % жител. Селянські хати погано провітрювалися, у 75 % сільських жител вікна ніколи не відкривалися, не мали кватирок⁷⁷.

За даними обслідування Наркомздраву УРСР у 1924/25 господарському році 60,9 % сільських житлових приміщень мали тільки одну кімнату, 32,8 % — дві і тільки 6,3 % — три і більше кімнат. Пересічний розмір однокімнатної селянської хати становив 21—41 кв. м, пересічна площа двокімнатної селянської хати дорівнювала 65 кв. м, трикімнатної — 95,9 кв. м⁷⁸.

У 1925 р. 69 % жител селян освітлювалися каганцем або газовою лампою без скла⁷⁹.

Українські селянські хати мали видовжену форму. Це тому, що всі приміщення у них розташовувалися так: хата—сіни; хата—сіни-комора; хата—сіни—хата. Всього в Україні, за винятком деяких районів Полісся, хати селяни білили⁸⁰, що надавало їм чепурного, святкового вигляду.

Внутрішній облаштунок селянської оселі в 20-х роках був традиційний і досить скромний: піч, мисник, стіл на покутті, ікони, лави, піл або ліжко, скриня, колиска, полиці для зберігання продуктів і речей домашнього вжитку. Сіни використовувалися для зберігання зерна, різних господарських речей (цебер, корит, кошиків), у кутку стояли ціпи, сапки, лежали сокири тощо. У коморі селяни зберігали зерно, інші продукти, одяг на жердках або в скринях⁸¹.

Хворостяні, обмазані глиною, господарські приміщення у селянському господарстві становили від загалу: на Поліссі — 50 %, в Лісостепу — 28 %; глиняні приміщення для господарських потреб складали 8 % у Лісостепу, 37,5 % у Степу; дерев'яні — на 50 % на Поліссі, 60 % у Лісостепу, 31,2 % у Степу; кам'яні — 4 % у Лісостепу і 31,3 % у Степу⁸². Отже, на Поліссі господарські будівлі були зиключно дерев'яними або плетеними (хворостяними) і обмазаними глиною, в

Лісостепу, окрім того, зрідка зустрічалися глиняні (глинобитні) і кам'яні споруди, а в Степу переважали глиняні і на другому місці були кам'яні і дерев'яні. На Поліссі всі селянські господарські будівлі були в середині 20-х років під соломою, у Лісостепу під соломою і очеретом було 76,9 % господарських будівель, у Степу — 80 %. Під черепицею та залізом на Поліссі не було жодної господарської селянської будівлі, на Лівобережжі таких споруд було 23,1 %, у Степу — 20 %⁸³. Теплих приміщень для худоби було на Поліссі лише 20 %, у Лісостепу — 41,5 %, у Степу — 63,8 %; 90 % приміщень для худоби на Поліссі, 85,4 % у Лісостепу і 76,6 % у Степу були темними хлівами, без горищ. Отже, господарські приміщення, особливо для худоби, були на Поліссі найгіршими. Звичайно це були необмазані, холодні і темні сараї. Дещо краще було становище з приміщеннями для худоби в Лісостепу і в Степу. Там у середині 20-х років частіше зустрічалися утеплені будівлі з горищами, інколи тут вже передбачався витік сечі, зроблена підлога тощо. Але такі приміщення зустрічалися тільки в заможних, здебільше німецьких селян.

Отже, селянські житлові і господарські будівлі в 20-х роках залишалися переважно такими ж традиційно дерев'яно-глиняними, як і в попередні часи. Вогнестійке будівництво з цегли, під залізом або черепицею і шифером поширювалося дуже повільно і мало більше розповсюдження в заможних господарів у Степу. Наявних капіталовкладень у будівництво було недостатньо, а з середини 20-х років загострився дефіцит будівельних матеріалів (залізо, цегла, дерево) у зв'язку з початком індустріалізації країни. Селяни мали дуже скромні житлові умови: переважна більшість селянських родин мешкала в однокімнатних житлах, інколи в двокімнатних і, як виняток, у трикімнатних. Умеблювання селянських осель було теж досить скромне і не виходило за межі традиційних найнеобхідніших предметів.

* * *

У 1927 р. в індивідуальному селянському господарстві України було зосереджено 97,8 % основних фондів сільського господарства України⁸⁴. Отже, від стану забезпечення одноосібних селянських господарств основними фондами залежав стан сільського господарства республіки.

Основні фонди індивідуального селянського господарства за станом на 1 жовтня 1927 р. оцінювалися в 2814,6 млн золотих крб⁸⁵. Зокрема, вартість будівель становила 1617,3 млн крб., або 57,5 % від загалу. Вартість худоби складала 794,2 млн крб., або 28,2 %; вартість птиці і бджіл — 30,4 млн крб., або 1,1 %; вартість реманенту — 372,7 млн крб., або 13,2 %⁸⁶.

Отже, будівлі за вартістю стояли на першому місці серед основних фондів; худоба, включаючи птицю і бджоли, — на другому; реманент — на третьому. Такий розклад основних фондів вказує на їх незадовільну структуру. Це видно також, якщо розглянути питому вагу вартості засобів виробництва за їх видами по соціально-класовим групам селян. Ці дані свідчать, що питома вага вартості реманенту зростала у напрямку від бідняцьких господарств до заможних, а питома вага вартості будівель, навпаки, зменшувалася. Так, у 1927 р. у групі з засобами виробництва вартістю до 100 крб. на двір реманент складав 6,7 % вартості, а вартість господарських та торгівельно-промислових будівель — 40,9 %. В той же час у групі з засобами виробництва вартістю від 801 до 1600 крб. на двір реманент складав 17,3 % вартості, а будівлі — 37,6 % від основних фондів⁸⁷. Отже, в заможних, багатопосівних і багатоземельних господарствах спостерігалася краща структура основних фондів і засобів виробництва, що зумовлювало їх раціональніше використання.

Робоча худоба була майже єдиною тягловою силою в індивідуальному селянському господарстві. Але при її використанні виникали серйозні протиріччя: з одного боку, майже $\frac{2}{3}$ робочого часу коня або вола в дрібному господарстві не використовувалося, а з другого — понад третини селян у 1929 р. залишалися без худоби, відчували гостру потребу в тягловій силі. Лише третина селян мала змогу виконувати необхідні у сільському господарстві роботи власною робочою худобою. Решта змушена була або спрягатися, або наймати робочу худобу, або використовувати як тяглову силу корів. Робоча худоба, споживаючи до третини наявних кормів, виступала конкурентом продуктивній худобі; загострювалось і кормове питання, що вело до кризи тваринництва. Отже, робоча худоба була вузьким місцем у селянському господарстві 20-х років.

Складне становище склалося із забезпеченням селян реманентом. Понад третини селянських господарств наприкінці 20-х років власного реманенту не мали, що дуже негативно впливало на сільське господарство. Більш-менш складний реманент використовувався у дрібних господарствах неефективно, його собівартість тяжкою ношею тисла на селянське господарство, реманент не окуповував себе. В 20-х роках селяни України абсолютну більшість сільськогосподарських робіт виконували вручну. Отже, реманент теж був вузьким місцем у селянському господарстві.

Забезпечити господарство тягловою силою і реманентом більшість селян могли тільки на шляхах кооперації, передусім через машинно-тракторні товариства і земельні громади. На жаль, цей варіант розвитку не був реалізований.

Ситуація із забезпеченням житловими і господарськими будівлями селянського господарства була дещо кращою, ніж з робочою худобою і реманентом. Але і в цій царині кожне двадцятье господарство не мало власного житла, а кожне сьоме не

мало господарського приміщення. Якість селянських будівель залишалася невисокою, вогнестійке будівництво на селі розповсюджувалося дуже повільно. Для придбання цегли, черепиці, заліза у селян не було достатніх матеріальних засобів, та і виробництво цих будівельних матеріалів було недостатнім.

У цілому, матеріально-технічна база селянського господарства в 20-х роках була відсталою і погребувала докорінної реконструкції.

РОЗДІЛ 5

ЗЕМЛЕРОБСТВО І ТВАРИННИЦТВО У СЕЛЯНСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

5.1. Система землеробства і агрокультура селянського поля

Системи землеробства — це комплекс організаційно-господарських агротехнічних заходів, націлених на забезпечення родючості і ґрунту з метою отримання з одиниці площі максимальної кількості сільськогосподарської продукції. Цей комплекс включає агротехнічну організацію території і систему сівозмін, методи обробітку і угноєння ґрунту, прийоми боротьби з бур'янами тощо. Агрокультура — це система прийомів і заходів, спрямованих на підвищення культури землеробства, піднесення врожайності сільськогосподарських культур. Отже, система землеробства і агрокультура селянського поля тісно пов'язані одне з одним. Система землеробства не може існувати без комплексу певних агротехнічних прийомів, агрокультури не буде без певної системи землеробства.

Системи землеробства змінювалися залежно від розвитку продуктивних сил, проте в науковій літературі немає їх єдиної класифікації. Це питання намагалися розв'язати визначні аграрники — О. В. Советов, А. П. Людоговський, О. І. Скворцов, О. Ф. Фортунатов, Д. М. Прянішников та інші¹. Так, О. В. Советов, який перший в Росії намагався дати відповідь на це запитання, виділяв системи, що безпосередньо не зв'язані з тваринництвом — підсічна і перелогова, і системи, що зв'язані з тваринництвом — парова і плодозмінна². Сучасні дослідники виділяють примітивні (перелогова і підсічна), екстенсивні (трипільна, травопільна і зернотрав'яна) і інтенсивні (пло-

дозмінна, паро-просапна, зерно-просапна і просапна) системи землеробства³. Існують і інші класифікації⁴.

Системи землеробства відрізняються одна від одної інтенсивністю використання земельних угідь, що проявляється в таких зовнішніх організаційних ознаках господарства, як характер використання ріллі (пар, толока, переліг, посіви), розподіл посівної площі між різними культурами (озимі та ярі зернові, просапні, сіяні трави тощо). Але на практиці організаційні ознаки господарства переплітаються в різних комбінаціях і виділити в чистому вигляді ту або іншу систему землеробства нелегко. Ця обставина і викликала розбіжності в системах класифікацій. Візьмемо, наприклад, таке поширене в Україні в доколгоспний період явище, як рябопілля. Суть його полягала в тому, що селянин рік у рік сів на одних і тих же площах зернові, сів без певної сівозміни, без парового клину, по стерні. Серед дослідників нема єдиної думки, як виникло рябопілля і до якої системи землеробства віднести цей спосіб використання ріллі. Одні вважали, що рябопілля виникло з трипілля шляхом поступового скорочення парового клину, інші дотримувалися точки зору, що рябопілля — це нащадок перелогової системи⁵. На нашу думку, джерела появи рябопілля різні. На Поліссі воно виникло поступово з підсічної системи, у Лісостепу — внаслідок зменшення питомої ваги пару при трипіллі. Оскільки пар в селянському господарстві при трипіллі відігравав роль пасовиська для худоби (толоки), то селяни називали цей процес скорочення площі пару «ламанням толоки». Ламання толоки було в повному розпалі в 20-х роках. У Степу рябопілля виникло в ході розорювання перелогів. Цей процес теж не завершився, і в 20-х роках його ще спостерігали в багатоземельних південно-східних округах України. Таким чином, рябопілля походить від різних систем землеробства, а тому його потрібно виділити в окрему систему. В тих районах Степу, де ще були у великій кількості перелоги, а процес переходу до рябопілля не завершився, потрібно виділити перехідну від перелогової до рябопільної систему. Одночасно і при трипіллі, і при рябопіллі в селянському господарстві з'явилися просапні культури і сіяні трави, що витісняли і толоку, і зернові, реформуючи старі системи в напрямку поліпшеної просапної або траво-

пільної систем землеробства. Тому пропонуємо для аналізу еволюції систем землеробства в індивідуальному селянському господарстві України в доколгоспний період таку класифікацію: перехідна від перелогової до рябопільної система; рябопільна система; парова трипільна система; поліпшена просапна система; поліпшена травопільна система.

Перехідна від перелогової до рябопільної система землеробства характерна тим, що при ній не менше 10—15 % ріллі під багатолітніми перелогами, які або косили, або використовували як толоку. Решту ріллі щороку орали і засівали, як правило, зерновими культурами, до повного виснаження землі. Потім ділянку закидали, вона поступово заростала травною, а натомість розорювали переліг.

При рябопільній всю землю засівали без певного чергування культур. Але в такому чистому вигляді рябопільля майже не зустрічалося. Щоб підтримувати родючість ґрунту і мати пасовисько для худоби, селяни все ж залишали до 15 % ріллі під толокою.

При паровій трипільній системі всю землю розорювали щороку, але частину залишали під паром (толокою), а решту засівали. Класичне трипільля вимагало, щоб під паром знаходилося не менше третини ріллі. Але на практиці класичне трипільля зустрічалося рідко. Як правило, селяни мали під паром від 15 до 30 % ріллі. Там, де пару було менше 15 %, трипільля перетворювалося на рябопільля.

Ознака поліпшеної просапної або травопільної системи — це наявність обов'язкового просапного або трав'яного клину в сівозміні, що займав не менше 25 % ріллі.

Користуючись наведеними ознаками, прослідкуємо еволюцію систем землеробства в селянському господарстві України в доколгоспний період. Залежно від ознак, за якими можна було встановити наявність певної системи землеробства, Наркомзем УРСР розмежував територію республіки на сім сільськогосподарських районів⁶. Але на Волинському Поліссі (Коростенський округ) нами був виявлений район рябопільля, не зафіксований спеціалістами Наркомзему, тому довелось I район, за класифікацією Наркомзема, поділити на два підрайони — Ia і Ib, щоб зберегти ту нумерацію районів, котра набула поширення в джерелах і спеціальній літературі, і не викликати не-

порозумінь. Таким чином, у 20-х роках в Україні були такі сільськогосподарські райони:

- I а — Поліський правобережний паровий;
- I б — Поліський правобережний рябопільний;
- II — Поліський лівобережний паровий;
- III — Лісостеповий правобережний паровий;
- IV — Лісостеповий лівобережний паровий;
- V — Лісостеповий лівобережний рябопільний;
- VI — Степовий рябопільний;
- VII — Степовий перехідний від перелогового до рябопільного.

Напередодні Жовтневої революції парова система у вигляді трипілля була розповсюджена у Волинській, Київській, Подільській, Чернігівській, Полтавській і Харківській губерніях і охоплювала, за нашими підрахунками, 34 % селянських земель в Україні (райони I а, II, III, IV). Рябопільна система охоплювала 40,3 % площ і була панівною на півночі Волині (район I б), у центральних і південних повітах Полтавщини і суміжних повітах Харківщини (V район), а також в північних і західних повітах Херсонщини і Катеринославщини (VI район). У південно-східних повітах Харківщини, на сході Катеринославщини і в Північній Таврії спостерігався перехід від перелогової системи землеробства до рябопілля (VII район). Ця система була розповсюджена на 25,7 % селянських площ⁷. Попит на цукровий буряк, інші просапні культури, продукти тваринництва, з одного боку, селянське малоземелля — з іншого змушували селян ламати толоку, заводити просапні культури, сіяні трави. Так в недрах трипілля і рябопілля зароджувалися поліпшені системи землеробства, поки у вигляді елементів, а не панівної системи. Найбільший прогрес у цій справі спостерігався в III Лісостеповому правобережному районі, де просапні займали 12,7 % селянських посівів. Тут були розміщені у великій кількості цукрові заводи, і селяни, маючи постійний і стабільний збут, сіяли цукровий буряк. Але питома вага просапних культур ще була невелика, що не дозволило оформити в сівозміні четвертий просапний клин. Сіяні трави теж займали скромне місце в посівах і ні в одному з районів не переважали 5 % посівних площ, що означало зародковий стан травосіяння в селянському господарстві.

За 1916—1922 рр. в системах землеробства в Україні сталися негативні зміни. В 1921—1922 рр. райони, де переважало трипільля, охоплювали 42 % селянських площ, проти 34 % в 1916 р., рябопільні райони — 35,7 % проти 40,3 % в 1916 році⁸. Причина цього явища полягала в загальному занепаді сільськогосподарства за роки громадянської війни і воєнного комунізму. В тих районах, де в дореволюційний час селяни скорочували площу толоки і поширювали посіви, в 1917—1921 рр. спостерігався зворотний процес, що і привело до поширення трипільля за рахунок рябопільля. Порівняння даних табл. 48 і 49 показує, що в Поліському рябопільному районі (І б) питома вага просапного клину дещо збільшилася за рахунок збільшення площі під картоплею. Це і не дивно, оскільки тут, на півночі Волинського Полісся, селяни в дореволюційний час завжди прикупували хліб в інших районах, бо власного хліба не вистачало і до Різдва. А оскільки в умовах громадянської війни та воєнного комунізму вони не могли вільно купити хліб, то змушені були збільшити площі під іншою продовольчою культурою — картоплею, яка добре родила на піскуватих ґрунтах Полісся. В ІІ Лісостеповому правобережному районі, навпаки, питома вага під просапними за 1917—1921 рр. зменшилася. І це явище не випадкове, оскільки занепадала цукрова промисловість і селяни різко скоротили площу під головною просапною культурою в цьому районі — цукровим буряком. У ІV—VІІ районах за 1917—1921 рр. площа під просапними збільшилася, особливо в Степу. Але це явище теж ніяк не свідчить про зрушення в сторону поліпшених систем землеробства. Селяни весною 1921 р. збільшили посіви посухостійких культур — соняшника і кукурудзи в зв'язку із засухою. Структура ріллі теж свідчить, що райони І а, ІІ, ІІІ, ІV залишалися трипільними. У цих районах пар і толока становили від 23,3 до 31 % ріллі, що є однією з характерних ознак трипільля. Окрім того, озимі посіви займали майже половину посівної площі, як це завжди буває при трипільлі (іншу половину займали ярі посіви). Райони І б, V, VІ залишалися типово рябопільними. Пару і толоки там було лише 8,8—14,2 % ріллі, а зернові становили 83,6—93,9 % площі посівів, що характерно для рябопільля. Район VІІ залишався перехідним від перелогового до рябопільного,

на що вказує підвищений відсоток перелогу у порівнянні з іншими районами. Частина перелогів цього району селяни не косили, а використовували як толоки, тому при обстеженні 1922 р. їх зарахували до розряду «пар і толока». Отже, за 1916—1922 рр. екстенсивні системи землеробства розширили свої площі, прогресивні тенденції, що спостерігалися в дореволюційний час у селянському землеробстві були загальмовані (див. табл. 48, 49).

У роки непу відновилися прогресивні тенденції в землеробстві — екстенсивні системи почали витіснятися інтенсивними. Площа, зайнята трипільям, скорочувалася. Якщо в 1921—1922 рр. вона складала 42 % сільськогосподарських площ республіки, то в 1926 р. — 38,4 %. За ці роки збільшилася площа під просапними культурами: на Поліссі, в першу чергу, під картоплею, в Лісостепу — під цукровим буряком, у Степу — під соняшником і кукурудзою. Особливо великий лан під просапними культурами був у III Лісостеповому правобережному районі. Там просапні займали в 1926 р. 17,8 % площ, проти 12 % у 1921 р. і 12,7 % у 1916 році⁹. Таким чином, трипільля поступово замінювалося поліпшеною просапною системою землеробства. Помітно, що в районах, де був стабільний збут просапних культур, цей процес розвивався швидше. Селяни не тільки досягли дореволюційного рівня, але й до кінця 20-х років перевершили його (див. табл. 48 і 50). Так, дані за 1929 р. свідчать, що площа під просапними культурами становила: в районах I а, I б, II (Полісся) 12,2—12,8 % посівів проти 6,8—8,7 % у 1916 р.; у IV—V районах (Лівобережжя) 10,5—16,9 % проти 5,1—7,3 % у 1916 р.; у III Лісостеповому правобережному районі 18,2 % проти 12,7 % у 1916 р.; у VI—VII районах (Степ) 19,6—27,3 % проти 9,6—11,1 % у 1916 р. Питома вага сіяних трав теж помітно збільшилася: в I—II районах з 0,1—2,2 % у 1916 р. до 2,6—9,7 % у 1929 р.; у IV—V районах з 2,9—4,2 % у 1916 р. до 4,0—5,7 % у 1929 р.; у III районі з 2,0 % у 1916 р. до 6,3 % у 1929 році. У VI районі частка просапних культур становила в 1929 р. 27,3 % посівних площ, що свідчило про фактичний перехід селянського господарства цього району від екстенсивного рябопільля до поліпшеної системи землеробства. Селянські господарства III району, де питома вага просапних культур та сіяних

трав становила в 1929 р. 24,5 %, і IV району, де відповідні показники в тому ж році становили 20,9 %, були напередодні переходу до поліпшених систем землеробства. В 20-х роках помітно розмивалося трипілля: частка незайнятого пару і однолітньої толоки серед ріллі в 1929 р. ні в одному з районів трипілля не становила третину, як це має бути при класичному трипіллі. Найбільшу частку пар і однолітня толока становили в II районі — 24,6 %. Вже в IV районі пару та толоки було тільки 19 % ріллі, в III районі — 16,7 % і в районі Iа — 16,6 %. Отже, парова трипільна система на Україні в 20-х роках зазнала значної ерозії, за її рахунок, а також за рахунок рябопілля набувала поширення поліпшена просапна система, що охоплювала, за нашими підрахунками, в 1929 р. 37 % сільськогосподарських площ України (трипільна 38,4 %, рябопільна — 11,5 %).

Скорочення площ під традиційними системами і перехід до поліпшених систем землеробства передбачало впровадження правильних багатопільних сівозмін — необхідного кроку на шляху до інтенсифікації рільництва. Восени 1927 р. Наркомзем зібрав відомості про сівозміни землевпорядкованих громад в Україні. Виявилось, що 42 % з них впровадили чотирипілля, 38,9 % шестипілля, решта — інші сівозміни¹⁰. Чотирипілля переважало на Поліссі і Лівобережжі. Воно, як правило, мало такий вигляд: ярина, озимина, просапний лан, ярина. Характерна ознака такої сівозміни — відсутність чорного або чистого пару, роль якого виконував просапний лан. Слабим місцем сівозміни була недостатність кормової площі для селянської худоби, адже при трипіллі пар виконував у селянському господарстві роль толоки (пасовище). Ця обставина гальмувала поширення чотирипілля. Потрібно було в просапному лані розширювати посіви кормових рослин, або вводити зайняті пари, переводити худобу на стійлове утримання, тобто здійснити докорінний переверот в організації селянського господарства. Цілком зрозуміло, що на таку реорганізацію потрібні значні кошти і час. У 20-х роках індивідуальне селянське господарство зробило тільки перші кроки на цьому шляху.

У Степу на перше місце серед багатопільних сівозмін у землевпорядкованих господарствах висунулось шестипілля. При цьому поля чергувалися так: пар,

озимина, ярина, просапний лан, озимина, ярина. З характерних ознак цієї сівозміни необхідно назвати невелику площу просапних, переважання зернових, обов'язкова наявність чистого пару.

Перехід до багатопільних сівозмін легше здійснювати при дільничих формах землекористування (хутори і відруби) та в невеликих громадах, ніж при общинній та подвірно-черезсмужній формах і в великих селах¹¹. Так, у 1923 р. 50 % хуторян і відрубників у I і II районах, 72,7 % у III і IV районах, 100 % в V районі і 47,1 % у VI і VII районах мали поліпшені сівозміни. Аналогічні показники у селян-общинників і подвірно-черезсмужників склали відповідно 9,8; 20,7; 23,8; 30,1 %¹².

Багатопільна система значно частіше зустрічалася в заможних багатопосівних господарствах, ніж у малопосівних і незаможних. Так, у 1923 р. у III—IV районах всі господарства з посівом понад 9,1 дес. мали багатопільні сівозміни, а ті, хто сів до 2 дес., тільки 3,8 %¹³. Тому в 20-х роках агрономічна і землевпорядна наукова громадськість билась над тим, як же впровадити багатопільні сівозміни в господарствах усіх селян. В умовах радянської дійсності, коли ставилися завдання спрямувати не лише господарську ініціативу селян на шлях всебічного розвитку агротехніки, але й господарські зусилля селян у бік соціалізму, добитися господарського піднесення не лише багатопосівних, але й усіх селянських господарств можна шляхом впровадження при землевлаштуванні громадських сівозмін. При цьому землю поділяли на кілька ланів. Кожний господар отримував ділянку в кожному лані сівозміни. За постановою земгромади встановлювався один або два охоронні лани. Ці лани поліпшували стан рільництва в громаді. На них чистий, чорний або зайнятий пар та просапні культури відновлювали родючість ґрунту, знищувалися бур'яни. Жоден господар не мав права порушити встановлений порядок. Лише поза охоронним ланом кожен міг сіяти, що йому завгодно. Таким чином громадська сівозміна забезпечувала і прогрес в системах землеробства, і господарську самостійність окремих господарств, і можливість для бажаних перейти до колективної форми землекористування.

Як поліпшені сівозміни впливали на господарювання окремих селян, видно з таких типових при-

кладів. Селянин Поляков із Слов'янського району Артемівського округу мав 7 дес. орної землі — середнє за площею господарство в окрузі. У 1924 р. сільське господарство Артемівщини постраждало від посухи. Але Поляков отримав по 50 пудів озимої пшениці там, де інші селяни і на насіння не зібрали. Секрет успіху Полякова полягав у дотриманні багатопільної сівозміни. Перше поле у нього було під раннім паром, на яке він вивіз восени 1923 р. гній з розрахунку 2 400 пудів на десятину. На другому полі після пару і угноєння господар посіяв озиму пшеницю. Третє поле було зайняте просапними культурами — кормовим буряком, картоплею, гарбузами і кавунами. Четверте поле було засіяне ярою пшеницею. П'яте поле — кукурудза і просо. Шосте поле — ячмінь і овес. Сьоме поле — вивідний клин під люцерною. Під цією травою поле в Полякова знаходилося кілька років, потім воно вводилося у сівозміну, а під люцерну відводив іншу ділянку, і так за сім років сівозміна прокручувалася. Господар пильно і ретельно доглядав поле, лушив щороку стерню, обов'язково орав на зяб, сів тільки відсортоване на трієрі і протравлене зерно. Весною боронував озимину звичайною бороною, а люцерну — дисковою. Наслідком цієї цілеспрямованої праці були стабільні врожаї, протистояння посухам¹⁴. Селянин Констянтин Діхтяр з містечка Решетилівка Полтавського округу мав 6 дес. орної землі, що було середньою нормою для Решетилівського району. Він запровадив шестипільну сівозміну: озимина, пар, просапні (баштан, цукровий буряк, кормовий буряк, кукурудза, картопля), ярина, зайнятий пар, багаторічні трави. У 1923 р. К. Діхтяр зібрав 8 т зерна, виплатив 0,8 т продподатку. Рештою цілком задовольнив всі свої потреби. Кореспонденту Костянтин Діхтяр заявив: «Жити від землі можна, треба тільки вміти нею користуватися»¹⁵. Селянин Л. М. Тищенко з села Маргаритівка Барвінківського району Ізюмського округу на 7 їдців мав 12,5 дес. землі, необхідний реманент і худобу. У Маргаритівці це було типове середняцьке господарство. Пересічна прибутковість господарства до введення сівозміни складала у порівняльних цінах 359,9 крб. на рік. Після введення п'ятипільної сівозміни прибутковість господарства Л. М. Тищенка зросла до 2125,5 крб., тобто в 5,9 разів, за ра-

хунок підвищення врожайності і збільшення валових зборів продукції¹⁶.

У тісному зв'язку з сівозмінами знаходилося розповсюдження різного типу парів. Пар — це необхідний агротехнічний захід для підвищення врожаю. Основні зернові культури в селянському господарстві України — озимі жито і пшениця — сіялись після парів. У 20-х роках у селянському господарстві України зустрічалися такі види парів: толочний, чорний, чистий (весняний) і зайнятий. Чорний, чистий і зайнятий пари називали ще ранніми парами, а толочний — пізнім паром.

Толочний пар — це поле, яке селяни з весни і до середини літа використовували як толоку, тобто вигін для худоби, а потім орали і засівали озимими хлібами. Тому і називали його толочним. Хиби і вади від такого «пару» були дуже великі. Селяни про це добре знали, але не маючи де пасти худобу, змушені були використовувати пар як толоку. Як казали самі селяни, «щоб прогородувати худобу до стерні»¹⁷. Після жнив селяни переганяли худобу з толоки на стерню, а толоку орали. Але одночасне використання поля як пару і пасовиська — безглуздя з точки зору раціонального господарювання. Адже пар — це поле, яке призначалося для накопичення вологи та поживних речовин і відновлення родючості ґрунту. Щоб цього досягнути, поле потрібно було лущити, орати на зяб або весною, боронувати, знищувати бур'яни, тримати пар чорним, чистим від бур'янів. А використання поля як толоки не давало можливості здійснити ці агротехнічні заходи. Крім того, толока не забезпечувала і худобу необхідною кількістю кормів. Агрономи підраховували, що на толоці селянська худоба споживала 30—40 пудів бур'яну з десятини, а якщо засівати толоку кормовою травою, то це давало селянам 150—200 пудів сіна¹⁸. Отже, толока заводила селянське господарство в глухий кут. Мало того, шукаючи спосіб збільшення продуктивності господарства, селяни поступово відмовлялися від толочного пару і засівали площу зерновими культурами, сіяли озимину по стерні. Від безперервної сівки зернових врожаї різко зменшувалися, господарство занепадало. Вивести його на шлях прогресивного розвитку можна було лише змінивши прийоми агротехніки, завівши ранні пари.

Чорний пар вважався у Степу основним фактором підвищення врожайності озимих культур. Він же був найефективнішим способом боротьби з посухою. Його обробіток проводили з осінньої оранки слідом за збиранням врожаю попередньої культури. Весною і влітку чорний пар відповідно обробляли з метою знищення бур'янів і збереження вологи у ґрунті. Але оскільки восени селяни не завжди встигали провести оранку, то орали пар і весною, як правило в квітні. Це був чистий весняний пар. Після оранки селяни придавлювали ґрунт котком для кращого збереження вологи. Потім парове поле обробляли культиватором для знищення бур'янів. По всій Україні, окрім піщаних ґрунтів Полісся, рання оранка на пар була потужним способом збільшення врожаю озимини. Особливо велике значення такий обробіток ґрунту мав у посушливі роки, що повторювалося в Степу кожний третій або п'ятий рік. На толоці або на стерні в такі роки врожай часто-густо повністю пропадав, а на чорному та чистому парі — ні. Так, у 1921 р. у Гуляй-Пільському повіті Запорізької губернії з однієї десятини озимої пшениці на чорному парі зібрали 25 пудів, а після толоки нічого¹⁹.

Але в малоземельних районах України селяни не могли дозволити собі розкіш залишати щороку частину ріллі під чорним або чистим паром. У цих умовах агрономічна наука запропонувала селянам вихід — завести зайняті пари, тобто засівати паровий клин кормовими рослинами — вікою з вівсом, люцерною, еспарцетом, конюшиною, люпином тощо. Врожай озимих хлібів на зайнятих парах був менший, ніж на чорному або чистому парі, але він був вищим, ніж на толоці²⁰. На Поліссі чорні і чисті пари на піскуватих ґрунтах не застосовувалися, оскільки від них було мало користі. Але на зайнятому парі, особливо після люпину, конюшини або еспарцету, і при відповідному угноєнні врожай озимого жита тут був вдвічі вищий, ніж після толоки²¹.

Чорний і чистий пари у селянському господарстві в 20-х роках поступово, але неухильно витісняли толочний пар (табл. 51). Але потрібно зазначити, що цей процес відбувався нерівномірно. Наприклад, в IV Лівобережному паровому районі площа чорного і чистого парів зменшилася з 3,9 до 1,7 %, у VII Степовому перехідному від перелогового до рябопільного

районі статистика теж свідчить, що питома вага чорного і чистого парів зменшилася з 4,6 до 3,0 %. Але в цілому в більшості сільськогосподарських районів, площа під ранніми парами зростала. «Майже в усіх округах зафіксований ранній (квітнений) пар, що раніше майже не спостерігалось... Помічена заміна частини толочного пару зайнятим», — сповіщалося у звіті Волинського губземвідділу за 1923 рік²². У 1926 р. 18,3 % посівів озимого жита і 31 % посівів озимої пшениці селянські господарства розмістили після чорного, чистого або зайнятого пару²³. «До революції ранні пари в селянському господарстві траплялися рідко, а тепер площа ранніх парів щороку збільшується на 250—300 тис. дес.», — писав у 1927 р. один із керівників Наркомзему УРСР М. М. Вольф²⁴. Наприкінці 20-х років селяни України мали приблизно 900 тис. дес. ранніх парів²⁵.

Однак можливості ввести ранні пари були неодинакові для господарств різних посівних груп (табл. 52). Багатопосівні, заможні господарства, що були краще забезпечені робочою худобою і провели землекультуру своїх земель, частіше застосовували пар, ніж незаможні, малопосівні двори. Останні ж змушені були частіше дотримуватися пізнього, або толочного пару. «Брак тягла — велике гальмо для введення в Степу парового клину», — зазначалося в матеріалах до звіту уряду УРСР за 1925/26 рік²⁶. «Без робочої худоби пар не доглядається... Пар не по силі бідняку і навіть середняку», — занотовано в звіті про стан сільського господарства в Одеському окрузі за 1926 рік²⁷. «Чорний пар зовсім не під силу слабкому, невеличкому господарству... Де вже слабенькому господарю з парою поганеньких конячок, про безкінного і говорити нічого, думати про те, щоб 5—6 разів на рік обробити як треба ту десятину або дві пару», — писали в липні 1924 р. з Миколаївського округу²⁸. Вихід для цих господарств міг бути лише за умов кооперативного використання тягової сили в машинно-тракторних товариствах або в земгромадах при наявності багатопільної громадської сівозміни.

Окрім чистих парів у 20-х роках поступово поширювалися зайняті пари (табл. 53). «Зайняті пари поширюються з року в рік все більше. Населення надає їм більше переваги», — читаємо у звіті про агрономічну роботу в Ново-Архангельському районі Першотрав-

невої округи за 1927/28 господарський рік²⁹. Але швидкому поширенню зайнятих парів заважала общинна форма землекористування і громадський випас на толоці (система відкритих полів), неземлевлаштованість і часті переділи землі, брак насіння кормових та просапних культур³⁰. Лише поширення громадських сівозмін дозволяло вводити зайняті пари всім селянським господарствам. «На сьогоднішній день ми маємо земельні громади, господарства яких сіють еспарцет на зайнятих парах по постанові загальних зборів. Тут можна назвати громади хутора Степок Краснопільського району, села Володимирівки Юнаківського району, хутора Графський Річанського району», — сповіщали в 1927 р. з Сумського округу³¹. Разом з тим, як свідчать дані табл. 50, травосіяння відіграло наприкінці 20-х років ще незначну роль у селянському господарстві України. Думається, що дрібні розміри землекористування не дозволяли селянам відводити під трави значні площі, оскільки продовольчі культури висувалися у дрібному господарстві на перше місце, тиснучи на структури селянських посівів.

Витіснення старих прийомів агротехніки, в цілому, відбувалося повільно. Посів озимих хлібів у селянському господарстві в 20-х роках, здебільше, відбувався після толоки і по стерні. Так, у 1927 р. 38 % озимої пшениці в Україні селяни сіяли по стерні, а у Степу ще більше — $\frac{2}{3}$ жита і $\frac{2}{5}$ пшениці³². Тому стимулювання зросту чистих парів у Степу, ранньої оранки зайнятих парів у Лісостепу і на Поліссі залишалося серед актуальних проблем селянського господарства республіки.

Необхідним агротехнічним заходом для підвищення продуктивності рільництва було луцення стерні та оранка на зяб. «Залущити в липні, а потім зорати в жовтні, то і буде врожай», — писали в 20-х роках³³. Агромережа Наркомзему УРСР свідчить, що луцення стерні в республіці в середині 20-х років застосовували приблизно 20 % селянських господарств, з коливанням по сільськогосподарським районам від 9,2 % до 29,1 % (табл. 54). Але луцення стерні в селянських господарствах у 20-х роках гальмувалося кількома причинами. У районах трипілья, особливо при общинній формі землекористування, стерня використовувалася селянами на протязі другої половини лі-

та і на початку осені як випас, а тому її не лущили. Іншою причиною, що теж заважала лущенню стерні, була гостра недостача реманенту і тяглової сили. У звіті за 1926/27 рр. про агрономічну роботу в Кам'янець-Подільському окрузі зазначалося: «Стерню лущать лише для посіву озимини, і досягти збільшення залущеної площі неможливо при відсутності у 49,6 % господарств мертвого реманенту та у 60 % робочої худоби»³⁴.

Оранку на зяб застосовували в 1924 р. 52,6 % селянських господарств України, в 1925 р. — 56 %, у 1926 р. — 71,5 % (табл. 55). Цей показник був вищий, ніж у випадку з лущенням стерні. Причина та, що селяни орали на зяб здебільше у жовтні, або і пізніше, коли відпадала потреба у громадському випасі на стерні. Але поширенню оранки на зяб заважав брак реманенту і робочої худоби та часті земельні переділи при обшинній формі землекористування. Для підвищення врожаю у селянському господарстві України, особливо на Поліссі і в Лісостепу, величезне значення мало застосування добрив. В умовах Лісостепу, за даними сільськогосподарських дослідних установ, добрива мали значно більший вплив на врожайність, ніж ранні пари³⁵. На піщаних ґрунтах Полісся взагалі без угноєння на врожаї годі було сподіватися. Тому, як зазначалося в одному із звітів Волинського губземуправління, поліщуки тримали худобу «на $\frac{3}{4}$ заради гною»³⁶. В 1923 р. найбільший відсоток угноєної площі в селянських господарствах України був на Поліссі (райони I а, I б). Помітне значення угноєння мало на Правобережжі (III район) і в північних округах Лівобережжя (IV район). А ось у Степу угноєння або зовсім не застосовували (VII район), або застосовували в незначній кількості (VI район) (табл. 56). Про поширення угноєння під окремими культурами дає уяву табл. 57. На першому місці за цим показником у 1927 р. стояло Правобережжя (9,5 %), на другому — Полісся (8,9 %), на третьому — Лівобережжя (4,3 %). У Степу в 1927 р., як і в 1923 р., угноєння в селянських господарствах застосовувалося дуже рідко. У типовому звіті з степового Близнюківського району Дніпропетровського округу за 1927/28 господарський рік зазначено: «Угноєння у районі не вживається... Вноситься дуже рідко, винятково під городину»³⁷.

Причини, які перешкоджали запровадженню угноєння на селянських землях у 20-х роках, були різноманітними. На Поліссі та Лівобережжі (райони I—IV) головною перепоною був брак гною і робочої худоби для вивезення добрив на поля (разом на ці причини припадало 58,2 % показників). При цьому є дані, що свідчать про зв'язок між угноєнням ріллі і господарською спроможністю двору. Так, 60,7 % селян, які висівали до 2 дес. на двір, не угноювали власні наділи саме через брак гною і робочого тягла, а у групі, що висівала понад 10 дес. на двір, не угноювала землю по вказаних причинах лише 6,7 % господарств³⁸. Отже, багатопосівні господарства були краще забезпечені худобою і могли угноїти значно більший відсоток землі, ніж малопосівні. Другою за значенням причиною, що заважала угноєнню на Поліссі і Лівобережжі (райони I—IV), було далекоземелля (пересічно 20,2 % показників), а в Степу (райони VI—VII) — неземлепорядженність, далекоземелля і переділи землі (26,2 % випадків). Статистичні дослідження показали, що селяни не возили гній на поле, якщо воно було далі трьох верств від садиби, оскільки витрати на возовицю перевищували очікуваний прибуток від підвищення врожаю³⁹. Так, на Поліссі землі окремих громад були розкидані невеликими ділянками серед лісів та боліт за 20 і більше верств від села. Такі далекі ділянки селяни не угноювали і орали та засівали їх до повного виснаження. На бідних ґрунтах Полісся таке виснаження наступало через рік-два. Потім ці ділянки селяни закидали і вони лежали перелогом три і більше років. Такий спосіб використання орних земель був недопустимим анахронізмом, оскільки селяни Полісся страждали від малоземелля. Тому селяни-поліщуки шукали способи їх інтенсивнішого використання. Для цього використовувався такий спосіб. Навесні на далекі від села ділянки пастухи переганяли худобу і пасли її там від «снігу до снігу», тобто весь сезон. Вдень, коли наставала спека, та на ніч худобу заганяли в тимчасову кошару. Перебуваючи там, худоба «угноювала» землю. Через тиждень-два кошару городили в іншому місці і так «удобрювали» всю ділянку. Восени селяни ці «кошарні» землі орали і засівали якихось пару років. Потім процес знову повторювався⁴⁰. Але цей дивний спосіб угноєння землі лише свідчив про ви-

нахідливість поліщуків, але не міг бути справжнім виходом із становища. Вихід же вбачався у прискоренні землевлаштування і ліквідації далекоземелля. Серед інших причин, що заважали угноєнню, особливо у безлісих районах, було використання селянами кізяків на паливо (26,2% показань у VI--VII районах). Селянин Таранник Іван з села Маргаритівка Барвінківського району Ізюмської округи у 1926 р. мав 2 коней, корову, 4 вівці, свиню. По забезпеченню худобою це було типове середняцьке господарство у Маргаритівці. В обстеженні цього господарства зазначено: «Гній на добриво не застосовується тому, що весь гній йде на паливо, якого ледве вистачає»⁴¹. Вирішити проблему з паливом можна було, лише забезпечивши степові села донецьким вугіллям. Але вугілля завжди було вузьким місцем в радянській економіці і воно в 20-х роках, у село, окрім донецьких округ, не доходило. Отже, у дилемі: гній або паливо, селяни-степовики вибрали останнє. У Степу серед інших причин, що заважали угноєнню в 20-х роках, необхідно назвати і поширення серед селян забобону про буцім-то шкоду гною для чорнозему і уявлення про те, що велика родючість чорнозему не потребує додаткового угноєння (35,7% показників). У обстеженні господарства Гострого Василя із села Почино-Софіївка Катеринославського округу (1923 р.) зазначено: «Поле зовсім не угноює, тому що не прийнято»⁴². Дослідник 20-х років зазначав: «У Степу, на превеликий жаль, селяни угноюють мало, а коли буває, що кізяками не палять, то звозять гній у кучі»⁴³. Гній, прекрасне органічне добриво, викидали в яри⁴⁴. Мінеральні добрива в 20-х роках в Україні тільки-тільки починали застосовувати. В цілому, селянські землі в Україні в 20-х роках у перерахунку на десятину посіву в 13,3 разів гірше угноювалися, ніж фермерські сільгоспугіддя в США, в 37 разів гірше, ніж у Німеччині⁴⁵.

Таким чином, у 20-х роках система землеробства в індивідуальному селянському господарстві УРСР зазнали певних позитивних змін. Площа земель під відсталими системами зменшилась. Їх поступово витісняли поліпшені системи. Чорні, чисті, зайняті пари в селянському господарстві України в 20-х роках займали ще скромне місце, але поступово витісняли відсталу толоку і зернове безпар'я. Селяни збільшу-

вали площі злущеної стерні, розширювали оранку на зяб, угноювали все більше ріллі. Однак брак тягла, неземлепорядження, часті переділи землі, особливо в общинах, недостача насіння сіяних трав, проблеми з реалізацією врожаю просапних культур помітно гальмували поширення передових прийомів агротехніки на селянському полі. Швидше впроваджувалися передові прийоми у заможніших господарствах, особливо якщо вони не були зв'язані обов'язковою для всіх дворів громади системою відкритих полів, громадським випасом худоби на толоці і по стерні. Аналіз стану селянської агротехніки свідчить, що радикально змінити існуючі системи землеробства, докорінно поліпшити агрокультуру селянського поля можна було, повернувши аграрну політику обличчям до селянського господарства: комплексно ув'язувати землевлаштування, зокрема поширення громадських сівозмін, механізацію, вирішувати проблему кормів для худоби та переведення її на стійлове утримання, утворювати для селян вигідні умови реалізації врожаю просапних культур, розповсюджувати серед селянства передові прийоми агротехніки. Без цих заходів годі було розраховувати на швидкі зміни у селянській агрокультурі і значне збільшення сільськогосподарської продукції.

5.2. Виробництво і реалізація продукції рільництва

Рільництво — головна галузь у селянському господарстві України. Для характеристики цієї галузі мають важливе значення дані про розподіл посівної площі. Але необхідно зазначити, що ці відомості за 20-ті роки відзначаються великою розбіжністю. Підрахунки ЦСУ СРСР, ЦСУ України, Держплану, Наркомзему та інших відомств суперечать один одному, при цьому в різноманітних підрахунках застосовувались різноманітні поправки на недооблік, що ще більше заплутало справу⁴⁶. Для підрахування посівних площ здебільше використовували метод, розроблений ЦСУ СРСР, або метод, яким користувалися співробітники ЦСУ УРСР. Метод ЦСУ СРСР полягав в опитуванні по кожній волості 30 селянських господарств, вибраних довільно, і в підрахунку посівних площ на підставі перепису 1920 р. та коефіцієнтів змін посівів щороку за даними опитувань зазначених 30 дво-

рів. Спеціалісти ЦСУ УРСР визнали цей метод непридатним для України. Вони поклали за основу дослідження інший метод — застосування правильного механічного відбору господарств і розповсюдження пересічних даних, встановлених вибіркоким переписом, на все число селянських господарств⁴⁷. Дані весняних переписів обов'язково порівнювалися з даними земельних і фінансових органів, тому ми вважаємо, що відомості ЦСУ УРСР достовірніші за інші джерела.

Вище було встановлено, що посівна площа в Україні за 1913—1920 рр. скоротилася на 15 %. Весною 1921 р. під позитивним впливом нової економічної політики процес скорочення посівної площі на Україні був спинений і розпочався зворотний процес збільшення площі під посівами. В 1921 р. в Україні засіяли 17 110 тис. дес., або на 389 тис. дес. більше, ніж у 1920 році⁴⁸. Але влітку 1921 р. степовий регіон України охопила засуха. Це призвело до подальшого скорочення посівних площ. Якщо в 1916 р. у Степу посівна площа складала 10 059 тис. дес., то в 1921 р. — лише 8 804 тис., а в 1922 р. — 6 085 тис., тобто скоротилася на 40 %⁴⁹. Селяни докладали всіх сил, щоб перебороти стихійне лихо. Очевидець з Миколаївської губернії зазначав: «Весною 1922 р. намагалися засіяти якомога більше. Орали і плугами, і сохами, і навіть вручну»⁵⁰. Державні заходи допомоги селянству в подоланні наслідків посухи ми розглядали вище. В результаті спільних зусиль скорочення посівних площ у Степу було зупинене, а з 1923 р. розпочалося її відновлення. Довоєнну посівну площу в Україні відновили в 1925/26 господарському році⁵¹.

У 1928 р. посівна площа України досягла свого максимуму для досліджуваного періоду — 23 081,2 тис. дес., або 117,5 % від рівня 1909—1913 років. При цьому індивідуальні селянські господарства засіяли 96,2 % сільськогосподарських площ, або 22206,9 тис. дес. Решта посівів належала колгоспам (1,3 %) і радгоспам (2,5 %)⁵². Таким чином, індивідуальні селянські господарства за шість років (1923—1928) не тільки відновили свої довоєнні посіви і освоїли землі, конфісковані у поміщиків, але й значно розширили посівні площі. Варто відзначити, що селяни у цій царині своєї діяльності досягли значного успіху, що свідчить про життєздатну силу трудівників

села, коли вони трудяться на вільній землі самі на себе.

Основний посівний клин в Україні був розміщений у Степу — 48,2 % посівних площ 1928 року. На Лівобережжі було зосереджено 22 % посівів селян, на Правобережжі — 21,8 %, на Поліссі тільки 8 % (табл. 58).

Посівна площа була поділена між селянами нерівномірно. Тут спостерігалася певна закономірність. У 1917—1922 рр. питома вага безпосівних і з посівом до 1 дес. на двір зменшувалася. Паралельно зменшувалася і кількість господарств, що сіяли понад 6 дес. на двір. За їх рахунок зросла питома вага господарств з посівом від 1 до 6 дес. Цей процес дістав назву осереднячування села. Диференціація за посівами значно згладилася, але повністю не зникла.

У 1923—1927 р. процес забезпечення посівами селянських господарств набрав дещо іншого характеру. Збільшили питому вагу безпосівні і ті, хто сіяв понад 3 дес. на двір. Зменшили питому вагу господарства, що сіяли від 1 до 3 дес. Процес диференціації посилювався. Але, на противагу дореволюційному періоду, збільшили питому вагу не лише багатопосівні, але й середньопосівні, що мали від 3 до 9 дес на двір.

У 1928—1929 рр. під тиском надзвичайних заходів процес розшарування за посівними площами знову змінив свій напрямок. Почала зменшуватися питома вага безпосівних і з посівом до 2 дес. на двір, з одного боку, і багатопосівних, які сіяли понад 9 дес. на господарство, з другого. Натомість зросла питома вага господарств, що сіяли від 2 до 9 дес. (табл. 59).

Статистики 20-х років підраховали, що селянські господарства, які засівали до 3 дес. на двір, фактично не мали лишків хліба. Господарства, що засівали від 3 до 6 дес., мали незначні його лишки. Двори, що засівали понад 6 дес., мали посередні лишки зерна, а ті, що сіяли понад 9 дес., мали значні лишки⁵³. Виходячи з цих розрахунків, у 1923 р. — 61,19 %, у 1927 р. — 53,23 %, у 1929 р. — 45,84 % селянських господарств України сіяли до 3 дес. на двір, а тому не мали товарних лишків зерна, були натурально-споживчими. Це дуже високий відсоток. Особливо багато таких дрібних господарств було на Правобережжі — 65,68 % у 1929 р., а в Степу — 24,63 %, тобто найменше. Дворів, що сіяли від 3 до 6 дес., тобто ма-

ли незначні лишки хліба, було в Україні в 1923 р. 26,39 %, у 1927 р. — 30,46 %, у 1929 р. — 36,66 %. Отже, питома вага цієї категорії господарств протягом 20-х років збільшилась, і ця тенденція була помітна по всіх регіонах республіки. Господарств, що сіяли від 6 до 9 дес. на двір, а отже мали постійні лишки хліба, в 1923 р. нараховувалося 7,56 %, в 1927 р. — 9,46 %, у 1929 р. — 12,97 %. Тобто питома вага типово середняцьких господарств на протязі 20-х років поступово збільшувалася. Кількість господарств багатопосівних, що мали понад 9 дес. на двір і значні товарні лишки зерна, в 1917—1923 рр. різко зменшилася — з 11,54 % до 4,86 %. У 1923—1927 рр. їх питома вага зросла з 4,86 % до 6,85 %, але в 1928—1929 рр. знову впала до 4,53 %. Подібні зміни відбулися по всіх регіонах республіки (табл. 59). Не викликає сумніву, що коливання питомої ваги різних груп селянства, розширення одних і зменшення інших протягом 20-х років було викликане змінами курсу аграрної політики радянської влади.

У регіональному розрізі найбільший відсоток селянських господарств, що мали лишки товарного хліба, був у Степу, друге місце займало Лівобережжя, останні — Правобережжя і Полісся. Якщо розглядати це питання у розрізі соціально-класових груп, то видно, що в 1927 р. господарства без засобів виробництва і з засобами вартістю до 200 крб. на двір, тобто бідняки, складали 23,7 % селянських господарств, але засівали лише 10 % площ, що становило пересічно тільки по 1,82 дес. посіву на двір. Цілком зрозуміло, що ці господарства не мали товарних лишків хліба. Селянські господарства із засобами виробництва вартістю від 201 до 1 600 крб. на двір, тобто середняки, складали 72,3 % всіх селянських дворів; вони засівали 80,3 % посівних площ селян, а на одне господарство пересічно доводилося 4,83 дес. посіву. Тобто, середняцькі господарства мали певний лишок зерна. При цьому, якщо незаможний середняк з засобами виробництва на суму від 201 до 400 крб. на двір засівав пересічно 3,28 дес. і, таким чином, мав мізерні лишки хліба, то в заможних середняків, що мали засобів виробництва на суму від 801 до 1 600 крб. на двір, посіву було пересічно 6,91 дес. на господарство, отже вони мали стабільні лишки хліба. У селян, що мали засобів виробництва вартістю понад 1 600

крб. на двір і складали 4 % селянських дворів, було 9,7 % селянських посівів, пересічно по 10,65 дес. на двір. Таким чином, тільки ця верхівка селян мала значні товарні лишки зерна⁵⁴.

Структура селянських посівних площ у 20-х роках значно відрізнялася від дореволюційної (табл. 60). Передусім зменшилася питома вага зернових культур: озимого жита і озимої пшениці, ярої пшениці, ячменю, вівса, гречки, проса і кукурудзи. У 1916 р. вони займали 91,5 % селянських площ, а в 1929 р. — 82,5 %. За їх рахунок збільшилася питома вага технічних культур: соняшника, цукрового буряка, льону, конопель, тютюну, хмелю, картоплі тощо. У 1916 р. ці культури займали лише 5 % селянського поля, а в 1929 р. вже 10,7 %. На наш погляд, головною причиною цього явища були порівняно вищі ціни в 20-х роках на технічні культури, ніж на зернові, що і привело до розширення площі перших і зменшення площі останніх. Окрім того, розширення площ під цими просапними культурами було викликане і потребами агрокультури, про що йшлося раніше.

Сталися значні зміни і в структурі зернових культур у 20-х роках у порівнянні з дореволюційним періодом. У Степу, що був головним зерновим районом республіки, озима пшениця витіснила ярову. У 1916 р. вона займала 17,6 % посівних площ, а в 1927 р. — 28,3 %, тобто вийшла на перше місце. У 1928—1929 рр. частина посівів озимої пшениці вимерзла, тому питома вага її знизилася, що слід розглядати як тимчасове явище. За озимою пшеницею було майбутнє, оскільки вона врожайніша, ніж ярова. Знаменним явищем було швидке розширення посівів кукурудзи в доколгоспний період, особливо в Степу (з 5,3 % у 1916 р. і 17,4 % у 1928 р.). Кукурудза в якості кормової культури витісняла з селянського поля ячмінь, посіви якого у Степу в 1916 р. становили 35,6 % і 23,8 % у 1929 році. Кукурудза у порівнянні з ячменем мала такі переваги: посухостійка рослина, що дуже важливо для степового господарства; просапна культура, що позитивно впливало на обробіток ґрунту. Тому вона і витісняла ячмінь, який таких переваг не мав. Питома вага жита — натурально-споживчої культури у Степу — порівняно з 1923 р. (22,8 %) значно зменшилася на протязі 20-х років і становила в 1927 р. 15,2 %. Дані 1928—1929 рр. не є типовими,

оскільки посіви озимого жита в ті роки значною мірою загинули. У 20-х роках пшениця витісняла жито, оскільки вона мала ринковий характер. Поступово зменшувалася в 20-х роках у Степу і питома вага іншої натурально-споживчої культури — проса. В 1923 р. воно займало 4,1 % площ, а в 1927 р. — 1,3 %. Проте 1928—1929 рр. не є типовими, оскільки просом частково пересівали вимерзлі або вимоклі озимі посіви (див. табл. 60). Таким чином, в головному зерновому районі республіки — у Степу — у період непу ринкові культури поступово повертали свої втрачені в 1917—1922 рр. позиції, витісняючи натурально-споживчі рослини.

Аналогічні процеси в структурі зернових культур спостерігалися і в інших регіонах України. Так, на Лівобережжі і Правобережжі в період непу поступово зменшувалася питома вага натурально-споживчих — жита, гречки, проса, ячменю, а збільшувалася питома вага ринкових культур — пшениці, вівса, кукурудзи, цукрового буряку. На Поліссі зменшилась питома вага озимого жита, ячменю, проса, зростала питома вага ринкових для цього району — вівса, пшениці, на Чернігівському Поліссі — гречки, на Волинському Поліссі — хмелю, скрізь в поліських округах — картоплі. Необхідно зазначити, що цей процес йшов не прямолінійно, в деякі роки були відступи назад, але тенденція заміни натурально-споживчих культур ринковими проявилася в період непу цілком виразно (див. табл. 60).

Зупинимось докладніше на стані незернових культур (див. табл. 60). У Степу головною технічною культурою став соняшник, посіви якого в 20-х роках невинно зростали. Якщо в 1916 р. під ним було ледве 1,4 % селянських посівів, то в 1927 р. — вже 5,2 %, а в 1929 р. — 8,5 %. Ріст дуже великий. На Лівобережжі були дві головні технічні культури — соняшник і цукровий буряк. Посіви під соняшником зросли з 0,9 % у 1916 р. до 3,4 % у 1929 р., посіви під цукровим буряком — з 0,6 % у 1916 р. до 2,6 % у 1929 році. З інших технічних культур помітне значення в селянському господарстві регіону мали коноплі, але вони так і не відновили своєї ваги серед посівів (0,8 % в 1916 р. і 0,6 % у 1929 р.), хоч в абсолютних цифрах площі під цією культурою зросли. Тютюн відновив свої площі (0,1 % від загалу в 1916 і 1929 рр.).

Ця культура мала в 20-х роках помітне значення серед ринкових культур у селянському господарстві на півночі Лівобережжя, зокрема в Прилуцькому окрузі. На Правобережжі головною ринковою незерною культурою був цукровий буряк. Його питома вага зросла з 1,4 % в 1916 р. до 4,4 % в 1929 році. Картопля відігравала на Правобережжі роль споживчо-продовольчої культури в селянському господарстві і лише невелика частина її йшла на технічну переробку. Картопля займала в 1916 р. 5,4 % селянських посівних площ, а в 1929 р. — 6,1 %. Але на Поліссі картопля вже мала в селянському господарстві помітний ринковий характер. Площі під нею невпинно зростали на протязі 20-х років (6,1 % в 1923 р. і 8,6 % у 1929 р.). На другому місці в селянському господарстві Полісся стояв льон (0,6 % площ у 1916 р. і 0,8 % у 1929 р.). З льоном на Чернігівському Поліссі змагалися коноплі, але в цілому в регіоні посіви цієї рослини зменшувалися (1,8 % в 1916 р. і 0,7 % в 1929 р.). На півдні Полісся, де дозволяли ґрунти і був стабільний збут, селяни в 20-х роках поступово заводи́ли посіви цукрового буряку (0,2 % в 1916 р. і 0,8 % в 1929 р.). У Волинському окрузі ринкове значення в селянському господарстві мав хміль, дореволюційні посіви якого були повністю відновлені. У структурі селянських посівів на Поліссі ця культура займала 0,1 %. Таким чином, селянські господарства України в 20-х роках не лише відновили довоєнні площі під технічними культурами і компенсувати втрати, що були завдані під час ліквідації поміщицьких маєтків, але й зуміли розширити їх, забезпечуючи зростаючі потреби народного господарства.

Розглянемо склад польового посіву в розрізі посівних груп, що дозволить виявити, які верстви селянства виступають виробниками тих або інших сільськогосподарських культур. Для аналізу візьмемо 1927 р., як найбільш типовий. А оскільки в різних регіонах республіки значення певних культур з точки зору їх ринковості або натурально-споживчого значення в селянському господарстві було різне, то це питання необхідно розглядати по окремих регіонах.

На Поліссі (табл. 61) головною польовою культурою виступало жито, під яким у 1927 р. було зайнято 41 % селянської посівної площі, при тому, що ця культура мала на Поліссі здебільше натурально-спо-

живчий характер. Виявилось, що питома вага жита збільшувалася в малопосівних групах дворів і зменшувалася у багатопосівних. Пшениця навпаки, як і овес, мала на Поліссі здебільше ринковий характер, тому її посіви зростали паралельно із збільшенням посівної площі в господарстві. Просо ж мало здебільше натурально-споживчий характер, а отже, посіви цієї культури мали більшу питому вагу серед малопосівних груп і меншу питому вагу серед багатопосівних. Гречка, що за питомою вагою займала на Поліссі в селянських посівах в 1927 р. друге місце (18,5%), мала ринковий характер лише в окремих округах регіону, а тому її питома вага зменшувалася в багатопосівних господарствах, у котрих вважалося за краще сіяти інші культури, наприклад овес, який мав кращий збут. Отже, із збільшенням посіву на господарство паралельно збільшувалась питома вага ринкових зернових культур. Із зменшенням площі посіву збільшувалась питома вага натурально-споживчих зернових культур. Що стосується технічних культур, то тут становище було складнішим. Коноплі, льон, картопля, цукровий буряк — приносили селянам відчутний грошовий прибуток. Тому в їх вирощуванні були зацікавлені всі посівні групи селян. Але це дуже трудомісткі культури. Багатопосівним селянським господарствам у гарячу пору року не вистачало робочих рук для обробітку великих площ під просапними культурами. Поряд з цим у малопосівних групах були великі надлишки робочих рук. Тому питома вага технічних культур була в посівних групах дрібних господарств вищою, ніж у посівах крупніших господарств.

На Правобережжі, Лівобережжі і в Степу спостерігався інший розклад споживчо-натуральних і ринкових культур. Але і там ринкові зернові культури мали більшу питому вагу в краще забезпечених посівами селян, а натурально-споживчі культури переважали в посівах дрібніших господарствах (див. табл. 62, 63, 64). Зокрема, на Правобережжі головними товарними зерновими культурами були пшениця і овес, на Лівобережжі — пшениця і ячмінь, у Степу — озима пшениця і ячмінь. Ці культури і мали більшу питому вагу в багатопосівних господарствах. Натурально-споживчими культурами на Правобережжі були жито і просо, на Лівобережжі — жито, овес, гречка і просо,

в Степу — жито і просо. Ці культури і були панівними в малопосівних господарствах. Ячмінь і гречка на Правобережжі займали проміжне місце між виразно товарними і споживчо-натуральними культурами, а тому і становили найбільшу питому вагу в середньопосівних господарствах. Картопля на Правобережжі, Лівобережжі в Степу здебільше використовувалась як продовольча культура, а тому й займала більшу питому вагу в бідняцькому господарстві. Цукровий буряк мав першорядне товарне значення на Правобережжі, а тому, не зважаючи на його велику трудомісткість, він був поширений не тільки в середньо-, але й у великопосівних господарствах. Окрім того, великопосівні господарства на Правобережжі були меншими за розміром, ніж на Лівобережжі, краще забезпечені робочими руками і могли обробити більше цукрові плантації. А на Лівобережжі цукровий буряк мав найбільшу питому вагу поміж середньопосівних господарств. Багатопосівні селяни Лівобережжя віддавали перевагу іншій товарній культурі — соняшнику, який не був такою трудомісткий, як буряк. В умовах відносно багатоземельного Степу соняшник, як і кукурудза, вимагали таких трудових затрат, що були не під силу багатопосівним господарствам у гарячу пору року. Тому ці культури займали у степовому регіоні більшу питому вагу серед мало- і середньопосівних господарств, а багатопосівні двори віддавали основні сили вирощуванню товарної пшениці та ячменю, як не таких трудомістких культур.

Аналіз структури польових посівів різних посівних груп селян виявив, що вирощування тої або іншої сільськогосподарської культури в індивідуальному селянському господарстві кожного регіону України визначався кількома факторами. Передусім, ставилося завдання забезпечити натурально-споживчі потреби родини. Особливо помітний цей мотив у мало-посівних господарствах. Лише після задоволення натуральних потреб селяни звертали увагу на ринкові культури. Саме тому і в найбільших селянських господарствах натурально-споживчі культури не зникали, їх сіяли стільки, щоб задовольнити потреби сім'ї. Аналіз показав, що трудомісткість вирощування певної культури серйозно впливала на поширення її посівів. Саме тому питома вага таких працездатних культур, як картопля, цукровий буряк, кукурудза,

соняшник, при всіх інших рівних умовах була вищою в посівах дрібніших господарствах, де були зайві робочі руки, ніж у краще забезпечених посівною площею дворів, де робочі руки здебільше були зайняті вирощуванням менш трудомістких зернових культур.

На протязі 20-х років середня врожайність зернових культур у селянських господарствах поступово підвищувалася і в 1925—1928 рр. пересічно становила 53,7 пудів з десятини, або 8,8 ц. Вищою вона була на Правобережжі — 10,9 ц, на другому місці Лівобережжя — 10,6 ц, на Поліссі вона складала 8,2 ц, а найнижчою була у Степу — 7,2 ц (див. табл. 65). Врожайність зернових у різних соціально-класових групах селянства України в середині 20-х років становила: у бідноти — 8,1 ц, у середняків — 10 ц, у можливої верхівки — 10,8 ц⁵⁵. Якщо рівень врожайності жита в Україні в селянських господарствах у 1927 р. прийняти за 100 %, то в сусідній Польщі вона в тому ж році становила 206 %, а в Німеччині — 290 %. Аналогічні показники по пшениці становили в США — 115 %, в Угорщині — 145 %. З сусідів України лише Румунія в 20-х роках мала нижчу врожайність по зернових культурах⁵⁶. Низька врожайність дуже негативно впливала на валові збори зерна в республіці. Підвищити врожайність можна було за рахунок впровадження інтенсивних технологій, прогресивних сівозмін, поліпшення агрокультури тощо. А для цього потрібні були відповідні капіталовкладення і час. Але, як зазначалося вище, виділених коштів для потреб селянського господарства було недостатньо, щоб добитися радикальних змін у продуктивності сільського господарства, зокрема в підвищенні врожайності.

У 1925/26 господарському році валова продукція рільництва України майже досягла довоєнного рівня, а в 1927/28 р. перевищила його. Якщо в 1913 р. було вироблено продукції рільництва на 1 300 млн. довоєнних карбованців, то в 1925 р. — на 1 240 млн. а в 1928 р. — на 1 338,7 млн. крб.⁵⁷. З цієї продукції на долю зернових культур припадало 755,8 млн. крб. в 1925/26 р. і 823,1 млн. крб. у 1927/28 р., тобто лєвова частка⁵⁸. Потрібно встановити, скільки це складало в натуральному обчисленні, передусім, скільки вирощували зерна.

Визначити валові збори зерна в Україні в 20-х роках — завдання, пов'язане з багатьма труднощами. Найголовніша полягала в тому, що селяни приховували дійсну врожайність, небезпідставно побоюючись підвищення податків. Прямий статистичний облік на основі цих відомостей і даних про посіви не давав достовірних цифр. Тому в джерелах і літературі зустрічаються різні цифри⁵⁹. ЦСУ УРСР підрахувало валовий збір зерна за спеціальною формулою⁶⁰. Згідно з цими підрахуванками в 1909—1913 рр. пересічно валовий збір зернових в Україні в межах 1929 р. становив 1 151,5 млн. пудів (табл. 66). У 1921 р. у зв'язку з катастрофічною засухою в Степу — головній житниці України — валовий збір складав 277 млн. пудів, або 24,2 % довоєнного рівня. В 1922—1923 рр. валові збори хліба поступово збільшувалися і досягли в 1923 р. 940,7 млн. пудів, або 82 % від рівня 1909—1913 років. А 1924 р. виявився неврожайним, і валові збори різко впали до 651,4 млн. пудів, або 56,8 % від довоєнного рівня. Потім три роки були врожайними і в 1927 р. валові збори зернових досягли 1 102,9 млн. пудів, або 96,1 % довоєнного рівня. Не має сумніву, що якби не скорочення посівних площ під зерновими в 20-х роках у порівнянні з до революційним часом, то селяни України перекрыли б рівень 1913 р. по валових зборах зерна. У 1928 р. знову був неврожай, і валові збори зерна знизились до рівня 799,5 млн. пудів, або 69,7 % від рівня 1909—1913 рр. У 1929 р. в Україні було зібрано 1 135,3 млн. пудів зерна, або 98,9 % від довоєнного рівня. Ця цифра наводиться в матеріалах про стан сільського господарства України, що їх ЦСУ УРСР підготувало для делегатів XI з'їзду КП(б)У в червні 1930 року⁶¹. Думається, що ця цифра дещо завищена, оскільки 1929 р. був несприятливим для зернових у багатьох районах республіки.

У 1913 р. на одного жителя України було вирощено 684 кг зерна, в 1927 р. — 615 кг. Багато це, чи мало? Дані за 1934—1938 рр. свідчать, що в СРСР вироблялося 425 кг зерна, в Австралії — 702 кг, у США — 719 кг, в Аргентині — 1 233 кг, у Канаді — 1 298 кг⁶². Отже, виробництво зерна в Україні на душу населення в 20-х роках не досягло дореволюційного рівня і відставало від аналогічних показників в основних країнах-виробниках хліба. Вироб-

ництво зерна в республіці в 20-х роках далеко відставало від раціональної норми — 1 000 кг в рік на людину (з урахуванням харчових, кормових і посівних потреб).

На стан зернового господарства України великий вплив мали погодні умови. Тричі — в 1921, 1924 і 1928 рр. — зернове господарство, особливо в Степу, страждало від посухи. Жорстока залежність сільського господарства України 20-х років від погодніх умов — ще одне свідчення його екстенсивного характеру, слабкої інтенсифікації, обмеженого застосування передових агротехнічних прийомів, здатних протистояти засусі.

У 1927 р. індивідуальні селянські господарства Полісся зібрали 74,4 тис. пудів зерна, або 7 % від загальної кількості зібраної селянством України, на Правобережжі — 263,1 тис. пудів, або 24,9 %, на Лівобережжі — 281,3 тис., або 26,6 % і в Степу — 437,5 тис. пудів, або 41,5 %⁶³. Отже, основним зерновим районом в Україні був Степ.

Питома вага жита серед зібраних зернових становила в 1927 р. 29,1 %, озимої пшениці — 26,7 %, ярої пшениці — 8,9 %, ячменю — 10,2 %, вівса — 9,4 %, кукурудзи — 6,9 %, проса — 3,5 %, гречки — 3 %. Разом ці 8 головних зернових культур склали 97,7 % валових зборів зернових в індивідуальних селянських господарствах України⁶⁴.

Розглянемо хлібо-фуражний баланс УРСР за 20-ті роки (табл. 67). Безпосередньо сільським населенням України в 1923—1929 рр. споживалося 71,1 % валових зборів зерна. В окремі роки спостерігалось коливання від 64,3 до 81,6 %. Таким чином, у селянському господарстві споживалося більше двох третин виробленого в них хліба, що свідчить про переважно споживчо-натуральний характер зернового господарства. Страхові запаси (остача на кінець року) пересічно становили 10,8 %. Це був недоторканий фонд на випадок стихійного лиха. В дореволюційному селі такі запаси, особливо в Степу, були звичайним явищем. Саме конфіскація цих запасів у селян під час громадянської війни і воєнного комунізму в Степу і призвела до голоду після посухи 1921 року. Товарна продукція (сальдо села) становила пересічно в 1923—1929 рр. в Україні 187,3 млн. пудів хліба, або 18,1 % від валового збору, з коливанням по роках —

від 7,6 до 24,2 %. У порівнянні — 1910—1913 рр., коли товарність становила 412 млн. пудів, у 1923—1929 рр. вона скоротилася на 54 %.

Товарна продукція селянських господарств складалася з двох частин: осередселянської та позаселянської. Осередселянська частина — це продукція, що купувалася селянами і, таким чином, не виходила за межі села. Позаселянська частина — це продукція, що реалізувалася за межами села, в місті і йшла також на експорт.

Встановити, яку частку товарної продукції становила осередселянська, а яку позаселянська — важко. Є точні дані про державні, планові закупки продукції. Відсутні точні дані, яку частку продукції скуповували приватні особи, міщечники. Можна лише приблизно встановити осередселянську і позаселянську товарну продукцію по селянських бюджетах. У 1922/23 господарському році товарна осередселянська частина хліба складала 69,5 %, а позаселянська — 30,5 %⁶⁵. Це був перший рік після голоду, і селяни колишніх голодних губерній посилено купували посівне зерно, а безпосівні — і хліб. Тому осередселянська частка виявилася значно більшою, ніж позаселянська. Вже в 1923/24 р. осередселянська товарна частка зерна скоротилася до 54,4 %, а позаселянська піднялася до 45,6 %⁶⁶. У 1925/26 р. осередселянська частка товарного зерна складала 32,2 %, а позаселянська — 67,8 %⁶⁷. Нарешті, в 1926/27 р. осередселянська частка зерна складала лише 19,5 %, а позаселянська — 80,5 %⁶⁸. Таким чином, на протязі 1922—1927 рр. спостерігалось поступове зменшення питомої ваги осередселянської частки товарного зерна і збільшення позаселянської. Пересічно осередселянська частка складала за 1922—1927 рр. 43,8 %, позаселянська — 56,2 %⁶⁹. У РРФСР у 20-х роках було приблизно таке саме співвідношення⁷⁰.

У 20-х роках товарна продукція зернового господарства України в порівнянні з дореволюційним часом знизилась майже наполовину. Що ж спричинило таке явище, адже валова продукція зернового господарства була фактично відновлена? Думається, що головна причина криється в натурально-споживчому характері дрібного селянського господарства. Селянин вів господарство передусім для задоволення потреб своєї сім'ї. Збільшивши своє землекористуван-

ня після Жовтневої революції, трудящі селяни передусім збільшили власне споживання хліба та інших продуктів. Це відбулося не за рахунок підвищення валових зборів, а за рахунок товарної частки продукції. Так, у 1913 р. пересічне споживання зернових продуктів на одного селянина в Україні складало 15,62 пуди, або 0,7 кг на день, а в 1926 р. — 20 пудів, або 0,9 кг на день⁷¹. Окрім того, в 20-х роках зросло споживання м'яса селянами, пересічно на 4 кг на одну душу на один рік. А щоб отримати 1 кг свинини, потрібно згодувати свині 5 кг зерна⁷². Зростання споживання м'яса призвело до додаткових витрат зерна на кормові потреби. Враховуючи нові норми споживання зерна, збільшення селянського населення протягом 20-х років, ми підраховали, що в 1926 р. селяни споживали на 160 млн. пудів зерна більше, ніж в 1913 році⁷³. Товарна продукція в 1926 р. складала 219,38 млн. пудів⁷⁴. Разом ці дві цифри становлять 379,38 млн. Товарна продукція в 1913 р. складала 412 млн. пудів⁷⁵. Різницю в 38,62 млн. пудів можна віднести на рахунок розбіжності в посівних площах між 1913 і 1926 рр. і понаднормових страхових запасів у селянських господарствах. Таким чином, наше припущення, що зменшення товарної частини зерна пояснюється, в першу чергу, натурально-споживчим характером дрібно-селянського виробництва, цілком підтверджується цифровими даними. Висока товарність зернового господарства України в дореволюційний час значною мірою трималася на зменшених нормах споживання селян. Так, 15,62 пуди, що їх пересічно споживали до революції селяни України, було менше норми — 20 пудів зерна на рік на душу, що її вираховувала для селян у 1901 р. царська Комісія про розслідування причин зубожіння Центру Росії⁷⁶. Тому і не дивно, що отримавши землю, трудящі селяни підняли споживання хліба до фізіологічної норми — 20 пудів. Окрім того, потрібно зазначити, що до революції 60 % товарного хліба України давали поміщицькі та великі селянські господарства⁷⁷. Ліквідація перших та обмеження других після Жовтневої революції теж вплинули на товарність зернового господарства в бік її зменшення.

Товарність селянських господарств можна було змінити, впливаючи на фактори, котрими вона визначається. Один із найважливіших факторів — це ство-

рення матеріальної зацікавленості в реалізації продукту. Потрібно було зацікавити селян ціною на зерно. Вище було сказано, що політика цін, котру проводили прибічники командно-адміністративної системи, не створювала матеріальної зацікавленості у селян у збільшенні товарності зернових. Й. В. Сталін і його однодумці вбачали вихід з хлібних труднощів в переході від «відсталих і розпорошених селянських господарств до об'єднаних, великих, суспільних господарств, забезпечених машинами, озброєних даними науки і здатних виробити найбільшу кількість товарного хліба»⁷⁸. Вихід дійсно був для дрібних і розпорошених господарств в об'єднанні, кооперації. Але на добровільних засадах, при обов'язковій матеріальній зацікавленості і при збереженні для всіх селян вільного вибору форм землекористування. Й. В. Сталін же розкрив свій задум в іншій фразі цієї ж роботи: «І встановити такий режим, щоб колгоспи здавали державним і кооперативним організаціям весь свій товарний хліб під загрозою позбавлення субсидій і кредитів з боку держави»⁷⁹. А що то був за режим, наочно показав штучний голод 1932/33 року.

Розглянемо валові збори і реалізацію продукції технічних культур в індивідуальному селянському господарстві. Однією з головних технічних культур в Україні був цукровий буряк. Дореволюційний рівень збору цукрових перевершено в Україні в 1927 р., коли зібрали 560 230 тис. пудів буряків, або 112 % від рівня 1913 р. (табл. 68). Відновлення дореволюційного рівня виробництва цієї культури відбувалося головним чином за рахунок посівів буряку в індивідуальних селянських господарствах. Так, у 1925 р. селяни виростили 83 % буряків, у 1927 р. — 69,1 %. У дореволюційний час основну масу цукристих вирощували в поміщицьких маєтках, а на долю селян в 1913 р. припадало не більше 14 % вирощеної продукції⁸⁰. Валові збори цукрового буряку наприкінці 20-х років досягли вищих показників, ніж в дореволюційний час, але вихід цукру в перерахунку на кожного жителя республіки був менший: 39 кг пересічно за 1909—1913 рр. і 34 кг в 1927 році. Причина тут двояка: по-перше, виробництво цукру не встигало за ростом населення, по-друге, якість селянських буряків, їх цукристість була гіршою, ніж буряків з поміщицьких плантацій, що і призводило до зменшення

виробництва цукру. Втім, потрібно зазначити, що виробленого в 1927 р. цукру в Україні було цілком достатньо для харчових потреб громадян республіки, враховуючи, що харчова норма — 18 кг на рік на людину. Власне, в Україні пересічно споживали в 1913 р. 7,4 кг, а в 1927 р. — 8,1 кг. Решту вивозили за межі республіки⁸¹.

Урожайність цукрових буряків у селянському господарстві протягом 20-х років поступово зростала і в 1927 р. досягла пересічно по Україні 172 ц/дес., що було більше ніж до революції (159 ц/дес. у 1913 р.)⁸². Але врожаї в Україні були низькими у порівнянні з врожаєми тих країн, де цукристі теж були розповсюджені. Так, у середині 20-х років врожайність становила в Данії 350 ц, у Німеччині — 310 ц, у Бельгії — 310 ц, у Франції — 280 ц⁸³. Для підвищення врожайності цукристих потрібна була допомога селянству з боку радянської держави шляхом проведення землеустрою бурякосіючих господарств, контрактації посівів, надання поліпшеного насіння, штучних добрив тощо.

Основним районом бурякосіяння в Україні в 20-х роках було Правобережжя, де в 1927 р. зібрали 53,9 % валового збору цієї культури. На другому місці стояло Лівобережжя (34,4 %). Валові збори в Степу (7,8 %) і на Поліссі (3,9 %) були незначними (див. табл. 68).

До революції переважними сівачами цукрового буряку, окрім поміщиків, були заможні селяни. У 20-х роках на перше місце висунулися середняки (табл. 69).

Валові збори олійних культур — соняшнику, льону, коноплі — теж динамічно зростали в індивідуальних селянських господарствах України. Олія, вироблена з цих культур, була цінним харчовим продуктом, значна кількість її споживалася промисловістю, макуха йшла на корм худобі. Льон та коноплі були важливими прядивними культурами.

У 20-х роках на перше місце серед олійних культур вийшов соняшник, відсунувши на другий план льон та коноплі. Валові збори соняшнику в 1925 р. у порівнянні з 1913 р. зросли в Україні в 10 разів і досягли 44 060,0 тис. пудів (табл. 70). Питома вага індивідуальних селянських господарств у цьому врожаї складала в 1925 р. 78,1 %, а в 1928 р. — 98,2 %, тобто абсолютну більшість. Головним районом вирощування соняшнику був Степ, де в 1927 р. зібрали

71,2 % валових зборів цієї культури, а на Лівобережжі — тільки 24,7 %. Валові збори на Правобережжі (4 %) і на Поліссі (0,1 %) не відігравали значної ролі. Необхідно відзначити, що ріст валових зборів соняшнику найтісніше пов'язувався з умовами його збуту. Коли в 1925 р. співвідношення цін на соняшник і хліб склалося не на користь соняшнику, то селяни негайно скоротили його посіви в 1926 р., що привело до скорочення його валових зборів на 26 % у порівнянні з попереднім 1925 р. (див. табл. 70).

У селянському господарстві в 1928 р. було вирощено 1 422,6 тис. пудів насіння льону і вироблено 955 тис. пудів прядива, що складало 85,8 % його виробництва в Україні. 50 % виробництва льону припадало на Полісся, решта, майже порівну, розподілялася між Правобережжям, Лівобережжям і Степом. Але дореволюційний рівень продукції цієї культури в Україні в 20-х роках не був відновлений. У 1928 р. він становив ледве 69,2 % від рівня 1909—1913 років⁸⁴. Причина цього явища полягає в тому, що в Україні традиційно посіви льону здебільше розміщувались у поміщицьких господарствах, а селяни більше сіяли коноплі. Після ліквідації поміщицьких маєтків селяни, не задоволені цінами на льон, не поспішали розширяти його посіви, а свої потреби вони задовольняли коноплями.

У 1928 р. у селянському господарстві був вирощений найбільший за 20-ті роки врожай конопель — 6 039,8 тис. пудів конопляного насіння і вироблено 9 850,0 тис. пудів прядива, що складало 142 % від рівня 1913 року. Індивідуальні селянські господарства давали в 20-х роках 99,8 % виробництва конопель в Україні. Основним регіоном, де вирощувались коноплі, було Лівобережжя (35,2 %), на другому місці Правобережжя (31,8 %), на Поліссі — 19,5 %, у Степу — 13,5 %⁸⁵.

У 1928 р. в індивідуальному селянському господарстві України було вирощено 563 376,8 тис. пудів картоплі, або 98,5 % від всього валового збору в Україні. На долю Правобережжя припало 46,1 % цієї кількості, на Полісся — 25 %, на Лівобережжя — 22,2 %, на Степ — 6,7 %⁸⁶. На одного жителя республіки припадало в 1928 р. 300 кг цього цінного продукту, потреби республіки були повністю задоволені⁸⁷.

У 20-х роках у селянських господарствах України відновили валові збори тютюну. В 1927 р. селяни зіб-
рали 3 757 тис. пудів цієї культури, проти 2 960,3 тис.
пудів у 1909—1913 рр.; 98,5 % всієї кількості укра-
їнського тютюну вирощено на Лівобережжі⁸⁸.

У 20-х роках селяни відродили виробництво хме-
лю. Якщо в 1924 р. збір цієї цінної культури стано-
вив 12 тис. пудів, то в 1927 р. — 175 тис.⁸⁹. Потреби
країни в цьому продукті повністю задовольнялися.
99 % виробництва цієї культури зосереджувались на
Волинському Поліссі⁹⁰.

Товарність технічних культур у 20-х роках стано-
вила: по насінню олійних культур від 13,3 до 32,9 %, по
льону-волокну від 0,7 до 12,9 %, по картоплі від
9,4 до 17,8 %, по конопляному прядиву від 5,7 до
20,3 %, по тютюну від 83,6 до 95,7 %, по хмелю від
61,1 до 91,4 %, по цукровому буряку від 87,8 до 92,3 %
(табл. 71). Отже, серед технічних культур своєю то-
варністю виділялися три культури: цукровий буряк,
тютюн і хміль, оскільки продукція цих культур була
тісніше зв'язана з фабричною переробкою і ринком.
В той же час більша частина олійного насіння пере-
роблялася на селянських олійницях. Вироблена олія
споживалася в селянських господарствах, лише не-
значна частина перетворювалася на товар. Картопля
теж здебільше була натурально-споживчою культурою,
і лише невелика частина потрапляла на ринок. Льон-
волокну і конопляне прядиво в основному споживали-
ся в селянському господарстві, де були розвинуті
кустарні дмоткані промисли. Селяни України в 20-х
роках здебільше одягалися в дмотканий одяг, виго-
товлений власноручно.

Таким чином, у 20-х роках індивідуальне селянсь-
ке господарство України порівняно швидко віднови-
ло свої довоєнні посіви, а потім значно розширило
посівний клин. Цей процес відбувався на недостатній
технічній базі, в умовах дефіциту тягла, що підкрес-
лює велику життєву силу селянина-трудівника, якщо
він трудиться на вільній землі сам на себе. Зазнала
змін у 20-х роках і структура посівів: у порівнянні
з дореволюційним періодом скоротилася питома вага
зернових і зросла — технічних культур. У цілому для
України ці структурні зміни необхідно оцінювати як
прогресивне зрушення, оскільки вони позитивно впли-
вали на агрокультуру. У структурі зернових культур

у 20-х роках ринкові культури поступово повертали свої втрачені за час революції і війни позиції, витісняючи натурально-споживчі рослини. Швидше цей процес відбувався у краще забезпечених посівами господарствах, повільніше у гірше забезпечених, оскільки на перше місце селянин ставив завдання забезпечити натурально-споживчі потреби своєї родини, а потім усі інші. По виробництву валової продукції рільництва селяни України досягли в середині 20-х років рівня 1909—1913 рр., а потім і перевершили цей рівень. Разом з тим валові збори зерна в 20-х роках у республіці відставали від рівня 1909—1913 рр., врожаї, не зважаючи на певний прогрес, залишалися низькими, виробництво зернової продукції відставало від потреби в ньому, товарність становила лише половину дореволюційного рівня. Для виправлення становища необхідні були значні капіталовкладення в зернове господарство, створення матеріальної зацікавленості селян у підвищенні товарності, що не було зроблено. Необхідно було стимулювати, особливо для малопосівних господарств, створення різного роду кооперативних об'єднань. Вирішення ж зернової проблеми шляхом колективізації, до якої вдалися прибічники командно-адміністративної системи, без вирішення проблеми впровадження передових технологій у виробництво зерна, без матеріальної зацікавленості селян, шляхом голого адміністрування і репресій — марна справа. Селяни в 20-х роках відновили дореволюційні валові збори технічних культур, а по деяких з них і перевершили цей рівень. Але врожаї технічних культур, як і зернових, залишалися низькими, що серйозно гальмувало нарощення валової, а отже, і товарної продукції. Необхідні були вдосконалені технології, підвищення агрокультури, задоволення матеріальної зацікавленості селян-виробників, створення умов для широкого розвитку постачально-збутових, переробних, машинно-тракторних кооперативів. Велику роль у цьому процесі могла відіграти земельна громада. Село повільно розвивалося у цьому напрямі, та згортання непу і примусова колективізація звели цей процес нанівець.

5.3. Розвиток тваринництва

Тваринництво — друга за значенням галузь у селянському господарстві України. Вище ми розглядали стан з робочою худобою. Тут спинимося на продуктивному скотарстві, що давало людям молоко і молочні продукти, м'ясо і сало, вовну і шкіру тощо. В Україні до продуктивного скотарства належало поголів'я корів і молодняку великої рогатої худоби, свині, вівці та кози.

Перше питання, яке вимагає висвітлення, — це кількісні показники розвитку продуктивного тваринництва. Відновлення тваринництва в Україні після переходу до непу загальмувалось неврожаєм 1921 р. у Степу і викликаним ним голодом 1921/22 року. «Для тваринництва, — сповіщали агрокореспонденти з степових губерній України, — зимовий період 1921/22 р. був дуже важким»⁹¹. Так, 94,4 % повідомлень за 1921/22 р. вказують, що селянська худоба перезимувала погано. У 65,7 % випадків селяни змушені були годувати худобу соломкою зі стріх, сухим листям, кураєм та іншими сурогатами⁹². Від такого «годування» спостерігався масовий падіж худоби. Окрім того, чимало тварин було зарізано голодним населенням. Тому кількість худоби різко скоротилася. Але необхідно зазначити, що більш-менш достовірних даних про поголів'я продуктивної худоби в Україні за 1921 р. нема⁹³. Тому ми можемо за 1921—1922 рр. оперувати лише відносними даними. Так, у Степу кількість великої рогатої худоби весною 1922 р. зменшилась у порівнянні з 1916 р. на 20,8 %, свиней — на 83,8 %, овець та кіз — на 5,8 %⁹⁴. Якщо прийняти дані весни 1921 р. за 100 %, то весною 1922 р. поголів'я великої рогатої худоби становило: на Донеччині — 80 %, на Миколаївщині — 77 %, на Катеринославщині — 66 %, на Запоріжжі — 65 %, на Одещині — 67 %; поголів'я свиней було: на Донеччині — 22 %, на Катеринославщині — 10 %, на Запоріжжі — 7 %, на Миколаївщині — 13 %, на Одещині — 20 %⁹⁵. У звіті Запорізького повітземвідділу за 1921 р. читаємо: «Повіт був надзвичайно багатий худобою, але від колишнього багатства лишилися одні крихи»⁹⁶.

Відродження тваринництва в Степу почалося з літа 1922 року. «Стан тваринництва в сучасний момент у порівнянні з тим, що було до 1 квітня 1922 р.,

завдяки достатку кормів значно покращався... Кількість великої рогатої худоби збільшилася на 40 %, овець на 100 %», — сповіщалося 1 жовтня 1922 р. у довідці відділу тваринництва Запорізького губземвідділу⁹⁷. У цілому в Степу поголів'я великої рогатої худоби до весни 1923 р. збільшилося в порівнянні з весною 1922 р. на 12,3 %, свиней — на 26,7 %, овець — на 28 %⁹⁸. Але в Лісостепу та на Поліссі стійловий зимовий період 1922/23 р. був несприятливий: 80 % повідомлень агрокореспондентів з цих регіонів України в 1923 р. сповіщали про нестачу кормів для худоби, що і призвело до скорочення поголів'я до весни 1923 р. на 12,3 % у порівнянні з весною 1922 року⁹⁹. Піднесення селянського тваринництва по всій Україні почалося з літа 1923 року. Динаміка цього процесу показана в табл. 72.

Корова — це обов'язкова тварина в селянському господарстві. Селянин позбувався її лише в найкритичніший момент існування його господарства. Без корови селянину дуже важко прогодувати родину, особливо дітей. Молоко, молочні продукти — важливий ринковий продукт. Нарешті, на Поліссі, на бідних піщаних ґрунтах, гній з-під корови — підвалина майбутнього врожаю, оскільки без угноєння там врожаю не буває. Тому, не зважаючи на всі труднощі війни та голоду, кількість корів у селянських господарствах на Україні в 1923 р. була більша, ніж у 1916 році. У 20-х роках кількість корів у селян невпинно зростала, досягнувши свого максимуму в 1928 р. — 3 943,9 тис. голів, або 134,4 % від рівня 1916 року. У 1928 р. в індивідуальному селянському господарстві України зосередилось 99,6 % поголів'я корів республіки¹⁰⁰. Пересічно щороку поголів'я корів у селянських господарствах України в 1923—1928 рр. збільшувалося на 1,3 %, що переважає аналогічний щорічний дореволюційний показник за 1864—1914 роки. Стабільне зростання поголів'я нетелей (телиць старше 1,5 року) у 1923—1928 рр. свідчило, що селянські господарства України прагнули до подальшого збільшення череди корів і всіх своїх можливостей в цій справі не вичерпали. Скорочення поголів'я корів у 1928/29 р. було зумовлене двома причинами: несприятливе становище з кормами в Степу і на Лівобережжі, викликане недородом; податковий тиск

на заможні групи селянства, що змушував останніх посилено збувати худобу, в тому числі і корів.

По всій Україні відсоток молодняку великої рогатої худоби віком старше року до корів знизився з 44,8 % у 1916 р. до 23,4 % у 1923 році¹⁰¹. Тобто селяни різали телят у віці до року. Таким чином, вихід товарної яловичини різко впав. Особливо помітно виявилось це явище у Степу, що був до революції в Україні головним районом вирощування молодняку великої рогатої худоби на м'ясо на базі значних відходів пануючого тут зернового господарства. У 20-х роках відсоток молодняку старше року до корів у череді поступово збільшувався і досягнув у 1928 р. максимуму — 33,8 %. У Степу максимум був досягнутий в 1924 р. — 39,4 %. Але дореволюційне співвідношення корів і молодняку старше року не було досягнуте. Звичайно, це позначилося на кількості товарного м'яса. Причина полягає в тому, що дрібному селянському господарству не вистачало одночасно кормів і для робочої худоби, і для корови, і для м'ясного молодняку. Потрібно було реорганізувати кормову базу. В умовах екстенсивного скотарства селяни, відчуючи брак кормів, штучно гальмували зростання поголів'я молодняку.

Поголів'я овець у селянському господарстві України в 1923 р. досягло 8 269,0 тис. голів, що становило 154 % від рівня 1916 р. (табл. 72). Це свідчення натуралізації селянського господарства в цей період, вовна йшла на домашні потреби селянської родини. Окрім того, під час голоду 1921/22 р. вівці краще збереглися, тому що на відміну від свиней харчувалися різними сурогатами. Як тільки сільське господарство почало відбудовуватися, кількість овець у селянському господарстві почала зменшуватися, вівці не витримували конкуренції з іншими тваринами.

Поголів'я кіз у порівнянні з іншими тваринами, наприклад вівцями, було незначне в селянському господарстві України. Їх кількість у 20-х роках зберігалася приблизно на рівні 1916 року. Вони більше розповсюджувались на Лівобережжі і в Степу (див. табл. 72). У 1928 р. у користуванні селян-одноосібників перебувало 99,4 % поголів'я овець і кіз України¹⁰².

У 1923 р. поголів'я свиней у селянському господарстві складало ледве 55 % тої кількості, яку воно мало в 1916 р. (див. табл. 72). Найбільше постражда-

ло свинарство від голоду 1921/22 р., але протягом 1923—1928 рр. селяни зробили великий ривок у цій галузі тваринництва. Рівень 1916 р. вони досягли вже в 1924 році. У 1928 р. свиней у селянському господарстві нараховувалося 5 750,0 тис., або 134 % від рівня 1916 року. Пересічно за 1923—1928 рр. селяни збільшували поголів'я свиней щорічно на 28,7 %. Це винятково високий приріст. Особливо відчутні успіхи спостерігалися в селян Лівобережжя, де в 1923—1928 рр. поголів'я цих тварин щороку збільшувалося на 38,9 %. Потрібно визнати, що таких темпів зростання поголів'я свиней ніколи більше не знало селянське господарство України. В 1928 р. в індивідуальному селянському господарстві знаходилося 99,1 % всього поголів'я свиней України¹⁰³. У 1929 р. через підвищення податкового тиску на заможні верстви селянства, посиленого недородом і викликаного ним нестачею харчів, селяни скоротили поголів'я свиней до 3 441,4 тис. голів, або на 40 % у порівнянні з весною 1928 року.

Продуктивна худоба розподілялась серед селян дуже нерівномірно. У 1928 р. без корів було 34,42 % селянських господарств, одну корову мали 55,6 %, дві корови — 8,8 %, три корови — 0,92 %, чотири і більше корів — 0,26 %¹⁰⁴.

Селянські господарства без засобів виробництва та з засобами на суму до 200 крб. на двір, що їх звичайно відносять до бідняцьких, у 1927 р. складали 23,7 % господарств України, їм належало 6 % великої рогатої худоби, 3,5 % овець, 8,4 % свиней, 29,4 % кіз. Отже, за винятком кіз, питома вага бідняків далеко не співпадала з тією кількістю продуктивної худоби, що їм належала. Це були, як правило, безхудобні господарства, що не мали ні корів, ні свиней, ні овець¹⁰⁵.

Селянські господарства з засобами виробництва вартістю від 201 до 1 600 крб. на двір складали 72,3 % господарств. Це середняки. Їм належало 34,3 % великої рогатої худоби, 81,2 % овець, 80,5 % свиней, 67,1 % кіз. Отже, середнякам у доколгоспному селі належала переважна більшість продуктивної худоби¹⁰⁶.

Селянські господарства, що мали засобів виробництва на суму більше 1 600 крб. на двір і належали до дрібнокапіталістичних, складали 4 % від загалу,

але володіли 9,7 % великої рогатої худоби, 15,3 % овець, 11,1 % свиней, 3,5 % кіз¹⁰⁷. Цей прошарок селян мав лишки продуктивної худоби.

Пересічно на одне бідняцьке господарство в 1927 р. припадало всього на 32,7 крб. продуктивної худоби; на одне середняцьке — 145,4 крб.; на одне заможне — на 328,9 крб.¹⁰⁸. Отже, найбагатші господарства були краще забезпечені від бідняцьких продуктивною худобою в 10 разів, від середняцьких — у 2,3 рази.

На одне бідняцьке господарство в 1927 р. пересічно припадало по 0,3 корови, тобто більше двох третин бідняків корів не мали. На одне середняцьке господарство припадало пересічно 0,9 корів, тобто 9 середняків з 10 мали власних корів. Зокрема, незможні середняки, що мали засобів виробництва на суму від 201 до 400 крб. на двір, мали пересічно по 0,66 корови на двір; типові середняки, що мали засобів виробництва вартістю від 401 до 800 крб. на двір, мали пересічно по 0,9 корів на двір; заможні середняки, що мали від 801 до 1 600 крб. засобів виробництва на двір, мали по 1,2 корови на двір. Дрібнокапіталістичні господарства пересічно мали по 1,5 корови на двір¹⁰⁹.

Необхідно розглянути умови догляду за худобою, кормове питання, породи, оскільки від цього значною мірою залежала продуктивність тваринництва.

Достатня і раціональна годівля худоби — важливий чинник підвищення її продуктивності. З квітня і до середини листопада селянська худоба здобувала собі корм на пасовиську. Стійлове утримання худоби влітку в Україні в селянських господарствах не практикували. На Поліссі і свиней влітку виганяли на пасовище¹¹⁰. У зоні трипільля, особливо де існувала общинна форма землекористування, головним пасовищем для селянської худоби була толока до жнив і стерня після жнив. На Поліссі худобу випасали в лісі та чагарниках. У Лісостепу такі можливості були обмежені. В зоні рябopilля головним пасовиськом був вигін. У Степу для пасовищ використовувалися і перелogi. Однак наявних пасовищ на Україні не вистачало. Тому в багатьох районах республіки селяни пасли худобу вздовж доріг, на межах, використовували непридатні землі. Всюди по Україні був заведений порядок, згідно з яким під час літнього тримання худоби на випасах вдома її підгодовували різними додат-

ковими кормами — гичкою, бур'яном з городу, травою тощо. Підрахунки свідчать, що поживність підкорму складала 23 % загальної кількості кормів на одну корову на час пасовиці¹¹¹. Взимку як основний корм для великої рогатої худоби, овець та кіз використовували солому та полову, тобто грубі корми. Сіна та концентрованих кормів (висівки, макуха, зерно) і корнеплодів худоба отримувала недостатньо. Наприклад, у Данії в 20-х роках молочним коровам давали: 32,1 % концентрованого корму, солома ж складала лише 6,5 % раціону¹¹². В Україні ж 57,8 % раціону складали грубі корми, сягаючи на Лівобережжі 59,3 %. Селянська худоба дуже мало споживала корнеплодів (7,1 % від загалу, а в Степу взагалі мізерну кількість — 0,75 %). Зимовий кормовий раціон селянської худоби відзначався несприятливим білковим відношенням: від 1 : 15,3 у Степу до 1 : 18,3 на Правобережжі. За нормальних умов годівлі продуктивних тварин білкове відношення повинно складати 1 : 10¹¹³. Отже, і зимова годівля худоби була вкрай незадовільна. Вона містила надто велику питому вагу соломи, мало соковитих кормів, недостатньо білків. У цілому на протязі року селянська худоба аж ніяк не отримувала тої раціональної норми кормів, що була необхідна. Так, на основі даних селянських бюджетів в середині 20-х років на Поліссі бракувало 43,9 %, на Правобережжі — 40,5 %, на Лівобережжі — 31,9 %, у Степу — 35,3 %, а в цілому по Україні 37,6 % крохмальних еквівалентів від раціональних норм¹¹⁴. Можливо ці розрахунки потрібної кількості кормів на годівлю худоби в селянських господарствах дещо перебільшені, але ми все ж таки повинні визнати, що годівля худоби в більшості селянських господарств України в 20-х роках не задовольняла потреби ні за якістю, ні за кількістю. Вона була злиденною, убогою, надміру одноманітною.

На продуктивність худоби серйозно впливали умови її утримання. У 20-х роках тільки 20 % селянської худоби зимувала в теплих хлівах на Поліссі, 41,5 % у Лісостепу і 63,8 % у Степу¹¹⁵. У Данії в 20-х роках вся худоба взимку утримувалась у теплих приміщеннях, в Україні ж — здебільше в необмазаних, холодних і темних хлівах, без стоку сечі і без підлоги. На Поліссі, крім того (73 % свідчень) всю худобу всю зиму тримали на гною, оскільки останній був не-

обхідний як угноєння, а селяни вважали такий спосіб зберігання гною найкращим. У Лісостепу та Степу гній здебільше вичищався селянами, але не з гігієнічних міркувань, а тому, що кізяки йшли на паливо селянам¹¹⁶. Отже, селяни практикували дуже примітивний догляд за продуктивною худобою, що негативно впливало на її продуктивність.

Молочність, вихід м'яса, інші показники продуктивності скотарства залежали і від порід худоби. На Поліссі в 20-х роках переважали безпорідні корови, що становили до 76,5 % всієї череди. На другому місці стояла місцева поліська порода (20,6 %). Інші породи в селянських господарствах Полісся зустрічалися дуже рідко. На Правобережжі третина селянських корів були безпорідними, на другому місці стояла сіра українська порода. Ця ж порода корів переважала і в селянському господарстві Лівобережжя. У Степу велике поширення набули корови червоної німецької породи (35 %), а на другому місці — корови сірої української породи¹¹⁷. Червону німецьку худобу завезли в Україну в ХІХ ст. колоністи. Сіра українська порода виведена в Україні, але до революції вона мала поширення здебільше в поміщицьких маєтках. Після ліквідації останніх частина корів цієї породи влилася в селянську череду, особливо в Лісостепу. Симентальська, швицька, білоголова, калмицька породи корів були в меншості серед селянських корів. Перелічені породи в переважній більшості не були чистокровними, вони у селянському господарстві перемішувалися з безпорідними, що негативно впливало на їх удійність. Усі селянські свині в 20-х роках на Поліссі належали до безпорідних, на Правобережжі вони склали 88,2 % стада, на Лівобережжі — 75 %, у Степу — 73,3 %¹¹⁸. Проста безпорідна вівця переважала на Поліссі (від 85,7 до 100 % поголів'я по районах), на Правобережжі — 85 %, на Лівобережжі — від 52,5 до 83,5 %, у Степу від 34 до 42 % отари. На Лівобережжі набули ще поширення вівці решетилівської породи, у Степу — волоської, на Волинському Поліссі — романівської¹¹⁹. В цілому необхідно зробити висновок, що племінний склад селянської худоби в 20-х роках був незадовільний і потребував докорінного поліпшення.

Розглянемо продуктивність селянського тваринництва, передусім молочного господарства. Пересічна

удійність селянських корів складала 1200 л на рік¹²⁰. По окремих регіонах вона становила: на Поліссі — 860—980 л, на Правобережжі — 1080—1100 л, на Лівобережжі — 1200—1250 л, у Степу — 1450 л¹²¹. Наведені дані свідчать, що річні надої збільшувалися в селянському господарстві в напрямі з Полісся до Степу. Не викликає сумніву, що на рівень надоїв впливав племінний склад череди. На Поліссі переважала безпорідна худоба, а тому і надої одержували найнижчі. На Правобережжі безпорідні корови становили лише третину череди, що негайно вплинуло на її продуктивність. На Лівобережжі переважали корови сірої української породи, то й надої зростали. У Степу понад третину поголів'я становила червона німецька порода, що в 2,5 рази переважала по удійності поліську безпорідну корову; отже, і надої в регіоні були вищими. Але в порівнянні з надоями від корів у селянських господарствах Данії в середині 20-х років, де вони пересічно складали 3400—3500 л на рік¹²², потрібно визнати, що продуктивність молочного скотарства в Україні була низька. Особливо низькі надої одержували від корів у бідніших групах селян. Так, за даними робсельінспекції за 1925 р. удій від корови в селянських господарствах, що мали річний валовий прибуток до 200 крб. на рік на двір, становив на Київщині лише 450 л, на Чернігівщині — 620 л. У господарствах середняків, що мали річний валовий прибуток до 800 крб. на двір, надої від пересічної корови становили на Київщині 940 л, на Чернігівщині — 960 л. І нарешті, в господарствах, що мали річний валовий прибуток до 1400 крб. на рік, надої від корови складали на Київщині 1400 л, на Чернігівщині — 1200 л¹²³. Головна причина різниці в продуктивності корів, що належали селянським господарствам з різним рівнем заможності, полягала в кормовій базі. Досліди показали, що можна збільшити надій від звичайної безпорідної поліської корови вдвічі, якщо скласти раціон її годування відповідно до норми¹²⁴. Як писав очевидець: «Вона, корова, ще змалку бідує: зимує в холодних хлівах, годують лише соломою і половою, стоїть вона по коліно в багнюці, а влітку пасеться на голій толоці. Немає у світі ще десь такої терплячої худоби, що прожила б довший час у таких умовах. Проте, хоч і як наша худоба терпить, але корови сірої української степо-

вої породи дають густе молоко, нехай і не багато. За рік українська корова дає до 40 відер молока, якщо доїться з телям, а без теляти — відер 80—90 і удій більшає, коли краще годувати і доглядати. Удій може зрости, як то у кращих господарів, до 130—140 відер на рік»¹²⁵.

Кормове питання в 20-х роках стало головним для селянського тваринництва. Без його вирішення не можна було сподіватися на різке збільшення продуктивності. Отже, необхідно було впроваджувати травосіяння, просапні культури, підвищувати продуктивність пасовищ, провадити меліорацію непридатних земель, тобто реорганізувати рільництво. А для цього потрібно було збільшити капіталовкладення у сільське господарство.

До революції селянське молочне господарство в Україні розвивалося в натурально-споживчій формі, своїх молочних продуктів населенню України не вистачало і щороку в міста довозили 450—500 тис. пудів масла і сиру з інших районів¹²⁶. На 1923—1929 рр. припадає період швидкого розвитку молочарства та молочарської кооперації на Україні. Потребу міських жителів у молочних продуктах селянське господарство України задовольняло повністю, при цьому через молочарську кооперацію на одну третину¹²⁷. Товарність молока в індивідуальних селянських господарствах у 20-х роках поступово зростала завдяки неухильному збільшенню поголів'я дійних корів. За даними агрокореспондентів у середині 20-х років від 12 до 22 % селян Полісся, 24,4 % господарів на Правобережжі, 24—36,3 % дворів на Лівобережжі і 22,5—32,3 % селян у Степу систематично продавали молоко і молочні продукти¹²⁸. При цьому найбільшу ринковість селянське молочне господарство мало в приміській зоні. Так, ринковість молочного господарства в Київському районі в 1925 р. складала 45 %, в той же час у віддалених поліських районах того ж округу молочне господарство мало натурально-споживчий характер¹²⁹.

М'ясний напрямок у великому рогатому скотарстві, як це видно з кількості дорослого молодняка (див. табл. 72), у більшості регіонів України не був основним. Розвиток м'ясного напрямку цієї галузі скотарства в умовах малоземельних районів України натикався на цілу низку перешкод: недостачу кормів,

брак скороспілих порід, несприятливу ринкову кон'юнктуру для збуту великої рогатої худоби на закордонному ринку¹³⁰. Тільки в східних районах Степу, де поширилась калмицька м'ясна порода, вирощувалось чимало молодняку та було досить грубих кормів, м'ясний напрямок у великому рогатому тваринництві зберігав своє значення¹³¹. Підраховано, що для збільшення вдвоє продуктивності м'ясного тваринництва потрібно вдвоє збільшити кількість кормів, особливо концентратів — ячменю, макухи тощо. А для того щоб подвоїти молочну продукцію, варто збільшити видачу кормів лише на 20 %¹³². Тому дрібне селянське господарство з обмеженими кормовими ресурсами робило ставку не на м'ясний напрямок, а на молочне скотарство. Якщо в череді молодняку старше одного року 31,5 % від кількості корів, то це та кількість, яка потрібна для заміни старих корів. Якщо молодняку, старше одного року, в череді більше 49 %, то це означає, що весь приплід господарство використовує для м'ясної мети¹³³. З табл. 72 видно, що на Поліссі молодняк старше року становив у 1923—1929 рр. 21,6—34 %. Отже, тут могли бути тільки незначні лишки м'ясного молодняку. На Правобережжі молодняк старше року по відношенню до корів становив у 1923—1929 рр. 17,5—26,8 %. Отже, селяни цього регіону м'ясний молодняк не вирощували. На Лівобережжі в 1924 р. молодняк складав 40,3 %, в інші роки коливався від 29,6 % у 1923 р. до 29,9 % у 1929 році. Отже, тут, як і на Поліссі, могли бути лише обмежені лишки м'ясного молодняка. Подібна ситуація в 20-х роках склалася і в Степу, окрім південно-східних округів.

Пересічна забійна (різницька) маса молодняку великої рогатої худоби старше року в селянських господарствах у середині 20-х років за даними агроко-респондентської мережі становила: на Поліссі — 85,2 кг, на Правобережжі — 88,5 кг, на Лівобережжі — 87—101 кг, у Степу — 91—92 кг. Це дуже низький показник. У США в 1907—1924 рр. він був вдвічі більшим¹³⁴. Молодняк великої рогатої худоби, як показали селянські бюджети України за 1927/28 р., отримував до дворічного віку приблизно 100 кг зернових кормів, в той же час як молодняк м'ясних порід США тільки в перший рік свого життя отримував до 1000 кг¹³⁵. Отже, головна причина низької продук-

тивності м'ясних порід селянського тваринництва в Україні в 20-х роках — відсутність достатньої кількості кормів.

В умовах недостачі кормів для м'ясного напрямку вирощування великої рогатої худоби на перше місце в селянському господарстві стало висуватися свинарство. Наявність цукроварень та спиртзаводів, де була велика кількість відходів (брага, маляса, жом) стимулювало розвиток свинарства, особливо на Лівобережжі. Тут у середині 20-х років на 100 свиней віком старше одного року припадало 200—300 підсвинків, що свідчить про скороспілість свиней і швидкий обіг капіталу в свинарстві¹³⁶. На Поліссі свинарство існувало на природних кормових угіддях — на луках і лісових пасовищах при дуже примітивній культурі догляду. Тому для нього була характерна пізньоспілість, мала маса свиней, невеликий відсоток у стаді¹³⁷. Товарність селянського свинарства в середині 20-х років складала: на Поліссі 6,7—11,3 %, на Правобережжі — 20,3 %, на Лівобережжі — 25,5—36,5 %, у Степу — 12,0—17,3 % від валової продукції¹³⁸. Таким чином, найбільшу товарність свинарство мало на Лівобережжі, найменшу — на Поліссі. Убійна маса свиней старше одного року в селянському господарстві України, за даними селянських бюджетів 1926/27 господарського року, становила в малоопосівних групах 91,7 кг, в середньопосівних — 109,8 кг, у багатоопосівних — 127,8 кг¹³⁹. Таким чином, убійна маса свині зростала паралельно із збільшенням розміру господарства. Причина цього явища — це недостатнє годування свиней у бідняцьких господарствах. У порівнянні зі свинарством передових європейських країн, свинарство в Україні в 20-х роках вважалося відсталим. Один із головних показників інтенсивності галузі — швидкість відгодовування свині до забійної маси. У 20-х роках у Данії для відкорму свині масою 100 кг фермер витрачав 6—7 місяців. В Україні для цього селянину потрібно було пересічно 2 роки¹⁴⁰.

Продукція вівчарства в селянському господарстві України в 20-х роках мала здебільше натурально-споживчий характер. Так, на Поліссі 95 % виробленої баранини споживалось у селянському господарстві. В тих місцевостях, де вівці доїлися, молочні продукти на 100 % споживалися самими селянами. Овчини, за винятком смушок, майже повністю використовувалися

ли для натуральних потреб власної родини¹⁴¹. В 20-х роках на ринок потрапляло лише 4,8—20,2 % селянської вовни¹⁴².

Табл. 73 дає уявлення про товарність продукції тваринництва в 1923—1929 роки. Шкури-сировина були товарними на 23,1—49,9 %, на протязі 20-х років товарність цієї продукції невинно зростала. Думається, що невинне зростання поголів'я худоби в селянському господарстві, великий попит на шкіряну сировину, відбудова і швидкий розвиток шкіряної промисловості зумовили підвищення товарності цієї продукції. У 20-х роках невинно зростала товарна продукція м'яса і сала. У 1923/24 р. вона складала 24 % від валу, а в 1927/28 р. вже 52 %, тобто за п'ять років зростає більше ніж вдвічі. Такого швидкого зросту м'ясної продукції наша республіка більше ніколи не знала. У натуральному обчисленні в 1927/28 р. на ринок було поставлено 20,8 млн пудів м'яса і сала¹⁴³. У 1927/28 р. у тваринництві України було вироблено пересічно по 24 кг м'яса на одного жителя республіки¹⁴⁴. Звичайно, це дуже скромний показник споживання, адже пересічно це лише по 66 грамів на день. При цьому, за даними селянських бюджетів, у 1926/27 р. у родині селянина-бідняка споживалося пересічно 12,5 кг м'яса на душу, в родині середняка — 16,4 кг, в родині заможного селянина — 21,7 кг¹⁴⁵. Споживання м'яса в селянських родин на рівні 35—45 г в день на душу свідчить про надзвичайно низький рівень м'ясного харчування. Для порівняння, у 1927 р. у США на 1 душу доводилося 69,5 кг, або по 190 г в день, у Німеччині в 1909—1913 рр. доводилося 52,2 кг на рік, або по 140 г щодня¹⁴⁶. Товарність молока та молочної продукції в 20-х роках теж зростала, досягнувши в 1927/28 р. рівня 28 %. У натуральному обчисленні це становило в 1925/26 р. 73,1 млн пудів, у 1926/27 р. — 77,1 млн¹⁴⁷. На одного жителя республіки в 1926/27 р. припадало по 160 кг молока і молочних продуктів на рік, або по дві склянки молока щодень¹⁴⁸. Товарність вовни в 20-х роках теж зростала: з 4,8 % у 1923/24 р. до 20,2 % у 1927/28 році. Але мусимо визнати, що її товарність була невисокою. У натуральному обчисленні це становило 102 тис. пудів у 1927/28 році¹⁴⁹. Значно вищою була товарність шетини (91,3 % у 1927/28 р.), що пов'язано з її фаб-

ричною переробкою. Товарна продукція яєць складала 39,2 % у 1923/24 р. і 58,8 % у 1927/28 році. На одного жителя республіки в 1927/28 р. доводилося по 74 яйця на рік¹⁵⁰, що в цілому задовольняло потребу.

Таким чином, на протязі 20-х років селянство доклало чималих зусиль для відродження і дальшого розвитку тваринництва України. Поголів'я худоби відновилося, кількість корів, овець, кіз, свиней у 1928 р. значно перевершило рівень 1916 року. В індивідуальному селянському господарстві в 20-х роках зосереджувалось понад 99 % поголів'я продуктивної худоби республіки. Отже, воно було основним виробником м'яса, молока, шкіри, вовни та інших продуктів тваринництва. Але кормове питання було вузьким місцем селянського тваринництва. Недостатнє, незбалансоване, бідне на білки годування, погані умови утримання і незадовільний племінний склад худоби спричинили до низької продуктивності селянського тваринництва. За всіма показниками воно далеко відставало від тваринництва західних країн. Щоб радикально змінити на краще становище в тваринництві, селянські господарства республіки потребували значних капіталовкладень, реорганізації рільництва — основи для вирішення кормового питання. Без державної допомоги і кооперування дрібні селянські господарства цього зробити були не в змозі.

* * *

Землеробство і тваринництво в індивідуальному селянському господарстві в 20-х роках не тупцювало на місці. Площа під віджилими трипіллям, рябопіллям, перелогами неухильно скорочувалася. Виникла і поширювалася поліпшена просапна система землеробства. Чорні, чисті, зайняті пари поступово витісняли толоку і зернове безпар'я, селяни розширювали площу злущеної стерні, розширювали оранку на зяб, угноєння ріллі. Але всі ці позитивні зрушення відбувалися повільно. Швидше ці передові прийоми агротехніки застосовувалися у заможних господарствах, зокрема у хуторян та відрубників. Община та система відкритих полів стояли на перешкоді новациям у сільському господарстві. Щоб впровадити передові прийоми агротехніки в усі селянські господарства, потрібне було здійснити перехід до системи громадських сівозмін, з обов'язковим дотриманням охоронних ланів, налагодити постачання селян насінням сіяних трав, вирішити питання збуту продукції просапних культур, докорінно поліпшити становище із забезпеченням бідніших шарів селянства тяглом тощо. На ці потреби необхідні були значні кошти, яких більшість селян не

мала. Отже, необхідна була відповідна фінансова і кредитна допомога з боку держави, податкові пільги і заохочуюча цінова політика. У 20-х роках індивідуальне селянське господарство відновило і розширило дореволюційний посівний лан. З виробництва валової продукції рільництва селяни України досягли і перевершили дореволюційний рівень. Але товарність зерна — основної продукції українського рільництва — складала лише половину дореволюційного рівня. Для піднесення товарності потрібно було матеріально зацікавити селян у реалізації зерна, значно збільшити капіталовкладення в зерноге господарство, оскільки без впровадження передових технологій годі було сподіватися вирішити зернову проблему. Виробництво і реалізація технічних культур у 20-х роках досягли дореволюційного рівня, а по таким важливим культурам, як соняшник і коноплі, значно перевершили його. Але, як і по зерну, необхідні були додаткові капіталовкладення, щоб впровадити досконаліші технології і матеріально стимулювати селян до вирощування технічних культур. На протязі 20-х років селяни відродили і продуктивне скотарство. Але на шляху поступу селянського тваринництва стояло кормове питання, яке, в свою чергу, не можна було вирішити без докорінної перебудови рільництва. Відповідні структури, яким належало виконання поставлених життям завдань на селі — це різного роду кооперативні об'єднання, зокрема земельні громади. Але для функціонування цих структур потрібно було забезпечити їх господарську і правову самостійність, зменшити податковий тиск і відрегулювати цінову політику.

РОЗДІЛ 6

БЮДЖЕТ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Бюджет — це розпис прибутків та видатків господарства за певний відрізок часу. Саме бюджет віддзеркалює в цифрах все багатогранне буття селянина як всередині господарства, так і в зв'язках з навколишнім світом. Бюджет дає найбільш конкретні дані про життєвий рівень селянина.

Передусім потрібно дослідити розмір основного капіталу селянського господарства — основи бюджету. Основний капітал у порівнянні з дореволюційним часом у 20-х роках помітно зріс і становив у 1923 р. 2304,9 млн крб., а у 1927 р. — 2814,6 млн крб.¹. Якщо в 1913 р. на одну душу в селянському господарстві припадало по 109,8 крб. основного капіталу, то в 1928 р. — по 117,8 крб.². Отже, зріст становив 7,4 %, незважаючи на значні руйнування селянського господарства під час війн, на недороди 1921 і 1924 років. Потрібно також зважати і на значний приріст селянського населення в 20-х роках, що не могло не позначитися на сумі основного капіталу в перерахунку на одного їдця. Отже, перехід у ході революційних аграрних перетворень переважної більшості конфіскованих земель до рук селянства привело до зростання розмірів основного капіталу, а отже, і до зростання його заможності. Матеріальне становище більшості селян у 20-х роках неухильно поліпшувалося.

Розмір основного капіталу селянського господарства зростав у напрямку від безпосівних і малопосівних до багатопосівних (табл. 74). При цьому різниця між полярними групами була досить значною, а з роками вона поглиблювалася. Якщо в 1923/24 господарському році основний капітал господарства з

посівної групи, що сіяла понад 15 дес. на двір, переважав капітал господарства з безпосівної групи в 31 раз, то в 1925/26 р. — вже в 48 разів. Дані табл. 74 свідчать також про найтісніший зв'язок розміру основного капіталу з врожайністю. Так, 1923 р. був врожайним, що негайно привело в 1923/24 р. до збільшення розмірів основного капіталу в усіх посівних групах (пересічно по Україні на 18,0 крб.). А 1924 р. був неврожайним, і ми бачимо зменшення основного капіталу в 1924/25 р. (пересічно по Україні на 25,6 крб.). Наступний 1925 р. був врожайним і збільшення основного капіталу в 1925/26 р. складало пересічно по Україні 76,6 крб. Оскільки рівень врожайності в 20-х роках значною мірою визначався кліматичними умовами, то ми можемо констатувати, що добробут селянина безпосередньо залежав і від погодних умов. Послабити цю жорстку залежність, добитися високих і стабільних урожаїв, а отже, і забезпечити стабільне підвищення матеріального добробуту трудівників села можна лише на шляху впровадження інтенсивних технологій, введення нових і поліпшених сортів сільськогосподарських культур, переходу до передової агрокультури. А для впровадження нових технологій і агротехніки потрібні були значні капіталовкладення, гнучка політика кредитів, цін, пільг тощо. А це робота не одного десятиріччя.

Важливим показником рівня добробуту селянина є дані про приріст основного капіталу. Виявилось, що в 20-х роках швидкість приросту основного капіталу була більшою саме у середньопосівних групах, а меншою в малопосівних і вищепосівних. Так, пересічно по Україні вона становила в 1923/24 р. у тих, хто сіяв від 4 до 6 дес. на двір 3,2 %, а в групі, що висівала від 6 до 9 дес. — 2,9 %. У тих, хто сіяв менше 4 дес. і більше 9 дес., приріст становив значно менший відсоток. Подібні процеси спостерігалися і в 1925/26 р. (див. табл. 74). Таким чином, у доколгоспному селі передусім зміцнював свої позиції середняк.

Дані табл. 74 свідчать, що пересічно найбільший розмір основного капіталу мали селянські господарства у Степу, за виключенням 1923/24 р., коли господарства степовиків ще не оправилися від наслідків посухи 1921 року. На останньому місці за цим показником стояло селянське господарство Правобережжя.

На нашу думку, причиною цього явища була нерівномірність у землезабезпеченості селян різних регіонів республіки. Саме правобережні селянські господарства і мали найменшу землезабезпеченість, що і зумовило найменший розмір основного капіталу пересічного господарства цього регіону республіки.

З розміром основного капіталу тісно пов'язана його будова. До її складу входила худоба, птиця, бджоли, будівлі, реманент, запаси продуктів, кормів і матеріалів (табл. 75). Вся вартість основного капіталу кожної посівної групи нами прийнята за 100 %. Це дозволяє встановити питому вагу різних елементів його будови. Аналіз показує, що в усіх регіонах України і в усіх посівних групах на першому місці по вартості капіталу стояли будівлі. Пересічно на них припадала майже половина всіх капіталів селянського господарства. На другому місці стояла худоба, пересічна вартість якої складала від $1/5$ до $1/4$ всіх капіталів селянського господарства, коливаючись по роках і по регіонах від 18,9 % на Правобережжі в 1924/25 р. до 31,5 % у 1923/24 р. на Лівобережжі. Кількість худоби, а отже, і її вартість у селянському господарстві тісно була зв'язана з врожайністю і забезпеченням кормами. По всіх регіонах України чітко простежується зменшення питомої ваги останньої в будові основного капіталу в неврожайному 1924/25 р. у порівнянні з врожайними 1923/24 і 1925/26 роками. Пересічно по Україні це виглядало так: у 1923/24 р. вартість основного капіталу в худобі становила 27,7 %; у 1924/25 р. — 20,0 %; у 1925/26 р. — 26,6 %. Третє місце в будові основного капіталу селянського господарства поділяли між собою реманент і запаси. Але були і свої особливості. При уважному вивченні структури основного капіталу помітна тенденція до збільшення питомої ваги вартості реманенту у краще забезпечених посівами господарствах і підвищення вартості реманенту у Степу та частково на Лівобережжі, де селяни мали більше посівів, ніж на Правобережжі та на Поліссі. Отже, вартість реманенту у селянському господарстві була найтісніше пов'язана з його землезабезпеченістю. Пересічно по Україні на реманент припадало від 13,3 до 15,4 % вартості основного капіталу селянського господарства. У Степу цей показник був вищий (16,3—20,3 %), на Правобережжі нижчий (9,4—11,1 %). Така низька пито-

ма вага реманенту серед капіталів — ще одне свідчення недостатньої технічної забезпеченості індивідуального селянського господарства в 20-х роках і переважання ручної праці. Аналіз будови селянського основного капіталу без заперечень свідчить, що із збільшенням посіву в господарстві зростала питома вага тих його елементів — худоби та реманенту, від яких безпосередньо залежали продуктивність і ефективність господарства. Цей зв'язок не завжди був прямолінійним (більше посіву — більше худоби і реманенту), але тенденція вимальовувалася цілком однозначно. Порівняння питомої ваги вартості худоби і реманенту і вартості будівель та запасів свідчить, що багатопосівні господарства мали кращу органічну будову капіталу, тобто ведення їх було продуктивнішим. Отже, розміри і будова основного капіталу мали вирішальне значення для прибутковості селянського господарства.

Розглянемо гуртовий (валовий) прибуток селянського господарства. У нашому розпорядженні дані за 1923—1926 роки. За 1923/24 господарський рік обчислення виконане в золотих карбованцях 1913 р., оскільки нестабільний курс радзнаку не давав можливості вести підрахунки в цінах 1923/24 р.; інші підрахунки виконані в червінцевому обчисленні, оскільки з 1924 р. червінець витіснив радзнак з обігу.

Дані табл. 76 свідчать, що в 1923/24 господарському році в Україні гуртовий прибуток пересічного селянського господарства складав 536,71 крб., коливаючись від 141,42 крб. у безпосівній групі до 1592,84 крб. у групі, що засівала понад 15 дес. на двір. Отже, найзаможніша група мала пересічно на двір прибуток в 11,3 разів більший, ніж у найбіднішій групі. Це явище було характерним для всіх регіонів України. Так, на Поліссі аналогічний показник становив 5,1; на Правобережжі — 7,1; на Лівобережжі — 10,7; у Степу — 5,8. При цьому необхідно зазначити, що до бюджетного обстеження потрапили селянські господарства вище середнього рівня. Пояснити цю обставину можна тим, що саме поняття «бюджет» передбачало хоч трохи урівноважене господарство, а його нелегко було знайти серед бідноти. Наприклад, по Поліссю і Степу відсутні дані по безпосівних господарствах, а такі ж господарства існували. Отже, можна зробити висновок, що різниця

у гуртовому прибутку між полярними групами селянських дворів напевно була значнішою, ніж то видно з даних табл. 76. Порівнюючи гуртовий прибуток господарств за 1923/24 р. з різних регіонів України, помічаємо, що найзаможніші селяни у Степу (пересічно 636,09 крб. прибутку), на другому місці селяни Лівобережжя (549,6 крб.), на третьому — Полісся (545,93 крб.) і на останньому — Правобережжя (358,07 крб.). Отже, пересічне господарство на Правобережжі отримало в 1923/24 р. прибутку на 278,02 крб., або на 44 % менше, ніж у Степу. Пояснюється така значна різниця у прибутках селян різних регіонів України лише їхньою землезабезпеченістю. У Степу пересічна землезабезпеченість господарств, охоплених бюджетним обстеженням, становила 9,86 дес. на двір, а на Правобережжі — лише 3,67 дес. Землезабезпеченість селянських господарств різних регіонів України вишикувалася у динамічний ряд точнісінько в такому порядку, як і їх прибутковість: на першому місці Степ, потім Лівобережжя, на третьому місці — Полісся і на останньому — Правобережжя. Таким чином, гуртова прибутковість селянського господарства України прямо залежала від його землезабезпеченості. Про це свідчить і склад гуртового прибутку. Пересічно по Україні на сільське господарство в 1923/24 р. припадало 84,7 % прибутку селянина, а поза власним сільським господарством прибутки складали 15,3 %. Зокрема, у Степу прибуток від сільського господарства складав 86,6 %, на Лівобережжі — 85,9 %, на Поліссі — 85,3 % і на Правобережжі — 76,7 %. Степове селянське господарство було найкраще забезпечене землею, а тому і найвищий відсоток прибутку воно мало від сільського господарства. Правобережжя найгірше було забезпечене землею, а тому правобережне селянство мало найменший відсоток доходу від сільського господарства. Залежність між рівнем землезабезпеченості і прибутковістю від сільського господарства — прямопропорційна. Цю залежність видно також і в розрізі посівних груп: чим більше посіву в господарстві, тим вищий відсоток прибутку припадав на сільське господарство і навпаки.

Від рільництва селяни України в 1923/24 р. отримали левову частку прибутку — 55,8 %, зокрема в Степу — 60,9 %, на Лівобережжі — 54,8 %, на По-

ліссі — 52,0 % і на Правобережжі — 49,7 %. Прибуток від тваринництва займав друге місце: пересічно по Україні 20,8 % (на Поліссі — 25,3 %, на Лівобережжі — 21,9 %, у Степу — 19,3 %, на Правобережжі — 17,4 %). Отже, прибуток від тваринництва складав найбільший відсоток у селян-поліщуків. Це і не дивно: саме цей регіон України був найкраще забезпечений природними пасовищами і сіножатями, що давало змогу селянам, порівняно з іншими регіонами, тримати більший відсоток худоби на одиницю сільськогосподарської площі. Помітна тенденція до збільшення питомої ваги прибутку від рільництва у краще забезпечених посівами господарствах і навпаки, збільшення прибутку від тваринництва у гірше забезпечених посівами дворах. Пояснити це явище можна тим, що у багатопосівних господарствах зайвих робочих рук бракувало і тому основна увага зверталася на рільництво, передусім на зернові культури, які потребували менших трудових затрат на одиницю посівної площі. Із зменшенням посівної площі інтенсивність польових робіт на одного працюючого у селянському господарстві зменшувалася. Щоб зайняти зайві робочі руки і підвищити продуктивність господарства, селянин переключив увагу із зернових на трудомісткіші технічні культури (буряк, картоплю), прибуток яких з одиниці площі був вищий, ніж зернових. Відходи від технічних культур (гичка, жом, брага, маляса тощо) використовувалися для збільшення поголів'я продуктивної худоби у господарстві, що і обумовлювало зріст питомої ваги прибутку від тваринництва.

Прибуток від інших галузей сільського господарства — городництва, садівництва, бджільництва, птахівництва тощо — складав у селянському господарстві України у 20-х роках незначну величину: пересічно по республіці в 1923/24 р. 8,1 % (8 % на Поліссі, 9,6 % на Правобережжі, 9,2 % на Лівобережжі, 6,4 % у Степу). Помітно, що вищий прибуток від городництва і садівництва мали селянські господарства на Правобережжі і Лівобережжі, а менший на Поліссі і в Степу. Думається, що тут відіграв свою роль природний фактор — на Правобережжі і Лівобережжі були найкращі в Україні умови для садівництва і городництва, а тому ці галузі були краще розвинені і питома вага прибутку від них була ви-

щою, ніж на Поліссі і в Степу. Крім того, наявність зайвих рук на Правобережжі зумовила більшу поширеність городництва та садівництва, як трудомісткіших галузей.

Заняття поза власним сільським господарством принесли в 1923/24 р. селянам України 15,3 % прибутків, тобто кожний 6-й або 7-й карбованець. На першому місці серед цих занять стояла праця членів родини селянина поза сільським господарством. Здебільше це прибуток селян від відходу на заробітки у міжсезонний період, як правило взимку. Але потрібно зауважити, що цей прибуток складав в Україні значно менший відсоток у гуртовому прибутку селянина, ніж у селянина Центральної Росії, де у нечорноземних губерніях відходом займалися цілі села. Помітно, що в Україні кількість відходу, а отже і заробіток від нього, залежали від землезабезпеченості селянського господарства. Найбільший прибуток від цього заняття мали селяни малоземельного Правобережжя (8,7 % від загалу), менше на Лівобережжі (6,9 %), ще менше на Поліссі (6,3 %), а найменше у багатоземельному Степу (5,5 %). У розрізі посівних груп найбільший відсоток прибутку від праці поза сільським господарством мали безпосівні двори (пересічно по Україні в 1923/24 р. — 43,9 % прибутку, або майже половина), найменше ті, хто засівав понад 15 дес. на дворі — 1,9 %. Подібна картина була характерна для всіх регіонів республіки.

Друге за значенням джерело прибутку селянина серед занять поза власним сільським господарством — це робота в наймах. Питома вага прибутку від наймів складала в 1923/24 р. пересічно по Україні 5,6 % (3,7 % на Поліссі, 4,8 % на Лівобережжі, 5,7 % у Степу і 9,6 % на Правобережжі). Чисельне малоземельне селянство Правобережжя більше всього пропонувало свої послуги як наймити, відповідно вищою була питома вага прибутків від наймитської праці.

Третє місце серед нехліборобських прибутків селян України займали доходи від торгово-промислових занять (промислів). У 1923/24 р. пересічно по республіці їх питома вага складала 1,1 % прибутків селян. По регіонах цей відсоток складав: на Правобережжі 1,9 %, на Поліссі — 1,1 %, у Степу — 1,1 %, на Лівобережжі — 0,6 %. Знову ж таки, малоземелля,

а отже, і пошуки шматка хліба змушували правобережних селян найбільше на Україні займатися цією діяльністю. Безпосівні і малопосівні селяни більше звертали увагу на торгово-промислову діяльність, ніж середньо- або багатопосівні. Так, найбільш яскраво ця картина спостерігалася на Лівобережжі, де 52,9 % прибутків безпосівних селян у 1923/24 р. складали доходи саме від промислів і торгівлі, а селяни, що висівали понад 15 дес. на двір, зовсім не займалися цією діяльністю, а отже, і не мали ніякого прибутку³.

Прибутки від здавання в оренду реманенту і робочої худоби в 1923/24 р. займали теж певне місце серед доходів селян (пересічно по Україні — 0,2 % гуртового прибутку)⁴. При цьому активніше цією діяльністю займалися заможні селяни, які мали лишки основних засобів виробництва, і більше на Правобережжі та на Поліссі. Пояснювати цю ситуацію можна тим, що в Степу і на Лівобережжі, де прошарок сільської буржуазії, потужніший, ніж на Правобережжі і на Поліссі, вважав за краще приорендовувати землю і мати певніший прибуток, ніж здавати реманент і худобу в найми. На Правобережжі і на Поліссі, де фонд орендних земель був обмежений, сільські багатії не мали таких можливостей його орендувати, як у Степу і на Лівобережжі, а тому змушені були частіше здавати лишки реманенту і худоби в оренду, а тому і прибуток від цієї діяльності у них був вищий.

Прибуток від здачі землі в оренду складав у 1923/24 р. пересічно по Україні 0,1 % гуртового прибутку селянського господарства⁵. По всіх регіонах чітко видно, що цим займалися безпосівні і малопосівні двори.

Серед інших нехліборобських прибутків певний доход мали селяни України від лісу (продаж дров, хмизу, грибів, ягід тощо). У цілому по республіці він складав у 1923/24 р. 0,6 % гуртового прибутку. Але помітніше значення прибутки від лісу мали на Поліссі (1,3 %) і зовсім мізерне у Степу (0,2 %) ⁶. Якщо розглядати прибуток від лісу по посівних групах, то більшу питому вагу він складав у малопосівних господарствах і меншу у краще забезпечених посівами.

Дані про гуртовий прибуток селянського господарства за наступні 1924—1926 рр. аналогічні тим, що проаналізовані нами за 1923/24 р. (див. табл. 77, 78). Зокрема, зберігалася різниця в гуртовому прибутку полярних груп селянства. В 1923/24 р. пересічно по Україні різниця в прибутках між крайніми групами селян складала 11,3 раз, у 1924/25 р. — 7,6 раз, у 1925/26 р. — 6,9 раз. Як і в 1923/24 р., так і в наступні роки, на першому місці по гуртовому прибутку стояло степове господарство, потім лівобережне, поліське, а на останньому — правобережне. Сільське господарство і впродовж 1924—1926 рр., як і в попередні роки, було основним джерелом прибутку українського селянина, давало понад $\frac{3}{4}$ гуртового доходу, а серед галузей сільського господарства на першому місці по прибутковості стояло рільництво, потім тваринництво. При цьому зберігалася тенденція до збільшення питомої ваги прибутку від рільництва у краще забезпечених посівами господарств і збільшення питомої ваги прибутків від тваринництва паралельно із зменшенням посіву у селянина. Заняття поза власним господарством принесли в 1924/25 р. 22,1 % гуртового прибутку, а в 1925/26 р. — 19,6 %. Порівняння цифрових даних табл. 77 і 78 свідчить, що гуртовий прибуток селян у 1924—1926 рр. збільшувався. Так, у порівняльних цінах він складав у 1924/25 р. пересічно по Україні 596,85 крб. на двір, а в 1925/26 р. вже 921,92 крб. Отже, під час здійснення непу матеріальний рівень життя селян України зростав.

Для всебічного висвітлення питання про селянський бюджет, його прибутки і видатки потрібно спинитися на ринковому обігу в селянському господарстві. Для аналізу ми вибрали 1925/26 р., як найбільш характерний для років непу (див. табл. 79). Окрім того, бюджети 1925/26 р. цілком припадають на період сталої валюти (червінцевих карбованців), що дуже важливо при визначенні грошового балансу. Дані свідчать, що ринковий обіг охоплював усіх селян, але різною була їхня роль на ринку. У безпосівних селян набуття сільськогосподарської продукції на ринку було мало не в 3,5 рази більше, ніж відчуження. Отже, вони на ринку виступали як споживачі сільськогосподарських продуктів, а не як продавці. Групи з посівом до 2 дес. на двір відчужували

продуктів сільського господарства стільки, скільки набували (з певними коливаннями по регіонах республіки), тобто їх роль як товарних виробників була нульова. Лише починаючи з посівної групи, що засівала понад 2 дес. на двір, відчуження сільськогосподарської продукції стабільно переважало їх набуття селянами поза межами власних господарств. Але в малоземельних групах відчуження сільськогосподарської продукції переважало їх набуття в незначних розмірах. Так, в Україні в групі з посівом від 2,1 до 4,0 дес. на двір у 1925/26 р. було відчужено пересічно на двір сільгосппродукції на суму 179,51 крб., але одночасно ними було набуто цієї продукції на суму 116,88 крб., тобто переважання продажі над купівлею складало 62,63 крб., або 34,9 %. Це означає, що 2/3 виробленої сільськогосподарської продукції цієї посівної групи споживали всередині господарства. У групі з посівом від 4,1 до 6 дес. переважання продажу над купівлею сільськогосподарських продуктів складало 47,8 %; у групі з посівом від 6,1 до 9 дес. — 44,5 %; у групі з посівом від 9,1 до 15 дес. — 55,3 %. Тобто в цих посівних групах селяни реалізовували на ринку приблизно половину виробленої продукції. Лише в групі з посівом понад 15 дес. на двір відчужувалося сільськогосподарської продукції майже в два рази більше, ніж набувалося. Дані по окремих регіонах з певними коливаннями співпадають з республіканськими (див. табл. 79).

Аналізуючи склад набутої селянами продукції, бачимо, що у кількісному обчисленні більше купували багатопосівні, з одного боку, і безпосівні — з іншого. Так, у 1925/26 р. пересічно по Україні безпосівні набували за рік продуктів на 1 двір на 284,4 крб., тобто більше, ніж у сусідніх групах з посівом до 4,0 дес., а промислових товарів вони набували навіть більше, ніж у групі, що засівала до 6 дес. на двір (214,03 крб. у безпосівних і 189,47 крб. у селян, що сіяли від 4,1 до 6 дес. на двір). Малопосівні і частина середньопосівних дворів найменше купували продукції, обмежуючись найнеобхіднішими товарами. Становище їх, як самостійних господарств, було настільки скрутне, що вони змушені економити на всьому, аби зберегти власне господарство, сподіваючись в майбутньому вибитися в справжні хазяї. Обстеження типового селянського господарства у

Бовчанському повіті Харківської губернії в 1923 р. показало, що таке господарство мало пересічно 6 дес. посіву. Головний напрямок — зернове виробництво. Збір хліба становив пересічно 200—210 пудів. Податок, обов'язкові страхові платежі тощо поглинали 64 пуди. На посів потрібно було залишити 40 пудів, на продовольство — 108 пудів, виходячи з найскромнішої норми 18 пудів зерна на рік на людину, утримання худоби і птиці — 40 пудів, видатки на одяг, взуття, освітлення тощо — 154 пуди. Разом річні видатки селянина складали 406 пудів. Отже, при валовому зборі зерна в 200—210 пудів у середняка при найскромніших видатках виявлявся дефіцит майже в 200 пудів. А господарству потрібно було ще загоїти рани війни—відремонтувати будівлі, придбати новий реманент тощо. Як вийти зі скрутного становища? Селянин зменшував і без того дуже скромну продовольчу норму, худоба ж ніякого зерна не отримувала. Родина середняка відмовляла собі в будь-якій фабричній продукції — мануфактура, взуття, цукор, гас и навіть голка належали до предметів розкоші. Одяг дітей — це домоткана сорочка і без взуття. На всю довгу зиму — невилазне сидіння в хаті в чеканні літа. Такий спосіб життя дозволяв селянину скоротити дефіцит, але чого це коштувало йому і його родині!⁷

У складі набутих продуктів безпосівних господарств переважали речі особистого вжитку та продукти харчування. А із збільшенням посіву на двір зростала питома вага господарського краму, речей виробничого призначення — реманенту, будівельних матеріалів, худоби. Отже, тут ми спостерігаємо якісну різницю між полярними групами селян: безпосівні селяни купували товари, які споживали наймані робітники, продавці робочої сили; великопосівні селяни купували товари, які необхідні господарям засобів виробництва. Середньопосівні селяни займали проміжне становище. Це добре видно при розгляді витрат селян на протязі року. Передусім звернемо увагу на виробничі витрати у структурі загальних витрат селянського господарства (табл. 80). До виробничих витрат віднесені витрати на придбання худоби, реманенту, будівель, різного роду господарських матеріалів, ремонт інвентаря та будівель, найм робочої сили та основних засобів виробництва, корм

худоби, міндобрива, поточні витрати в сільськогосподарському виробництві тощо. Як правило, питома вага виробничих витрат у структурі загальних витрат селянського господарства збільшувалася в напрямі від малопосівних до великопосівних груп, а питома вага фонду споживання і заощадження навпаки — в напрямку від багатопосівних до безпосівних. Так, у безпосівній групі майже всі видатки (98,5 % пересічно по Україні) йшли на споживчі товари. Про розмір виробничих видатків у цій групі нічого й згадувати — вона мізерна (в цілому по Україні тільки 1 %). У групі з посівом до 2 дес. виробничі витрати склали лише 2/3 від витрат на споживчі товари. Ці цифри свідчать, що подібні господарства мали яскраво виражений споживчий характер. Видатків на господарство в цих групах було не досить для задовільного функціонування процесу виробництва. Але і в інших посівних групах фонд споживання переважав виробничі витрати. Пояснити факт значного переважання фонду споживання над виробничими витратами можна лише тим, що виробництво в індивідуальному селянському господарстві України в 20-х роках було спрямоване на задоволення споживчих потреб власної родини. Разом з тим в абсолютних величинах виробничі витрати в посівних групах з посівами понад 9,9 дес. були в 4 рази більші на двір, ніж у групі з посівом до 2 дес., а в групі з посівом понад 15 дес. — у 6 разів. Значно вищою була і ефективність виробничих витрат у багатопосівних господарствах. Так, у 1925/26 господарському році пересічний селянин в Україні, який сів до 2 дес. на двір, витрачав на одну десятину сільськогосподарських угідь 69,6 крб., а господар з посівом понад 15 дес. — 42,9 крб., тобто на 38,4 % менше⁸.

Іншою була і структура виробничих витрат у плярних групах селянства. Пересічно по Україні у групі з посівом понад 15 дес. на двір 41,9 % виробничих витрат припадало на корм і догляд за худобою; 30,6 % на інші поточні витрати у сільському господарстві; 12,3 % на придбання худоби; 6,4 % на купівлю і ремонт реманенту; 1,8 % складали витрати на ремісничо-кустарні і торговельні заклади⁹. Отже, у цій групі селян виробничі витрати мали яскраво виражений сільськогосподарський напрямок. Іншою була структура витрат у безпосівних селян. У

них 80 % виробничих витрат припадало на закупівлю господарських матеріалів для занять ремісничо-кустарними промислами, а 20 % на корм і догляд за худобою та птицею. Бюджетне дослідження 1925/26 р. не зафіксувало у них жодних витрат на інші виробничі потреби. Отже, безпосівні господарства фактично стояли поза сільськогосподарським виробництвом. У малопосівних господарств, з посівом до 2,0 дес. на двір, 39 % виробничих витрат припадало на корм і догляд за худобою; 17,2 % на її придбання; 2,9 % на купівлю і ремонт реманенту; 23,5 % на інші поточні витрати у сільському господарстві; 7,1 % на витрати у ремісничо-торговельних закладах¹⁰. Отже, структура виробничих витрат малопосівних господарств свідчить, що вони, з одного боку, прагнули зміцнити власне господарство, а з іншого — мали дуже незначний відсоток витрат на реманент (вдвічі менший, ніж у великопосівних), що явно недостатньо для покриття амортизації. Видатки на ремісничо-торговельні заняття у цієї групи були в чотири рази вищі, ніж у великопосівних селян. Ця стаття видатків свідчить, що малопосівні селяни не могли прожити з власного сільського господарства і велику увагу звертала на позахліборобську працю. У середньопосівних групах, що мали від 6,1 до 9,0 дес. на двір, 25,1 % виробничих витрат припадало на поточні витрати у сільському господарстві; 21,6 % на придбання худоби; 5,3 % на купівлю і ремонт реманенту; 41,4 % на корм і догляд за худобою; 1,9 % на поточні витрати в кустарно-ремісничих та торговельних заняттях¹¹. Отже, в типово середняцьких посівних групах витрати на придбання худоби і реманенту переважали аналогічний відсоток витрат як у великопосівних, так і в малопосівних селян. Це свідчення великого прагнення середньопосівних дворів піднести власне господарство, вибитися у справжні господарі. В той же час великопосівні господарства утримувалися від великих закупок реманенту і худоби. З одного боку, це свідчить про насичення їх господарств основними засобами виробництва, з іншого — це показник несприятливої морально-політичної обстановки на селі навколо великих господарств (багато з них побоювалися набувати складний реманент, щоб була місцева влада не віднесла їх до «куркулів» з усіма негативними наслідками).

Середньопосівні двори, як то доводять пересічні цифри по Україні, витрачали, з одного боку, 9,6 % коштів на найм робочої худоби та реманенту, з іншого — 6,8 % на оренду землі і 4,6 % на оплату праці наймитів¹². Ці дані свідчать про нестійке становище середняка, який намагався розширити власне господарство, але відчував недостачу засобів виробництва і змушений був їх орендувати у сільських багатіїв.

Страхові внески та інші витрати (кооперативні внески, виплати боргів тощо) складали в 1925/26 господарському році пересічно по Україні незначний відсоток (від 0,2 % у безпосівній групі до 0,4 % у групі з посівом понад 15 дес. на двір) гуртового прибутку (див. табл. 80). Податки складали від 0,3 % гуртового прибутку у безпосівних до 2,2 % у багато-посівних (див. табл. 80). Але це був рік, коли здійснювався лозунг партії «обличчям до села», і податки на селянські господарства були помірними. В наступні роки податковий гніт швидко посилювався, про що йшлося в першому розділі.

Перейдемо до розгляду структури видатків селян на споживання (табл. 81). Вони виявилися на диво одноманітними по всіх посівних групах і по всіх регіонах. Основні видатки у споживанні селян припадали на продукти харчування — понад 3/5 від усього фонду. Такі високі витрати на харчування свідчать про низький життєвий рівень селян в Україні в 20-х роках. Друга за значенням стаття видатків у фонді споживання селянина-одноосібника — це видатки на одяг і взуття. Пересічно по Україні на неї припадало 1/5 споживчого фонду. Третя стаття видатків фонду споживання — витрати на житло, паливо і освітлення: приблизно 1/10 споживчого фонду. Отже, елементарні потреби людини — їжа, взуття і житло — поглинали понад 9/10 фонду споживання селянина-одноосібника. Це незаперечне свідчення невисокого рівня життя селянина, незважаючи на його помітне піднесення в роки непу. Видатки на культурні та освітянські потреби складали мізерну частку — 0,7 % фонду споживання. В той же час на горілку і тютюн селяни витрачали коштів у 4,4. рази більше, ніж на культурні потреби. На мило, меблі, посуд, ліки селяни витрачали пересічно 2,5 % фонду споживання, що теж недостатньо для задоволення цих потреб. Загалом структура витрат фонду споживання свід-

чить, що за своїми запитами село в 20-х роках перебувало у традиційних рамках ментальності, успадкованої від попередніх епох.

Якщо якісних відмін у пропорціях витрат селян на харчі, одяг, алкоголь, культурні потреби по окремих посівних групах не спостерігалось, то відмінності в кількості спожитих на одну душу продуктів та товарів були значні. Краще харчувалися, одягалися і взувалися, більше витрачали коштів на культурно-освітні потреби селяни з найбільших посівних груп. Так, пересічно на одну душу в 1925/26 р. у групі з посівом понад 15 дес. на двір було витрачено на харчі 87,58 крб., а в групі з посівом до 2 дес. на двір лише 49,16 крб., тобто на 38,42 крб. менше. Різниця, як бачимо, складала майже половину вартості харчів, а це вже дуже помітна сума. На одну душу в найбільшій посівній групі в 1925/26 р. було витрачено 31,41 крб. на одяг і взуття, а в групі, що висівала до 2 дес., — тільки 12,96 крб., тобто різниця складала 18,45 крб., або 58,7 %. Виходить, що багатопосівні селяни витрачали на одяг і взуття коштів вдвоє більше, ніж малопосівні, а на культурно-освітні потреби в 2,5 рази більше. Безпосівні селяни, ці фактичні сільськогосподарські робітники з наділом, які практично порвали з власним сільським господарством і заробляли на життя продажею своєї робочої сили, більше витрачали коштів на харчі, одяг, взуття і культурно-освітні та інші потреби, ніж селяни, що мали до 2 дес. посіву на двір. Так, на харчі в 1925/26 р. безпосівні селяни пересічно на одну душу витратили 53,1 крб., на одяг і взуття — 21,6 крб., а селяни, що сіяли до 2 дес. на двір — відповідно 49,16 крб. на харчі і 12,96 крб. на одяг і взуття. Отже, виходить, що малопосівні селяни, з усіх сил чіпляючись за власне господарство, прагнучи поставити його на ноги, до мінімуму зменшували потреби своєї родини і фактично вели напівжебрацьке існування.

Господарський 1925/26 рік був найбільш благополучним для селянського господарства України за весь період непу. В тому році пересічно на одну душу селяни спожили 194,6 кг борошна, 1,5 кг купованого печеного хліба, 15,2 кг круп, 136,4 кг картоплі, 3,4 кг олії, 1 кг вершкового масла, 6,1 кг сала, 14,3 кг м'яса, 4,4 кг риби (табл. 82). По окремих регіонах були свої особливості. Так, борошна та олії більше спожив-

валося селянами-степовиками. Це пояснюється тим, що у Степу пересічно найбільше на господарство припадало посівів зернових і соняшнику. Круп найбільше споживалося на одну душу на Поліссі, що пояснюється більшою поширеністю там посівів гречки та проса — головних круп'яних культур в Україні. Картоплі найбільше споживали селяни на Правобережжі і на Поліссі, де найбільші масиви земель зайняті під цією культурою. Що стосується продуктів тваринництва, то бюджетне дослідження 1925/26 р. показало, що по споживанню вершкового масла на першому місці стояв Степ, по споживанню м'яса і сала — Полісся. І це явище пояснюється обставинами розвитку селянського тваринництва: на Поліссі було найбільше природніх випасів і сіножатей, а тому найбільше, в перерахунку на одиницю сільгоспугідь, утримувалось худоби, що і привело до кращого забезпечення селян м'ясом і салом. В той же час дрібна і малопродуктивна поліська корова давала менше молока, ніж поліпшена порода корови в Степу, що і проявилось у більшому виробництві і споживанні вершкового масла у степовому селі. Згідно з даними табл. 82 в доколгоспному селі селяни здебільше споживали хліб домашньої випічки. Це видно з того, що борошна було спожито за рік пересічно на одну душу 194,6 кг, а печеного (купованого) хліба — лише 1,5 кг. У безпосівної групи кількість купленого хліба (119,6 кг) переважала кількість спожитого борошна (111,4 кг).

Чи достатньою була норма споживання основних продуктів харчування селянами в 20-х роках? Щоб відповісти на це запитання, розглянемо денну норму споживання продуктів харчування (див. табл. 83). Наведені дані свідчать, що в листопаді 1925 р. пересічно на один день на одну душу у селянському господарстві України припадало по 630 г печеного хліба (включаючи в цю цифру і хліб домашньої випічки), 90 г інших виробів з борошна, 70 г круп, 600 г городини (з якої 400 г картоплі), 80 г м'яса, 210 г молока, 13 г сала, 3 г вершкового масла, 13 г риби. По окремих регіонах і посівних групах були свої особливості. Калорійність добової норми харчування українського селянина з розрахунку на дорослого їдця за обстеженням харчування в 1925/26 господарському році становила: у листопаді 1925 р. — 3894 ка-

лорії, у лютому 1926 р. — 4056 калорій, у липні 1926 р. — 4127 калорій. За проведеними дослідями для орача потрібно було на день 5000, для женця 4000, для косаря — 4400 калорій¹³. Отже, під час жнив український селянин в цілому отримував необхідну норму для роботи женця. У листопаді і лютому, коли об'єм роботи по господарству зменшувався, кількість калорій дещо знижувалась, але в цілому потрібно зазначити, що рівень харчування селян цілком відповідав необхідним нормам. А ось по посівних групах спостерігалася дещо інша картина. Безпосівні і частково малопосівні у липні споживали менше необхідної для женців калорій, а великопосівні мали харчування, що за калорійністю дещо переважало необхідну норму. Середньопосівні мали калорійність харчування, що відповідала необхідним нормам. Що стосується окремих регіонів, то в найкращому становищі знаходилися селяни у Степу, у гіршому — селяни на Поліссі та Правобережжі, але великих відмін у рівні калорійності харчування селян різних регіонів не спостерігалось (табл. 84). Денний раціон дорослої людини в стані спокою потребує від 100 до 134 г білків. Селяни України за обстеженням 1925/26 р. пересічно споживали у листопаді 1925 р. 87,2 г білків, у лютому 1926 р. — 89 г, у липні 1926 р. — 94,5 г¹⁴. Тобто необхідно зробити висновок, що селянська їжа була бідна на білки. Рівень споживання м'яса, сала, масла селянами був менший норми, що змушувало їх вживати більше хліба, картоплі тощо. Очевидець так описує їжу звичайної селянської родини на Поділлі в 20-х роках: «Їдять пересічно 4 рази на день. Хліб — житній. Пшеничний буває по святах, інколи печуть пироги. Взимку щодня борщ з м'ясом, оскільки заколота власна свиня. Окрім хліба головним продуктом харчування є картопля, споживають капусту, олію, частково сало. Купують для приправ страви біле борошно і зрідка рибу та цукор»¹⁵. Селяни не зловживали в своїй більшості спиртними напоями. У 1925/26 р. на одну душу було випито пересічно 1,5 л алкогольних напоїв (0,25 л вина і 1,25 л горілки)¹⁶. Більше спиртного вживали безпосівні селяни (2 л пересічно на рік на одну душу), що, напевно, було зв'язано з їхніми відлучками з дому на роботи поза власним господарством, часто в місті.

Що стосується одягу, то в середині 20-х років на одну душу в селянському господарстві України припадало по 5,39 аршин домотканого полотна і 7,43 аршин тканин фабричної роботи¹⁷. Із збільшенням посіву на господарство кількість домотканих тканин в перерахунку на одну особу зменшувалася, а фабричних збільшувалася. Безпосівні селяни теж вживали здебільше фабричні тканини. Видно, що це явище у них пов'язане з роботою в місті, радгоспах, на цукроварнях, тобто у тривалій відлучці від домівки і домашніх промислів. Взагалі, витрати пересічної селянської родини в 20-х роках на одяг і взуття були недостатні. Очевидець у середині 20-х років писав: «Рідко яка селянська родина має по кожуху, шапці і парі чобіт на кожного члена родини. Звичайно, збираючись взимку на сільський сход або базар, селянин «екіпірується» збірно — забирає одяг та взуття двох або й трьох членів сім'ї»¹⁸. Влітку, як правило, всі селяни ходили босі, особливо жінки і дітвора.

Таким чином, аналіз бюджету селянського господарства 20-х років свідчить про значну майнову диференціацію між селянами України. Безпосівні селяни фактично порвали з власним сільським господарством, перетворилися на робітників з наділом, і їх бюджет орієнтувався на задоволення споживчих потреб родини. Малопосівні селяни, всіляко обмежуючи потреби сім'ї, намагалися зберегти власне господарство. Становище середньопосівних господарств було нестабільне: з одного боку, вони нарощували основний капітал, розширювали виробництво, а з іншого — їм бракувало основних засобів виробництва, на них тиснули споживчі потреби родини. Великопосівні господарства в цьому відношенні знаходилися в значно кращому стані: вони і споживали більше продуктів на душу населення, і знаходили кошти для розширення виробництва. В цілому ж селянський бюджет був націлений передусім на задоволення споживчих потреб родини.

ВИСНОВКИ

Наприкінці громадянської війни народне господарство країни знаходилося в стані розрухи, тяжку кризу переживало і сільське господарство. Катастрофічний стан економіки був породжений кількома причинами, що доповнювали одна одну: Перша світова і громадянська війни, розпад економічних зв'язків між містом і селом, між окремими регіонами країни, політика воєнного комунізму з продрозкладкою, забороною вільної торгівлі і фактичним відчуженням селянина від результатів його праці. Вихід був знайдений на шляху нової економічної політики. В аграрному секторі не відкрив перспективи для вільного розвитку всіх форм господарювання на селі, створив для селянина матеріальні стимули в розширенні сільськогосподарського виробництва. Держава допомогала селянському господарству шляхом землевпорядження, переселення з малоземельних районів, розселення великих громад, постачання сортовим насінням і реманентом, очистки зерна, агрономічної і ветеринарної допомоги, промислової переробки сільськогосподарської сировини тощо. У перші роки непу завершилися революційні аграрні перетворення в республіці. Селяни отримали майже всі конфісковані земельні угіддя. Окрім того, на протязі 20-х років держава передала селянам значну площу лісів, земельних ділянок, що перебували у користуванні різноманітних установ та організацій. В цілому за 1917—1929 рр. селяни України збільшили своє землекористування на 67,3 %. Дроблення селянського землекористування у порівнянні з дореволюційним періодом не спостерігалось. Окрім того, відбувся перерозподіл земельного фонду і всередині самого селянства: дрібнокапіталістичні (багаті) господарства України втратили приблизно половину угідь, якими вони володіли до Жовтневої революції. Переважна більшість земель у 20-х роках перебувала у користуванні дрібнотоварних (середняцьких) господарств. Аналіз балансу трудових затрат теж свідчить, що в індивідуальному селянському господарстві різко переважала власна праця селянина та його родини, питома вага наймитської роботи була незначною. Середняк був центральною фігурою у доколгоспному селі в Україні. До середини 20-х років селяни витягли сільське господарство з кризи, а в наступні роки валова продукція рільництва і тваринництва перевершила дореволюційний рівень. Зріс і матеріальний достаток селянства. Все це свідчить про життєздатність індивідуального селянського господарства, його спроможність до швидкого відновлення. Але для подальшого поступу потрібна була його докорінна реорганізація. Наведений у роботі матеріал доводить, що індивідуальне селянське господарство України в 20-х роках було традиційним, сімейним, дрібнотоварним, знаходилося на доіндустріальній стадії розвитку. Воно було замкнуте на себе (автар-

кія), існувало передусім для задоволення власних натурально-споживчих потреб родини. Товарність його основної — зернової — галузі була більш ніж вдвічі меншою, ніж у дореволюційний період. Залишалась невисокою товарність і інших галузей селянського господарства. Продуктивність селянської праці, не зважаючи на дуже високий відсоток самодіяльного населення і великі трудові зусилля, залишалась невисокою, що зумовлювалося дрібними розмірами господарств і пануванням ручної праці. Переважання дрібноселянського землекористування в 20-х роках поставило перед республікою ряд проблем у плані інтенсифікації, раціоналізації і реконструкції сільського господарства. Можливості для розширення селянського землекористування в Україні наприкінці 20-х років вичерпались. Оренда землі, зокрема позаселянська, не зняла цього напруження, оскільки орендний фонд був незначним. У доколгоспному селі панівною була дільничо-черезсмужна форма землекористування. Приблизно четверту частину селянських земель охоплювала общинна форма. Після 1917 р. з'явилася колективна форма, але вона займала в 20-х роках дуже скромне місце. Певне поширення набули відруби та хутори. Та їх широкому розповсюдженню заважало малоземелля, а тоталітарна система чинила перепони розповсюдженню цих форм з ідеологічних мотивів, оскільки хутори та відруби були перепорою до колективізації сільського господарства. В ситуації, що склалася в Україні в 20-х роках, реальним виходом для переважної більшості селянських господарств з безвиході старих форм землекористування міг бути перехід земельних громад на багатопільні громадські сівозміни. Земельна громада в 20-х роках поступово перетворювалася на організацію кооперативного типу, але великі позитивні можливості, які приховував у собі інститут земельної громади, не були використані. Дрібні розміри землекористування ставили жорсткі рамки ефективному використанню робочої худоби у більшості господарств хліборобів. Майже половина селян-власників робочої худоби в Україні була приречена використовувати її неефективно. До двох третин робочого часу коня або вола не використовувалося. В той же час, споживаючи до третини наявних кормів, робоча худоба гальмувала розвиток продуктивного скотарства. І тенденція вимальовувалася така, що із збільшенням кількості господарств кормове питання невблаганно загострювалося і вело до кризи тваринництва. Єдиним виходом з цієї ситуації могла бути лише механізація сільського господарства. В той же час, не зважаючи на значне недовикористання робочої худоби, селяни відчували велику потребу в тяглі. Питома частка господарств України без робочої худоби на протязі 20-х років залишалась дуже високою. При відсутності тягла такі господарства неминуче потрапляли в кабалу до багатохудобних, глитайських господарств. Наявність значної кількості безтяглих дворів серйозно гальмувала розвиток сільського господарства. Єдиним виходом для цих господарств могла бути виробнича кооперація. Розподіл знарядь праці в селянському господарстві не відповідав потребам сільськогосподарського виробництва: з одного боку,

високий процент безреманентних господарств, з іншого — частина дворів переобтяжена реманентом. Дрібне господарство ставило жорсткі рамки застосуванню складних машин у сільському господарстві. Більш-менш складний реманент не окупувався в переважній більшості селянських господарств. Дрібно-товарне виробництво базувалося на ручній праці селян. Матеріально-технічна база селянського господарства в 20-х роках була відсталою і потребувала докорінної реконструкції. Зберігалася відсталість і в системах землеробства, перехід до прогресивних систем відбувався повільно. Найявних капіталовкладень у сільське господарство було недостатньо, а з 1927/28 р. і ці кошти почали скорочувати. Дрібне і розпорощене землекористування, відстала матеріально-технічна база, низька агрокультура мали наслідком низьку врожайність, недостатні валові збори зерна та іншої продукції. За основними показниками і в рільництві і в тваринництві селянське господарство України в 20-х роках далеко відставало від західних країн. Об'єктивно в цей період намітилось два шляхи розвитку економіки: один шлях — це адміністративно-командний, інший — ринковий. Боротьба прихильників і противників непу не вщухала протягом 20-х років, відхід від непу не стався раптово, його удушення відбувалося поступово. Боротьба у верхніх ешелонах влади змушувала Сталіна та його прибічників маневрувати, приховувати свою прихильність до тоталітарної системи. Саме з тактичних міркувань, викликаних боротьбою з «ною опозицією», Сталін і його однопідтримали новий курс у 1925 р. — курс на поглиблення непу. Коли ж вони наприкінці 1927 р. завоювали більшість у керівництві, то негайно перейшли до командно-адміністративних методів керівництва економікою, відверто відмовилися від непу, логічним наслідком чого і була насильницька колективізація селянського господарства і злам непу. Підвищити ефективність виробництва, задовольнити потреби країни в продуктах харчування і в сільськогосподарській сировині, підняти матеріальний і культурний рівень життя селянства можна було лише на шляху не знищення, а перебудови традиційного сімейного господарства. Пагініці нового земельного устрою на селі з'явилися у доколгоспний період. Це громадські сівозміни, машинно-тракторні товариства, скотомолочарські, бурякові та інші кооперативні спілки тощо. Позитивну роль у розвитку кооперації на селі відіграли і земельні громади. Різними видами сільськогосподарської кооперації було охоплено до половини селянських господарств республіки. Поки кооперативні об'єднання в роки непу будувалися на матеріальній зацікавленості селян, на добровільних засадах, вони були ефективним засобом підвищення сільськогосподарського виробництва. В розвинутих країнах Заходу, де збереглося селянське господарство, воно інтегрувалося у високорозвинуту економіку цих країн тільки завдяки кооперації. Коопероване селянське, фермерське господарство цих країн досягло надзвичайно високої ефективності, забезпечуючи потреби населення у різноманітних продуктах харчування, а промисловості — у сільськогосподарській сировині. Так, за станом на початок 90-х років кооперативне селянсь-

ке господарство Франції постачало на ринок 70 % зерна, 60 % м'яса, 50 % молока тощо. Приблизно таке ж становище і в Німеччині. У країнах Скандинавії питома вага кооперованих селянських господарств у виробництві і збуті сільськогосподарської продукції сягає 90 %¹. У нашій країні в 20-х роках економічні методи управління в народному господарстві в цілому і в кооперації зокрема проіснували недовго. В умовах нееквівалентного обміну між державним сектором і кооперативами, посилення адміністративно-командного тиску, звуження демократичних основ життя суспільства, прибічники командно-адміністративних методів стали перекручувати саму суть кооперації, звужувати її функції. Кооперація, заснована на самоопунності і самоуправлінні, не могла існувати поза госпрозрахунком і широкою демократією. Одержавлення і бюрократизація перетворювали її на придаток до державного сектора економіки. Й. В. Сталін висунув помилкову тезу, згідно з якою прості форми кооперації вичерпали себе і їм на зміну прийшла вища форма — колгосп. Але понад шістьдесят п'ять років безроздільного панування у сільському господарстві колгоспно-радгоспного ладу не принесли бажаних наслідків. Нині, як і на початку 20-х років, сільське господарство переживає тяжку кризу. Рівень експлуатації, питома вага вилученого з сільського господарства продукту на початку 90-х років були у 2—2,5 рази вищими, ніж на Заході. Ось у цьому і суть проблеми. Не можна зробити селянина господарем, зберігаючи такий рівень експлуатації села містом. Селяни це прекрасно розуміють. Експлуатація села з боку міста продовжується і навіть посилюється. Цей тягар з села потрібно скинути. Безплатна праця ніколи не буде продуктивною. Селянин, відчужений від засобів виробництва і результатів своєї праці, не здатний нагодувати країну. Досвід передових країн світу показує, що вихід з кризи можливий при переході на ринковий шлях розвитку, при роздержавлюванні економіки, при відродженні і вільному розвитку різних форм господарювання. Але сподівання частини громадськості республіки на фермерські господарства навряд чи виправдають себе. Передусім тому, що землі не вистачить усім бажаним селянам для створення рентабельних ферм, особливо у густозаселених районах України. А наділити одних землею, а інших залишити без землі — не справедливо з соціальної точки зору і може призвести до революційного вибуху в країні, як то вже сталося в недалекому минулому. Отже, один із можливих і реальних виходів із сучасного кризового становища в аграрному секторі економіки — це реорганізації нині існуючих колгоспів, або, як тепер їх називають, «колективних сільськогосподарських підприємств», і радгоспів у кооперативи вертикального типу, якими і були земельні громади 20-х років. При цьому зберігаються переваги великої організаційної структури із машинно-тракторним парком, ремонтними майстернями, переробними підприємствами і т. п. і відтворюються самостійні селянські господарства, які кровно зацікавлені в підвищенні продуктивності. Громадські і особисті потреби в даному випадку співпадають, відкриваються всі можливості для виходу із кризи і розквіту аграрного сектора економіки, а отже, і всієї нашої молоді держави.

Д О Д А Т О К

Таблиця 1

**Динаміка мережі сільськогосподарської кооперації в УРСР
в 20-х роках (за станом на 1 жовтня)***

Ланка кооперації	Р і к					
	1923	1924	1925	1926	1927	1928
Центри спілок фахової кооперації	1	4	6	7	7	7
Окружні та районні спілки	68	61	61	70	81	114
Низові кооперативи	8104	10037	12252	15598	17344	26056
З них:						
універсальні	3784	4697	4761	4545	2651	2614
спеціальні (фахові)	251	401	2191	5989	8161	11366

Примітка. Матеріали, якими автор скористався при складанні таблиць, наведено під кожною у виводі з позначкою *.

* Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Харків, 1929. С. 213.

Таблиця 2

**Охоплення сільськогосподарською кооперацією УРСР
планового постачання села товарами виробничого призначення
(дані в %)***

Товари	Господарський рік	
	1926/27	1927/28
Сільськогосподарські машини та знаряддя	82,0	94,7
Міндобрива	100,0	100,0
Силікати та вогнетривкі матеріали	65,0	75,0
Метал	31,0	54,0
Лісоматеріали	59,0	75,0
Сортове насіння	100,0	100,0

* Матеріали до характеристики стану сільського господарства України. К., 1930. С. 53.

Охоплення сільськогосподарською кооперацією УРСР
збуту селянської продукції (дані в %)

Продукція	Господарський рік			
	1926/27		1927/28	
	Товарні лишки	Планова заготівля	Товарні лишки	Планова заготівля
Хлібопродукти	23,0	20,6	33,3	35,9
Картопля	1,2	8,6	17,1	55,0
Молочні про- дукти	4,0	65,1	10,4	60,8
М'ясопродукти	6,0	24,2	19,0	32,7
Яйця	36,2	65,8	41,8	72,5
Городина	4,8	97,4	17,5	58,0
Птиця	—	94,0	9,0	83,5
Фрукти	19,5	—	16,6	66,0
Прядиво	16,5	20,0	38,3	66,7
Махорка	90,3	98,5	90,0	100,0
М'ята	67,1	84,1	73,1	83,2
Хміль	99,0	100,0	100,0	100,0
Цукровий бу- ряк	98,0	100,0	100,0	100,0
Скотарська си- ровина	—	—	7,4	12,7
Пересічно	—	—	32,2	45,9

* Матеріали до характеристики стану сільського господарства України. К., 1930. С. 52.

Таблиця 4

Капіталовкладення в сільське господарство УРСР
(в цінах 1926 р., млн крб.)*

Показники	Господарський рік				
	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29
Загальна сума капіталовкладень	179,1	216,7	339,2	279,9	210,1
З них в індивідуальне господарство	161,2	198,0	332,9	249,2	131,6
В тому числі:					
вкладення самого селянства	123,5	148,2	219,0	122,8	56,0
державні капіталовкладення	55,6	68,5	120,2	157,1	154,1
з них в індивідуальне господарство	37,7	49,8	103,9	126,4	75,6

* Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера. Харків, 1928. С. 12—13; ЗУ УРСР. 1929. Ст. 11.

Таблиця 5

Динаміка чисельності і питома вага селянства УРСР

Рік	Селянське населення *		Все населення УРСР **	
	тис. чол.	% від загальної чисельності населення	тис. чол.	%
1917	20209,6	73,49	27500,0	100
1920	19993,3	78,03	25621,5	100
1922	20031,9	76,37	26230,0	100
1926	22004,4	75,82	29019,7	100
На 01.06. 1929	23444,7	75,75	30950,0	100

* Всесоюзная перепись населения 1926 года. УССР. Итоги по республике. М., 1930. Т. 28. С. 55—59; Статистика України. Серія І. Демографія. Харків, 1927. № 106; 1927. № 117; 1929. № 154; 1929. № 169; 1930. № 193; Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 3—10. (До селян ми віднесли осіб, у яких головним заняттям була праця в одноосібному або колективному сільському господарстві і членів їх родин.)

** Народне господарство Української РСР у 1972 році // Стат. щорічник. К., 1974. С. 7 (тут наводяться дані за 1917 р.);

Україна // Стат. справочник. Харків, 1925. С. III (тут наводяться дані за 1920 р.); Народне господарство Української РСР // Стат. щорічник. К., 1982. С. 5 (тут наводяться дані за 1922 р.); Всесоюзная перепись населения 1926 года. Краткие сводки. М., 1929. Вып. X. С. 2—4 (тут подані дані за 1926 р.); Сучасна статистика населення України. Харків, 1929. С. 2 (тут наводяться дані за 1929 р.). Осільки дані за 1929 р. є за станом на 1 січня, то дані на середину року підраховані на основі коефіцієнтів природного руху населення за 1926—1929 роки.

Таблиця 6

Природний рух сільського населення УРСР (дані в проміле)*

Показники	Р і к						
	1913	1917	1918	1920	1921	1922	1923
Шлюбність	8,7	6,2	15,3	11,8	11,7	10,9	10,7
Розлучення	Даних нема						
Народжуваність	43,0	22,9	37,3	27,2	35,2	30,6	34,0
Смертність	24,5	27,5	28,9	40,3	28,8	35,2	16,4
Природний приріст (+) або зменшення (-)	+18,5	-4,6	+8,4	-13,1	+6,4	-4,5	+17,6

Продовження таблиці

Показники	Р і к				
	1924	1925	1926	1927	1928
Шлюбність	11,0	10,0	11,9	10,9	10,0
Розлучення	1,28	1,49	1,68	1,58	1,52
Народжуваність	44,1	44,6	44,4	42,8	40,7
Смертність	18,7	20,2	19,0	18,8	17,3
Природний приріст (+) або зменшення (-)	+25,4	+24,4	+25,4	+24,0	+23,4

* Календар-довідник на 1926 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ УССР. Харків, 1926. С. 79 (у цьому джерелі містяться інформація за 1913—1923 рр.); Статистика України. Серія I. Демографія. Харків, 1930. 193. С. 3 (в цьому джерелі містяться дані за 1924—1928 рр.).

Таблиця 7

Статєво-вікова структура селяньського населення УРСР
в 1926 р. (тис. чол.)*

Вікові групи	Чоловіки	Жінки
100 і старше	1,0	1,2
95—99	2,7	2,7
90—94	5,7	6,3
85—89	15,5	14,4
80—84	30,3	34,2
75—79	60,1	62,2
70—74	110,1	124,3
65—69	184,8	200,5
60—64	263,6	304,5
55—59	258,4	334,8
50—54	324,4	378,9
45—49	379,2	440,7
40—44	461,4	511,0
35—39	566,9	668,9
30—34	621,1	699,3
25—29	795,4	968,5
20—24	934,8	1036,1
15—19	1305,3	1429,6
10—14	1410,8	1376,2
5—9	1104,4	1126,6
0—4	1726,3	1694,9
Разом	10562,2	11415,8

* Всесоюзная перепись населения 1926 года. УССР. Итоги по республике. М., 1930. Т. 28. С. 55—59.

Таблиця 8

Розміри селянської родини в УРСР за посівними групами
(число членів сім'ї на одне господарство)*

Посівні групи	Р і к					
	1917	1923	1924	1926	1927	1929
Безпосівні та з посівом до 1 дес.	4,56	3,53	3,40	3,34	3,42	3,72
З посівом:						
1,01—2,0 дес.	5,08	4,06	3,86	3,73	3,84	3,81
2,01—3,0 дес.	5,59	4,58	4,47	4,36	4,42	4,42
3,01—4,0 дес.	5,95	5,01	5,01	4,94	4,98	4,98
4,01—6,0 дес.	6,40	5,58	5,51	5,49	5,49	5,49
6,01—9,0 дес.	7,03	6,35	6,21	6,16	6,14	6,20
9,1—12,0 дес.	7,56	—	—	6,64	6,77	6,96
12,1—15,0 дес.	7,87	—	—	—	7,31	7,53
15,1—24,0 дес.	8,43	—	—	—	7,85	8,20
Понад 24,1 дес.	9,17	—	—	—	8,17	8,52
Пересічно	5,74	5,04	4,91	4,82	4,88	4,92

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1924. № 38; 1927. № 94; 1928. № 130; 1930. № 191; 1931. № 198.

Таблиця 9

Характеристика селянських родин УРСР по групах за вартістю засобів виробництва в 1927 році*

Групи селянських господарств за вартістю засобів виробництва	Питома вага господарств, %	Пересічно на одну родину членів	Пересічно на одну родину працездатних			Питома вага в селянському населенні, %
			Чоловіків	Жінок	Усіх	
Без засобів виробництва	2,9	2,7	0,6	0,8	1,4	17,72
До 100 крб.	10,3	3,6	0,8	1,1	1,9	
101—200 крб.	10,5	4,1	0,9	1,1	2,0	
201—400 крб.	21,7	4,6	1,0	1,2	2,2	76,8
401—800 крб.	32,2	5,3	1,2	1,3	2,5	
801—1600 крб.	18,4	6,1	1,4	1,5	2,9	
1601 крб. і більше	4,0	6,9	1,6	1,7	3,3	5,48
Разом	100,0					100,0

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 184. С. 2, 74.

Таблиця 10

Трудові ресурси селянського господарства УРСР у 1926 р.
(тис. робітників)*

Показник	Регіон				
	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	Україна
Чоловіки	582,4	1710,3	1334,3	1667,9	5299,1
Жінки	579,9	1702,7	1328,4	1660,5	5274,5
Підлітки	123,4	362,4	282,8	353,5	1114,9
Разом	1285,7	3775,4	2945,5	3681,9	11688,5

* Всесоюзная перепись населения 1926 года. УССР. Итоги по республике. М., 1930. Т. 28. С. 3—11, 55—58; Сучасна статистика України. Харків, 1929. С. 8—9.

Таблиця 11

Забезпеченість селянських господарств робочою силою
по посівних групах у 1928 році*

Посівні групи, дес.	На один двір припадало пересічно робітників по регіону				
	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	Україна
Безпосівні та з посівом до 0,09	1,62	1,58	1,88	1,88	1,80
З посівом:					
0,01—1,0	2,04	1,64	2,04	1,88	1,91
1,01—2,0	2,22	2,09	2,13	1,88	2,09
2,01—3,0	2,39	2,34	2,32	2,01	2,30
3,01—4,0	3,15	2,64	2,54	2,16	2,49
4,01—6,0	2,82	2,97	2,82	2,36	2,68
6,01—8,0	3,16	3,31	3,23	2,62	2,88
8,01—10,0	3,43	3,56	3,49	2,86	3,01
10,01—16,0	3,95	3,75	3,84	2,73	3,23
Понад 16,0	4,50	3,67	4,61	3,78	3,81
Пересічно	2,47	2,36	2,57	2,50	2,47

* Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 28.

Таблиця 12

Угрупування селянських господарств за числом робітників
(за даними динамічного обстеження 1927 р.)*

Показник	Відсоток господарств						Усього
	Без робітника		З робітниками				
	Без робітниць	З робітницею	1	2	3	4 і більше	
По регіонах:							
Полісся	2,6	8,6	67,6	16,5	4,0	0,7	100
Правобережжя	4,4	11,3	69,3	12,4	2,3	0,3	100
Лівобережжя	2,5	8,0	66,1	17,8	4,7	0,9	100
Степ	3,1	10,4	67,1	15,0	3,8	0,6	100
Україна	3,3	9,8	67,6	15,1	3,6	0,6	100

По групах господарств за вартістю засобів виробництва, крб.:

без засобів виробництва	15,1	29,0	52,0	3,3	0,5	0,1	100
до 100	7,6	22,8	63,0	5,8	0,7	0,1	100
101—200	5,3	16,3	69,7	7,6	1,0	0,1	100
201—400	3,2	10,2	73,7	10,8	1,9	0,2	100
401—800	1,9	5,9	70,5	17,4	3,7	0,6	100
801—1600	1,0	3,6	62,2	24,5	7,3	1,4	100
понад 1600	0,7	2,5	53,2	28,7	11,6	3,3	100

* Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 29.

Таблиця 13

Баланс робочого часу членів своєї родини і наймитів
у селянському господарстві України (дані в %)*

Господарський рік	Робочий час									
	Полісся		Правобережжя		Лівобережжя		Степ		Україна	
	Свій	Наймита	Свій	Наймита	Свій	Наймита	Свій	Наймита	Свій	Наймита
1923/24	97,4	2,6	98,2	1,8	95,6	4,4	97,6	2,4	97,2	2,8
1924/25	97,1	2,9	96,4	3,6	96,6	3,4	97,4	2,6	97,0	3,0
1925/26	96,8	3,2	93,8	6,2	94,2	5,8	94,9	5,1	94,8	5,2

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1925. № 74. С. 150, 152; 1927. № 115. С. 174; 1930. № 174. С. 98.

Таблиця 14

Питома вага найманої праці в загальному балансі робочого часу
селянського господарства України (дані в %)*

Посівні групи, дес.	Господарський рік		
	1923/24	1924/25	1925/26
До 2,0	1,60	2,24	3,68
2,01—4,0	2,06	3,65	6,42
4,01—6,0	2,08	2,28	4,16
6,01—9,0	3,64	3,64	5,32
9,01—15,0	4,15	3,40	5,16
Понад 15	3,54	2,20	5,90

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1925. 74. С. 150, 152; 1927. № 115. С. 174; 1930. № 174. С. 98.

Наймання робітників у селянському господарстві за даними динамічного обслідування 1927 р. (у % від загальної кількості господарств)*

Показники	Наймання строкових робітників		Наймання по- денних та задільних робітників
	Взагалі	Для праці в сільському господарстві	
По регіонах:			
Полісся	4,6	4,4	17,5
Правобережжя	2,1	1,9	15,0
Лівобережжя	7,0	6,8	21,1
Степ	4,1	3,7	9,3

По групах за вартістю засобів виробництва (по Україні):

без засобів виробництва	0,5	0,2	6,4
із засобами виробництва на суму:			
до 100 крб.	0,4	0,3	8,8
101—200 крб.	1,1	0,9	11,0
201—400 крб.	2,0	1,9	12,2
401—800 крб.	4,3	4,1	15,7
801—1600 крб.	8,5	8,2	21,5
Понад 1600 крб.	19,0	17,4	30,4
Пересічно	4,3	4,0	15,1

* Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 30.

Таблиця 16

Баланс робочого часу в селянському господарстві УРСР
у 1925/26 р. з розрахунку на пересічну тривалість
робочого дня 8 год*

Посівні групи, дес.	Найвний запас ро- бочого ча- су, в лю- дино- годинах	Використа- но робочо- го часу, в людино- годинах	Залишок часу,	
			в людино- годинах	в %
До 2,0	6312	4957	1355	21,5
2,01—4,0	7848	6640	1208	15,4
4,01—6,0	9432	8046	1386	14,7
6,01—9,0	10672	9023	1649	15,5
9,01—15,0	12248	10446	1802	14,7
Понад 15,0	13680	12556	1124	8,2
Пересічно	9312	7900	1412	15,2

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська ста-
тистика. Харків, 1930. № 174. С. 98—99.

Таблиця 17

Баланс робочого часу в селянському господарстві України
в 1925/26 р. по галузях (дані в %)*

Посівні групи, дес.	Землеробство	Скотарство	Домашнє гос- подарство	Інші заняття у власному господарстві	Робота поза власним гос- подарством	Інші витра- ти часу	Разом
До 2,0	16,6	20,3	25,6	2,6	21,3	13,6	100
2,01—4,0	22,2	26,8	23,1	3,6	12,6	11,7	100
4,01—6,0	24,8	26,4	21,8	2,7	10,8	13,5	100
6,01—9,0	25,5	28,4	20,6	2,6	10,3	12,6	100
9,01—15,0	28,8	26,8	20,9	2,4	7,9	13,2	100
Понад 15,0	32,2	23,6	21,0	2,7	8,0	12,5	100
Пересічно	24,9	26,2	22,0	2,8	11,4	12,7	100

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська ста-
тистика. Харків, 1930. № 174. С. 98—99.

Витрати робочого часу по місяцях у селянському господарстві України в 1925/26 р. (дані в %)*

Посівні групи, дес.	Бере-зень	Кві-тень	Тра-вень	Чер-вень	Лип-ень	Сер-пень	Вер-есень	Жов-тень	Лис-топад	Гру-день	Сі-чень	Лю-тий	Ра-зом
До 2,0	5,3	8,3	8,6	9,6	11,2	12,8	12,6	8,0	6,7	6,1	5,7	5,1	100
2,1—4,0	4,8	8,3	10,4	11,0	12,7	12,6	12,4	8,0	5,4	5,2	4,7	4,5	100
4,1—6,0	4,9	8,3	9,2	9,7	13,6	13,5	13,2	7,9	5,6	5,2	4,6	4,3	100
6,1—9,0	5,4	8,7	9,3	9,6	13,4	15,2	11,9	7,3	5,2	5,2	4,6	4,2	100
9,1—15,0	5,4	8,0	9,0	8,8	14,3	16,1	13,6	7,4	5,1	4,5	3,9	3,9	100
Понад 15,0	6,9	7,3	7,9	8,3	13,7	18,5	13,2	7,3	4,9	4,2	4,0	3,8	100
Пересічно по:													
Україні	5,3	8,2	9,3	9,7	13,3	14,3	12,8	7,7	5,4	5,2	4,5	4,3	100
Полісся	4,8	8,3	8,2	9,5	13,2	12,6	11,8	8,3	6,6	6,5	5,3	4,9	100
Право-бережжю	4,0	8,8	10,2	11,0	13,0	12,6	14,9	7,9	4,8	4,7	4,1	4,0	100
Ліво-бережжю	4,5	8,5	9,3	9,9	12,6	14,0	13,0	7,8	5,7	5,3	4,9	4,5	100
Степу	6,4	7,9	9,4	9,1	13,8	15,7	12,2	7,4	5,2	4,6	4,2	4,1	100

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 174. С. 102—103.

Витрати праці в людино-днях у селянському господарстві
України по посівним групам в 1923/24 р. за даними
селянських бюджетів*

Показник	Посівні групи, дес.							Пересічно
	До 2	2—4	4—6	6—8	8—10	10—16	Понад 16	
На 1 дес. посіву:								
на Поліссі, Правобережжі, Лівобережжі	47,8	37,6	32,9	32,2	31,1	23,8	18,0	34,8
в Степу	—	20,8	19,4	15,0	15,4	16,7	15,4	16,4
На 1 голову робочої худоби:								
На Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі	55,6	52,3	44,0	41,3	49,4	54,3	23,4	48,5
в Степу	—	54,5	41,6	44,0	32,3	34,6	30,2	36,8

* Минц Л. Е. Аграрное перенаселение и рынок труда СССР. М.; Л., 1929. С. 268, 282.

Розподіл земельного фонду УРСР у 1929 році*

Угіддя	Землі державних установ та організацій		Площі в користуванні селян		Весь земельний фонд	
	тис. дес.	%	тис. дес.	%	тис. дес.	%
Садиба	59,2	2,5	2283,1	97,5	2342,3	100
Рілля	1250,2	4,2	28662,4	95,8	29912,6	100
Сіножаті	106,1	5,4	1852,2	94,6	1958,3	100
Інші та нерозподілені сільськогосподарські угіддя	53,3	6,6	749,5	93,4	802,8	100
Разом сільськогосподарських угідь	1468,8	4,2	33547,2	95,8	35016,0	100
Ліс та чагарник	2442,5	72,2	940,2	27,8	3382,7	100
Непридатні землі	1288,7	43,9	1646,0	56,1	2934,7	100
Всієї землі (сільгоспугідь, лісу, чагарнику і непридатних земель)	5200,0	12,6	36133,4	87,4	41333,4	100

* Вся площа земель, їх розподіл по угіддях, загальна площа земель державних установ та організацій і селянських угідь вказана в: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 11—12.

Підрахунок різного роду угідь у позаселянському користуванні виконаний на основі таких джерел: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 241; СССР. Год работы правительства: Материалы к отчету за 1927/28 г. М., 1929. С. 187; Белонін М., Гаража М. Характеристика землевпорядження на Україні. // Укр. землевпорядник. Харків, 1928. № 7. С. 11; Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1931. № 208. С. 84—85; Україна: Стат. щорічник. 1929. Харків, 1929. С. 126; Міські селища УСРР // Збірник статистично-економічних відомостей. Харків, 1929. С. 33—35.

Селянське користування різними угіддями встановлено як різницю між всім земельним фондом і позаселянським землекористуванням. Те, що наш підрахунок вірний, підтверджується даними Укрколгоспу за станом на 1 жовтня 1929 р. В цьому документі зазначено, що у селян в користуванні знаходилося 33669,2 тис. дес. сільгоспугідь, в тому числі 28513,2 тис. дес. ріллі (див. ЦДАВО України, ф. 515, оп. 1, спр. 114, арк. 23—24). Похибка з нашими даними складає менше 1 %, що цілком допустимо для наших підрахунків. У 1928 р. у селян України було в розпорядженні 33617,4 тис. дес., сільгоспугідь (див.: НКЗС УСРР. Порадник сільського господаря. Харків, 1928).

Враховуючи, що частина цих земель в 1928/29 р. відійшла для організації зернових радгоспів, потрібно згодитися, що наведені дані співпадають з нашими підрахунками. Згідно з іншими джерелами селяни користувалися в 1928 р. 33668,9 тис. дес. сільгоспугідь (див.: Пути народногосподарського розвитку УССР: Матеріали к побудові п'ятилітнього плану. Харків, 1928. С. 230). Зважаючи на те, що це дані на початок 1928 р. і тут не враховані площі нових радгоспів, потрібно визнати, що і ці цифри співпадають з нашими підрахунками.

Таблиця 21

Розподіл селянських господарств УРСР по групах землекористування в 1926/27 р. (За даними Наркомфіну в %) *

Землезабезпечення на двір	Регіон				
	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	Україна
До 1 дес.	3,7	5,5	4,5	2,7	4,2
1—2 дес.	7,4	14,6	7,0	3,3	8,6
2—3 дес.	12,5	23,6	11,4	5,4	14,0
3—4 дес.	15,8	23,2	15,0	8,1	15,9
4—5 дес.	15,6	15,4	15,9	10,1	13,8
5—6 дес.	13,3	8,5	13,7	10,6	10,9
6—7 дес.	10,0	4,6	10,2	9,0	7,8
7—9 дес.	12,4	3,4	12,3	15,3	10,1
9—12 дес.	6,8	1,0	7,1	15,6	8,6
12—15 дес.	1,8	0,2	2,0	9,8	2,7
Понад 15 дес.	0,7	0,0	0,9	10,1	3,4
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 18.

Таблиця 22

Питома вага орендарів і здавців землі в селянському господарстві України в 1917—1927 рр. (дані в %) *

Регіон	Рік							
	Орендарі				Здавці			
	1917	1925	1926	1927	1917	1925	1926	1927
Полісся	30,8	14,2	25,8	25,3	8,7	8,3	10,4	9,4
Правобережжя	—	11,7	15,6	17,4	6,5	6,0	7,2	13,0
Лівобережжя	37,7	12,4	20,2	23,8	13,2	7,4	11,8	15,4
Степ	45,9	23,1	29,6	30,7	17,3	17,2	22,4	26,8
Україна	30,7	15,2	22,2	24,0	11,5	10,1	13,3	17,6

Примітка: По Правобережжю відомості відсутні за 1917 р.

* Україна: Стат. щорічник. 1929. Харків, 1929. С. 130.

Динаміка орендних земельних відносин в селянському господарстві України в 20-х роках (дані в %)*

Посівні групи, дес.	Рік											
	1924		1925		1926		1927		1928		1929	
	Орендують	Здають	Орендують	Здають	Орендують	Здають	Орендують	Здають	Орендують	Здають	Орендують	Здають
Безпосівні та з посівом до 0,09	0,8	22,1	0,4	30,4	0,8	43,1	1,2	66,5	2,2	52,9	1,9	30,0
З посівом:												
до 1,0	1,9	6,0	1,6	6,8	1,9	16,2	2,5	29,9	2,9	22,9	2,9	11,6
1,1—2,0	1,8	4,8	1,8	4,6	2,4	6,5	3,3	10,0	3,9	6,7	3,3	4,5
2,1—3,0	2,8	4,2	3,3	3,8	3,6	5,0	5,5	6,4	4,4	4,9	4,5	3,3
3,1—4,0	4,3	4,4	5,2	4,1	5,4	4,9	8,3	5,7	6,6	5,0	6,5	3,4
4,1—6,0	7,0	4,6	8,1	3,0	8,7	5,0	12,2	6,1	10,0	5,4	10,0	4,3
6,1—9,0	13,0	4,5	14,1	4,2	15,3	5,5	19,5	6,4	17,3	6,6	17,7	5,8
9,1—15,0	23,4	3,4	15,5	3,2	28,8	4,5	32,8	5,1	31,6	5,8	27,2	5,8
Понад 15,0	39,4	1,8	48,7	1,7	54,0	2,4	56,3	2,8	53,2	3,7	35,5	4,9

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1925. № 59; 1926. № 86; 1927. № 94; 1928. № 130; 1929. № 160; 1930. № 191.

Орендні відносини в селянському господарстві УРСР
у 1927 році*

Групи селянських господарств за вартістю засобів виробництва	В % до загальної кількості селянських дворів				
	Загальна кількість дворів	Орендирів землі	Площа орендованої землі	Здавців землі	Площа зданої землі
0—200 крб.	23,7	6,6	2,5	55,7	56,4
201—1600 крб.	72,3	84,9	77,8	43,3	42,6
Більше 1600 крб.	4,0	8,5	19,7	1,0	1,0
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Групи селянських господарств по вартості засобів виробництва	В % до кожної групи селянських господарств			Пересічно, дес.	
	Орендирів землі	Питома вага орендованої землі	Здавців землі	На одне господарство	
				орендованої землі	зданої землі
0—200 крб.	6,8	2,9	40,9	0,91	2,53
201—1600 крб.	28,3	11,5	10,7	2,19	2,35
Більше 1600 крб.	51,2	24,7	4,5	5,63	2,43
Пересічно по всіх групах	24,1	12,0	17,6	2,39	2,45

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 184.

Таблиця 25

Форми селянського землекористування в Україні в 1917 р.
(в % від загальної площі селянських земель)*

Округ	Общин-на	Ді ль н и ч а			Разом
		через-смужна	відруб-на	хутір-ська	
1	2	3	4	5	6
Коростенський	—	77,0	6,0	17,0	100
Волинський	—	84,7	4,3	11,0	100
Київський	2,2	90,1	5,5	2,2	100
Вердичівський	—	97,2	2,2	0,6	100
Вілоцерківський	—	96,1	2,9	1,0	100
Проскурівський	—	96,1	3,1	0,8	100
Кам'янець-Подільський	—	95,0	3,8	1,2	100
Могилів-Подільський	—	95,0	4,0	1,0	100
Тульчинський	—	94,0	4,0	2,0	100
Уманський	0,5	89,0	10,0	0,5	100
Черкаський	—	98,0	2,0	—	100
Одеський	19,0	69,0	11,0	1,0	100
Першотравневий	53,0	47,0	—	—	100
Зінов'ївський (Єлизаветградський)	0,5	78,5	20,0	1,0	100
Миколаївський	25,0	75,0	—	—	100
Дніпропетровський (Катеринославський)	31,0	53,0	13,0	3,0	100
Запорізький	58,0	15,0	17,0	10,0	100
Маріупільський	35,0	41,0	24,0	—	100
Сталінський (Юзівський)	77,4	7,1	9,5	6,0	100
Луганський	35,0	40,0	22,0	3,0	100
Артемівський (Бахмутський)	65,7	12,0	14,0	8,3	100
Старобільський	83,0	8,0	9,0	—	100
Ізюмський	55,0	23,0	17,0	5,0	100
Куп'янський	45,0	10,2	38,8	6,0	100
Харківський	33,0	23,0	43,5	0,5	100
Сумський	24,0	70,0	6,0	—	100
Глухівський	3,0	96,7	0,1	0,2	100
Конотопський	2,5	96,5	0,6	0,4	100
Чернігівський	5,0	95,0	—	—	100
Ніжинський	—	95,8	3,2	1,0	100
Прилуцький	—	93,0	5,5	1,5	100
Лубенський	—	90,0	5,4	4,6	100
Полтавський	—	77,3	10,9	11,8	100
Пересічно по Україні	24,0		76,0		100

* ЦДАВО України, ф. 27, оп. 6, спр. 529, арк. 2—22; оп. 9, спр. 701, арк. 12; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2292, арк. 27.

Форми селянського землекористування в Україні в 1923 р.
(в % від загальної площі селянських земель)*

Округ	Колек- тивна	Общин- на	Дільнична			Разом
			через- смужна	відруб- на	хутірсь- ка	
1	2	3	4	5	6	7
Коростенський	—	—	62,0	10,0	28,0	100
Волинський	1,05	—	80,85	6,3	11,8	100
Київський	0,6	2,2	85,2	8,8	3,2	100
Бердичівський	—	—	96,2	2,9	0,9	100
Білоцерківський	2,7	—	93,1	3,2	1,0	100
Проскурівський	1,7	—	94,7	3,1	0,5	100
Вінницький	1,5	—	94,13	3,68	0,69	100
Кам'янець- Подільський	0,8	—	94,6	3,5	1,1	100
Могилів- Подільський	2,0	—	94,0	3,0	1,0	100
Тульчинський	0,7	—	93,3	4,0	2,0	100
Уманський	1,4	—	93,1	5,0	0,5	100
Черкаський	1,0	—	98,0	1,0	—	100
Одеський	4,0	19,0	65,0	11,0	1,0	100
Зінов'ївський	4,0	0,5	86,0	9,0	0,5	100
Миколаївський	3,9	21,1	72,3	2,7	—	100
Дніпропетров- ський	—	64,0	28,0	7,0	1,0	100
Запорізький	1,0	87,0	3,0	5,0	4,0	100
Маріупольський	2,0	46,0	34,0	18,0	—	100
Сталінський	1,4	78,6	7,0	7,8	5,2	100
Луганський	1,0	82,0	16,0	1,0	—	100
Артемівський	1,5	82,4	—	9,5	6,6	100
Старобільський	0,5	83,5	8,0	8,0	—	100
Ізюмський	1,0	62,0	18,0	14,0	5,0	100
Куп'янський	4,3	49,5	30,4	11,5	4,3	100
Харківський	—	36,0	41,5	22,0	0,5	100
Сумський	1,0	50,0	45,0	4,0	—	100
Глухівський	0,5	2,5	96,7	0,1	0,2	100
Конотопський	0,2	9,7	88,9	0,7	0,5	100
Чернігівський	0,1	—	99,9	—	—	100
Ніжинський	0,4	—	95,2	3,4	1,0	100
Прилуцький	0,8	—	95,1	3,0	1,1	100
Роменський	0,81	—	85,59	6,08	7,52	100
Лубенський	0,8	—	89,1	5,3	4,8	100
Полтавський	0,7	—	70,0	20,5	8,8	100
Пересічно по Україні	1,1	26,2	64,5	5,8	2,4	100

* ЦДАВО України, ф. 27, оп. 6, спр. 529, арк. 2—22; оп. 9, спр. 701, арк. 12; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2292, арк. 27.

Форми селянського землекористування в Україні за станом на 1 січня 1929 р. (в % від загальної площі селянських земель)*

Округ	Колективна	Община	Дільнична			Зміна	Разом
			Черезсмужна	Відрубна	Хутірська		
1	2	3	4	5	6	7	8
Коростенський	2,6	—	25,9	34,2	37,2	0,1	100
Волинський	2,8	—	38,2	43,7	15,2	0,1	100
Київський	4,6	—	75,1	17,0	3,1	0,2	100
Бердичівський	6,3	—	80,2	11,2	2,1	0,2	100
Білоцерківський	6,3	—	86,6	5,9	0,7	0,5	100
Проскурівський	7,3	—	89,4	2,3	0,8	0,2	100
Вінницький	5,7	—	88,6	2,3	2,5	0,9	100
Кам'янець-Подільський	3,9	—	90,1	5,4	0,6	—	100
Могилів-Подільський	6,6	—	82,7	6,4	0,5	3,8	100
Тулчинський	5,2	—	94,5	0,3	—	—	100
Уманський	4,5	1,3	87,2	6,4	0,5	0,1	100
Черкаський	8,2	0,1	72,3	16,4	2,9	0,1	100
Одеський	6,3	7,2	85,6	0,6	0,2	0,1	100
Зінов'ївський	6,7	0,6	91,2	0,6	0,7	0,2	100
Миколаївський	4,3	13,9	77,1	0,1	0,1	4,5	100
Дніпропетровський	3,9	70,2	23,1	2,5	0,3	—	100

1	2	3	4	5	6	7	8
Запорізький	4,1	62,1	25,5	2,6	0,1	5,6	100
Маріупольський	2,6	57,1	38,9	0,6	0,3	0,5	100
Сталінський	6,4	45,1	45,8	0,8	0,4	1,5	100
Луганський	6,4	70,9	18,8	1,0	0,1	2,8	100
Артемівський	6,2	48,6	42,6	1,7	0,9	—	100
Старобільський	5,7	28,4	64,1	1,3	0,5	—	100
Ізюмський	1,8	68,1	24,2	3,1	0,9	1,9	100
Куп'янський	3,9	78,5	13,9	0,6	0,2	2,9	100
Харківський	3,1	67,4	22,1	3,7	1,8	1,9	100
Сумський	0,1	49,6	48,3	1,1	0,4	0,5	100
Глухівський	5,3	27,4	60,3	0,1	2,4	4,5	100
Конотопський	2,3	5,6	91,2	0,8	0,1	—	100
Чернігівський	0,8	3,5	95,7	—	—	—	100
Ніжинський	2,8	2,2	78,9	8,3	7,4	0,4	100
Прилуцький	2,8	—	91,8	2,8	1,4	1,2	100
Роменський	2,8	—	74,5	14,9	6,0	1,8	100
Лубенський	2,3	—	77,1	17,4	2,7	0,2	100
Полтавський	2,2	—	79,2	15,2	3,4	—	100
Пересічно по Україні	4,2	26,0	61,3	4,5	1,4	2,6	100

* ЦДАВО України, ф. 27, оп. 10, спр. 598, арк. 42.

Робоча худоба в селянських господарствах України
в 1916 — 1929 роки

Показник	Р і к				
	1916	1923	1925	1927	1929
ПОЛІССЯ					
Абсолютна кількість коней, тис. голів	582,5	613,8	614,6	643,0	738,6
В тому числі робочих коней, тис. голів	464,4	489,3	486,4	507,6	554,4
На 100 робочих коней припадало молодняка	25,4	25,4	26,1	26,7	24,9
Абсолютна кількість волів, тис. голів	32,8	49,3	47,0	50,7	39,4
В тому числі робочих волів, тис. голів	32,2	42,9	40,6	44,3	32,4
Відсоток коней серед робочих одиниць	96,7	95,8	95,0	95,2	97,2
Відсоток волів серед робочих одиниць	3,3	4,2	4,0	4,2	2,8
ПРАВОБЕРЕЖЖЯ					
Абсолютна кількість коней, тис. голів	1178,8	1084,9	1152,6	1364,8	1591,3
В тому числі робочих коней, тис. голів	1016,5	911,9	957,0	1079,0	1212,5
На 100 робочих коней припадало молодняка	16,0	19,0	20,4	26,5	31,6
Абсолютна кількість волів, тис. голів	103,5	184,1	139,1	147,2	117,3
В тому числі робочих волів, тис. голів	93,8	146,5	113,1	117,0	77,1
Відсоток коней серед робочих одиниць	95,6	92,6	94,4	94,9	95,0
Відсоток волів серед робочих одиниць	4,4	7,4	5,6	5,1	3,1

Показник	Р і к				
	1916	1923	1925	1927	1929

ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Абсолютна кількість коней, тис. голів	1037,1	908,5	900,0	1069,7	1249,0
В тому числі робочих коней, тис. голів	821,9	748,9	710,1	825,3	914,3
На 100 робочих коней припадало молодняка	26,2	21,3	26,6	29,6	36,2
Абсолютна кількість вслів, тис. голів	186,1	260,5	299,7	333,5	206,3
В тому числі робочих волів, тис. голів	172,5	230,9	226,1	271,1	156,7
Відсоток коней серед робочих одиниць	90,5	86,6	86,3	85,9	92,1
Відсоток волів серед робочих одиниць	9,5	13,4	13,7	14,1	7,9

СТЕП

Абсолютна кількість коней, тис. голів	2092,3	1153,6	1456,7	1928,2	1901,9
В тому числі робочих коней, тис. голів	1676,2	932,4	1116,8	1445,0	1399,8
На 100 робочих коней припадало молодняка	24,8	23,7	30,4	33,4	35,8
Абсолютна кількість волів, тис. голів	171,0	343,5	364,5	398,2	189,1
В тому числі робочих волів, тис. голів	147,2	311,2	274,6	328,1	148,5
Відсоток коней серед робочих одиниць	95,8	85,7	89,1	89,8	90,5
Відсоток волів серед робочих одиниць	4,2	14,3	10,9	10,2	5,0

Показник	Р і к				
	1916	1923	1925	1927	1929
УКРАЇНА					
Абсолютна кількість коней, тис. голів	4890,7	3760,8	4123,9	5005,7	5480,8
В тому числі робочих коней, тис. голів	3979,0	3082,5	3270,3	3856,9	4081,0
На 100 робочих коней припадало молодняка	22,9	18,0	26,1	29,8	34,3
Абсолютна кількість волів, тис. голів	493,4	837,4	850,3	929,6	552,1
В тому числі робочих волів, тис. голів	445,7	731,5	654,4	760,7	414,7
Відсоток коней серед робочих одиниць	94,7	89,4	90,9	91,0	95,2
Відсоток волів серед робочих одиниць	5,3	10,6	9,1	9,0	4,8

Примітка. Один кінь статистики прирівнювали до однієї робочої одиниці.

Два воли теж дорівнювали одній робочій одиниці.

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1924. № 38; 1925. № 59; 1926. № 86; 1927. № 94; 1928. № 130; 1929. № 160; 1930. № 191. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 84—87; 96—101.

Таблиця 29

Розподіл витрат кінської праці у рільництві за матеріалами бюджетного обстеження відділу організації господарства НКЗС УРСР у 1923 р. (дані в кінських днях)*

Губернія	Місяць														
	III		IV		V		VI		VII		VIII		IX		X
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	
Харківська	—	—	4	16	12	—	6	2	8	9	11	6	3	10	—
Чернігівська	—	—	8	18	9	5	5	6	6	6	5	19	8	9	5
Волинська	—	—	13	9	8	4	18	7	—	7	18	27	6	21	9
Київська	—	—	3	9	4	8	—	7	4	4	2	5	5	18	1
Катерино- славська	—	16	8	2	3	—	—	—	3	14	8	4	16	14	4
Одеська	—	—	6	7	4	3	—	—	1	7	4	12	7	—	2

* НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства: Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети отдела организации хозяйства. Харьков, 1925. С. 62.

Таблиця 30

Ефективність використання робочої худоби в селянських господарствах України в 1925 році*

Групи дворів за розмірами землекористування, дес.	Посів на одиницю робочої худоби, дес., по регіону			
	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ
До 1	0,47	0,48	0,41	0,20
1,1—3	1,34	1,47	1,77	1,93
3,1—6	2,20	2,24	3,29	3,42
6,1—9	2,90	3,07	4,56	4,75
9,1—12,0	3,49	3,81	5,49	5,62
12,1—15,0	3,85	5,02	6,07	5,18
15,1—18,0	4,46	4,80	7,13	6,67
18,1—21,0	4,31	5,44	7,38	6,87
21,1—24,0	4,76	4,49	5,91	7,25
24,1—30,0	—	—	6,36	7,34
Понад 30,0	—	—	7,57	8,11
Пересічно	2,48	2,23	4,02	5,62

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1926. № 86. (При підрахунку автором враховані тільки ті селянські господарства, що мали власну робочу худобу).

Угрупування селянських господарств по робочій худобі
(дані в %)*

Регіон	Рік	Без робочої худоби	З робочою худобою, голів			
			1	2	3	4 і більше
Полісся	1917	31,36	19,86	39,68	6,10	3,0
	1923	25,32	48,71	24,43	1,28	0,26
	1925	25,69	46,66	26,32	1,13	0,20
	1927	26,19	45,62	26,92	1,04	0,23
	1929	21,70	49,10	28,0	1,0	0,20
Правобережжя	1917	58,96	6,42	31,19	2,05	1,38
	1923	53,44	29,67	16,34	0,44	0,11
	1925	55,44	28,36	15,72	0,42	0,06
	1927	53,79	25,89	19,81	0,43	0,08
	1929	48,30	31,50	19,70	0,40	0,10
Лівобережжя	1917	36,86	27,80	22,20	7,54	5,60
	1923	39,69	42,50	14,34	2,64	0,83
	1925	40,23	42,79	14,27	2,18	0,53
	1927	35,46	43,71	17,11	2,91	0,81
	1929	31,80	51,0	15,0	1,90	0,30
Степ	1917	40,30	5,06	32,28	7,32	15,04
	1923	51,03	23,36	20,70	2,73	2,18
	1925	45,41	23,44	25,02	3,40	2,73
	1927	39,36	21,71	31,0	4,30	3,63
	1929	38,40	31,40	26,70	2,50	1,0
Україна	1917	45,54	12,08	30,48	5,23	6,67
	1923	46,63	32,76	17,99	1,72	0,90
	1925	45,70	32,20	19,29	1,82	0,99
	1927	42,10	30,90	23,35	2,28	1,37
	1929	38,70	37,90	21,50	1,50	0,40

* Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 64—65; Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 191.

Таблиця 32

Розподіл робочої худоби по групах селянських господарств за вартістю засобів виробництва в Україні в 1927 році*

Групи дворів за вартістю засобів виробництва	Кількість дворів, %	Вартість робочої худоби, %	Пересічна вартість робочої худоби, крб. на один двір	На 1 дес. посіву припадає вартості робочої худоби, крб.
Без засобів виробництва з засобами виробництва на суму, крб.	2,9	—	—	—
до 100	10,3	0,17	2,0	1,2
101—200	10,5	1,68	18,8	8,1
201—400	21,7	11,16	60,2	18,4
401—800	32,2	37,15	135,5	28,8
801—1600	18,4	37,15	236,3	34,2
Понад 1600	4,0	12,69	376,2	35,3
Разом	100,0	100,0	—	—
Пересічно	—	—	117,2	26,9

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 184.

Таблиця 33

Способи обробітку землі робочою худобою в селянських господарствах України (дані в %)*

Посівні групи, дес.	Власною худобою		Найманною худобою		Супряга		Змішаний спосіб	
	Р і к							
	1924	1927	1924	1927	1924	1927	1924	1927
1	2	3	4	5	6	7	8	9

ПОЛІССЯ

0,1—2,0	28,0	29,10	43,40	46,88	24,8	21,42	3,8	2,60
2,1—4,0	52,1	55,97	14,00	13,51	30,6	28,61	3,3	1,91
4,1—6,0	72,8	75,32	4,40	3,20	20,2	20,22	2,6	1,26
6,1—9,0	85,2	88,52	2,0	1,36	9,2	9,40	3,6	0,72
9,1—15,0	92,4	95,52	2,40	1,24	5,2	2,74	—	0,50
Більше 15,0	90,9	100,0	9,10	—	—	—	—	—
Пересічно	45,1	52,46	25,80	22,11	25,0	23,47	3,5	1,96

1	2	3	4	5	6	7	8	9
---	---	---	---	---	---	---	---	---

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

0,1—2,0	13,5	9,60	68,10	72,29	16,4	15,88	2,0	2,23
2,1—4,0	32,2	27,64	34,50	34,78	30,2	35,07	3,1	2,58
4,1—6,0	52,4	50,00	13,40	11,30	31,3	36,12	2,9	2,51
6,1—9,0	70,5	66,57	7,10	4,91	19,8	26,59	2,6	1,93
9,1—15,0	86,3	84,10	5,10	1,65	7,4	12,35	1,2	1,90
Більше 15,0	90,9	87,60	9,10	—	—	6,30	—	6,10
Пересічно	22,7	23,93	52,90	43,37	21,9	27,31	2,5	2,39

ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

0,1—2,0	18,1	12,97	60,0	61,41	18,5	22,59	3,4	3,03
2,1—4,0	33,3	26,99	26,0	23,30	36,0	45,93	4,7	3,78
4,1—6,0	50,6	42,58	11,2	9,11	33,3	44,51	4,9	3,80
6,1—9,0	67,9	63,51	4,8	3,93	23,6	29,74	3,7	2,82
9,1—15,0	80,0	77,60	1,5	1,47	16,2	18,71	2,3	2,22
Більше 15,0	89,2	84,64	—	1,79	9,1	13,21	1,7	0,36
Пересічно	37,8	34,08	29,1	24,73	28,8	37,74	4,3	3,45

СТЕП

0,1—2,0	8,7	6,83	76,6	30,81	8,5	9,62	6,2	3,94
2,1—4,0	18,7	17,11	52,1	53,44	22,4	25,84	6,2	3,61
4,1—6,0	26,0	23,60	29,7	28,54	37,3	44,60	7,0	3,26
6,1—9,0	29,9	27,22	15,1	13,17	48,3	56,55	6,7	3,06
9,1—15,0	34,5	32,78	5,9	4,50	54,0	60,55	5,6	2,17
Більше 15,0	50,0	55,63	1,5	1,29	44,5	41,70	4,0	1,38
Пересічно	24,3	24,21	35,8	30,49	33,5	42,20	6,4	3,10

УКРАЇНА

0,1—2,0	15,17	12,30	64,3	67,87	16,7	17,16	3,83	2,67
2,1—4,0	31,40	28,51	34,4	33,10	29,6	35,39	4,6	3,00
4,1—6,0	40,40	39,62	20,1	16,50	33,9	40,75	5,6	3,13
6,1—9,0	42,10	42,18	12,0	9,65	40,2	45,35	5,7	2,82
9,1—15,0	40,50	39,48	5,4	4,06	49,0	54,30	5,1	2,16
Більше 15,0	51,90	56,88	1,5	1,30	42,8	40,44	3,8	1,38
Пересічно	29,40	29,23	38,0	33,62	28,2	34,31	4,4	2,84

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1925. № 59; 1928. № 130.

Таблиця 34

Способи обробітку землі в 1924 р. безкінними господарствами різних сільськогосподарських районів України (дані в %)*

Сільськогосподарський район	Наймали роботу за гроші або за натуру	За відробітки	Обробляли землю коровами	Здавали частину наділу за користування робочою худобою	Інші способи	Разом
I а, I б	51,4	38,6	0,7	9,3	—	100
II	38,7	41,0	0,7	19,6	—	100
III	40,8	34,5	5,8	18,5	0,4	100
IV	32,2	45,6	1,2	15,0	6,0	100
V	19,0	31,5	15,3	33,3	0,9	100
VI	31,0	10,5	16,9	31,3	10,3	100
VII	19,3	16,7	35,7	22,0	6,3	100

* НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети отдела организации хозяйства. Харьков, 1925. С. 70. (Друкарські помилки виправлені автором.)

Таблиця 35

Витрати за найми і прибуток за здані в найм засоби виробництва в перерахунку на одне господарство в 1927 р. (дані в крб.)*

Регіон	Господарства за вартістю засобів виробництва	Виплачено крб, за найми засобів виробництва	Одержано за здані засоби виробництва	Баланс господарства за найми — здавання в найм засобів виробництва
1	2	3	4	5
Полісся	До 200	5,18	0,44	— 4,74
	201—400	3,12	0,99	— 2,13
	401—800	1,99	2,28	+ 0,29
	801—1600	2,53	3,98	+ 1,45
	Понад 1600	4,95	8,81	+ 3,86
	Пересічно	3,02	2,02	— 1,0

1	2	3	4	5
Право-бережжя	До 200	13,55	0,32	-13,23
	201—400	11,70	2,41	- 9,29
	401—800	7,27	6,80	- 0,47
	801—1600	5,11	15,71	+10,60
	Понад 1600	7,42	55,59	+48,17
	Пересічно	9,62	6,17	- 3,45
Ліво-бережжя	До 200	13,22	0,42	-12,80
	201—400	11,73	2,21	- 9,52
	400—800	10,36	4,66	- 5,70
	801—1600	12,32	13,06	+ 0,74
	Понад 1600	14,48	53,72	+39,24
	Пересічно	11,78	7,28	- 4,5
Степ	До 200	16,06	0,45	-15,61
	201—400	17,37	3,13	-14,24
	401—800	12,11	7,18	- 4,93
	801—1600	8,99	14,26	+ 5,27
	Понад 1600	9,65	27,0	+17,35
	Пересічно	13,31	7,43	- 5,88
Україна	До 200	13,65	0,39	-13,26
	201—400	12,20	2,38	- 9,82
	401—800	8,67	5,75	- 2,92
	801—1600	8,53	13,36	+ 4,83
	Понад 1600	10,36	38,24	+27,88
	Пересічно	10,66	6,43	- 4,23

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 184.

Таблиця 36

Відсоток селянських господарств України, що не мали знарядь для оранки та сівби*

Посівні групи, дес.	Р і к				
	1925	1926	1927	1928	1929
Безпосівні	94,8	97,6	96,9	97,0	94,3
З посівом:					
0,1—1,0	81,5	88,0	87,2	88,3	87,6
1,1—2,0	59,4	65,9	61,5	66,1	65,1
2,1—3,0	39,2	42,5	38,7	44,2	41,7
3,1—4,0	27,8	27,3	24,4	29,2	26,3
4,1—6,0	21,1	20,1	18,5	22,0	19,6
6,1—9,0	16,7	15,4	14,4	18,1	15,8
9,1—13,0	—	11,3	10,0	12,5	10,1
13,1—16,0	—	6,7	5,8	6,4	6,6
16,1—20,0	—	3,5	2,9	3,6	3,6
20,1—24,0	—	—	2,9	0,8	1,8
24,1—28,0	—	—	0,9	0,8	1,8
28,1—32,0	—	—	0,9	—	1,8
Понад 32,0	—	—	0,4	—	1,8
Пересічно	41,9	39,7	37,8	40,1	38,0

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1926. № 86; 1927. № 94; 1928. № 130; 1929. № 160; 1930. № 191.

Таблиця 37

Забезпеченість селянських господарств України знаряддями для обробітку ґрунту

Р і к	На 100 дворів припадало		
	плугів	букерів	борін
1922	43,6	10,2	68,0
1923	44,5	12,2	Відомостей нема
1924	42,8	11,0	65,6
1925	42,6	11,5	65,8
1926	44,7	12,4	70,5
1927	46,9	12,5	75,4
1928	Відомостей нема	Відомостей нема	71,1
1929	47,7	6,9	64,1

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1924. № 38; 1925. № 59; 1926. № 86; 1927. № 94; 1928. № 130; 1929. № 160; 1930. № 191.

На 100 селянських господарств України припадало знярядь
для обробітку ґрунту*

Посівні групи, дес.	Р і к						
	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
1	2	3	4	5	6	7	8

ПЛУГИ

Безпосівні	3,3	3,0	3,0	1,2	1,8	—	4,0
З посівом:							
до 1,0	10,6	13,0	11,7	7,6	8,4	—	8,8
1,1— 2,0	24,5	27,3	26,5	21,9	26,5	—	24,3
2,1— 3,0	39,9	41,7	41,8	38,3	42,9	—	42,2
3,1— 4,0	48,9	52,5	52,7	53,0	56,7	—	56,8
4,1— 6,0	61,8	59,9	60,7	62,8	64,9	—	65,0
6,1— 9,0	68,6	66,6	65,7	68,1	68,0	—	66,7
9,1—15,0	80,5	72,1	70,8	—	—	—	—
9,1—13,0	—	—	—	69,5	69,9	—	67,0
13,1—16,0	—	—	—	76,5	76,1	—	75,9
16,1—20,0	—	—	—	86,5	86,4	—	85,3
20,1—24,0	—	—	—	—	96,6	—	100,3
24,1—28,0	—	—	—	—	106,4	—	—
28,1—32,0	—	—	—	—	113,5	—	—
Понад 32,0	—	—	—	—	123,7	—	—
Пересічно	44,5	42,8	42,6	44,7	46,9	—	47,7

Продовження табл. 38

Посівні групи, дес.	Р і к					
	1923	1924	1925	1926	1927	1929

БУКЕРИ

Безпосівні	0,8	0,6	0,6	0,3	0,4	1,4
З посівом:						
до 1,0	1,2	1,7	1,4	0,8	0,7	0,6
1,1— 2,0	2,2	3,4	3,7	3,1	3,2	0,2
2,1— 3,0	3,8	5,4	6,3	6,7	6,9	0,5
3,1— 4,0	6,7	7,2	8,6	9,6	9,0	1,4
4,1— 6,0	11,9	11,8	12,7	11,7	12,0	5,4
6,1— 9,0	23,3	25,3	24,7	23,3	23,9	22,2
9,1—15,0	47,6	50,4	49,3	—	—	—
9,1—13,0	—	—	—	46,1	45,8	47,5
13,1—16,0	—	—	—	64,6	64,3	61,5
16,1—20,0	—	—	—	77,2	78,0	74,6
20,1—24,0	—	—	—	—	88,4	81,2
24,1—28,0	—	—	—	—	91,6	—
28,1—32,0	—	—	—	—	98,8	—
Понад 32,0	—	—	—	—	104,3	—
Пересічно	12,2	11,0	11,7	12,4	12,5	6,9

Посівні групи, дес.	Р і к					
	1924	1925	1926	1927	1928	1929
БОРОНИ						
Беспосівні	3,8	3,7	1,6	2,1	1,8	4,7
З посівом:						
до 1,0	18,6	17,0	11,0	11,1	9,9	10,2
1,1— 2,0	43,8	42,4	35,1	39,9	34,5	34,1
2,1— 3,0	68,2	68,4	63,9	71,3	64,6	38,3
3,1— 4,0	82,3	84,5	86,8	92,3	86,6	85,9
4,1— 6,0	89,6	91,7	98,2	103,5	97,7	95,4
6,1— 9,0	97,1	97,1	102,7	109,2	99,6	94,2
9,1—15,0	104,0	101,0	—	—	—	—
9,1—13,0	—	—	104,2	112,4	100,3	95,3
13,1—16,0	—	—	111,0	118,9	108,8	101,0
16,1—20,0	—	—	133,6	135,2	121,9	113,7
20,1—24,0	—	—	—	149,0	136,2	124,1
24,1—28,0	—	—	—	169,3	147,5	—
28,1—32,0	—	—	—	182,8	161,7	—
Понад 32,0	—	—	—	198,0	194,7	—
Пересічно	65,6	65,8	70,5	75,4	71,1	64,1

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1924, № 38; 1925. № 59; 1926. № 86; 1927. № 94; 1928. № 130; 1929. № 160; 1930. № 191.

Таблиця 39

**Забезпеченість селянських господарств України
знаряддями для обробітку ґрунту
(в перерахунку на 100 дес. посіву)***

Посівні групи, дес.	Р і к						
	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
1	2	3	4	5	6	7	8
ПЛУГИ							
До 1,0	15,3	16,8	15,7	16,6	18,6	—	19,6
1,1— 2,0	15,1	16,2	16,2	16,1	17,6	—	16,5
2,1— 3,0	14,3	15,6	16,1	16,9	18,3	—	17,8
3,1— 4,0	13,8	14,3	14,7	15,5	17,2	—	17,1
4,1— 6,0	12,4	11,7	12,1	13,7	13,9	—	13,9
6,1— 9,0	9,4	8,8	8,7	9,8	9,6	—	9,0
9,1—15,0	7,2	6,2	6,2	—	—	—	—
9,1—12(13)	—	—	—	6,7	6,9	—	6,3
12(13)—16,0	—	—	—	5,4	5,7	—	5,7
16,1—20,0	—	—	—	5,0	5,0	—	4,9
20,1—24,0	—	—	—	—	4,5	—	4,7
24,1—28,0	—	—	—	—	4,2	—	—
28,1—32,0	—	—	—	—	3,9	—	—

Продовження табл. 39

1	2	3	4	5	6	7	8
Понад 32,0	—	—	—	3,3	3,3	—	—
Пересічно	10,6	11,1	11,3	11,9	12,2	—	12,7

Продовження табл. 39

Посівні групи, дес.	Р і к					
	1923	1924	1925	1926	1927	1929
БУКЕРИ						
До 1,0	1,7	2,2	2,0	1,7	1,6	1,2
1,1— 2,0	1,3	2,0	2,3	2,3	2,2	0,2
2,1— 3,0	1,5	2,0	2,4	3,0	2,9	0,2
3,1— 4,0	1,9	2,0	2,4	3,0	2,7	0,4
4,1— 6,0	2,4	2,3	2,5	2,5	2,6	1,2
6,1— 9,0	3,6	3,3	3,3	3,3	3,4	3,0
9,1—15,0	4,3	1,4	4,3	—	—	—
9,1—12(13)	—	—	—	4,4	4,5	4,4
12(13)—16,0	—	—	—	4,6	4,8	4,6
16,1—20,0	—	—	—	4,4	4,5	4,3
20,1—24,0	—	—	—	—	4,1	3,8
24,1—28,0	—	—	—	—	3,6	—
28,1—32,0	—	—	—	—	3,4	—
Понад 32,0	—	—	—	2,7	2,7	—
Пересічно	2,9	2,9	3,0	3,3	3,3	1,8

Закінчення табл. 39

Посівні групи, дес.	Р і к					
	1924	1925	1926	1927	1928	1929
БОРОНИ						
до 1,0	24,1	22,9	23,9	24,6	20,9	22,9
1,1— 2,0	25,9	25,9	25,7	27,6	23,8	23,1
2,1— 3,0	25,6	26,3	28,3	30,4	27,6	16,2
3,1— 4,0	22,4	23,5	27,0	28,3	26,3	25,9
4,1— 6,0	17,5	18,3	21,4	22,1	21,0	20,4
6,1— 9,0	12,9	13,1	14,7	15,5	14,3	12,8
9,1—15,0	9,0	8,9	—	—	—	—
9,1—12(13)	—	—	10,1	11,1	10,0	8,9
12(13)—16,0	—	—	7,9	8,9	8,1	7,6
16,1—20,0	—	—	7,1	7,8	7,0	6,6
20,1—24,0	—	—	—	7,0	6,4	5,8
24,1—28,0	—	—	—	6,6	5,8	—
28,1—32,0	—	—	—	6,3	5,4	—
Понад 32,0	—	—	5,1	5,2	5,3	—
Пересічно	17,0	17,4	18,8	19,7	18,4	17,0

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1924. № 38; 1925. № 59; 1926. № 86; 1927. № 94; 1928. № 130; 1929. № 160; 1930. № 191.

Забезпеченість селянських господарств України знаряддями для сівби, збирання врожаю, обмолоту і перевезення вантажів у перерахунку на 100 дворів*

Посівні групи, дес.	Р і к				
	1925	1926	1927	1928	1929
СІВАЛКИ					
Беспосівні	0,2	0,2	0,2	0,1	0,4
З посівом:					
до 1,0	0,3	0,1	0,1	0,1	0,2
1,1— 2,0	0,4	0,2	0,3	0,2	0,3
2,1— 3,0	1,0	0,6	0,7	0,7	0,8
3,1— 4,0	2,6	1,7	2,1	2,0	2,3
4,1— 6,0	6,5	5,3	6,2	5,7	6,6
6,1— 9,0	16,3	14,4	16,8	15,1	16,5
9,1—13,0	—	26,4	29,7	24,2	25,1
13,1—16,0	—	24,7	42,7	24,5	32,2
16,1—20,0	—	41,8	54,3	42,6	44,4
20,1—24,0	—	—	65,2	52,1	54,7
24,1—28,0	—	—	70,8	61,1	—
28,1—32,0	—	—	83,4	66,3	—
Понад 32,0	—	—	91,0	79,3	—
Пересічно	5,5	5,2	6,5	5,5	5,4
ЖНИВАРКИ					
Беспосівні	0,2	0,1	0,2	0,2	0,8
З посівом:					
до 1,0	0,3	0,1	0,1	0,1	0,3
1,1— 2,0	0,3	0,1	0,1	0,1	0,2
2,1— 3,0	0,7	0,4	0,4	0,3	0,3
3,1— 4,0	1,9	1,1	1,2	1,2	1,1
4,1— 6,0	5,6	3,8	4,3	4,2	4,6
6,1— 9,0	17,3	13,4	14,8	15,5	19,0
9,1—13,0	—	29,2	32,1	32,4	38,8
13,1—16,0	—	43,3	47,6	48,0	53,4
16,1—20,0	—	56,1	61,2	62,5	68,2
20,1—24,0	—	—	75,4	72,9	82,5
24,1—28,0	—	—	82,5	80,0	83,0
28,1—32,0	—	—	90,5	89,1	—
Понад 32,0	—	—	95,7	94,0	—
Пересічно	6,1	5,2	6,0	5,9	5,9

Посівні групи, дес.	Р і к				
	1925	1926	1927	1928	1929
МОЛОТАРКИ					
Безпосівні:	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
З посівом:					
до 1,0	0,3	0,3	0,1	0,1	0,1
1,1— 2,0	0,3	0,5	0,4	0,2	0,2
2,1— 3,0	0,5	0,9	0,7	0,5	0,4
3,1— 4,0	1,0	1,6	1,2	1,1	1,0
4,1— 6,0	1,9	2,5	2,2	2,0	1,8
6,1— 9,0	3,5	4,7	3,7	3,5	3,0
9,1—13,0	—	6,9	5,1	4,9	4,2
13,1—16,0	—	10,4	7,3	7,3	5,8
16,1—20,0	—	13,3	11,5	10,3	10,0
20,1—24,0	—	—	15,4	15,0	13,5
24,1—28,0	—	—	20,0	19,2	—
28,1—32,0	—	—	24,0	17,7	—
Понад 32,0	—	—	36,7	14,7	—
Пересічно	1,5	2,3	1,7	1,6	1,3
ВІЯЛКИ					
Безпосівні	0,6	0,4	0,4	0,5	1,1
З посівом:					
до 1,0	0,6	0,6	0,5	0,5	0,7
1,1— 2,0	1,3	1,4	1,4	1,1	1,2
2,1— 3,0	3,2	3,4	3,4	2,7	2,7
3,1— 4,0	6,6	6,8	7,8	6,0	5,5
4,1— 6,0	13,4	13,4	14,2	12,0	11,3
6,1— 9,0	26,7	27,0	27,5	24,0	25,2
9,1—13,0	—	46,7	43,8	39,3	43,3
13,1—16,0	—	62,2	60,1	54,6	54,4
16,1—20,0	—	73,5	72,4	67,9	66,8
20,1—24,0	—	—	80,8	74,9	74,1
24,1—28,0	—	—	85,7	72,3	—
28,1—32,0	—	—	86,2	75,4	—
Понад 32,0	—	—	89,9	84,0	—
Пересічно	10,1	11,4	11,8	10,2	9,5

Посівні групи, дес.	Р і к	
	1925	1926
ВОЗИ		
Безпосівні	6,0	3,9
З посівом:		
до 1,0	19,7	16,6
1,1— 2,0	39,3	33,8
2,1— 3,0	58,4	55,2
3,1— 4,0	71,1	72,0
4,1— 6,0	80,1	82,8
6,1— 9,0	89,9	93,2
9,1—13,0	—	99,2
13,1—16,0	—	108,1
16,1—20,0	—	118,2
20,1—32,0	—	172,5
Пересічно	59,1	62,4

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1926. № 86; 1927. № 94; 1928. № 130; 1929. № 160; 1930. № 191.

Таблиця 41

Забезпечення селянських господарств України знаряддями для посіву, збирання, обмолоту і провіювання перерахунку на 100 дес. посіву*

Посівні групи, дес.	Р і к				
	1925	1926	1927	1928	1929
СИВАЛКИ					
До 1,0	0,4	0,2	0,3	0,2	0,5
1,1— 2,0	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
2,1— 3,0	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3
3,1—4,0	0,7	0,5	0,6	0,6	0,7
4,1— 6,0	1,3	1,1	1,3	1,2	1,4
6,1— 9,0	2,2	2,1	2,4	2,1	2,2
9,1—13,0	—	2,6	2,9	2,4	2,3
13,1—16,0	—	2,5	3,2	2,6	2,4
16,1—20,0	—	2,4	3,1	2,4	2,6
20,1—24,0	—	—	3,0	2,4	2,6
24,1—28,0	—	—	2,8	2,4	—
28,1—32,0	—	—	2,8	2,2	—
Понад 32,0	—	—	2,4	2,1	—
Пересічно	1,5	1,4	1,7	1,4	1,4

Посівні групи, дес.	Р і к				
	1925	1926	1927	1928	1929
ЖНИВАРКИ					
До 1,0	0,4	0,2	0,2	0,2	0,8
1,1— 2,0	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
2,1— 3,0	0,3	0,2	0,2	0,2	0,1
3,1— 4,0	0,5	0,3	0,4	0,3	0,3
4,1— 6,0	1,1	0,8	0,9	0,9	1,0
6,1— 9,0	2,3	1,9	2,1	2,2	2,6
9,1—13,0	—	2,8	3,2	3,2	3,6
13,1—16,0	—	3,1	3,5	3,6	4,0
16,1—20,0	—	3,2	3,5	3,6	3,9
20,1—24,0	—	—	3,5	3,4	3,9
24,1—28,0	—	—	3,2	3,1	—
28,1—32,0	—	—	3,1	3,0	—
Понад 32,0	—	—	2,5	2,5	—
Пересічно	1,6	1,4	1,6	1,5	1,6
МОЛОТАРКИ					
До 1,0	0,3	0,5	0,2	0,2	0,2
1,1— 2,0	0,2	0,4	0,2	0,1	0,1
2,1— 3,0	0,2	0,4	0,3	0,2	0,2
3,1— 4,0	0,3	0,5	0,4	0,3	0,3
4,1— 6,0	0,4	0,6	0,5	0,4	0,4
6,1— 9,0	0,5	0,7	0,5	0,5	0,4
9,1—13,0	—	0,7	0,5	0,5	0,4
13,1—16,0	—	0,7	0,5	0,5	0,4
16,1—20,0	—	0,8	0,7	0,6	0,6
20,1—24,0	—	—	0,7	0,7	0,6
24,1—28,0	—	—	0,8	0,8	0,5
28,1—32,0	—	—	0,8	0,6	—
Понад 32,0	—	—	1,0	0,4	—
Пересічно	0,4	0,6	0,5	0,4	0,3
ВІЯЛКИ					
До 1,0	0,8	1,3	1,2	0,9	1,5
1,1— 2,0	0,8	1,0	1,0	0,7	0,8
2,1— 3,0	1,2	1,5	1,5	1,1	1,1
3,1— 4,0	1,8	2,1	2,2	1,8	1,7
4,1— 6,0	2,7	2,9	3,0	2,6	2,4
6,1— 9,0	3,6	3,9	3,9	3,4	3,4
9,1—13,0	—	4,5	4,3	3,9	4,0
13,1—16,0	—	4,4	4,5	4,1	4,1
16,1—20,0	—	4,2	4,2	3,9	3,9
20,1—24,0	—	—	3,8	3,5	3,5
24,1—28,0	—	—	3,3	2,8	—
28,1—32,0	—	—	2,9	2,6	—
Понад 32,0	—	—	2,4	2,3	—
Пересічно	2,7	3,0	3,1	2,6	2,5

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1926. № 86; 1927. № 94; 1928. № 130; 1929. № 160; 1930. № 191.

Таблиця 42

Способи посіву, збирання, обмолоту і провіювання зерна у селянському господарстві України в 1923/24 р. (дані в %)*

Способи виконання основних сільськогосподарських робіт	Сільськогосподарські райони						
	Подісея		Правобережжя	Лівобережжя		Степ	
	Ia; Iб	II		III	IV	V	VI
1	2	3	4	5	6	7	8
Посів озимого жита:							
сівалкою	2,5	0,2	17,0	31,7	69,0	22,9	38,5
під букер	3,8	—	0,5	1,6	8,4	46,8	43,5
вручну	93,7	99,8	82,5	66,7	22,6	30,3	18,0
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Посів озимої пшениці:							
сівалкою	1,5	0,2	25,9	45,0	72,0	35,1	38,6
під букер	6,0	—	0,4	0,8	7,0	43,3	45,6
вручну	92,5	99,8	73,7	54,2	21,0	21,6	15,8
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Посів руками:							
ячменю	98,8	99,8	77,5	74,7	51,3	45,4	34,1
вівса	99,8	83,2	80,4	77,5	51,7	71,0	36,0
ярої пше- ниці	86,9	83,2	57,6	73,0	37,3	37,3	25,5
проса	96,2	83,0	80,0	73,0	31,3	42,5	33,0
гречки	100,0	100,0	87,0	81,0	29,3	54,9	60,0
Збирання зернових культур							
жниваркою	9,0	—	6,5	14,5	25,9	78,0	81,0

1	2	3	4	5	6	7	8
косою	36,0	4,0	29,1	85,5	74,1	22,0	19,0
серпом	55,0	96,0	64,4	—	—	—	—
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Обмолот зерна:							
молотаркою	30,2	9,3	40,0	59,2	63,3	63,4	58,9
гарманом (котком)	—	—	—	—	1,5	28,8	35,7
цепом	69,8	90,7	60,0	40,8	35,2	7,8	5,4
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Провіювання зерна:							
віялкою або сортуваль- ницею	67,0	15,0	67,4	87,3	94,7	96,3	97,3
кружалом	1,0	85,0	1,1	—	—	1,0	0,9
решетом	1,0	—	12,6	10,9	2,8	0,1	—
лопатою	31,0	—	18,9	1,8	2,5	2,6	1,8
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* НІЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства: По материалам агрокорреспондентской сети отдела организации хозяйства. Харьков, 1925. С. 50—53.

Вартість реманенту в селянських господарствах України в 1927 році*

Групи селянських дворів за вартістю засобів виробництва	Кількість господарств, %	Вартість реманенту, %	В тому числі			Вартість реманенту в перерахунку на один двір, крб.
			вартість знарядь для обробки ґрунту, %	вартість збиральних машин, %	вартість молотарок і віялок, %	
Без засобів виробництва та з засобами вартістю до 200 крб. на двір	23,7	1,2	1,6	0,4	0,5	4,2
З засобами виробництва: 201—1600 крб. на двір	72,3	77,6	85,1	65,2	55,4	88,5
понад 1600 крб. на двір	4,0	21,2	13,3	34,4	44,1	441,5
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	—
Пересічно	—	—	—	—	—	82,4

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 184.

Способи обробітку землі у селянських господарствах України
(в % від загалу)

Регіон	Власним реманентом		Найманим реманентом		Супрягою		Мішаним способом	
	Р і к							
	1925	1927	1925	1927	1925	1927	1925	1927
Полісся	54,4	61,4	25,7	22,4	16,3	13,5	3,6	2,7
Правобережжя	23,7	27,1	53,0	49,2	19,3	18,9	4,0	4,8
Лівобережжя	39,1	37,4	30,1	27,4	24,6	27,2	6,2	8,0
Степ	26,9	24,6	37,1	35,2	28,1	35,5	7,9	4,7
Україна	31,1	32,1	39,7	36,7	23,3	25,3	5,9	5,9

Посівні групи (по Україні)	Власним реманентом		Найманим реманентом		Супрягою	
	Р і к					
	1924	1926	1924	1926	1924	1926
Безпосівні	6,6	8,6	84,2	83,2	3,4	3,2
З посівом, дес.:						
до 2	16,2	14,8	66,0	70,7	13,4	11,2
2—4	33,9	33,3	36,3	38,8	23,1	22,1
4—6	42,9	45,2	22,3	22,4	27,6	25,9
6—9	44,2	46,6	14,5	15,6	34,6	31,6
9—15	44,5	45,0	7,7	9,5	41,9	40,6
понад 15	59,3	63,5	2,7	3,4	33,7	29,7
Пересічно	31,2	33,6	40,0	38,8	22,8	22,4

* Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 159; К вопросу о социалистическом переустройстве сельского хозяйства: Материалы исследования НК РКК СССР. М.; Л., 1928. С. 56.

Оренда та здача в оренду реманенту в селянських господарствах України в 1927 році*

Групи господарств за вартістю засобів виробництва на двір	Відсоток дворів, що орендували реманент	Відсоток дворів, що здавали в оренду реманент	Відсоток дворів, що орендували або здавали реманент					
			Сівалки		Жнивварки		Молотарки	
			орендували	здавали	орендували	здавали	орендували	здавали
Без засобів виробництва	48,9	0,1	2,7	—	4,6	—	8,2	—
З засобами виробництва вартістю, крб.:								
до 100	71,9	1,2	4,5	—	7,3	—	16,5	—
101—200	72,1	5,5	6,0	0,1	9,8	0,1	20,5	0,1
201—400	64,5	15,1	6,2	0,3	7,6	0,5	27,6	0,3
401—800	54,9	27,4	5,8	1,8	5,6	1,9	34,0	1,0
801—1600	49,8	38,1	4,4	5,2	3,9	6,2	37,4	4,3
понад 1600	41,1	45,3	2,4	7,8	3,0	10,3	29,8	13,6

Групи господарств за вартістю засобів виробництва на двір	Кількість дворів, %	Відсоток дворів, що орендували або здавали реманент							
		Сівалки		Жнивварки		Молотарки		Віялки та сортувальниці	
		орендували	здавали	орендували	здавали	орендували	здавали	орендували	здавали
Без засобів та з засобами вартістю до 200 крб.	23,7	22,2	0,8	30,9	0,6	14,1	0,8	16,1	2,2
З засобами виробництва вартістю, крб.:									
201—1600	72,3	76,0	83,2	67,2	81,6	81,9	69,0	81,7	82,2
понад 1600	4,0	1,8	16,0	1,9	17,8	4,0	30,2	2,2	15,6
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100

* Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 161; Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 184.

Таблиця 46

Вартість будівель у селянських господарствах України в карбованцях за 1925/26 р. у перерахунку на один двір*

Посівні групи, дес.	Вартість будівель у господарстві		
	житлових	господарських і промислових	разом
Без посіву	16,7	13,3	30,0
З посівом:			
до 2,0	274,6	107,3	381,9
2,1— 4,0	318,0	196,4	514,4
4,1— 6,0	375,9	262,2	638,1
6,1— 9,0	382,9	306,5	689,4
9,1—15,0	455,9	352,5	808,4
понад 15,0	569,9	493,6	1063,5
Пересічно	356,6	239,5	596,1

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 174.

Таблиця 47

Вартість господарських і торговельно-промислових будівель у селянських господарствах України в 1927 році*

Групи господарств за вартістю засобів виробництва в перерахунку на двір	Кількість госп-дарств, %	Вартість будівель, %	На 1 дес. сільгоспуділь припадало будівель, крб.
Без засобів виробництва	2,9	—	—
З засобами виробництва вартістю, крб.:			
до 100	10,3	0,9	5,8
101—200	10,6	2,9	14,8
201—400	21,7	11,3	23,8
401—800	32,1	32,3	36,5
801—1600	18,4	35,7	51,8
понад 1600	4,0	16,9	70,5
Разом	100,0	100,0	—
Пересічно	—	—	36,7

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 184.

Структура посівних площ у селянських господарствах України в 1916 р. (дані в %)*

Сільськогосподарський район	На 100 дес. посіву припадало						
	зернових			просапних	сіяних трав	інших та нерозподілених	разом
	озних	ярових	разом				
Ia	41,3	48,7	90,0	8,7	1,2	0,1	100
Iб	41,0	52,3	93,3	6,6	0,1	—	100
II	46,7	43,6	90,3	7,5	2,2	—	100
III	46,1	39,1	85,2	12,7	2,0	0,1	100
IV	40,3	48,7	89,0	7,3	2,9	0,8	100
V	37,9	52,5	90,4	5,1	4,2	0,3	100
VI	31,8	57,5	89,3	9,6	1,0	0,1	100
VII	27,0	60,7	87,7	11,1	0,9	0,3	100

* Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. Вып. 1. Европейская Россия. Пгр., 1916.

Структура ріллі і посівів у селянських господарствах України в 1921—1922 рр. (дані в %)*

Сільськогосподарський район	На 100 дес. ріллі				На 100 дес. посіву				Інших та незораних ділянок	
	посіву	пару і толоки	перегу, що косять сили	іншої ріллі	зернових			сіяних трав		
					озимих	ярових	разом			
Ia	73,5	25,6	0,9	—	49,1	39,0	88,1	8,0	1,0	2,9
Iб	91,0	8,8	0,2	—	46,6	41,3	87,9	9,7	—	2,4
II	68,0	31,0	1,0	—	48,4	38,1	86,5	7,5	3,8	2,2
III	73,2	25,4	0,7	0,7	44,8	40,3	85,1	12,0	2,5	0,4
IV	74,7	23,3	0,9	1,1	40,4	48,2	88,6	9,7	1,3	0,4
V	82,1	14,2	0,9	2,8	42,7	50,6	93,3	6,1	0,5	0,1
VI	77,1	14,1	2,6	6,2	29,6	54,0	83,6	16,3	0,1	—
VII	76,8	17,6	5,4	0,2	28,3	54,6	82,9	17,0	0,1	—

* Статистика України. Серия 2. Сельскохозяйственная статистика. Харьков, 1923. № 20.

Структура ріллі та посівів у селянському господарстві України в 1929 р. (дані в %)*

Сільськогосподарський район	На 100 дес. ріллі				На 100 дес. посіву					Інших та нерозпо-ділених
	посіву	незайнятого пару	однолітньої толоки	довголітньої толоки	зернових			просапних	сіяних трав	
					озимих	ярових	разом			
Ia	82,7	2,5	14,1	0,7	46,4	33,4	79,8	12,6	7,3	0,3
Iб	83,6	0,3	12,2	3,9	47,5	37,6	85,1	12,2	2,6	0,1
II	74,1	2,4	22,2	1,3	38,7	38,6	77,3	12,8	9,7	0,2
III	82,8	3,8	12,9	0,5	40,3	32,5	72,8	18,2	6,3	2,7
IV	79,7	1,7	17,3	1,3	25,4	53,0	78,4	16,9	4,0	0,7
V	87,4	2,8	8,8	1,0	32,2	51,4	83,6	10,5	5,7	0,2
VI	84,1	5,6	5,7	4,6	17,1	54,4	71,5	27,3	0,9	0,3
VII	74,0	3,0	9,3	13,7	14,7	65,5	80,2	19,6	0,2	—

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1980. № 191.

Таблиця 51

Площа незайнятих парів у селянському господарстві України в 1924—1929 рр. (у % від площі ріллі)*

Сільсько-господарські райони	Чорний і чистий пар			Толочний пар		
	Р і к					
	1924	1926	1929	1924	1926	1929
Ia	3,5	1,3	2,5	22,3	18,9	14,1
Iб	3,5	0,4	0,3	22,3	10,6	12,2
II	1,9	2,8	2,4	24,4	26,7	22,2
III	2,8	2,4	3,8	23,2	21,0	12,9
IV	3,9	1,2	1,7	19,0	20,6	17,3
V	2,0	3,2	2,8	11,8	7,7	8,8
VI	5,3	7,6	5,6	4,0	6,0	5,7
VII	4,6	6,0	3,0	3,5	3,6	9,3

* НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети. Харьков, 1925. С. 24; Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1923. № 20; 1927. № 94; 1930. № 191.

Таблиця 52

Відсоток чорного і чистого (весняного) пару в селянському господарстві України до всієї площі незайнятих парів у 1923 році*

Посівні групи, дес.	Сільськогосподарські райони						
	Ia Iб	II	III	IV	V	VI	VII
До 2,0	—	—	20,0	30,0	—	—	—
2,1— 4,0	—	21,2	26,1	10,5	17,8	20,9	—
4,1— 6,0	44,4	18,7	45,6	24,5	55,0	59,3	37,4
6,1— 9,0	—	23,5	44,6	42,8	43,4	46,4	35,5
9,1— 15,0	50,0	85,0	—	100,0	42,0	62,6	52,2
Понад 15,0	—	—	—	—	100,0	55,0	60,4
Пересічно	30,2	24,0	34,2	33,1	46,2	52,9	52,6

* НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети. Харьков, 1925. С. 27.

Таблиця 53

Поширення зайнятого пару в селянському господарстві України в 1924 р. (у % до площі ріллі)*

Сільськогосподарські райони						
Ia, Ib	II	III	IV	V	VI	VII
2,4	5,0	3,1	2,4	0,7	2,7	3,8

* НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети. Харьков, 1925. С. 27.

Таблиця 54

Відсоток селянських господарств України, що застосовували в 1924 р. лущення стерні*

Сільськогосподарські райони							
Ia, Ib	II	III	IV	V	VI	VII	Пере- сично
22,5	9,2	12,8	21,3	22,2	29,1	20,4	20,0

* НКЗ. УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети. Харьков, 1925. С. 45, 47.

Таблиця 55

Відсоток селянських господарств України, що застосовували оранку на зяб*

Регіон	Рік		
	1924	1925	1926
Полісся	36,0	39,8	63,2
Правобережжя	46,7	55,4	73,9
Лівобережжя	86,6	85,2	90,1
Степ	57,4	51,3	58,9
Україна	52,6	56,0	71,5

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1928. № 126. С. 68.

Таблиця 56

Відсоток угноєної ріллі в селянських господарствах України в 1923 році*

Сільськогосподарські райони						
Ia, Ib	II	III	IV	V	VI	VII
29,5	14,2	21,6	25,3	13,1	0,8	—

* НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети. Харьков, 1925. С. 31.

Таблиця 57

Відсоток угноєної ріллі під окремі сільськогосподарські культури у селянському господарстві України в 1927 році*

Регіон	Жито	Пшениця озима	Пшениця ярова	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Кукурудза
Полісся	8,5	49,8	22,4	28,3	1,8	1,0	51,5	—
Правобережжя	10,0	21,1	4,9	4,7	2,4	4,2	3,3	11,3
Лівобережжя	5,5	13,1	1,6	1,6	0,8	1,0	1,6	0,7
Степ	відомостей нема							

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1929. № 159. С. XIX.

Таблиця 58

Площа польових та садібних посівів в індивідуальних селянських господарствах УРСР у 1923—1929 рр., тис. дес.*

Регіон	Рік						
	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Полісся	1487,2	1580,9	1548,0	1653,0	1701,4	1783,5	1859,9
Правобережжя	3997,0	4282,6	4349,7	4592,1	4701,4	4834,2	5061,1
Лівобережжя	4155,5	4505,8	4545,0	4687,8	4769,9	4887,4	4841,9
Степ	8271,5	9203,1	9927,0	10351,8	10471,9	10701,8	10005,2
Україна	17911,2	19572,4	20369,7	21284,7	21644,6	22206,9	21768,1

* Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 74—79, 82—83. (Автор виправив помилки, допущені складачами).

Угрупування селянських господарств УРСР по посівній площі, % *

Рік	Всє посіву	З посівом, дес.							Разом	
		0—1	1,1—2	2,1—3	3,1—4	4—6,1	6,1—9	9,1—15		Понад 15
ПОЛІССЯ										
1917	9,73	17,73	17,10	14,24	11,27	14,76	9,63	4,58	0,96	100
1923	2,17	17,34	28,96	23,84	13,62	10,56	3,02	0,47	0,02	100
1927	4,98	10,94	24,20	24,53	16,44	13,98	4,26	0,65	0,02	100
1929	1,37	7,95	18,99	25,72	20,14	19,18	6,27	0,37	0,01	100
ПРАВОБЕРЕЖЖЯ										
1917	13,50	24,79	27,23	15,59	8,29	6,20	3,25	0,93	0,22	100
1923	2,02	19,31	36,54	23,96	10,69	6,02	1,25	0,19	0,02	100
1927	5,24	12,80	30,40	26,84	14,14	8,84	1,57	0,16	0,01	100
1929	1,07	8,59	24,88	31,14	19,26	12,66	2,31	0,09	—	100
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ										
1917	18,55	13,63	13,24	11,91	9,84	13,35	9,99	6,45	3,04	100
1923	3,73	9,33	18,94	20,54	16,49	18,52	9,29	2,83	0,93	100
1927	7,74	6,83	14,77	18,50	17,45	21,53	10,09	2,82	0,27	100
1929	2,71	6,62	12,53	19,42	19,65	24,66	12,81	1,53	0,07	100

СТЕП

1917	19,08	7,11	7,79	7,68	6,76	11,62	12,41	13,59	13,96	100
1923	4,52	7,13	12,62	14,25	12,82	19,54	15,58	10,36	3,18	100
1927	6,62	3,19	7,62	11,32	11,82	20,58	19,46	14,79	4,60	100
1929	4,24	4,69	5,74	9,96	12,13	23,76	27,09	11,18	1,81	100

УКРАЇНА

1917	15,95	16,18	17,14	12,21	8,47	10,53	7,98	6,40	5,14	100
1923	3,17	13,17	24,57	20,28	12,28	13,41	7,46	3,84	1,82	100
1927	6,16	8,22	19,02	19,83	14,45	16,01	9,46	5,36	1,49	100
1929	2,49	6,84	15,36	21,16	17,20	19,46	12,97	3,94	0,58	100

* Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929.
С. 70; Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 191.

Структура польового посіву в індивідуальному селянському господарстві України (дані в %)*

Рік	Польові культури											
	озиме жито	озима пшениця	ярова пшениця	ячмінь	овес	гречка	просо	кукурудза	соняшник	картопля	пуровий бурак	інші
ПОЛІСЯ												
1916	37,5	4,2	0,3	4,0	18,5	18,5	3,0	—	—	7,7	0,2	6,1
1923	43,0	2,7	0,8	4,0	15,7	18,3	1,9	—	—	6,1	0,3	7,2
1927	40,9	4,0	0,7	1,8	16,6	18,5	1,6	—	—	7,7	0,7	7,5
1929	37,9	4,3	0,9	2,5	17,0	15,5	1,5	—	—	8,6	0,8	11,0
ПРАВОБЕРЕЖЖЯ												
1916	30,2	15,4	0,8	11,3	16,6	7,2	5,2	2,4	0,1	5,4	1,4	4,0
1923	34,1	10,4	0,6	12,4	12,1	8,5	6,0	4,2	0,3	3,5	0,9	7,0
1927	31,4	14,0	0,8	5,3	12,3	7,8	5,0	3,6	0,5	5,3	4,4	9,7
1929	29,7	10,6	0,6	7,6	12,9	6,9	4,5	3,5	0,3	6,1	4,4	12,9

ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

1916	26,8	9,2	18,3	16,2	10,9	4,9	3,3	0,5	0,9	2,3	0,6	6,1
1923	34,6	7,8	13,9	13,8	8,3	6,2	5,7	0,7	2,1	1,7	0,9	4,3
1927	32,4	9,9	15,3	11,3	8,6	4,0	3,9	1,7	2,9	2,2	2,1	5,7
1929	23,8	5,5	16,6	14,5	10,3	5,1	7,1	1,6	3,4	2,7	2,6	6,8

СТЕП

1916	12,0	17,6	18,8	35,6	3,2	0,2	1,0	5,3	1,4	1,4	—	3,5
1923	22,8	10,0	14,7	23,7	3,3	0,4	4,1	7,9	6,6	0,8	0,1	5,6
1927	15,2	28,3	15,9	17,6	3,4	0,1	1,3	8,2	5,2	1,1	0,3	3,4
1929	9,6	7,0	19,1	23,8	6,4	0,2	7,7	11,7	8,5	1,2	0,5	4,3

УКРАЇНА

1916	20,6	14,4	13,8	24,3	8,6	4,0	2,5	3,3	0,9	2,8	0,4	4,4
1923	29,7	9,0	10,3	17,3	7,4	4,9	4,7	4,8	3,7	2,1	0,4	5,7
1927	24,3	19,4	11,4	12,4	7,4	4,0	2,7	5,2	3,3	2,8	1,6	5,5
1929	19,7	7,3	12,6	16,3	9,6	4,1	6,3	6,6	4,8	3,2	1,9	7,6

* Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929, С. 91—93; Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 191.

Таблиця 61

Склад польового посіву в 1927 р. у північних групах селянських господарств Полісся (дані в %)*

Посівні групи, дес.	Озиме жито	Озима пшениця	Овес	Гречка	Просо	Льон та коноплі	Картопля	Пшкоровин буряк	Інші	Разом
Без посіву та з посівом до 0,09	—	—	—	—	—	—	100,0	—	—	100,0
0,1— 1,09	44,7	2,2	7,7	14,2	1,9	2,3	21,6	—	5,4	100,0
1,1— 2,09	44,6	3,4	11,8	17,6	2,1	2,3	11,5	0,4	6,3	100,0
2,1— 3,09	42,6	3,9	14,9	18,5	2,0	1,9	8,3	0,5	7,4	100,0
3,1— 4,09	41,4	4,0	16,5	18,9	1,7	1,7	7,0	0,7	8,1	100,0
4,1— 6,09	40,1	4,1	18,0	19,1	1,4	1,6	6,1	0,7	8,9	100,0
6,1— 8,09	38,0	4,7	19,5	18,8	1,2	1,4	5,6	0,8	10,0	100,0
8,1—10,09	36,3	5,3	21,0	17,9	1,2	1,4	5,4	0,8	10,7	100,0
10,1—16,09	33,7	7,5	21,6	15,4	0,9	1,1	6,2	1,0	12,6	100,0
Понад 16,1	33,5	6,5	26,0	12,7	0,6	—	4,0	0,6	16,1	100,0
Пересічно	41,0	4,1	16,5	18,5	1,6	1,7	7,6	0,6	8,4	100,0

* Статистика України, Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1928. № 130.

Склад польового посіву в 1927 р. у північних групах селянських господарств Правобережжя (дані в %)*

Північні групи, дес.	Озиме жито	Озима пшениця	Ячмінь	Овес	Тречка	Просо	Картопля	Цукровий бурак	Інші	Разом
Без посіву та з посівом до 0,09	75,0	—	—	—	—	—	25,0	—	—	100,0
0,1— 1,09	44,6	8,7	2,2	4,4	8,5	5,8	10,5	1,3	14,0	100,0
1,1— 2,09	36,6	12,8	3,7	7,8	7,8	6,3	7,0	2,7	15,3	100,0
2,1— 3,01	31,6	14,3	5,2	11,3	7,5	5,5	5,5	4,2	14,9	100,0
3,1— 4,09	29,6	14,6	5,9	13,4	7,6	4,8	4,7	5,0	15,3	100,0
4,1— 6,09	28,4	14,9	6,0	15,1	7,7	4,3	4,2	5,4	14,0	100,0
6,1— 8,09	27,2	14,8	5,6	16,9	8,0	3,8	3,6	5,3	14,8	100,0
8,1—10,09	29,2	13,9	4,5	18,0	9,3	3,4	3,3	4,7	13,7	100,0
10,1—16,09	28,9	12,5	4,2	19,7	9,7	3,3	3,7	5,6	12,4	100,0
Понад 16,1	18,1	15,6	4,8	18,9	8,1	3,0	2,0	5,6	23,9	100,0
Пересічно	31,4	14,1	5,2	12,2	7,7	5,1	5,3	4,4	14,6	100,0

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1928. № 130.

Таблиця 63
Склад польового посіву в 1927 р. у північних групах селянських господарств Лівобережжя (дані в %)*

Північні групи, дес.	Озиме жито	Озима пшениця	Ярова пшениця	Ячмінь	Овес	Тречка	Просо	Кукрудза	Соняшник	Картопля	Цукровий буряк	Інші	Разом
Без посіву та з посівом до 0,09	—	—	—	—	—	—	—	—	—	100	—	—	100
0,1—1,09	52,3	3,3	6,1	7,2	6,0	5,5	4,1	0,8	2,6	7,0	0,8	4,3	100
1,1—2,09	44,6	5,4	7,6	9,9	8,9	5,5	5,1	0,7	2,9	4,0	1,8	3,6	100
2,1—3,09	38,9	6,9	9,3	10,4	10,6	5,5	4,9	0,8	3,0	3,2	2,6	3,9	100
3,1—4,09	35,5	7,8	11,6	10,6	10,8	5,3	4,4	0,9	3,3	2,7	2,8	4,3	100
4,1—6,09	32,3	9,3	14,2	11,2	10,0	4,4	3,9	1,4	3,6	2,2	2,7	4,8	100
6,1—8,09	28,6	11,3	17,5	12,0	8,4	3,4	3,5	2,0	4,3	1,8	2,4	4,8	100
8,1—10,09	25,6	13,1	20,2	12,7	6,7	0,8	3,5	2,8	5,2	1,4	1,8	6,2	100
10,1—16,09	21,9	15,5	23,3	14,0	4,8	1,1	3,2	3,7	5,9	1,0	1,2	4,4	100
Понад 16,1	18,2	21,3	23,4	14,0	4,8	0,3	2,6	4,0	6,3	0,8	0,6	3,7	100
Пересічно	32,6	9,6	14,4	11,4	9,2	4,2	4,0	1,6	3,9	2,3	2,4	4,4	100

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1928. № 130.

Склад польового посіву в 1927 р. в північних групах селянських господарств Степу (дані в %)*

Північні дес. групи,	Озиме жито	Озима пшениця	Ярова пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Кукурудза	Соняшник	Картопля	Цукровий бурак	Інші	Разом
Без посіву та з посі- вом до 0,09	—	—	—	—	—	—	—	—	—	100	—	—	100
0,1—1,09	22,9	14,8	17,8	9,0	1,4	—	1,3	14,2	8,3	3,5	0,6	6,2	100
1,1—2,09	25,8	20,0	16,7	10,7	1,4	0,1	1,3	12,3	6,7	1,6	0,4	3,0	100
2,1—3,09	24,6	21,0	14,9	12,1	2,2	0,2	1,7	11,5	7,0	1,5	0,6	2,7	100
3,1—4,09	22,2	22,4	15,1	13,2	2,9	0,1	1,8	10,5	6,8	1,5	0,7	2,8	100
4,1—6,09	19,1	24,8	16,3	14,8	3,1	0,1	1,6	9,3	6,2	1,3	0,4	3,0	100
6,1—8,09	15,9	26,6	17,2	17,0	3,1	—	1,3	8,4	5,8	1,1	0,2	3,4	100
8,1—10,09	13,6	28,4	17,4	18,3	3,2	—	1,1	7,9	5,4	1,0	0,1	3,6	100
10,1—16,09	10,9	31,5	16,6	20,2	3,6	—	0,9	7,2	4,8	0,9	0,1	3,3	100
Понад 16,1	7,7	34,4	16,5	22,4	4,7	—	0,7	6,0	3,8	0,7	—	3,1	100
Пересічно	14,7	28,2	16,6	17,8	3,4	—	1,2	8,2	5,5	1,1	0,2	3,1	100

* Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1928. № 130.

Пересічний врожай з 1 дес. зернових культур в селянських господарствах України в 1925—1928 роки*

Урожай	Озиме жито	Озима пшениця	Ярова пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Кукурудза	Пересічно
ПОЛІССЯ									
В пудах	52,3	68,9	58,5	73,4	54,9	31,2	73,0	—	50,3
В цент- нерах	8,6	11,2	9,6	12,0	9,4	5,1	12,0	—	8,2
ПРАВОБЕРЕЖЖЯ									
В пудах	67,3	76,4	49,1	65,3	68,5	48,4	62,9	66,4	66,5
В цент- нерах	11,0	12,5	8,0	10,7	11,2	7,9	10,3	10,9	10,9
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ									
В пудах	67,7	61,8	48,6	64,6	76,0	47,6	64,3	101,2	64,7
В цент- нерах	11,1	10,1	8,0	10,6	12,4	7,8	10,5	16,6	10,
СТЕП									
В пудах	40,4	48,4	35,4	38,9	46,6	25,2	39,5	61,6	44,2
В цент- нерах	6,6	7,9	5,8	6,4	7,6	4,2	6,5	10,1	7,2
УКРАЇНА									
В пудах	56,3	59,3	39,4	46,7	63,0	42,0	55,3	64,4	53,7
В цент- нерах	9,2	9,7	6,5	7,6	10,3	6,9	9,1	10,5	8,8

* Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 138.

Динаміка валових зборів зерна в Україні

Роки	Весь валовий збір зерна у сільському господарстві		В тому числі в індивідуальному селянському господарстві	
	млн пуд.	в % від рівня 1909—1913 рр.	млн пуд.	в % від всього валового збору зерна у сільському господарстві
Пересічно за 1909—1913	1151,5	100,0	900,0	78,2
1921	277,0	24,2	270,0	97,5
1922	637,0	55,5	670,9	95,4
1923	940,7	82,0	897,5	95,4
1924	651,4	56,8	624,7	95,9
1925	1049,8	91,5	1002,1	95,5
1926	1029,9	89,7	985,5	95,7
1927	1102,9	96,1	1056,3	95,8
1928	799,5	69,7	760,5	95,2
1929	1135,3	98,9	1058,8	93,2

* Джерелом за 1909—1913 рр і за 1923—1928 рр. є: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. XXIII, 126, 133. (Розходження з даними, вказаними вище в розділі 1, § 1 (1334,6 млн пуд.) пояснюється змінами території УРСР: у 1920—1923 рр. до складу УРСР входили Таганрозький, Шахтинський і деякі інші частини колишньої Облaсті війська Донського. У 1924 р. ці землі були повернуті РРФСР, а тому ми внесли корективи в підрахунки). Дані про валові збори зерна в індивідуальному селянському господарстві України за 1908—1913 роки вказані в джерелі: Народное хозяйство Украины. Харьков, 1921. Вып. 2. С. 21. Дані за 1921 р. вказані в доповіді наркома земельних справ І. Клименка на VII Всеукраїнському з'їзді Рад (Вісті ВУЦВК. Харків, 1922. 13 груд.). Дані за 1922 р. наводяться в НКЗ УССР. Сельское хозяйство Украины (Стат. сборник). Харьков, 1923. Джерело за 1929 р.: Матеріали до характеристики стану сільського господарства України. К., 1930. С. 8.

В інших джерелах та літературі 20-х років зустрічаються і інші цифрові дані про валові збори зерна в Україні. З усіх наявних в джерелах та літературі даних ми відібрали звітні дані ЦСУ УРСР.

Хлібо-фуражний баланс УРСР, тис. пудів*

Показ- ник	Господарський рік					
	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29
1	2	3	4	5	6	7

I. Прибуток

1. Оста- ча у се- лян на мочаток року	76813	116884	61685	113258	139065	142272
2. Збір врожаю	940668	651412	1049753	1029937	1102908	799545
Те саме, %	100	100	100	100	100	100
В тому числі:						
а) в се- лянських господар- ствах	897483	624684	1002108	985446	1056302	760445
Те саме, %	95,4	95,9	95,5	95,7	95,8	95,1
б) в рад- госпах та кол- госпах	43185	26728	47645	44491	46606	39100
Те саме, %	4,6	4,1	4,5	4,3	4,2	4,9
Разом прибутку	1017481	768296	1111438	1143195	1241973	941817

II. Розподіл

1. Спо- живання сільсь- ким на- селен- ням	653915	609248	778800	782277	833140	768552
Те саме, %	64,3	79,3	70,1	68,4	67,1	81,6
В тому числі:						
а) на на- сіння	133306	131480	144478	146368	156516	146940
б) на хар- чування	284546	272620	308750	313593	317559	298938

1	2	3	4	5	6	7
в) на годівлю худоби та птиці	212498	184915	287102	293380	337432	304182
г) інші витрати	23565	20233	38470	28936	21633	18492
2. Остача у селян на кінець року, в тому числі і страхові запаси	116884	61685	113258	139065	142272	101358
Те саме, %	11,5	8,0	10,2	12,2	11,4	10,8
3. Товарна продукція	246682	97363	219380	221853	266561	71907
Те саме, %	24,2	12,7	19,7	19,4	21,5	7,6
Разом розподілено	1017481	768296	1111438	1143195	1241973	941817
Те саме, %	100	100	100	100	100	100

* Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 139.

Динаміка валових зборів і врожайність цукрового буряка*

Категорії виробників, регіон	Валові збори, тис. пуд.				Врожайність, ц/дес.
	Пересічно за 1909—1913 рр.	1925	1926	1927	
Україна (всі господарства)	500809,0	488782,0	374705,6	560230,0	
Те саме, %	100	100	100	100	
В тому числі в індивідуальному селянському господарстві:					
Полісся	—	14767,3	10498,3	15069,8	189,0
Правобережжя	—	198518,8	137234,4	208617,5	198,5
Лівобережжя	—	169433,8	82976,0	133044,9	165,5
Степу	—	23119,9	24907,9	30311,7	152,7
України	70113,3	405839,8	255616,6	387043,9	172,0
Те саме, %	14,0	83,0	68,2	69,1	—
Виробництво цукру на душу населення, кг	39	30	25	34	—

* Правління Цукротресту СРСР. Селянське буряківництво на Україні. К., 1926. Т. 1. Вип. 1. С. 6; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 143, 150; Справочник сахарника на 1927/28 год. К., 1927. С. 8; Україна: Стат. щорічник. Харків, 1928. С. 219.

Таблиця 69

Соціальний склад селянських бурякосівачів в Україні, %*

Соціально-класові групи	Рік		
	1927	1928	1929
Бідняки	32,7	41,4	46,7
Середняки	66,9	58,2	49,7
Куркулі	0,4	0,4	3,6
Разом	100	100	100

* Матеріали до характеристики стану сільського господарства України. К., 1930. С. 10.

Таблиця 70

Динаміка валових зборів насіння соняшника в індивідуальному селянському господарстві України, тис. пудів*

Регіон	Рік				
	1913	1925	1926	1927	1928
Полісся	—	56,8	18,1	28,5	24,2
Правобережжя	—	1076,6	790,0	1420,0	1043,3
Лівобережжя	—	10207,0	6922,2	8707,4	8909,8
Степ	—	32719,6	18377,9	25784,3	23594,5
Україна	3752,0	44060,0	26109,1	35940,2	33571,8
В тому числі в селянському господарстві	—	34420,4	25597,3	35294,7	32794,3
Питома вага селянського соняшника, %	—	78,1	98,0	98,2	97,7

* Кривченко Г. А. Производство масличных семян и маслобойная промышленность на Украине. К., 1919. С. 50; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 141, 150.

Таблиця 71

Товарність технічних культур у сільському господарстві України (в % від валової продукції)*

Продукт	Господарський рік				
	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28
Олійне насіння	13,3	32,9	22,3	14,3	17,7
Льон-волокно	0,7	1,9	10,9	12,1	12,9
Конопляне прядиво	5,7	20,3	15,4	11,8	10,9
Цукровий буряк	92,3	91,3	90,8	88,5	87,7
Тютюн	83,2	95,7	83,6	89,7	85,6
Хміль	75,0	62,6	69,8	82,0	91,4
Картопля	9,4	17,8	16,2	10,1	10,8

* Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 130.

Динаміка поголів'я продуктивної худоби в індивідуальному селянському господарстві України (тис. голів)*

Рік	Велика рогата худоба					Вівці	Кози	Свині
	Корови	Телиці-нетелі старше 1,5 року	Бички від 1,5 до 2 років та телички від 1 до 1,5 року	Телята до року				
1	2	3	4	5	6	7	8	
ПОЛІСНЯ								
1916:								
всі господар-	442,6	50,6	107,8	298,9	1023,9	5,7	813,6	
ства								
в тому числі								
селянські	429,7	47,5	103,3	292,4	1013,6	5,6	797,3	
1923	561,0	51,8	69,8	258,2	1427,3	6,1	705,3	
1924	539,5	61,2	93,0	304,1	1528,8	8,0	922,8	
1925	568,7	59,5	89,4	265,1	1817,1	4,5	856,0	
1926	576,4	48,3	86,0	277,6	1682,9	5,7	798,2	
1927	575,1	68,1	104,4	291,1	1598,1	4,0	809,0	
1928	603,9	92,5	109,9	322,2	1609,8	3,7	935,7	
1929	626,7	99,8	113,4	311,3	1505,3	3,1	892,6	

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

1916:	924,0	94,2	209,4	667,9	1377,7	5,0	1184,2
всі господарства							
ва							
в тому числі							
селянські	874,8	82,9	190,4	639,7	1316,0	4,4	1120,7
1923	1070,5	79,1	108,1	456,8	2329,1	5,2	740,0
1924	1045,6	83,9	157,5	593,5	2494,6	2,0	1219,0
1925	1069,9	79,9	149,1	550,5	2581,6	2,5	1219,4
1926	1087,6	70,5	145,7	576,7	2147,3	3,9	1176,9
1927	1087,7	100,7	175,9	579,6	1879,1	4,9	1292,9
1928	1139,1	128,6	177,2	687,1	1860,8	4,4	1777,5
1929	1171,8	113,3	140,3	662,8	1605,7	4,3	1082,3

ЛІВОбЕРЕЖЖЯ

1916:	686,8	89,0	215,6	537,8	1415,1	7,2	973,6
всі господарства							
в тому числі							
селянські	644,9	77,6	188,2	509,2	1305,6	5,9	886,8
1923	887,7	84,8	178,0	469,7	2145,8	13,8	575,7
1924	893,5	106,4	253,7	604,6	2429,8	21,4	1010,1
1925	885,1	93,9	206,8	512,4	2424,4	27,6	808,9
1926	903,1	93,7	213,4	546,6	2219,2	27,8	837,5
1927	884,8	101,9	210,9	545,8	2029,9	27,5	1139,9
1928	895,9	112,1	220,2	612,2	1939,6	25,0	1696,6
1929	832,3	95,8	152,8	507,7	1673,0	20,5	891,8

СТЕП

1916:	1086,4	174,8	463,8	815,5	2522,4	22,8	1658,0
всі господарства							

1	2	3	4	5	6	7	8
в тому числі селянські господарства	985,8	147,3	388,4	745,2	1695,5	14,2	1486,6
1923	1187,0	79,6	214,9	640,2	2366,8	17,7	339,1
1924	1230,5	89,8	398,5	827,1	2759,0	17,5	1092,9
1925	1320,0	108,2	385,4	765,3	2803,6	21,7	810,8
1926	1360,5	109,0	334,5	760,3	2576,4	17,3	812,4
1927	1290,4	154,9	333,7	748,1	2340,5	16,8	1127,2
1928	1305,0	172,8	317,8	720,3	2245,2	11,9	1340,2
1929	1196,4	136,0	209,6	561,8	1794,1	10,3	574,7
УКРАЇНА							
1916: всі господарства	3139,8	408,6	996,6	2320,1	6339,1	40,7	4629,4
в тому числі селянські	2935,2	355,3	870,3	2187,5	5360,7	30,1	4291,4
1923	3706,2	295,3	570,8	1824,9	8269,0	42,8	2360,1
1924	3709,1	341,3	902,7	2329,3	9212,2	48,9	4244,8
1925	3843,7	341,5	830,7	2093,3	9626,7	56,3	3695,1
1926	3927,6	321,5	779,6	2161,2	8625,8	54,7	3625,0
1927	3838,0	425,6	824,9	2164,6	7847,6	53,2	4369,0
1928	3943,9	505,0	825,1	2341,8	7655,4	45,0	5750,0
1929	3827,2	444,9	616,1	2043,6	6578,1	38,2	3441,4

* Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 88—89; Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 191. С. 2—8.

Товарність продукції тваринництва в Україні в 1923—1928 рр.
(в % від валу)*

Продукція	Господарський рік				
	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28
Шкіряна сировина	23,1	33,8	41,1	40,3	49,9
М'ясо та сало	24,0	41,5	48,5	49,8	52,0
Молоко та молочні продукти	26,1	26,2	26,0	27,2	28,0
Вовна	4,8	8,1	15,1	13,0	20,2
Щетина	28,6	50,0	78,9	88,9	91,3
Яйця	39,2	49,8	53,6	55,3	58,8

* Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 130.

Розмір основного капіталу в перерахунку на одне господарство*

Посівні групи	1923/24 господарський рік, золотих крб.		
	На початок року	Приріст (+) або зменшення (-) за рік	На кінець року
1	2	3	4
Без посіву	—	—	—
З посівом, дес.:			
до 2	356,4	-15,4	341,0
2,1—4,0	737,4	+15,2	752,6
4,1—6,0	1007,3	+21,5	1028,8
6,1—9,0	1181,4	-29,6	1151,8
9,1—15,0	1224,3	-13,8	1210,5
Пересічно	802,1	+4,5	806,6

ПОЛІССЯ

Без посіву	—	—	—
З посівом, дес.:			
до 2	356,4	-15,4	341,0
2,1—4,0	737,4	+15,2	752,6
4,1—6,0	1007,3	+21,5	1028,8
6,1—9,0	1181,4	-29,6	1151,8
9,1—15,0	1224,3	-13,8	1210,5
Пересічно	802,1	+4,5	806,6

1	2	3	4
ПРАВОБЕРЕЖЖЯ			
Без посіву	7,9	+ 4,8	12,7
З посівом,			
дес.:			
до 2	286,0	+ 4,1	290,1
2,1— 4,0	491,6	+10,9	502,5
4,1— 6,0	744,1	-10,3	733,3
6,1— 9,0	931,6	-26,1	905,5
9,1—15,0	1508,8	-83,6	1425,2
Пересічно	454,5	+ 3,5	458,0
ЛІВОВЕРЕЖЖЯ			
Без посіву	77,6	+ 1,8	79,4
З посівом,			
дес.:			
до 2	441,5	+ 8,1	449,6
2,1— 4,0	560,0	+11,2	571,2
4,1— 6,0	681,3	+35,0	716,3
6,1— 9,0	1004,9	+29,4	1034,3
9,1—15,0	1479,9	+29,4	1509,3
понад 15,0	2157,8	+20,0	2177,8
Пересічно	785,5	+22,0	807,5
СТЕП			
З посівом,			
дес.:			
до 2	298,8	+27,3	326,1
2,1— 4,0	383,2	+18,4	401,6
4,1— 6,0	516,5	+28,8	545,3
6,1— 9,0	926,4	+58,8	985,2
9,1—15,0	1229,1	+22,3	1251,4
понад 15,0	1647,0	+52,5	1699,5
Пересічно	772,2	+33,5	805,7
УКРАЇНА			
Без посіву	54,4	+ 2,8	57,2
З посівом,			
дес.:			
до 2	327,9	+ 3,7	331,6
2,1— 4,0	550,8	+13,8	564,6
4,1— 6,0	723,1	+23,4	746,5
6,1— 9,0	997,3	+29,2	1026,5
9,1—15,0	1295,3	+21,6	1316,9
понад 15,0	1739,9	+46,6	1786,5
Пересічно	714,5	+18,0	732,5

Посівні групи	У 1924/25 р., червінців			У 1925/26 р., червінців		
	На початок року	Приріст (+) або зменшення (-)	На кінець року	На початок року	Приріст (+) або зменшення (-)	На кінець року
1	5	6	7	8	9	10
ПОЛІССЯ						
Без посіву	—	—	—	—	—	—
з посівом;						
дес.:						
до 2	427,9	+11,5	439,4	688,2	+22,9	711,1
2,1—4,0	746,8	-27,5	719,3	1101,1	+58,3	1159,4
4,1—6,0	1030,6	-34,8	995,8	1628,1	+65,2	1693,3
6,1—9,0	1216,1	-34,7	1181,4	2084,8	+188,2	2273,0
9,1—15,0	1858,8	-147,0	1711,8	2330,3	+148,7	2479,0
понад 15,0	4110,8	-247,2	3863,6	—	—	—
Пересічно	862,9	-27,1	835,8	1269,5	+65,5	1335,0
ПРАВОБЕРЕЖЖЯ						
Без посіву	270,0	+6,5	276,5	—	—	—
з посівом;						
дес.:						
до 2	448,8	-13,9	434,9	563,3	+21,0	584,3
2,1—4,0	786,9	-17,7	769,2	934,6	+41,6	976,2
4,1—6,0	1189,6	-20,4	1169,2	1508,2	+44,0	1552,2
6,1—9,0	1514,5	-96,5	1418,0	1688,5	+124,2	1812,7
9,1—15,0	1591,5	-61,8	1529,7	2685,4	+7,6	2693,0
Пересічно	722,4	-18,4	704,0	955,0	+39,3	994,3
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ						
Без посіву	329,0	-44,7	284,3	139,3	+16,0	155,0
з посівом;						
дес.:						
до 2	552,6	-12,2	540,4	633,8	+43,0	676,8
2,1—4,0	795,7	-45,6	750,1	912,3	+73,9	986,2

1	5	6	7	8	9	10
4,1—6,0	1024,1	—57,2	966,9	1201,3	+98,3	1299,6
6,1—9,0	1419,8	—72,6	1347,2	1792,5	+155,7	1948,2
9,1—15,0	2165,9	—146,9	2019,0	2516,1	+343,1	2859,2
понад 15,0	2828,2	—161,5	2666,7	—	—	—
Пере- січно	940,9	—50,3	890,6	1157,3	+103,0	1260,3
СТЕП						
Без посіву з поси- вом.	139,5	—26,0	113,5	26,5	—10,5	16,0
дес.: до 2	443,6	+88,7	532,3	417,2	+6,3	423,5
2,1—4,0	584,6	—8,4	576,2	824,0	+33,0	857,0
4,1—6,0	862,4	—11,5	850,9	1037,8	+53,6	1091,4
6,1—9,0	1025,1	—10,9	1014,2	1312,2	+98,5	1410,7
9,1—15,0	1459,1	—28,9	1430,2	1822,0	+145,1	1967,1
понад 15,0	2318,3	—77,5	2240,8	2790,2	+184,3	2974,5
Пере- січно	1029,0	—13,0	1016,0	1369,6	+91,0	1460,6
УКРАЇНА						
Без посіву з поси- вом.	244,6	—28,5	216,1	63,7	—1,7	62,0
дес.: до 2	468,5	+1,6	470,1	583,7	+23,9	607,6
2,1—4,0	742,7	—25,8	716,9	940,4	+50,7	991,1
4,1—6,0	984,2	—29,0	955,2	1268,7	+64,8	1333,5
6,1—9,0	1156,1	—31,3	1124,8	1507,8	+119,8	1627,6
9,1—15,0	1551,2	—47,3	1503,9	1932,7	+164,8	2097,5
понад 15,0	2430,8	—91,0	2339,8	2790,2	+184,3	2974,5
Пере- січно	906,9	—25,6	881,3	1209,0	+76,6	1285,6

*Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статисти-
стика. Харків, 1925. № 74; 1927. № 115; 1930. № 174.

Примітка. За 1923/24 р. розмір основного капіталу під-
рахований в цінах 1913 р. (в золотих карбованцях), оскільки
раднаки постійно знецінювалися і підрахувати в грошових зна-
ках 1923/24 р. не було змоги. За інші роки обчислення вико-
нано в червінцях, оскільки з 1924 р. раднаки були вилучені
з обігу, а червінці мали стабільний курс.

Будова основного капіталу в селянському господарстві, %*

Посівні групи	Худоба	Бджоли	Птиця	Будівлі	Рема- мент	Запаси	Разом
1	2	3	4	5	6	7	8

ПОЛІССЯ

1923/24 господарський рік

З посівом, дес.:							
до 2,0	30,4	0,8	0,9	49,6	10,6	7,7	100
2,1—4,0	25,2	1,4	0,7	58,8	8,8	5,1	100
4,1—6,0	24,3	2,1	0,7	56,6	10,1	6,2	100
6,1—9,0	26,5	2,3	0,8	41,0	19,4	10,0	100
9,1—15,0	36,5	1,2	1,1	25,2	19,6	16,4	100
Пересічно	25,9	1,7	0,8	52,8	11,8	7,0	100

1924/25 господарський рік

З посівом, дес.:							
до 2,0	21,4	0,8	0,4	57,3	7,4	12,7	100
2,1—4,0	22,6	0,2	0,4	52,4	9,4	15,0	100
4,1—6,0	21,1	1,8	0,3	50,0	9,6	17,2	100
6,1—9,0	21,0	1,7	0,3	49,8	11,3	15,9	100
9,1—15,0	13,4	0,3	0,2	57,6	14,5	14,0	100
понад 15,0	20,3	9,0	0,5	42,0	18,2	10,0	100
Пересічно	21,2	1,3	0,3	51,7	10,1	15,4	100

1925/26 господарський рік

З посівом, дес.:							
до 2,0	24,9	0,9	0,3	57,5	7,3	9,1	100
2,1—4,0	28,7	0,5	0,3	50,4	8,4	11,7	100
4,1—6,0	27,9	1,1	0,3	48,8	10,2	11,7	100
6,1—9,0	29,7	0,3	0,3	48,3	9,0	12,4	100
9,1—15,0	21,5	1,5	0,1	56,5	10,8	9,6	100
Пересічно	28,0	0,7	0,3	50,4	9,1	11,5	100

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

1923/24 господарський рік

Безпосівні	—	—	15,2	84,8	—	—	100
З посівом, дес.:							
до 2,0	28,3	0,4	1,2	54,5	5,6	10,0	100
2,1—4,0	30,3	1,3	0,9	50,5	9,1	7,9	100
4,1—6,0	33,7	0,8	0,7	44,5	11,9	8,4	100
6,1—9,0	27,1	0,6	1,0	45,1	13,7	12,5	100
9,1—15,0	28,7	—	1,0	29,2	35,1	6,0	100
Пересічно	30,2	0,9	0,9	49,7	9,4	8,9	100

1	2	3	4	5	6	7	8
1924/25 господарський рік							
Безпосівні	4,6	—	0,5	87,5	2,3	5,1	100
З посівом, дес.:							
до 2,0	17,9	0,8	0,6	60,6	7,7	12,4	100
2,1—4,0	19,1	0,9	0,5	56,3	9,2	14,0	100
4,1—6,0	19,9	0,4	0,4	46,2	16,7	16,4	100
6,1—9,0	19,6	1,1	0,3	48,8	13,1	17,1	100
9,1—15,0	18,5	—	0,2	57,2	6,5	17,6	100
Пересічно	18,9	0,8	0,4	54,9	10,7	14,3	100
1925/26 господарський рік							
Безпосівні	—	—	—	—	—	—	—
З посівом, дес.:							
до 2,0	15,8	0,2	0,7	67,5	8,0	7,8	100
2,1—4,0	21,9	0,2	0,5	57,8	10,4	9,2	100
4,1—6,0	22,3	1,3	0,5	52,7	12,3	10,4	100
6,1—9,0	23,9	0,7	0,5	46,4	16,3	12,2	100
9,1—15,0	22,3	—	0,2	49,9	16,5	11,1	100
Пересічно	21,0	0,6	0,5	57,2	11,1	9,6	100
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ							
1923/24 господарський рік							
Безпосівні	7,7	—	1,0	75,7	5,2	10,4	100
З посівом, дес.:							
до 2	28,1	—	1,1	56,3	7,6	6,9	100
2,1—4,0	28,8	0,1	1,4	53,2	8,4	8,1	100
4,1—6,0	33,5	0,1	1,7	42,7	13,8	8,2	100
6,1—9,0	34,5	0,4	1,8	39,1	17,6	6,6	100
9,1—15,0	30,1	1,1	1,3	40,6	21,3	5,6	100
понад 15,0	31,7	0,5	1,8	32,3	27,8	5,9	100
Пересічно	31,5	0,4	1,6	44,1	15,4	7,0	100
1924/25 господарський рік							
Безпосівні	3,2	6,9	0,5	72,3	6,8	10,3	100
З посівом, дес.:							
до 2	13,8	0,1	0,5	64,2	8,4	13,0	100
2,1—4,0	19,4	0,1	0,4	55,3	9,4	15,4	100
4,1—6,0	21,0	0,2	0,4	51,2	12,9	14,3	100
6,1—9,0	20,7	1,0	0,4	47,6	16,1	14,2	100
9,1—15,0	19,8	0,4	0,4	46,8	17,4	15,8	100
понад 15,0	19,3	0,7	0,4	33,4	28,9	17,3	100
Пересічно	19,4	0,4	0,4	52,5	12,7	14,6	100

1	2	3	4	5	6	7	8
1925/26 господарський рік							
Безпосівні	—	—	3,7	64,7	12,9	18,7	100
З посівом, дес.:							
до 2	15,6	0,4	0,5	66,0	7,5	10,0	100
2,1—4,0	27,0	0,1	0,6	52,5	9,5	10,3	100
4,1—6,0	29,6	0,2	0,5	46,2	13,4	10,1	100
6,1—9,0	32,1	0,9	0,5	41,5	15,2	9,8	100
9,1—15,0	30,8	0,8	0,5	43,8	15,3	8,8	100
Пересічно	28,2	0,4	0,5	48,6	12,4	9,9	100
СТЕП							
1923/24 господарський рік							
Безпосівні	—	—	—	—	—	—	—
З посівом:							
до 2	23,5	0,1	1,2	54,0	16,2	5,0	100
2,1—4,0	27,1	0,1	1,2	48,5	19,0	4,1	100
4,1—6,0	24,9	0,1	0,9	50,1	19,6	4,4	100
6,1—9,0	23,8	0,1	0,3	55,7	15,4	4,2	100
9,1—15,0	24,7	0,2	0,9	44,9	23,8	5,5	100
понад 15,0	29,5	0,1	0,8	39,1	24,8	5,7	100
Пересічно	25,4	0,1	0,9	48,4	20,3	4,9	100
1924/25 господарський рік							
Безпосівні	2,9	7,3	0,7	63,9	17,5	7,7	100
З посівом:							
до 2	13,1	0,2	0,7	69,7	8,2	8,1	100
2,1—4,0	17,7	0,2	0,7	55,5	16,5	9,4	100
4,1—6,0	16,9	0,5	0,5	54,4	17,1	10,6	100
6,1—9,0	21,0	0,2	0,5	46,3	20,0	12,0	100
9,1—15,0	23,2	0,3	0,5	40,6	21,8	13,6	100
понад 15,0	22,8	0,4	0,4	41,4	20,5	14,5	100
Пересічно	20,4	0,4	0,5	47,3	19,3	12,1	100
1925/26 господарський рік							
Безпосівні	—	—	—	99,8	—	30,2	100
З посівом, дес.:							
до 2	12,2	—	1,4	73,8	6,3	6,3	100
2,1—4,0	22,0	0,5	0,7	56,8	12,4	7,6	100
4,1—6,0	24,8	0,1	0,8	52,9	12,8	8,6	100
6,1—9,0	27,6	0,2	0,7	46,6	16,2	8,7	100
9,1—15,0	30,7	0,3	0,5	40,8	17,6	10,0	100
понад 15,0	30,9	0,3	0,6	38,1	20,3	9,8	100
Пересічно	27,9	0,3	0,7	45,8	16,3	9,0	100

1	2	3	4	5	6	7	8
УКРАЇНА							
1923/24 господарський рік							
Безпосівні	7,4	—	1,7	72,0	9,0	9,9	100
З посівом, дес.:							
до 2	28,1	0,3	1,2	53,6	8,7	8,1	100
2,1—4,0	27,6	0,8	1,0	53,9	10,4	6,3	100
4,1—6,0	27,8	0,9	1,0	50,2	13,5	6,6	100
6,1—9,0	27,7	0,7	1,1	47,1	16,9	6,5	100
9,1—15,0	26,8	0,2	1,1	42,6	22,9	6,0	100
понад 15,0	30,0	0,7	1,0	37,6	25,5	5,7	100
Пересічно	27,7	0,6	1,0	48,6	15,4	6,6	100
1924/25 господарський рік							
Безпосівні	3,3	5,7	0,6	73,4	8,3	8,7	100
З посівом, дес.:							
до 2	16,9	0,5	0,6	61,9	7,9	12,2	100
2,1—4,0	19,7	0,4	0,4	55,1	10,4	14,0	100
4,1—6,0	19,4	0,7	0,4	51,2	14,3	14,0	100
6,1—9,0	20,9	0,7	0,4	47,2	17,4	13,4	100
9,1—15,0	22,0	0,3	0,4	42,8	20,6	13,9	100
понад 15,0	22,2	1,0	0,4	49,7	21,2	14,5	100
Пересічно	20,0	0,6	0,4	50,7	14,5	13,8	100
1925/26 господарський рік							
Безпосівні	—	—	2,6	46,9	28,6	21,9	100
З посівом, дес.:							
до 2	17,6	0,4	0,6	65,4	7,6	8,4	100
2,1—4,0	24,6	0,3	0,5	54,7	10,1	9,8	100
4,1—6,0	26,2	0,7	0,5	50,3	12,2	16,1	100
6,1—9,0	28,5	0,4	0,6	45,7	15,0	9,8	100
9,1—15,0	30,3	0,4	0,6	41,8	17,1	9,8	100
Пересічно	26,6	0,4	0,6	49,3	13,3	9,8	100

*Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1925. № 74; 1927. № 115; 1930. № 174.

Гуртовий прибуток селянських господарств в перерахунку на один двір у 1923/24 господарському році

Посівні групи, дес.	Весь гуртовий прибуток		В тому числі, в %							
	крб.	%	Від сільського господарства				Від занять поза власним сільським господарством			
			Рільництва	Тваринництва	Інших	Разом	Праця поза сільським господарством	Найми в сільському господарстві	Інші	Разом
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
До 2,0	281,7	100	37,2	26,2	7,5	70,9	11,9	8,6	8,6	29,1
2,1—4,0	464,8	100	49,6	26,5	8,3	84,4	6,6	4,8	4,2	15,6
4,1—6,0	632,4	100	54,8	25,1	7,5	87,4	4,9	3,2	4,5	12,6
6,1—9,0	871,4	100	55,7	25,7	8,8	90,2	4,2	1,8	3,8	9,8
9,1—15,0	1442,7	100	64,1	16,5	6,9	87,5	9,6	—	2,9	12,5
Пересічно	546,0	100	52,0	25,3	8,0	85,3	6,3	3,7	4,7	14,7
ПОЛІССЯ										
Без посіву	124,0	100	—	—	2,1	2,1	97,9	—	—	97,9
З посівом:										
до 2,0	228,3	100	37,8	17,5	10,6	65,9	14,1	14,0	6,0	34,1
2,1—4,0	372,9	100	50,3	18,0	9,6	77,9	7,8	9,1	5,2	22,1
4,1—6,0	608,8	100	57,4	17,4	9,2	84,0	4,7	5,9	5,4	16,0
6,1—9,0	792,0	100	62,5	15,3	8,2	86,0	5,2	7,6	1,2	14,0
9,1—15,0	882,3	100	70,5	8,7	7,7	86,9	3,2	7,2	2,7	13,1
Пересічно	358,1	100	49,7	17,4	9,6	76,7	8,7	9,6	5,0	23,3
ПРАВОБЕРЕЖЖЯ										

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
					ЛІВОВАРЕЖЖЯ					
Без посіву	150,2	100	2,3	4,0	0,7	7,0	21,6	15,5	55,9	93,0
З посівом:										
до 2,0	302,2	100	32,8	19,6	12,2	64,6	19,7	11,0	4,7	35,4
2,1—4,0	401,2	100	43,8	22,6	12,0	78,4	12,8	5,9	2,9	21,6
4,1—6,0	509,0	100	56,1	22,8	8,4	87,3	4,8	5,2	2,7	12,7
6,1—9,0	699,7	100	59,3	21,6	8,7	89,6	4,1	4,1	2,2	10,4
9,1—15,0	919,0	100	66,7	21,1	7,1	94,9	1,9	2,5	0,7	5,1
понад 15,0	1605,5	100	65,5	21,9	7,1	94,5	2,4	2,2	0,9	5,5
Пересічно	549,6	100	54,8	21,9	9,2	85,9	6,9	4,8	2,4	14,1
					СТЕК					
З посівом:										
до 2,0	275,7	100	28,0	18,9	8,3	55,2	30,2	11,8	2,8	44,8
2,1—4,0	346,0	100	47,3	21,8	8,8	77,9	12,4	6,6	3,1	22,1
4,1—6,0	475,0	100	58,6	18,5	8,0	85,1	6,5	6,3	2,1	14,9
6,1—9,0	650,3	100	61,7	21,5	6,7	89,9	3,7	5,5	0,9	10,1
9,1—15,0	952,0	100	66,3	19,0	5,5	90,8	2,6	4,6	2,0	9,2
понад 15,0	1590,0	100	69,6	16,1	3,8	89,5	1,8	5,0	3,7	10,5
Пересічно	636,1	100	60,9	19,3	6,4	86,6	5,5	5,7	2,2	13,4
					УКРАЇНА					
Без посіву	141,4	100	1,6	2,8	1,2	5,6	43,9	10,9	39,6	94,4
З посівом:										
до 2,0	259,0	100	35,2	20,3	9,7	65,2	17,1	11,8	5,9	34,8
2,1—4,0	398,7	100	48,0	22,5	9,6	80,1	9,5	6,4	4,0	19,3
4,1—6,0	544,0	100	56,6	21,4	8,2	86,2	5,3	5,0	3,5	13,8
6,1—9,0	713,4	100	59,7	22,1	7,8	99,5	4,1	4,4	1,9	10,4
9,1—15,0	966,9	100	66,3	19,3	5,9	91,5	2,9	3,8	1,8	8,5
понад 15,0	1592,8	100	68,8	17,1	4,4	90,3	1,9	4,5	3,3	9,7
Пересічно	536,7	100	55,8	20,2	8,7	84,7	6,5	5,6	3,2	15,3

*Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1925. № 74.

Гуртовий прибуток селянського господарства України в перерахунку на один двір у 1924/25 господарському році*

Посівні групи, дес.	Весь гуртовий прибуток		В тому числі (в %)							
	крб.	%	Від сільського господарства			Від занять поза власним сільським господарством				
			Рільництва	Тваринництва	Інших	Разом	Праця поза сільським господарством	Найми в сільському господарстві	Інших	Разом
Без посіву	188,0	100	3,9	5,4	8,0	17,3	40,6	11,2	30,9	82,7
З посівом:										
до 2,0	376,8	100	24,9	20,4	12,3	57,6	16,4	4,1	21,9	42,4
2,1—4,0	479,4	100	38,3	23,6	13,9	75,8	10,2	2,5	11,5	24,2
4,1—6,0	623,1	100	43,7	22,8	14,4	80,9	6,7	1,5	10,9	19,1
6,1—9,0	763,4	100	47,5	21,4	14,3	83,2	5,2	1,0	10,6	16,8
9,1—15,0	1012,0	100	46,6	22,2	14,2	83,0	3,7	0,7	12,6	17,0
понад 15,0	1430,5	100	53,6	21,8	15,0	90,4	2,4	0,2	7,0	9,6
Пересічно	596,9	100	41,7	22,2	14,0	77,9	8,0	1,8	12,3	22,1

*Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1927. № 115.

Гуртовий прибуток селянського господарства України в перерахунку на один двір у 1925/26 році*

Посівні групи, дес.	Весь гуртовий прибуток		В т о м у ч и с л і, %					Від занять поза власним сільським господарством			
	крб.	%	Від сільського господарства				Разом	Праця поза сільським господарством	Найми в сільському господарстві	Інші заняття	Разом
			Рільництва	Тваринництва	Інших	Разом					
Без посіву	325,0	100	—	—	2,7	2,7	76,4	4,0	16,9	97,3	
З посівом:											
до 2,0	450,4	100	29,7	19,7	10,1	59,5	18,5	5,5	16,5	40,5	
2,1—4,0	690,7	100	45,1	21,2	9,9	76,2	11,7	2,1	10,0	23,8	
4,1—6,0	941,2	100	50,4	20,3	10,1	80,8	10,0	1,0	8,2	19,2	
6,1—9,0	1158,4	100	53,8	19,6	11,6	85,0	7,5	0,8	6,7	15,0	
9,1—15,0	1539,0	100	56,6	18,2	11,2	86,0	6,8	0,3	6,9	14,0	
понад 15,0	2255,5	100	64,1	15,6	10,5	90,2	3,5	0,3	6,0	9,8	
Пересічно	921,9	100	50,4	19,5	10,5	80,4	9,6	1,4	8,6	19,6	

*Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 174.

Ринковий обіг у селянському господарстві України в 1925/26 господарському році в перерахунку на один двір (дані в крб.)*

Посівні групи, дес.	Відчужено			Набуто		
	Продуктів сільського господарства	Іншої продукції	Разом	Продуктів сільського господарства	Іншої продукції	Разом
1	2	3	4	5	6	7

ПОЛІССЯ

З посівом:						
до 2,0	91,45	52,35	143,80	116,07	96,64	212,71
2,1—4,0	161,43	21,11	182,54	79,20	133,20	212,40
4,1—6,0	234,48	32,68	267,16	86,93	196,27	283,20
6,1—9,0	375,22	20,26	395,48	72,78	308,98	381,76
9,1—15,0	330,13	13,16	343,29	51,32	134,97	186,29
Пересічно	188,97	30,92	219,89	88,36	159,58	247,94

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

З посівом:						
до 2,0	87,40	14,47	101,87	73,90	89,36	163,26
2,1—4,0	174,09	19,67	193,76	120,14	122,59	242,73
4,1—6,0	316,37	30,80	347,17	155,79	230,68	386,47
6,1—9,0	367,45	25,93	393,38	190,49	266,03	456,52
9,1—15,0	938,84	44,79	983,63	634,98	394,01	1028,99
Пересічно	185,00	20,17	205,17	119,90	137,54	257,44

1	2	3	4	5	6	7
---	---	---	---	---	---	---

ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Без посіву	10,36	—	10,36	47,54	80,82	128,36
З посівом:						
до 2,0	128,64	25,79	154,43	123,78	108,62	232,40
2,1—4,0	213,53	29,81	243,34	130,50	140,91	271,41
4,1—6,0	267,27	27,93	295,20	134,25	138,65	322,90
6,1—9,0	458,82	24,84	483,66	217,27	241,82	462,09
9,1—15,0	646,07	31,19	677,26	277,95	468,04	745,99
Пересічно	276,17	28,00	304,17	152,07	184,27	336,34

СТЕП

Без посіву	26,75	27,30	54,05	81,80	280,63	362,43
З посівом:						
до 2,0	73,55	23,80	97,35	85,96	109,62	195,58
2,1—4,0	172,77	25,38	198,15	133,22	151,31	284,53
4,1—6,0	213,57	19,21	232,78	134,42	171,78	306,20
6,1—9,0	309,70	23,27	332,97	203,93	201,84	405,77
9,1—15,0	444,86	24,83	469,69	195,74	296,66	492,40
понад 15,0	702,02	51,35	753,37	216,14	478,72	694,86
Пересічно	320,96	25,59	346,55	169,44	230,22	399,66

УКРАЇНА

Без посіву	21,29	18,20	39,49	70,37	214,03	284,40
З посівом:						
до 2,0	93,59	25,46	119,05	92,85	96,80	189,65
2,1—4,0	179,51	23,28	202,79	116,88	134,57	251,45
4,1—6,0	244,82	25,59	270,41	127,79	189,47	317,26
6,1—9,0	346,19	23,48	369,67	192,20	225,20	417,40
9,1—15,0	475,24	25,78	501,02	212,44	313,88	526,32
понад 15,0	702,02	51,35	753,37	216,14	478,72	694,86
Пересічно	258,37	25,51	283,88	141,32	188,01	329,33

*Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1928. № 122.

Структура витрат у селянському господарстві в 1925/26 господарському році в перерахунку на один двір*

Посівні групи, дес.	Виробничі витрати, %	Страховання, %	Інші витрати, %	Податки, %	Фонд споживання і заощадження, %	Разом	
						%	крб.
1	2	3	4	5	6	7	8

ПОЛІССЯ

З посівом:							
до 2,0	45,9	0,3	0,1	1,0	52,7	100	590,35
2,1—4,0	43,7	0,4	0,4	1,5	54,0	100	897,08
4,1—6,0	43,8	0,4	0,1	1,6	54,1	100	1207,80
6,1—9,0	44,9	0,5	0,2	2,0	52,4	100	1720,28
Пересічно	44,1	0,4	0,2	1,5	53,8	100	1004,68

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

З посівом:							
до 2,0	37,9	0,4	0,2	0,9	60,6	100	452,89
2,1—4,0	46,7	0,3	0,2	1,3	51,5	100	746,98
4,1—6,0	48,2	0,2	0,4	1,6	49,6	100	1219,32
6,1—9,0	48,8	0,2	—	1,6	49,4	100	1553,52
9,1—15,0	63,5	0,2	—	2,1	34,2	100	2536,80
Пересічно	46,2	0,3	0,2	1,4	51,9	100	781,07

ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Без посіву	4,0	0,7	—	1,0	94,3	100	298,0
З посівом:							
до 2,0	42,4	0,2	0,5	0,5	56,4	100	613,38
2,1—4,0	46,5	0,3	0,2	1,4	51,6	100	813,58
4,1—6,0	44,2	0,4	0,3	1,6	53,5	100	1105,92
6,1—9,0	48,0	0,3	0,1	1,7	49,9	100	1549,97
9,1—15,0	46,0	0,3	0,3	1,7	51,7	100	2201,34
Пересічно	45,6	0,3	0,3	1,4	52,4	100	1048,73

СТЕП

Без посіву	1,2	—	—	—	98,8	100	343,0
З посівом:							
до 2,0	23,5	0,3	0,6	0,7	74,9	100	395,39
2,1—4,0	38,0	0,3	0,5	1,2	60,0	100	703,67
4,1—6,0	41,7	0,3	0,3	1,4	56,3	100	899,10
6,1—9,0	38,4	0,4	0,2	1,6	59,4	100	1065,92
9,0—15,0	44,1	0,3	0,2	1,8	53,6	100	1682,03
понад 15,0	46,3	0,3	0,1	2,2	51,1	100	2490,85
Пересічно	43,3	0,3	0,2	1,6	54,6	100	1230,28

1	2	3	4	5	6	7	8
УКРАЇНА							
Без посіву	1,0	0,2	—	0,3	98,5	100	325,0
З посівом:							
до 2,0	39,3	0,3	0,3	0,8	59,3	100	450,38
2,1—4,0	44,5	0,3	0,3	1,3	53,6	100	690,73
4,1—6,0	44,0	0,3	0,2	1,5	54,0	100	941,17
6,1—9,0	45,8	0,3	0,1	1,6	52,2	100	1158,36
9,1—15,0	44,9	0,3	0,2	1,8	52,8	100	1539,01
понад 15,0	46,3	0,3	0,1	2,2	51,1	100	2255,48
Пересічно	44,4	0,3	0,2	1,6	53,5	100	921,92

*Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 174.

Таблиця 81

Структура витрат фонду споживання у селянському господарстві України в 1925/26 господарському році в перерахунку на одну душу*

Посівні групи, дес.	Харчі	Паливо, житло, освітлення	Взуття, одяг	Алкоголь, тютюн	Речі культури і потреби освіти	Інші	Разом
1	2	3	4	5	6	7	8
В карбованцях							
Без посіву	53,1	5,8	21,6	5,8	0,7	4,0	91,0
З посівом:							
до 2,0	49,16	10,55	12,96	2,51	0,51	1,77	77,46
2,1—4,0	56,24	10,19	17,23	2,70	0,48	2,11	88,95
4,1—6,0	61,41	10,50	20,03	2,80	0,65	2,32	97,71
6,1—9,0	62,77	9,13	20,99	2,96	0,62	2,29	98,76
9,1—15,0	70,82	10,21	25,42	3,65	0,76	2,86	113,72
понад 15,0	87,58	11,47	31,41	5,35	1,27	3,80	140,88
Пересічно по:							
Україні	61,40	10,19	19,95	3,02	0,65	2,36	97,57
Полісся	60,61	10,52	17,48	2,27	0,73	2,07	93,68
Правобережжю	54,28	8,94	17,86	3,31	0,66	2,28	87,33
Лівобережжю	56,74	10,93	19,64	2,43	0,58	2,08	92,40
Степу	67,37	10,34	22,08	3,45	0,65	2,58	106,47

1	2	3	4	5	6	7	8
В процентах							
Без посіву	58,4	6,4	23,7	6,4	0,8	4,3	100
З посівом:							
до 2,0	63,5	13,6	16,7	3,2	0,7	2,3	100
2,1—4,0	63,3	11,4	19,4	3,0	0,5	2,4	100
4,1—6,0	62,8	10,7	20,5	2,9	0,7	2,4	100
6,1—9,0	63,6	9,2	21,3	3,0	0,6	2,3	100
9,1—15,0	62,3	9,0	22,4	3,2	0,7	2,4	100
понад 15,0	62,2	8,1	22,3	3,8	0,9	2,7	100
Пересічно по:							
Україні	62,9	10,4	20,4	3,1	0,7	2,5	100
Полісся	64,7	11,2	18,7	2,4	0,8	2,2	100
Правобережжю	62,2	10,2	20,5	3,8	0,8	2,5	100
Лівобережжю	61,4	11,8	21,3	2,6	0,6	2,3	100
Степу	63,3	9,7	20,7	3,3	0,6	2,4	100

*Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 174.

Таблиця 82

Особисте споживання основних продуктів харчування в селянському господарстві України в 1925/26 господарському році в перерахунку на одну душу, кг*

Посівні групи, дес.	Борошно	Хліб печений купований	Крупи	Картопля	Олія	Масло	Сало	М'ясо	Риба
Без посіву	111,4	119,6	9,8	72,1	6,6	—	3,3	11,5	13,1
З посівом:									
до 2,0	164,1	3,9	17,0	169,2	2,3	0,5	5,9	12,6	3,8
2,1—4,0	188,0	1,5	18,2	157,6	2,5	0,7	6,4	13,4	4,1
4,1—6,0	196,7	0,5	16,4	135,8	3,3	0,8	6,7	15,4	4,8
6,1—9,0	203,6	1,2	13,4	112,2	4,3	1,3	4,9	12,8	4,1
9,1—15,0	209,0	0,2	11,5	117,3	5,4	1,8	5,4	15,2	4,8
понад 15,0	221,9	—	7,2	89,8	4,6	2,5	5,7	19,5	7,4
Пересічно по:									
Україні	194,6	1,5	15,2	136,4	3,4	1,0	6,1	14,3	4,4
Полісся	175,1	0,3	20,8	189,4	2,0	0,3	10,3	19,8	3,6
Правобережжю	180,3	1,3	20,3	193,9	1,6	0,5	5,9	11,5	3,1
Лівобережжю	194,4	1,8	20,0	132,0	3,9	0,7	6,1	14,3	5,6
Степу	209,2	1,6	9,3	90,4	4,9	1,6	4,4	13,6	4,9

*Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 174.

Особисте споживання основних продуктів харчування у селянському господарстві в листопаді 1925 р. в перерахунку на душу за день (в грамах)*

Посівні групи, дес.	Хліб (печений)	Борошно	Крупи	Городина	В тому числі картопля	М'ясо	Сяло	Масло	Молоко	Риба
Безпосівні	550	70	30	500	300	130	14	10	230	20
Малопосівні (до 4,0)	630	80	60	600	400	70	10	4	200	17
Середньопосівні (4,1—9,0)	640	90	50	600	400	70	12	3	210	13
Великопосівні (понад 9,0)	640	90	70	600	400	80	14	3	220	11
Пересічно: по Україні	630	90	70	600	400	80	13	3	210	13
Полісся	580	60	90	900	700	100	20	2	230	11
Правобережжю	600	80	80	800	600	60	20	2	240	10
Лівобережжю	660	80	80	600	400	70	10	2	220	15
Степу	670	100	40	500	300	75	10	6	230	15

*Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1927. № 108.

Таблиця 84

Харчування українського селянства в 1925/26 господарському році (припадало калорій на добу на дорослого їдця)*

Посівні групи, дес.	Липень	Листопад	Лютий
Безпосівні	3686	3661	3738
Малопосівні (до 4,0)	3933	3819	3909
Середньопосівні (4,1—9,0)	4081	3878	4057
Великопосівні (понад 9,0)	4198	3917	4226
Пересічно по:			
Україні	4126	3894	4056
Полісся	3974	3932	4126
Правобережжя	4032	3836	4014
Лівобережжю	4142	3952	4076
Степу	4110	3931	4081

*Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1927. № 108.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

До вступу

¹ Звичайно, коли ведуть мову про індивідуальне селянське господарство, то розуміють під цим терміном дрібне сільсько-господарське виробництво. Йому протистоїть, з одного боку, велике, а з іншого — підсобне, присадибне. Велике (поміщицьке, капіталістичне) господарство відрізняється від селянського тим, що в ньому всі роботи виконують наймити, а власник господарства у кращому випадку виконує функції організатора, керівника виробництва, фізично не приймає участі в роботах, або ж його особистий вклад у виконаному обсязі робіт не істотний у порівнянні з вкладом найманих робітників. У радянський час велике державне господарство (радгосп) велося силами найманих робітників. Підсобне, присадибне, особисте господарство відрізняється від селянського тим, що воно має другорядне значення для власника, який основне заняття, основне джерело прибутку мав поза межами власного господарства. Такі підсобні господарства мали і мають і робітники, і службовці, і представники інших верств суспільства, особливо на селі.

Соціально-класова характеристика індивідуального селянського господарства змінювалася паралельно зі зміною розмірів і характеру господарства: 1. Земельної, посівної площі господарства та інших засобів виробництва (худоби, реманенту тощо) настільки мало, що селянська родина не могла собі забезпечити прожитковий мінімум і на протязі сільськогосподарського сезону частина робочої сили родини використовувалася на заробітках, поза межами власного господарства. Це, звичайно, напівпролетарське, бідняцьке селянське господарство. 2. Земельної, посівної площі господарства достатньо для забезпечення звичайних потреб родини. Під час сільськогосподарського сезону робоча сила сім'ї цілком поглиналася власним господарством, ніхто з членів родини, як правило, не відпускався в цей час на заробітки, нікого не наймали. Всі роботи по господарству виконували члени родини. Це типове дрібнотоварне, середняцьке господарство. 3. Земельної, посівної площі та інших засобів виробництва у господарстві з надлишком, тому власник звертався до найму робітників, отримував, таким чином, додаткову вартість, або здавав в оренду лишки реманенту і худоби. Але, на відміну від поміщицького і великого капіталістичного господарства, сам власник і члени його сім'ї не тільки організують виконання робіт, але й самі працю-

ють нарівні з наймитами. Це господарство дрібнокапіталістичне, багате. Звичайно, це ідеальні соціально-класові типи індивідуального селянського господарства. У житті, як правило, існував цілий ряд перехідних типів. Оскільки нової термінології ще не вироблено, то автор даної роботи користується термінологією, прийнятою у вітчизняній історіографії радянської доби. Зокрема, використовуючи термін «куркульські» або «дрібнокапіталістичні» господарства, автор розуміє під ними верхівку заможних селян, не вкладаючи в цей термін однозначно негативної оцінки.

- ² У джерелах та спеціальній літературі нема однозначних даних щодо площі республіки в 20-ті роки. При цьому, в різних джерелах наводять цифри від 391,1 тис. кв. км до 480,7 тис. кв. км. Площа УРСР стабілізувалася в 1927 р. у межах 451,6 тис. кв. км (Див.: Україна в цифрах. Харків, 1927. С. 1).
- ³ *Гуревич М. В.* Питання сучасного селянського господарства України. Харків, 1927; *Вольф М. М.* Сільське господарство України. Харків, 1927; *Філіповський О. К.* Розвідка з організації селянського господарства на Україні, Харків, 1926.
- ⁴ *Шліхтер О. Г.* Підсумки аграрної політики за 10 років // Укр. землевпорядник. Харків, 1927. № 10—11. С. 5—19; *Вольф М. М.* К аграрной политике на Украине // На аграрном фронте. М., 1925. № 11—12. С. 45—50; *Клименко І. Я.* Головні питання сільськогосподарської політики // Земельник. Харків, 1924. № 1. С. 3—6; *Качинський В. М.* Ленін і аграрне питання. Мелітополь, 1925; *Його ж.* Партія і сільське господарство. Харків, 1928; *Луценко С. К.* Сільське господарство України та політика партії. Харків, 1927; *Торохтий Я. Ф.* Мелкое и крупное крестьянское хозяйство. Харьков, 1923; *Одинцов О. В.* Основы сельскохозяйственной политики на Украине. Харьков, 1925; *Дудник Я. М.* Що зробила Радянська влада для сільського господарства протягом 1924/25 року? Харків, 1926.
- ⁵ Див., наприклад: *Ковган С. П.* Партія та індивідуальне селянське господарство. Харків, 1929; *М'якота Х. Г.* Спілка незаможника з середняком міцніє. Харків, 1928 та інші.
- ⁶ *Соболев М. Н.* К вопросу о системе сельскохозяйственного кредита // Хоз-во Украины. Харьков, 1924. № 2. С. 3—11; *Обдула Г. Ф.* Сельское хозяйство Харьковской губернии и кооперация // Хоз-во Украины. Харьков, 1924. № 4. С. 151—162; *Подольский И. М.* Задачи учреждений сельскохозяйственного кредита на Украине и первые шаги их деятельности // Хоз-во Украины. Харьков, 1925. № 1. С. 162—171; *Скалига Н. П.* Про сільськогосподарський кредит, його завдання та організацію. Харків, 1925; *Батюк І.* Сільськогосподарська кооперация на Україні. Харків, 1925; *Височанський П.* Коротка історія кооперативного руху на Україні. Харків, 1925; *Савич О.* Сільськогосподарська кредитова кооперация. Харків, 1926; *Лозовий А.* Основы кооперации. Харків, 1928; *Дешко В.* Кооперация на Україні. Харків, 1927; *Зарудний С.* Українська кооперация на 10-ті роковини Жовтневої революції. Харків, 1928; *Сліпанський А.* Кредит та його роль у розвитку сільського господарства України. Харків, 1928; *Целларіус В.* ВКП(б) и кооперация. Харьков, 1928; *Одинцов О.* Українська сільськогосподарська коопера-

- ція. Харків, 1927; *Панченко К.* Сільськогосподарська кооперація України на X річницю Жовтня. Харків, 1928; *Маєвський Й.* Сільськогосподарська кооперація; її економічні підстави, теорія та соціальне значення. Харків, 1925; *Фесенко С. А., Цукерман Л. И.* Система сільськогосподарського кредиту на Україні. Харьков, 1925; *Онуфрієв В.* Стан та перспективи розвитку сільськогосподарської кооперації на Україні. Харків, 1926.
- ⁷ *Іванов В.* Земельні громади та їх роль в соціалістичному секторі // Укр. землевпорядник. Харків, 1928. № 9. С. 15—19; *Скалига Н.* Червона земельна громада. Харків, 1926; *Кузнецов І.* Земельна громада. Харків, 1927; *Сташевський Б., Маркевич Є.* Земельна громада та її організація. К., 1924.
- ⁸ Див., наприклад: *Печерица Г.* О сельсоветах и земобществах // Власть Советов. М., 1928. № 37. С. 20; *Зданович С.* Сельские советы и земельные общества // Большевик. М., 1928. № 6. С. 39—53.
- ⁹ *Качинский В.* Очерки аграрной революции на Украине. Харьков, 1922. Вып. 1—2; *Якиманский В. А.* К итогам аграрной революции на Украине: по данным анкетного обследования 1922 г. Харьков, 1924; *Максимов И.* Итоги землеустройства на Украине на 1 января 1922 года // Сільське госп-во. Харків, 1922. № 3—4. С. 44—56; *Каган С.* Аграрная революция на Киевщине. К., 1923; *Бар Г.* Эволюция землевладения Черниговщины // Бюл. губстатбюро. Чернигов, 1923. № 3—6. С. 5—15.
- ¹⁰ *Вольф М. М.* К вопросу о дифференциации села // Большевик. Харьков, 1927. № 23—24. С. 118—127; *Гуревич М. Б.* К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Харьков, 1925. Вып. I—III.
- ¹¹ *Азизян А., Великевич И.* Арендные отношения в советской деревне. М., Л., 1928; *Сосновий С. М.* Оренда землі на Україні. Харків, 1926; *Гуревич М. Б.* Питання сучасного селянського господарства України. Харків, 1927; *Тихомиров О.* До справи про земельну оренду як чинник мобілізації землі // Землеустрійник України. Харків, 1926. № 10—11. С. 17—35; *Шпак С. Е.* Аренда земель в Харьковском округе. Харьков, 1927.
- ¹² *Поляков Я. А.* Об общественных севооборотах для округов Одесской губернии. Одесса, 1926; *Маркевич Є. Д.* Земельне законодавство та землеустрій. К., 1925; *Попов П.* Землевпорядження та його шляхи // Укр. землевпорядник. Харків, 1927. № 2. С. 1—4; *Трилівський О.* Міжокругові земельні наради і справи про сталість землекористування // Землеустрійник України. Харків, 1926. № 1. С. 17—21; *Платошенко А.* Землевпорядження та колективізація // Укр. землевпорядник. Харків, 1928. № 7. С. 8—9; *Викторов Б.* Прошлое и будущее землеустройства на Украине // Сб. по вопросам сельского хозяйства. Харьков, 1922. С. 15—18; *Белонін М., Гаража М.* Характеристика землевпорядження на Україні. Харків, 1928; *Щадилов О.* Землевпорядження та організація трудового господарства на Україні. Харків, 1926; *Соловейчик В.* Внутриселенное землеустройство // Сб. по вопросам сельского хозяйства. Харьков, 1922. С. 18—25; *Степаненко О.* Економіка землевпорядження. Харків, 1927.

- ¹³ *Щадилов О.* Про громадські плодозміни. Харків, 1924; *Фоменко С.* Громадські сівозміни в степовій Україні // Земельник. Харків, 1925. № 6. С. 34—39; *Його ж.* Громадські сівозміни (Основні принципи їх будування) // Агрономія та землевпорядження. Харків, 1926. С. 81—124; *Коротков И. П.* К вопросу о методике обоснования общественных севооборотов. Харьков, 1928.
- ¹⁴ *Лубны-Герцык Л. И.* Движение населения на территории СССР за время мировой войны и революции. М., 1926; *Волков Е. В.* Динамика народонаселения СССР за восемьдесят лет. М., 1930; *Хоменко А.* Населения Украины. 1897—1927. Харків, 1927; *Корчак-Чепурківський Ю. О.* Відтворення населення Української РСР до початку першої п'ятирічки // Демограф. дослідження. К., 1975. Вип. 3. С. 78—114 (робота написана наприкінці 20-х років); *Мінаєв С. В.* Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні. Харків, 1928.
- ¹⁵ *Миц Л. Е.* Аграрное перенаселение и рынок труда в СССР. М., Л., 1929; *Його ж.* Отход крестьянского населения на заработки в СССР. М., 1926; *Струмилин С. Г.* Бюджет времени русского крестьянина // Бюл. Госплана. М., 1923. № 8—9. С. 13—30; *Маслов П.* Перенаселение русской деревни. М., Л., 1930; *Ястреб С.* Об организации труда в крестьянском хозяйстве Харьковского округа // Труды Харьк. обл. с.-х. опытной станции. Отдел экономики и организации крестьянского хозяйства. Харьков, 1927. № 13. С. 1—7; *Його ж.* Некоторые черты организации труда в крестьянском хозяйстве Харьковской округи. Харьков, 1928; *Алмазов Е., Бенедикт Н.* К вопросу о производительности труда и нормах выработки в сельском хозяйстве // Одесская обл. с.-х. опытная станция. Одесса, 1925. Вып. 3. С. 1—14.
- ¹⁶ *Струмилин С. Г.* Динамика батрацкой армии в СССР // Наемный труд в сельском хозяйстве. М., 1926. С. 3—18; *Шестаков А.* Наемный труд в сельском хозяйстве в 1924 г. // Сельское хоз-во на путях восстановления. М., 1925. С. 396—431; *Цикото В.* Наем рабочих в крестьянских хозяйствах // На аграрном фронте. М., 1928. № 11. С. 75—85; *Казаков А.* Экономическое положение сельскохозяйственного пролетариата до и после Октября. М., Л., 1930; *Плешков П.* Наемный труд в крестьянском хозяйстве СССР. М., Л., 1928; *Вейцблит И.* Безработица на Украине в 1923—25 гг. Харьков, 1926; *Сатуновський Л.* Кількість осіб найманої праці на Україні в 1925/26—1928/29 рр. // Вісн. статистики України. Харків, 1929. № 4. С. 53—59; *Слюсар Д.* Наймана праця в сільському господарстві України // Вісн. статистики України. Харків, 1929. № 5. С. 41—54.
- ¹⁷ *Якиманский В.* Земледельческий инвентарь в крестьянских хозяйствах Украины // Стат. бюл. ЦСУ УССР. Харьков, 1924. № 8. С. 2—4; *Подвінський О. П.* Капітали в сільському господарстві України. Харків, 1929; *Хоменко К.* Наем и сдача живого и мертвого инвентаря на Украине // На аграрном фронте. М., 1927. № 8—9. С. 179—183; *Ставровський Я.* До питання про недостатне використання робочої худоби в дрібних селянських господарствах // Вісник статистики України. Харків, 1929. № 1. С. 54—60; *Черненко М., Сосновий С.* Нариси з техніки селянського рільницт-

- ва. Харків, 1926; *Вологодцев І.* Селянське будівництво за даними сільськогосподарського перепису 1927 р. // Вісник статистики України. Харків, 1929. № 1. С. 137—141.
- ¹⁸ *Хоменко К.* Наем и сдача живого и мертвого инвентаря на Украине // На аграрном фронте. М., 1927. № 8—9. С. 179—183.
- ¹⁹ *Ставровський Я.* До питання про недостатнє використання робочої худоби в дрібних селянських господарствах // Вісн. статистики України. Харків, 1929. № 1. С. 54—60.
- ²⁰ *Брянский А. М.* Крестьянские бюджеты Киевской губернии в 1922—23 г. К., 1924; *Якиманський В. А.* Бюджети селян в 1923/24 р. Харків, 1927; *Китаев О.* Споживання головніших харчових продуктів сільською людністю України. Харків, 1930.
- ²¹ *Вольф М.* Отдельные моменты восстановления нашего сельского хозяйства // Сб. по вопросам сельского хозяйства. Харьков, 1922. С. 27—33; *Його ж.* К вопросу о перспективном плане восстановления сельского хозяйства Лесостепи и Полесья Украины // Хоз-во Украины. Харьков, 1925. № 5. С. 1—27; *Його ж.* Осенняя посевная кампания 1922/23 года // Сільське гос-во. Харків, 1922. № 3—4. С. 3—13; *Гуревич М. Б.* Состояние сельского хозяйства Украины в 1922/23 году. Харьков, 1924; *Його ж.* Из итогов 1923/24 хозяйственного года // Хоз-во Украины. Харьков, 1924. № 2. С. 85—93; *Його ж.* Голод и сельское хозяйство Украины. Харьков, 1923; *Машура С.* До стану і перспектив сільського господарства Полтавщини // Хоз-во Украины. Харьков, 1925. № 1—2. С. 166—175.
- ²² *Альтерман А. Я.* Хлебные ресурсы Украины. Харьков, 1923; *Його ж.* Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України. Харків, 1928; *Архипов Г. К.* Сахарная промышленность и крестьянское свекловодство. Харьков, 1923; *Бухановський Л. М.* Структура бурякової площі та її зміни. К., 1923; *Його ж.* Социально-экономическая характеристика крестьянских хозяйств, сеющих свеклу // Произв. кампания по Киевск. отделению Сахаротреста за 1923/24 год. К., 1925. С. 214—235; *Сева Ф. А.* Крестьянское свекловодство и смычка с крестьянством // Произв. кампания по Киевск. отделению Сахаротреста за 1923/24 год. К., 1925. С. 176—213; *Гуревич М. Б.* Стан селянського скотарства на Україні в 1929 р. // Вісн. статистики України. Харків, 1929. № 3. С. 19—26; *Гузарій І.* Садівництво та виноградарство на Україні // Вісн. статистики України. Харків, 1929. № 4. С. 39—45; *Гвоздів М.* Присадибне господарство на Харківщині. Харків, 1927.
- ²³ *Кривецкий Е.* Емкость крестьянского рынка Украины в 1924/25 хозяйственном году: Опыт статистико-экономического исследования. Харьков, 1925; *Якиманський В. А.* Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины по бюджетному обследованию 1923 г. Харьков, 1924; *Лебединський І.* Селянський індекс на Україні. Харків, 1928; *Соловейчик В.* Направление и рыночность животноводства по организационно-хозяйственным районам Украины. Харьков, 1923; *Савромович Г. П.* М'ясна торгівля України: Матеріали до вивчення сучасної і довоєнної торгівлі худобою та м'ясом. Харків, 1928; *Лободюк С.* Вплив Харківського ринку на молочне

- скотарство Харківської округи. Харків, 1926; *Хрисонопуло В. А.* Товарність сільського господарства і емкості деревенського ринку Зиновьевщини в 1925/26—1926/27 гг. Зиновьевск, 1927; *Пархомівський Я. Е.* Місткість селянського ринку на Поліссі й Правобережжі // Праці семінару для вивчення народного госп-ва України. ВУАН // 36. соц.-екон. відділу. К., 1930. № 34. Вип. 4. С. 1—73; *Беркаш В.* Основні вопросы скотоводства и мясного рынка // Хоз-во Украины. Харьков, 1925. № 1—2. С. 95—115.
- ²⁴ *Чаянов А. В.* Оптимальные размеры земледельческих хозяйств // Тр. Высш. семинария с.-х. экономии и политики. М., 1922. Вып. 7. С. 5—82; *Його ж.* Очерки по экономике трудового крестьянского хозяйства. М., Л., 1924; *Його ж.* Организация крестьянского хозяйства // *Чаянов А. В.* Крестьянское хозяйство: Избранные труды. М., 1989. С. 104—442; *Його ж.* К вопросу теории некапиталистических систем хозяйства // *Чаянов А. В.* Крестьянское хозяйство: Избранные труды. М., 1989. С. 114—143; *Його ж.* О дифференциации крестьянского хозяйства // *Чаянов А. В.* Крестьянское хозяйство: Избранные труды. М., 1989. С. 144—159; *Його ж.* Краткий курс кооперации. М., 1925; *Кремнев И.* // *Чаянов А. В.* Путешествие моего брата Алексея в страну крестьянской утопии. М., 1920; *Його ж.* Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. М., 1991; *Челинцев А. И.* Опыт изучения организации крестьянского хозяйства в целях обоснования общественной и кооперативно-агрономической помощи. Харьков, 1919; *Його ж.* Теоретическое обоснование организации крестьянского хозяйства. Харьков, 1919; *Макаров Н. П.* Крестьянское хозяйство и его эволюция. М., 1920. Т. I; *Його ж.* Организация сельского хозяйства. М., 1926; *Коротков И. П.* Практические главы учения об организации крестьянского хозяйства. Харьков, 1926; *Його ж.* Организационно-производственные минимумы в крестьянском хозяйстве и методы их устранения. Харьков, 1926; *Його ж.* Из современных вопросов организации крестьянского хозяйства в связи с общественной агрономией. Харьков, 1926; *Його ж.* О практике упрощенных методов агрономического изучения крестьянского хозяйства. Харьков, 1926; *Його ж.* О методике определения перспектив развития сельского хозяйства районов малого масштаба. Харьков, 1926; *Студенский Г. А.* Очерки по теории крестьянского хозяйства. М., 1923; *Філіповський О. К.* Розвідка з організації селянського господарства на Україні. Харків, 1926.
- ²⁵ *Чаянов А. В.* Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. М., 1991.
- ²⁶ *Чаянов А. В.* Оптимальные размеры земледельческих хозяйств // Тр. Высш. семинария с.-х. экономии и политики. М., 1922. Вып. 7. С. 5—82.
- ²⁷ *Дубровский С.* Мелкобуржуазные теории аграрной эволюции // Большевик. М., 1924. № 3—4. С. 90.
- ²⁸ *Кантор М. О.* «друзьях» справа (кооперативное сменовеховство проф. Чаянова) // Большевик. М., 1925. № 15. С. 18—20.
- ²⁹ *Сталін Й. В.* До питань аграрної політики в СРСР: Промова на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р. // Питання лєнінізму. К., 1953. С. 266—283.

- ³⁰ *Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс.* К., 1938.
- ³¹ *Там же.* С. 270.
- ³² *Лященко И. П.* История народного хозяйства СССР. М., 1956. Т. 3.
- ³³ *Нариси розвитку народного господарства Української РСР.* К., 1949; *Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР,* М., 1954.
- ³⁴ *Лалтев И. Д.* Советское крестьянство. М., 1939.
- ³⁵ *Кочетовская Е. Н.* Национализация земли в СССР. М., 1952.
- ³⁶ *Генкина Э. В.* Переход Советского государства к новой экономической политике. М., 1954.
- ³⁷ *Арина А. Е., Котов Г. Г., Лосева К. В.* Социально-экономические изменения в деревне: Мелитопольский район. 1885—1938 гг. М., 1938.
- ³⁸ *Гордиенко И. Г.* Борьба партийных организаций Житомирской области за коллективизацию сельского хозяйства (1930—1934 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1952; *Гуменюк П. П.* Массовое колхозное движение на Украине в 1929—1931 годах: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1952; *Цанко М. И.* Борьба большевиков Харьковщины за коллективизацию сельского хозяйства (1928—1932): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1952; *Ярошенко А. П.* Борьба комитетов неземельных селян Украины под руководством большевистской партии за коллективизацию сельского хозяйства (1929—1930 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Л., 1952; *Иоффе С. Н.* Борьба Коммунистической партии за коллективизацию сельского хозяйства (1928—1934 гг.). На материалах Черниговской области: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1953; *Демченко В. П.* Борьба за коллективизацию сельского хозяйства в первые годы первой пятилетки (1928—1930 гг.). На материалах Киевщины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1954; *Михайловский И. Н.* Борьба КПСС за подготовку условий сплошной коллективизации сельского хозяйства в СССР). / На материалах УССР. 1928—1929 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Львов, 1955; *Хомич П. А.* Коммунистическая партия Украины в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства. 1927—1934 гг. (На материалах Винницкого, Каменец-Подольского и Тульчинского округов): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1955.
- ³⁹ *Коваль М. К.* Успехи развития сельского хозяйства Украины к концу восстановительного периода (1923—1925 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1951.
- ⁴⁰ Див., наприклад: *Грицай С. М.* Развитие экономической мысли по аграрному вопросу на Украине в переходной от капитализма к социализму период. Харьков, 1970; *Фигуровская Н. К.* Аграрные проблемы в советской экономической литературе 20-х годов. М., 1978; *Становление и развитие советской экономической науки на Украине (1917—1937).* К., 1983; *Буржуазные и мелкобуржуазные экономические теории социализма: Критические очерки.* 1917—1945. М., 1975.
- ⁴¹ Див., наприклад: *Ваганов Ф. М.* Правый уклон в ВКП(б) и его разгром (1928—1930 гг.). М., 1977.
- ⁴² *Трапезников С. П.* Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. М., 1976. Т. 1—2. (Книга витримала кілька видань, останнє здійснено в 1983 р.).

- ⁴³ *Бондаренко В. В.* Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. К., 1957; *Слинько І. І.* Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.). К., 1961; *Шульга З. П.* Підготовка суцільної колективізації на Україні. К., 1960; *Піджарий Ф. Д.* Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу (1927—1937 рр.). Харків, 1973; *Куц М. Т.* Питання колгоспного будівництва на Україні (1929—1941 рр.). Львів, 1965; *Денисовець П. М.* Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925 рр. Харків, 1969; *Чмига В. Ф.* Колхозное движение на Украине (1917—1929 гг.). Очерки истории. М., 1974.
- ⁴⁴ *Мигаль Б. К.* Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921—1925). Харків, 1974.
- ⁴⁵ *Бессев С. М.* Практичне здійснення податкової політики на Україні в 1925—1929 роках // Питання історії народів СРСР. Харків, 1972. Вип. 14. С. 84—93; *Його ж.* Економічні заходи Компартії України по зміцненню бідняцько-середняцьких господарств (1921—1929 рр.) // Укр. іст. журнал. К., 1980. № 1. С. 92—97; *Денисовець П. М., Єрмак О. П.* Податкова політика Радянської держави щодо селянства України в 1921—1928 рр. // Укр. іст. журнал. К., 1982. № 6. С. 88—96; *Денисовець П. М., Єрмак О. П.* Економічна політика Комуністичної партії і Радянського уряду щодо куркульства на Україні в 1928—1929 роках // Питання історії народів СРСР. Харків, 1973. Вип. 16. С. 39—48; *Полоса А. І.* Кредитование крестьянских хозяйств в доколхозной деревне (по материалам Юга Украины). 1923—1927 гг. // Финансы и кредит. К., 1968. Вып. 8. С. 77—83; *Лях Р. Д.* Індустріалізація і машинопостачання сільського господарства України (1926—1929 рр.) // Питання історії СРСР. Харків, 1975. Вип. 18. С. 54—59; *Буряк В. І.* Діяльність Компартії по зміцненню технічної бази землеробства в період підготовки масової колективізації (1926 весна 1929 рр.) // Вісн. Харк. політех. ін-ту. Харків, 1967. № 21. С. 68—76; *Березовчук М. Д.* Комнезами України в боротьбі за соціалізм. К., 1965.
- ⁴⁶ *Поляков Ю. А.* Переход к нэпу и советское крестьянство. М., 1967.
- ⁴⁷ *Амбарцумов Е. А.* Анализ В. И. Лениным причин кризиса 1921 г. и путей выхода из него // Вопр. истории. М., 1984. № 4. С. 15—29.
- ⁴⁸ *Бугаев Е.* Странная позиция // Коммунист. М., 1984. № 14. С. 119—126.
- ⁴⁹ *Рубач М. А.* Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К., 1956; *Рибалка І. К.* Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). Харків, 1967; *Лях Р. Д.* Розв'язання аграрного питання на Україні (1917—1923 рр.). К.; Донецьк, 1975; *Ксензенко Н. І.* Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 — март 1921 гг.). Харьков, 1980.
- ⁵⁰ *Яковцевский В. Н.* Аграрные отношения в СССР в период строительства социализма. М., 1964; *Полоса А. І.* Развитие сельского хозяйства и социально-экономическая структура крестьянства доколхозной деревни в Степной Украине (1921—1927 гг.): Автореф. дис. ... канд. эконом. наук. К.,

- 1970; *Водогыка С. Г.* Классовая структура крестьянства Украинской ССР в 20-е годы: Социально-экономическая характеристика: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1984; *Данилов В. П.* Социальная структура и социально-экономические отношения в советской доколхозной деревне // Материалы XV сессии межреспубликанского симпозиума по аграрной истории. Вологда, 1977. Вып. 3. С. 149—166; *Ганжа Н. Ф., Мазур И. Д.* Особенности изменений социально-экономической структуры крестьянства украинского Полесья // Регионал. особенности экон. политики переходного периода в СССР. М., 1983. С. 113—126; *Лях Р. Д., Турченко Ф. Г.* Изменение социально-классовой структуры сельского населения Украины // Годы борьбы и побед. К., 1983. С. 139—145; *Денисовець П. М.* Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробниче кооперування села (1921—1929 рр.) // Укр. іст. журнал. К., 1968. № 4. С. 57—67.
- ⁵¹ *Мошков Ю. А.* Зерновая проблема в годы сплошной коллективизации сельского хозяйства СССР (1929—1932 гг.). М., 1966.
- ⁵² *Барсов А. А.* Баланс стоимостных обменов между городом и деревней. М., 1969; *Розказов В. П.* Участь селянства України у створенні нагромаджень для індустріалізації (1928—1933 рр.) // Укр. іст. журн. К., 1972. № 2. С. 77—81; *Кульчицький С. В.* Внутренние ресурсы социалистической индустриализации (1926—1937). К., 1979.
- ⁵³ *Пушков В. П., Промахина И. М.* Опыт применения факторного анализа для классификации, изучения структуры и моделирования социальных типов крестьянских хозяйств: По материалам крестьянских бюджетов Украины 20-х годов XX в. // Матем. методы в соц.-экон. и археолог. исследованиях. М., 1981. С. 31—76; *Промахина И. М., Пушков В. П.* Опыт применения факторного анализа для классификации и изучения внутреннего строя крестьянских хозяйств (по материалам крестьянских бюджетов Екатеринославской губернии за 1923/24 хозяйственный год) // Применение количественных методов в исследованиях по аграрной истории СССР. М., 1984. С. 9—30; *Бокарев Ю. П.* Количественные методы в исследованиях по истории советского доколхозного крестьянства // Количеств. методы в сов. и амер. историографии. М., 1983. С. 247—257.
- ⁵⁴ *Лях С. Р.* Формирование элементов советского образа жизни в доколхозной деревне Украинской ССР (1921—1929 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1981; *Куликов В. М.* К вопросу о содержании идеологии советского крестьянства в доколхозный период // Проблемы истории сов. крестьянства. М., 1981. С. 114—122.
- ⁵⁵ *Гапоненко Л. Г., Кабузан В. М.* Материалы сельскохозяйственных переписей 1916—1917 гг. как источник определения численности населения России накануне Октябрьской революции // История СССР. М., 1962. № 6. С. 97—115; *Данилов В. П.* Сельское население Союза ССР накануне коллективизации // Истор. записки. М., 1963. Т. 74. С. 64—108; *Дробышев В. З.* Организация учета естественного движения населения СССР в 1917—1926 гг. // Вест. Моск. ун-та. История. М., 1978. № 3. С. 27—33; *Поляков Ю. А.,*

- Киселев И. Н. Новое в исторической демографии // Вест. АН СССР. М., 1984. № 4. С. 99—109; Лях Р. Д., Турченко Ф. Г. Изменение социально-классовой структуры сельского населения Украины // Годы борьбы и побед. К., 1983. С. 139—145; Рибалка І. К., Турченко Ф. Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції // Укр. іст. журн. К., 1981. № 11. С. 20—33.
- 56 Данилов В. П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России // Ежегодник по аграрной истории. Вологда. 1976. Вып. 6. С. 102—136; Його ж. Община у народів СССР в післяоктябрьський період: К вопросу о типологии общины на территории советских республик // Народы Азии и Африки. М., 1973. № 3. С. 42—54; Кознова И. Е. Сельские Советы и земельные общества: Динамика взаимоотношений в 1921—1929 гг. По материалам Европейского центра РСФСР.— М., 1980; Осокина В. Я. Социалистическое строительство в деревне и община. 1920—1933. М., 1978.
- 57 Громенко І. Б. Земельні громади України (1917—1929 рр.) // Укр. іст. журн. К., 1972. № 9. С. 99—102; Гречко В. В. К вопросу о взаимоотношениях между земельными обществами и сельскими советами в УССР (1922—1930 гг.) // Уч. зап. Харьк. юрид. ин-та. Харьков, 1960. Вып. 14. С. 139—167.
- 58 Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. М., 1977; Його ж. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. М., 1979.
- 59 История социалистической экономики СССР. М., 1976. Т. 2. 1977. Т. 3; Історія народного господарства Української РСР. К., 1984. Т. 2; Історія Української РСР. К., 1977. Т. 6; От капитализма к социализму: Основные проблемы истории переходного периода в СССР. 1917—1937 гг. М., 1981. Т. 1—2; Історія крест'янства СССР. М., 1986. Т. 1—2. (Це видання припинили друкувати в зв'язку з розпадом СРСР).
- 60 Кондуфор Ю. Ю. Сьогодні Інституту історії України АН УРСР // Укр. іст. журн. К., 1991. № 7. С. 57—60.
- 61 Данилов В. П., Дмитренко В. П., Лельчук В. С. Неп и его судьба // Историки спорят. М., 1988. С. 122—190.
- 62 Кульчицький С. В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР // Укр. іст. журн. К., 1989. № 8. С. 88—93; Ісаев И. А. Переходная экономика непа // История СССР. М., 1990. № 2. С. 126—140; Воробьев Ю. Ф. Неп: дискуссионные проблемы // Новая экон. политика: уроки хоз. реформ. М., 1989. С. 3—10.
- 63 Публічний діалог: Перебудова й історична наука // Укр. іст. журн. К., 1989. № 2. С. 157.
- 64 Сталін Й. В. До питань аграрної політики в СРСР: Промова на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р. // Питання ленінізму. К., 1953. С. 266—283.
- 65 Рибалка І. К. Сталінщина й розселення країни // Укр. іст. журн. К., 1989. № 10. С. 10—21. № 11. С. 3—12; Данилов В. П. Каковы современные оценки коллективизации сельского хозяйства в нашей стране // Историки отвечают на вопросы. М., 1988. С. 106—124; Його ж. Коллективизация сельского хозяйства в СССР. // История СССР. М., 1990. № 5. С. 7—30; Шмелев Г. И. Коллективизация: на крутом переломе истории // Истоки. М., 1990. Вып. С. 76—110.

- ⁶⁶ Див., наприклад: *Липицкий В. С.* Строй цивилизованных кооператоров // Ленинск. концепция социализма. М., 1990. С. 313—345.

До розділу 1

- ¹ *Калиниченко В. В.* Крестьянское хозяйство Украины накануне перехода Советской страны к нэпу // Вест. Харьк. ун-та. Харьков, 1986. № 296. С. 26—34.
- ² Підраховано автором на основі: *Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918—1923.* М., 1924. С. 122—123, 148.
- ³ Підраховано автором на основі: *Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г.* Пгр., 1916. Вып. 1. С. 160—261.
- ⁴ Підраховано автором на основі: *Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918—1923.* М., 1924. С. 122—123, 148; *Головач Ф. В.* З історії радгоспного будівництва в Українській РСР. К., 1982. С. 61—89.
- ⁵ Підраховано автором на основі: *Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г.* Пгр., 1916. Вып. 1. С. 160—261; *Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918—1923.* М., 1924. С. 122—123.
- ⁶ *НКЗ УССР.* Сельское хозяйство Украины: Стат. сборник. Харьков, 1923. С. 68—69.
- ⁷ *Агрокультурная и производственная проблемы в сахарной промышленности: По материалам ЦКК-НК РКИ УССР.* Харьков, 1926. С. 23.
- ⁸ *Очерки товарных отраслей сельского хозяйства СССР в связи с кредитованием.* М., 1926. Вып. 1. С. 147—148.
- ⁹ *Экспортные ресурсы Украины* // Стат. сборник. Харьков, 1923. С. 50.
- ¹⁰ *Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет УЭС Совету Труда и Обороны.* Харьков, 1921. С. 48.
- ¹¹ *Отчет Наркомзема УССР за 1920 год.* Харьков, 1921. С. 18.
- ¹² *Советское крестьянство: Краткий очерк истории. 1917—1970.* М., 1973. С. 113.
- ¹³ Підраховано автором на основі: *Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет УЭС Совету Труда и Обороны.* Харьков, 1921. С. 111, 114; *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший.* Харків, 1929. С. 85.
- ¹⁴ *Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет УЭС Совету Труда и Обороны.* Харьков, 1921. С. 53.
- ¹⁵ *Там же.* С. 56—57.
- ¹⁶ *Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет УЭС Совету Труда и Обороны.* Харьков, 1921. С. 57—58, 111, 114.
- ¹⁷ *Фомин П. И.* Украина: Экономическая характеристика. Харьков, 1923. С. 91.
- ¹⁸ *Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет УЭС Совету Труда и Обороны.* Харьков, 1921. С. 31.
- ¹⁹ Підраховано автором на основі: *НКЗ УССР.* Сельское хозяйство Украины: Стат. справочник. Харьков, 1923. С. 184; *Україна: Стат. щорічник на 1928 рік.* Харків, 1928. С. 161.

- ²⁰ Необхідні підрахунки, виконані в роботі: *Калиниченко В. В.* Крестьянское хозяйство Украины накануне перехода Советской страны к нэпу // Вестн. Харьк. ун-та. Харьков, 1986. № 296. С. 32.
- ²¹ *Ленін В. І.* Повн. збір. творів. Т. 43. С. 359.
- ²² Десятый съезд РКП(б). Март 1921. Стеногр. отчет. М., 1963.
- ²³ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2. С. 246.
- ²⁴ *Збірник* , узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР (далі — ЗУ УРСР). 1921. Ст. 142.
- ²⁵ Там же. Ст. 265.
- ²⁶ ЗУ УРСР. 1922. Ст. 199.
- ²⁷ ЗУ УРСР. 1921. Ст. 361.
- ²⁸ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2. С. 246—247.
- ²⁹ ЗУ УРСР. 1921. Ст. 265.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2. С. 247.
- ³² КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2. С. 247—248.
- ³³ *Ленін В. І.* Повн. збір. творів. Т. 45. С. 351—358.
- ³⁴ ЗУ УРСР. 1921. Ст. 320, 389.
- ³⁵ Там же. Ст. 491.
- ³⁶ Там же. Ст. 425.
- ³⁷ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2. С. 52—53.
- ³⁸ Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сб. документов. М., 1959. Т. 1. С. 168—169.
- ³⁹ ЗУ УРСР. 1922. Ст. 282.
- ⁴⁰ Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сб. документов. М., 1960. Т. 2. С. 110—111.
- ⁴¹ ЗУ УРСР. 1922. Ст. 388.
- ⁴² Там же. Ст. 750.
- ⁴³ ЗУ УРСР. 1921. Ст. 618.
- ⁴⁴ *Итоги хозяйственного развития УССР за 1923/24 год.* Харьков, 1925. С. 215.
- ⁴⁵ *Матеріали до характеристики стану сільського господарства України: Для делегатів XI з'їзду КП(б)У.* К., 1930. С. 42. Для прикладу, в 1923 р. у РРФСР діяло 5 спеціалізованих галузевих центрів сільськогосподарської кооперації: Львоноцентр, Союзкартопля, Маслоцентр, Плодовинсоюз, Всеколіс.
- ⁴⁶ *Итоги хозяйственного развития УССР за 1923/24 год.* Харьков, 1925. С. 219—220.
- ⁴⁷ Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27—1927/28. Матеріали до звіту уряду XI з'їзду Рад. Харків, 1929. С. 84.
- ⁴⁸ *Промова* Голови ВУЦВК Г. І. Петровського 7 травня 1929 р. // IX Всеукр. з'їзд Рад 7—15 травня 1929 р.: Стенографічний звіт. Харків, 1929. С. 7.
- ⁴⁹ *Петровський Г. І.* Доповідь про роботу на селі. X з'їзд КП(б)У. // Комуніст: Орган ЦК і Харківського окружного КП(б)У. Харків, 1927. 2 груд.
- ⁵⁰ *Звіт* робітничо-селянського уряду України за 1923/24 рік: До IX Всеукраїнського з'їзду Рад. Харків, 1925. С. 106.

- ⁵¹ Підраховано автором на основі: *Статистика України*. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 184.
- ⁵² *Два роки роботи УСРР. 1926/27—1927/28*. Матеріали до звіту уряду XI з'їздові Рад. Харків, 1929. С. 84.
- ⁵³ Підраховано автором на основі: *Матеріали до характеристики стану сільського господарства України: Для делегатів XI з'їзду КП(б)У*. К., 1930. С. 42.
- ⁵⁴ *Позичково-ощадні товариства у сільській місцевості УСРР* фактично існували спільно з кредитними.
- ⁵⁵ *ЗУ УСРР*. 1921. Ст. 269.
- ⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 859, арк. 41.
- ⁵⁷ Подольский И. М. Задачи учреждений сельскохозяйственного кредита на Украине и первые итоги их деятельности // *Хоз-во Украины*. Харьков, 1925. № 1. С. 163.
- ⁵⁸ Яснопольский Л. Н. Кредитные учреждения на Украине // *Хозяйство Украины*. Харьков, 1925. № 1—2. С. 13; Соболев М. Н. К вопросу о системе сельскохозяйственного кредита // *Хоз-во Украины*. Харьков, 1924. № 2. С. 3.
- ⁵⁹ Яснопольский Л. Н. Кредитные учреждения на Украине. // *Хозяйство Украины*. Харьков, 1925. № 1—2. С. 13.
- ⁶⁰ *Бюллетень Наркомзема УССР*. Харьков, 1922. № 6. С. 42.
- ⁶¹ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 3, спр. 7, арк. 2; *ЗУ УСРР*. 1923. Ст. 119.
- ⁶² *Стенографический отчет 2-й сессии ВУЦИК VI созыва 24—27 мая 1922 г.* Харьков, 1922. С. 118.
- ⁶³ Клименко І. Я. (Нарком земельних справ УСРР) Підсумки роботи відновлення сільського господарства на Україні. // *Вісті ВУЦВК*. 1922. 13 груд.
- ⁶⁴ Подольский И. М. Задачи учреждений сельскохозяйственного кредита и первые итоги их деятельности // *Хоз-во Украины*. Харьков, 1925. № 1. С. 165.
- ⁶⁵ *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам*. М., 1967. Т. 1, С. 403.
- ⁶⁶ *Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27 — 1927/28*: Матеріали до звіту уряду XI з'їзду Рад. Харків, 1929. С. 138.
- ⁶⁷ *Там же*. С. 140.
- ⁶⁸ Подольский И. М. Задачи учреждений сельскохозяйственного кредита и первые итоги их деятельности // *Хоз-во Украины*. Харьков, 1925. № 1. С. 166.
- ⁶⁹ *Бюлетень V з'їзду незаможних селян України*. Харків, 1927. № 4. С. 9.
- ⁷⁰ *Матеріали до характеристики стану сільського господарства України: Для делегатів XI з'їзду КП(б)У*. К., 1930. С. 42.
- ⁷¹ VIII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 17—20 січня 1924 року: Стенографічний звіт. Харків, 1924. С. 73.
- ⁷² Подольский И. М. Задачи учреждений сельскохозяйственного кредита на Украине и первые итоги их деятельности // *Хоз-во Украины*. Харьков, 1925. № 1. С. 166.
- ⁷³ *Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27—1927/28*: Матеріали до звіту уряду XI з'їзду Рад. Харків, 1929. С. 138.
- ⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 51, арк. 56.) З матеріалів Наркомзему УСРР про реконструкцію сільського господарства України).
- ⁷⁵ *Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27—1927/28*: Матеріали до звіту уряду XV з'їзду Рад. Харків, 1929. С. 138.

- ⁷⁶ *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 229. (Автор перегрупував наявні дані по групах за засобами виробництва.)
- ⁷⁷ Див., наприклад: *КПРС* в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2. С. 373; VII Всеукраїнський з'їзд Рад 10—14 грудня. Стенографічний звіт. Харків, 1922. С. 72; VIII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 17—20 січня 1924 року: Стеногр. звіт. Харків, 1924. С. 181.
- ⁷⁸ *Матеріали* до характеристики стану сільського господарства України: Для делегатів XI з'їзду КП(б)У. К., 1930. С. 39.
- ⁷⁹ Подольский И. М. Задачи учреждений сельскохозяйственного кредита на Украине и первые итоги их деятельности // *Хозво Украины*, Харьков, 1925. № 1. С. 170.
- ⁸⁰ *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 225.
- ⁸¹ *Звіт* робітничо-селянського уряду України за 1923—24 рік: До IX Всеукраїнського з'їзду Рад. Харків, 1925. С. 38.
- ⁸² ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 51, арк. 96 (3 матеріалів Наркомзему УСРР про реконструкцію сільського господарства).
- ⁸³ Підраховано автором на основі: *Звіт* робітничо-селянського уряду України за 1923/24 рік: До IX Всеукраїнського з'їзду Рад. Харків, 1925. С. 84; *Матеріали* к докладу правительства Украины на второй сессии ЦИК СССР III созыва. Харьков, 1926. С. 15; *Доповідь* наркома земельних справ А. Г. Шліхтера 10 квітня 1927 р. // *Вюл. X* Всеукр. з'їзду Рад. Харків, 1927. № 9. 40; *Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27—1927/28: Матеріали* до звіту уряду XI з'їзду Рад. Харків, 1929. С. 27; *Матеріали* до характеристики стану сільського господарства України: Для делегатів XI з'їзду КП(б)У. К., 1930. С. 27.
- ⁸⁴ Підраховано автором на основі: *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 224; ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 51, арк. 96.
- ⁸⁵ III сесія ВУЦВК X скликання 16—22 березня 1928 р.: Стенографічний звіт та постанови. Харків, 1928. С. 219.
- ⁸⁶ *Соціалістичне* будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК X скликання. Харків, 1928. С. 20.
- ⁸⁷ *Діяльність* Ради Народних Комісарів та Економічної Народи: Збірні матеріали за IV квартал. Липень—вересень 1925/26 р. Харків, 1926. С. 57; *Петровський Г. І.* До розвитку соціалізму в сільському господарстві. Харків, 1928. С. 48; *Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27—1927/28: Матеріали* до звіту уряду XI з'їзду Рад. Харків, 1929. С. 150.
- ⁸⁸ *Матеріали* до характеристики стану сільського господарства України: Для делегатів XI з'їзду КП(б)У. К., 1930. С. 43.
- ⁸⁹ *Итоги* хозяйственного развития УССР за 1923/24 год. Харьков, 1925. С. 225—226.
- ⁹⁰ *Матеріали* к докладу правительства Украины на второй сессии ЦИК СССР III созыва. Харьков, 1926. С. 17.
- ⁹¹ *Там же.* С. 89.

- ⁹² *Матеріали* до характеристики стану сільського господарства України: Для делегатів XI з'їзду КП(б)У. К., 1930. С. 52.
- ⁹³ *Там же*. С. 49.
- ⁹⁴ *Итоги хозяйственного развития УССР за 1923/24 год.* Харьков, 1925. С. 227.
- ⁹⁵ *Матеріали* до характеристики стану сільського господарства України: Для делегатів XI з'їзду КП(б)У. К., 1930. С. 43.
- ⁹⁶ *Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК X скликання.* Харків, 1928. С. 55.
- ⁹⁷ *Там же*. С. 56.
- ⁹⁸ *Там же*. С. 55.
- ⁹⁹ *Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27—1927/28: Матеріали до звіту уряду XI з'їзду Рад.* Харків, 1929. С. 151.
- ¹⁰⁰ *Історія УРСР.* К., 1977. Т. 6. С. 160.
- ¹⁰¹ *Отчет Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИК'е.* Харьков, 1923. С. 2.
- ¹⁰² *Доклад наркома земельных дел И. Я. Клименко 11 декабря 1922 года.* // VII Всеукраинский съезд Советов 10—14 декабря 1922 года: Стеногр. отчет. Харьков, 1922. С. 43.
- ¹⁰³ *Стенографический отчет 2-ой сессии ВУЦИК VI созыва 24—27 мая 1922 г.* Харьков, 1922.
- ¹⁰⁴ *Там же*. С. 97.
- ¹⁰⁵ *Отчет Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИК'е.* Харьков, 1923. С. 4.
- ¹⁰⁶ *Стенографический отчет II сессии ВУЦИК VI созыва 24—27 мая 1922 года.* Харьков, 1922. С. 115.
- ¹⁰⁷ *ЗУ УРСР.* 1921. Ст. 520.
- ¹⁰⁸ *ЗУ УРСР.* 1922. Ст. 301.
- ¹⁰⁹ *ЗУ УРСР.* 1922. Ст. 465; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 62, арк. 27.
- ¹¹⁰ *ЗУ УРСР.* 1922. Ст. 738.
- ¹¹¹ *Отчет Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИК'е.* Ноябрь 1922 — сентябрь 1923. Харьков, 1923. С. 22, 57, 63.
- ¹¹² *Стенографический отчет 2-й сессии ВУЦИК VI созыва 24—27 мая 1922 г.* Харьков, 1922. С. 97.
- ¹¹³ *Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923/24 рік: до IX Всеукраїнського з'їзду Рад.* Харків, 1925. С. 76.
- ¹¹⁴ *Клименко І.* Підсумки роботи відновлення сільського господарства на Україні. // *Вісті ВУЦВК.* 1922. 13 грудня.
- ¹¹⁵ *Отчет Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИК'е.* Харьков, 1923. С. V.
- ¹¹⁶ *Отчет Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИК'е.* Харьков, 1923. С. 67—70.
- ¹¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3040, оп. 1, спр. 29, арк. 123.
- ¹¹⁸ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 5, спр. 112, арк. 10. / *Короткий звіт надзвичайної комісії по боротьбі з наслідками недороду 1924 р. при РНК УРСР.*
- ¹¹⁹ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 5, спр. 112, арк. 14.
- ¹²⁰ *НКЗС УСРР.* Допомога Радянської влади сільському господарству за останні роки. Харків, 1927. С. 14—15.
- ¹²¹ *Там же*. С. 14—15.
- ¹²² IV сесія ВУЦВК VIII скликання: *Стенографічний звіт.* Харків, 1925. С. 10—11.

- ¹²³ *Матеріали* к доповіді правительству України на второй сессии ЦИК СССР III созыва. Харьков, 1926. С. 14.
- ¹²⁴ *Історія Української РСР*. К., 1977. Т. 6. С. 68.
- ¹²⁵ *III сесія ВУЦВК X скликання* 16—22 березня 1928 р.: Стеногр. звіт та постанови. Харків, 1928. С. 213.
- ¹²⁶ *Два роки роботи уряду УСРР*. 1926/27—1927/28: Матеріали до звіту уряду XI з'їзду Рад. Харків, 1929. С. 73.
- ¹²⁷ *Там же*. С. 73—74.
- ¹²⁸ *Стенографический отчет II сессии ВУЦИК VI созыва* 24—27 мая 1922 года. Харьков, 1922. С. 115—121.
- ¹²⁹ *ЗУ УСРР*. 1922. Додаток № 1. Ст. 1.
- ¹³⁰ *КПРС* в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 3. С. 151—160, 209.
- ¹³¹ *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам*. М., 1967. Т. 1. С. 472—479.
- ¹³² *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 2292, арк. 2—3; *ЗУ УСРР*. 1927. Ст. 180.
- ¹³³ *ЗУ УСРР*. 1925. Ст. 350.
- ¹³⁴ *ЗУ УСРР*. 1926. Ст. 264; 317.
- ¹³⁵ *Два роки п'ятирічки УСРР*: Матеріали до звіту уряду за 1929 і 1930 роки: XII Всеукраїнському з'їзду Рад. Харків, 1931. С. 13.
- ¹³⁶ *НКЗ УСРР*. Матеріали до п'ятирічного плану розвитку сільського господарства України. 1928/29—1932/33 рр. Ч. II. Організація земельної території. Харків, 1929. С. 18; *ЦДАВО України*, ф. 27, оп. 10, спр. 674, арк. 41; *ЗУ УСРР*. 1929. Ст. II; *Соціалістичне будівництво в сільському господарстві*: Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК X скликання. Харків, 1928. С. 16.
- ¹³⁷ Підраховано автором на основі: *Україна*: Стат. щорічник. 1929. Харків, 1929. С. 129.
- ¹³⁸ *Два роки роботи уряду УСРР*. 1926/27—1927/28: Матеріали до звіту уряду XI з'їзду Рад / Харків, 1929. С. 74; *НКЗ УСРР*. Матеріали до п'ятирічного перспективного плану розвитку сільського господарства України. 1928/29—1932/33. Ч. II. Організація земельної території. Харків, 1929. С. 59.
- ¹³⁹ *НКЗ УСРР*. Допомога Радянської влади сільському господарству за останні роки. Харків, 1927. С. 24.
- ¹⁴⁰ *Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923/24 рік*: До IX Всеукраїнського з'їзду Рад. Харків, 1925. С. 80.
- ¹⁴¹ *ЦДАВО України*, ф. 27, оп. 9, спр. 51, арк. 127 (3 матеріалів Наркомзему УСРР про реконструкцію сільського господарства республіки); *Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик*: Сб. документов. М., 1960. Т. 2. С. 161.
- ¹⁴² *Два роки п'ятирічки УСРР*: Матеріали до звіту уряду за 1929 та 1930 роки: XII Всеукраїнському з'їздові Рад. Харків, 1931. С. 97.
- ¹⁴³ *ЦДАВО України*, ф. 337, оп. 1, спр. 887, арк. 23—24. (Із звіту НКЗС УСРР за 1922/23 рік).
- ¹⁴⁴ *Соціалістичне будівництво в сільському господарстві*: Цифрові дані до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК X скликання. Харків, 1928. С. 26, 28.
- ¹⁴⁵ *Комуніст*: Орган ЦК і Харківського окружного КП(б)У. Харків, 1926. 3 січ.; *Матеріали* к доповіді правительству України на второй сессии ЦИК СССР третьего созыва. Харьков, 1926. С. 20.

- 146 *Справочник* сахарника на 1927/28 г. К., 1927. С. 71; ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 24, арк. 85. (Довідка НКЗС УСРР про бурякосіяння на Україні.)
- 147 Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27—1927/28: Матеріали до звіту уряду XI з'їзду Рад. Харків, 1929. С. 27; ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 51, арк. 128—130. (Матеріали про реконструкцію сільського господарства на Україні.)
- 148 *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 210—211.
- 149 *Соціалістичне* будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК X скликання. Харків, 1928. С. 22.
- 150 Там же.
- 151 ЦДАВО України, ф. 27, оп. 3, спр. 7, арк. 10.
- 152 Там же.
- 153 Там же. Арк. 6.
- 154 Підраховано автором на основі: *Соціалістичне* будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК X скликання. Харків, 1928. С. 12—13.
- 155 *Ленін В. І.* Повн. збір. творів. Т. 44. С. 297.
- 156 *Ленін В. І.* Повн. збір. творів. Т. 45. С. 81.
- 157 *Ленін В. І.* Повн. збір. творів. Т. 45. С. 295.
- 158 Секретар ЦК КП(б)У Ф. Я. Кон 6 вересня 1921 р. на IV Харківській губпартконференції заявив про неп: «Все, що ми робимо, це результат того становища, в якому ми опинилися, і робимо це для блага пролетаріату. Ми повинні викинути частину вантажу мимоволі для того, щоб наш аеростат утримався до певного моменту. Треба протриматися до всесвітньої революції». (Харківський облдержархів, ф. II—I, оп. 1, спр. 361, арк. 41.) Ф. Я. Кону на тій же конференції вторить відповідальний працівник ВЦПС Гольцман: «Весь зміст подій заключається тільки в тому, що на деякий період ми всі сили націлюємо на те, щоб забезпечити собі значну масу продовольства, з допомогою якого зможемо утримати нашу промисловість... і цим забезпечити себе в майбутньому наступі на приватне підприємництво. Ось в чому полягає головний зміст непу». (Харківський облдержархів, ф. II—I, оп. 1, спр. 361, арк. 44). М. В. Фрунзе в заключній промові по доповіді уряду УРСР 11 грудня 1922 р. на VII Всеукраїнському з'їзді Рад заявив: «Взагалі неп зжити нині в наших умовах нема можливості. Є єдиний шлях — це відродження нашого господарства і зміцнення нашої промисловості на ґрунті державного керівництва і управління. Тільки цим шляхом ми зможемо остаточно закріпити ґрунт, спираючись на який можна буде звести неп на ніщо». (VII Всеукраїнський съезд Советов 10—14 декабря 1922 г.: Стеногр. отчет. Харьков, 1922. С. 32.) Г. І. Петровський у вступній промові 17 січня 1924 р. на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад сказав: «Тут немає Володимира Ілліча, щоб нас з вами надихати. Ви пам'ятаєте, як він на одному з'їзді сказав: «Ми скінчили відступ перед непом. Тепер, звідкіль би він не наступав, ми вже не поступимось йому». Ви бачите, що ця залізну думку товариша Леніна ми здійснюємо тепер». (VIII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

17—20 січня 1924 року. Харків, 1924. С. 6.) В. Я. Чубар на запитання делегатів X Всеукраїнського з'їзду Рад 8 квітня 1927 р., «чи можемо ми обійтися без непу, а як не можемо, то чому?», відповів так: «Що значить без непу? Це значить все виробництво буде в руках держави та кооперації, щоб приватник не мав змоги виробляти та продавати. Коли так розуміти, то ми можемо сказати, що селянин, який виробляє своє, може бути зарахований до приватника... Коли не буде приватника, коли все виробництво буде в руках держави та кооперації, то це буде порядок, який ми намагаємося зробити при соціалістичному ладі... На цей шлях ми зараз не можемо піти тому, що нам бракує свідомості та організації». (Бюлетень X Всеукраїнського з'їзду Рад. Харків, 1927. № 5. С. 38.) Отже, сумнівів нема: партійні та радянські керівники на Україні розглядали неп як тимчасове явище, що обов'язково буде ліквідоване за сприятливих обставин.

- ¹⁵⁹ Мануїльський Д. З. О новой политике в деревне и о работе на селе // Сб. по вопросам сельского хозяйства. Харьков, 1922. С. 4, 6.
- ¹⁶⁰ Харківський облдержархів, ф. II—I, оп. 1, спр. 501, арк. 21.
- ¹⁶¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 1. С. 165.
- ¹⁶² Див., наприклад: Харківський облдержархів, ф. II—1, оп. 1, спр. 483, арк. 62.
- ¹⁶³ Харківський облдержархів, ф. II—I, оп. 1, спр. 1173, арк. 32.
- ¹⁶⁴ Там же. Спр. 1136, арк. 140.
- ¹⁶⁵ Ленін В. І. Повн. збір. творів. Т. 44. С. 381.
- ¹⁶⁶ Там же. С. 382.
- ¹⁶⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2. С. 375.
- ¹⁶⁸ Там же. С. 377.
- ¹⁶⁹ Там же. С. 377—379.
- ¹⁷⁰ Див., наприклад: Житомирський облдержархів, ф. II-2, оп. 1, спр. 31, арк. 124—125; Харківський облдержархів, ф. II-1, оп. 1, спр. 922, арк. 52; Вісті ВУЦВК. 1924. 23 лист.
- ¹⁷¹ Материалы по обследованию комитетов незаможных селян: По данным обследования в мае—июне 1925 года. Харьков, 1925.
- ¹⁷² Там же. С. 150.
- ¹⁷³ Там же. С. 42.
- ¹⁷⁴ Там же. С. 22.
- ¹⁷⁵ Харківський облдержархів, ф. II—1, оп. 1, спр. 1136, арк. 146.
- ¹⁷⁶ Одеський облдержархів, ф. II-3, оп. 1, спр. 918, арк. 33.
- ¹⁷⁷ Житомирський облдержархів, ф. P-28, оп. 1, спр. 1105, арк. 7.
- ¹⁷⁸ Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. Харьков, 1924. С. 52.
- ¹⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 4, спр. 86, арк. 113. (З плану робіт Полтавського губземвідділу на 1923/24 р.)
- ¹⁸⁰ Харківський облдержархів, ф. II-1, оп. 1, спр. 915, арк. 5.
- ¹⁸¹ Там же. Арк. 16.
- ¹⁸² I і II сесія ВУЦВК VIII скликання: Стенографічний звіт. Харків, 1924. С. 64.
- ¹⁸³ Луганський облдержархів, ф. II-34, оп. 1, спр. 3, арк. 3.

- 184 Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20-ті — 30-ті роки. К., 1991. С. 33—38.
- 185 Доповідь наркома торгівлі УСРР т. Чернова. // 2 сесія ВУЦВК Х скликання 8—12 жовтня 1927 р.: Стенографічний звіт та постанови. Харків, 1927. С. 187.
- 186 *ЗУ УРСР*. 1923. Відділ І. Ст. 2.
- 187 *Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных социалистических республик*: Сб. документов. 1917—1936. М., 1960. Т. III. С. 132—133.
- 188 *Бюлетень V з'їзду незаможних селян України*. Харків, 1927. № 2. С. 12.
- 189 *Одеський облдержархів*, ф. Р—728, оп. 1, спр. 183, арк. 117, 142.
- 190 2 сесія ВУЦВК Х скликання 8—12 жовтня 1927 р.: Стенографічний звіт. Харків, 1927. С. 219.
- 191 *Там же*. С. 211.
- 192 *Харківський облдержархів*, ф. П—5, оп. 1, спр. 24, арк. 64.
- 193 *Там же*. Арк. 70.
- 194 *Там же*. Арк. 137.
- 195 *Там же*. Арк. 138.
- 196 *Житомирський облдержархів*, ф. П-85, оп. 1, спр. 538, арк. 6.
- 197 *Там же*. Арк. 9.
- 198 *Комуніст*: Орган ЦК і Харківського окружкому КП(б)У. Харків, 1927. 2 грудня.
- 199 III сесія ВУЦВК Х скликання 16—22 березня 1928 р.: Стенографічний звіт. Харків, 1928. С. 27.
- 200 Кушнір А. Скользящая шкала единого сельскохозяйственного налога на 1924/25 г. // *Коммунист*: Орган ЦК и Харьковского губкома КП(б)У. Харьков, 1924. 30 мая.
- 201 III сесія ВУЦВК IX скликання 20—31 травня 1926 р.: Стенографічний звіт. Харків, 1926. С. 83.
- 202 *Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г.* Харьков, 1924. С. 84.
- 203 *КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2. С. 389.*
- 204 *Там же*. С. 413.
- 205 *Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923/24 рік. До IX Всеукраїнського з'їзду Рад*. Харків, 1925. С. 37.
- 206 VIII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 17—20 січня 1924 року. Харків, 1924. С. 29—33; *ЦДАВО України*, ф. 27, оп. 3, спр. 199, арк. 62; оп. 5, спр. 20, арк. 136—143; I і II сесія ВУЦВК VIII скликання: Стенографічний звіт. Харків, 1924. С. 64; *Харківський облдержархів*, ф. П-1, оп. 1, спр. 915, арк. 1; *Луганський облдержархів*, ф. П-34, оп. 1, спр. 3, арк. 11 а.
- 207 III сесія ВУЦВК IX скликання 20—31 травня 1926 р.: Стенографічний звіт. Харків, 1926. С. 102.
- 208 *Одеський облдержархів*, ф. П-3, оп. 1, спр. 918, арк. 4.
- 209 *Харківський облдержархів*, ф. П-1, оп. 1, спр. 1193, арк. 10.
- 210 *Житомирський облдержархів*, ф. Р-28, оп. 1, спр. 1105, арк. 7.
- 211 III сесія ВУЦВК IX скликання 20—31 травня 1926 р.: Стенографічний звіт. Харків, 1926. С. 84.
- 212 *IV сесія ВУЦВК IX скликання*: Стенографічний звіт. Харків, 1926. С. 41.
- 213 *Там же*. С. 83.

- 214 *Одеський облдержархів, ф. П-3, оп. 1, спр. 918, арк. 4; III сесія ВУЦВК IX скликання 20—31 травня 1926 р.: Стенографічний звіт. Харків, 1926. С. 101.*
- 215 *Житомирський облдержархів, ф. Р-327, оп. 1, спр. 396, арк. 22—23.*
- 216 *Луганський облдержархів, ф. П-34, оп. 1, спр. 322, арк. 56.*
- 217 *Комуніст: Орган ЦК і Харківського окружного КП(б)У. Харків, 1927. 16 жовт.*
- 218 *Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК X скликання. Харків, 1928. С. 32.*
- 219 *Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27—1927/28: Матеріали до звіту XI з'їзду Рад. Харків, 1929. С. 77.*
- 220 *Житомирський облдержархів, ф. П-85, оп. 1, спр. 665, арк. 21.*
- 221 *Там же. Спр. 516, арк. 49.*
- 222 *Харківський облдержархів, ф. П-5, оп. 1, спр. 37, арк. 15.*
- 223 *Бюлетень НКЗС УСРР. Харків, 1928. № 2. С. 10—12.*
- 224 *Там же. С. 15.*
- 225 *III сесія ВУЦВК X скликання 16—22 березня 1928 р.: Стенографічний звіт та постанови. Харків, 1928. С. 51, 53.*
- 226 *Житомирський облдержархів, ф. П-86, оп. 1, спр. 172, арк. 3, 12.*
- 227 *Бюлетень НКЗС УСРР. Харків, 1928. № 2. С. 23.*
- 228 *Житомирський облдержархів, ф. П-85, оп. 1, спр. 665, арк. 23.*
- 229 *Там же. Спр. 538, арк. 1—2.*
- 230 *Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. М., 1954. С. 300—306.*
- 231 *Сталін Й. В. Основи ленінізму. К., 1953. С. 264.*
- 232 *Там же. С. 280.*

До розділу II

- 1 *Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918—1923. М., 1924. С. 104.*
- 2 *Жилкин С. Украина в цифрах. Харьков, 1921. С. 15.*
- 3 *Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1927. № 94. С. XIII.*
- 4 *Підраховано автором на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 года. УССР. Итоги по республике. М., 1930. Т. 28. С. 3.*
- 5 *Боярский А. Я. К вопросу о естественном движении населения в России и в СССР в 1915—1923 гг. // Население и методы его изучения. М., 1975. С. 225—238.*
- 6 *Підраховано автором на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 года, УССР. Итоги по республике. М., 1930. Т. 28. С. 3—II.*
- 7 *Там же.*
- 8 *Там же. С. 3—9.*
- 9 *Підраховано автором на основі: Сучасна статистика України. Харків, 1929. С. 4—5.*
- 10 *Там же.*
- 11 *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. XXI.*
- 12 *Там же. С. 3.*

- ¹³ Підраховано автором на основі: *Всесоюзна перепись населення 1926 года. УССР. Итоги по республике. М., 1930. Т. 28. С. 3—П.*
- ¹⁴ *Статистика України. Серія I. Демографія. Харків, 1924—1930.*
- ¹⁵ Підраховано автором на основі: *Статистика України. Серія I. Демографія. Харків, 1930. № 193. С. 93.*
- ¹⁶ *Миронов Б. Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX— начале XX вв. // Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. М., 1977. С. 94.*
- ¹⁷ *Томилин С. А. К вопросу о плодovitости крестьянки и влиянии ее на детскую смертность // Журн. по изучению раннего детского возраста. М., 1929. № 9. С. 739.*
- ¹⁸ *Календар-довідник на 1926 рік районного статистика ЦСУ УССР. Харків, 1926. С. 81.*
- ¹⁹ Підраховано автором на основі: *Всесоюзна перепись населення 1926 года. УССР. Итоги по республике. М., 1930. Т. 28. С. 3—5.*
- ²⁰ Підраховано автором на основі: *Всесоюзна перепись населення 1926 года. УССР. Итоги по республике. М., 1930. Т. 28. С. 55—59.*
- ²¹ *Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. М., 1977. С. 252.*
- ²² Підраховано автором на основі: *Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1925. № 59; 1926. № 86; 1927. № 94; 1928. № 130; 1929. № 160; 1930. № 191.*
- ²³ *Там же. 1925. № 74.*
- ²⁴ *Там же. С. 260—264.*
- ²⁵ *Там же. 1928. № 130. С. 48.*
- ²⁶ *Там же. 1925. № 74. С. 260—264.*
- ²⁷ *Водотыка С. Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР: Социально-экономическая характеристика: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1983.*
- ²⁸ Підраховано автором на основі: *Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 174; 1930. № 184.*
- ²⁹ *Там же.*
- ³⁰ *Там же.*
- ³¹ *Калиниченко В. В. Крестьянское хозяйство Украины накануне перехода Советской страны к нэпу // Вестн. Харьк. ун-та. Харьков, 1986. № 296. С. 29.*
- ³² *Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1925. № 59. С. XI.*
- ³³ *Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1923. № 20. С. У.*
- ³⁴ *Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. М., 1977. С. 21—212.*
- ³⁵ Підраховано автором на основі: *Всесоюзна перепись населения 1926 года. УССР. Итоги по республике. М., 1930. Т. 28. С. 55—59.*
- ³⁶ *Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1927. № 94.*
- ³⁷ *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 235.*

- ³⁸ Для цього ЦСУ УРСР у 20-х роках вживало перевідні коефіцієнти, а саме: чоловіки віком від 18 до 60 років прирівнювалися до 1,0 повного робітника; чоловіки віком 14—17, 61—65 років і жінки від 16 до 55 років дорівнювали 0,8 повного робітника; жінки від 14 до 16 років та старше 55 років, чоловіки старші за 60 років дорівнювали 0,6 повного робітника; діти віком від 10 до 13 років прирівнювалися до 0,4 повного робітника. (Див.: Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 174. С. У.)
- ³⁹ Пути народнохозяйственного развития УССР: Материалы к построению пятилетнего плана. Харьков, 1928. С. 202.
- ⁴⁰ Миц Л. Е. Аграрное перенаселение и рынок труда СССР. М.; Л., 1929. С. 194.
- ⁴¹ Струмилин С. Г. Бюджет времени русского крестьянина // Пробл. экономики труда. М., 1982. С. 161—162.
- ⁴² Підраховано автором на основі: Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 174. С. 98—99.
- ⁴³ Маслов П. Перенаселение русской деревни. М.; Л., 1930. С. 27.
- ⁴⁴ Миц Л. Е. Аграрное перенаселение и рынок труда СССР. М.; Л., 1929. С. 37, 44.
- ⁴⁵ К вопросу об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве Украины: Доклад секции труда президиуму Госплана УССР. Харьков, 1926. С. 24.
- ⁴⁶ Миц Л. Е. Аграрное перенаселение и рынок труда СССР. М.; Л., 1929. С. 257.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 3, спр. 472, арк. 3—27; Селянський календар на 1929 рік. Харків, 1928. С. 7.
- ⁴⁸ Селянський календар на 1929 рік. Харків, 1928. С. 10.
- ⁴⁹ Там же. С. 12.
- ⁵⁰ Там же. С. 14.
- ⁵¹ Там же. С. 16.
- ⁵² Там же. С. 18.
- ⁵³ Там же. С. 20.
- ⁵⁴ Там же. С. 22.
- ⁵⁵ Там же. С. 24.
- ⁵⁶ Каплан Д. А. Кустарная промышленность Украины. Харьков, 1922. С. 10.
- ⁵⁷ Селянський календар на 1929 рік. Харків, 1928. С. 3.
- ⁵⁸ Там же. С. 6.

До розділу III

- ¹ Див.: Калиниченко В. В. Результаты перераспределения земельного фонда УССР (1917—1929) // Вопр. истории СССР. Харьков, 1990. Вып. 35. С. 19.
- ² Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. К., 1956. С. 20, 30.
- ³ НКЗС УСРР. Підсумки аграрної революції на Україні. Харків, 1923.
- ⁴ Досягнення Радянської України за 40 років: Стат. Збірник. К., 1957. С. 3, 57.

- ⁵ *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. III.*
- ⁶ *Там же С. 11.*
- ⁷ *Народное хозяйство СССР за 1923/24 год. М., 1924. С. 6.*
- ⁸ *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. II.*
- ⁹ *Падалка Г., Сахно Г. Ресурси лісів України // Вісн. статистики України. Харків, 1929. № 3. С. 48.*
- ¹⁰ *Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1931. № 208. С. 84—85.*
- ¹¹ *Міські селища УСРР: Збірник статистично-економічних відомостей. Харків, 1929. С. 33—35.*
- ¹² *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. II.*
- ¹³ *Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет УЭС Совету Труда и Обороны. Харьков, 1921. С. 23, 103.*
- ¹⁴ *Максимов И. Итоги землеустройства на Украине на 1 января 1922 г. // Сільське госп-во. Харків, 1922. № 3—4. С. 45.*
- ¹⁵ *Там же*
- ¹⁶ *НКЗС УСРР. Підсумки аграрної революції на Україні. Харків, 1923; НКЗС УСРР. Революція та землеустрій. Харків. 1924.*
- ¹⁷ *Шульга З. П. Підготовка суцільної колективізації сільськогосподарства на Україні. К., 1960. С. 26; Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917—1923 рр.). К.; Донецьк, 1975. С. 76; Данилов В. П. Перераспределение земельного фонда России в результате Великой Октябрьской революции // Ленинский Декрет о земле в действии. М., 1979. С. 306—307; Вольф М. М. Сільське господарство України. Харків, 1927. С. 7.*
- ¹⁸ *ЗУ УРСР. Ст. 473.*
- ¹⁹ Підраховано автором на основі: *Матеріали по вопросу о разграничении госимущества на республиканские и местные: Докл. бюджетно-финансовой секции Укргосплана. Харьков, 1924. С. 2—25; НКЗС УСРР. Матеріали в справі землевпорядження, передачі лісів селянству та стану державних лісів. Харків, 1926. С. 52; Міські землі та впорядкування міських селищ на Україні. Харків, 1926. С. УП—УШ.*
- ²⁰ *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. II.*
- ²¹ Наші підрахунки підтверджуються іншими джерелами. Так, по даним народного комісара земельних справ УРСР С. К. Луценка, в середині 20-х років селяни користувалися 32688,9 тис. дес. сільськогосподарських угідь. (ЦДАВО України, оп. 7, спр. 55, арк. 15.) Різниця, як бачимо, незначна.
- ²² *ЗУ УРСР. 1925. Ст. 222.*
- ²³ *НКЗС УРСР. Матеріали в справі землевпорядження, передачі лісів селянству та стану державних лісів. Харків, 1926. С. 53.*
- ²⁴ *НКЗ УССР. Итоги совещания работников ГЗИМ'а 7—12 февраля 1925 г. Харьков, 1925. С. 32; Вісник НКЗС УСРР. Харків, 1926. № 11—12. С. 3; НКЗС УСРР. Допомога Радянської влади сільському господарству за останні роки. Харків, 1927. С. 40.*
- ²⁵ *Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. М., 1954. С. 296.*

- ²⁶ СССР. Год работы правительства. Материалы к отчету за 1927—28 год. М., 1929. С. 187.
- ²⁷ Підраховано автором на основі: *Будівництво колгоспів на Україні*. Харків, 1930. С. 114—115.
- ²⁸ Див., наприклад: *Трапезников С. П.* Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. М., 1983. Т. I. С. 586—589.
- ²⁹ Підраховано автором на основі: *Предварительные итоги все-российской сельскохозяйственной переписи 1916 г.* Вып. I. Пгр., 1916. С. 160—256; Всесоюзная перепись населения 1926 года. УССР. Итоги по республике. М., 1930. Т. 28. С. 55—59 (кількість селянських дворів і населення в 1916 і 1926 рр.). Площа селянських земель у 1926 р. підрахована на основі: *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший*. Харків, 1929. С. 11—12, 241; СССР. Год работы правительства: Материалы к отчету за 1927/28 год. М., 1929. С. 187; *Белонін М., Гаража М.* Характеристика землевпорядження на Україні // *Укр. землевпорядник*. Харків, 1928. № 7. С. II; *Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика*. Харків, 1931. № 208. С. 84—85; *Міські селища УСРР: Збірник статистично-економічних відомостей*. Харків, 1929. С. 33—35.
- ³⁰ *Рубач М. А.* Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. К., 1956. С. 421.
- ³¹ *Бондаренко В. В.* Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. К., 1957. С. 17. (Гектари переведені в десятини).
- ³² *Мигаль Б. К.* Конфіскація земельних лишків у куркульських господарствах на Україні в 1920—1923 рр. // *Питання історії народів СРСР*. Харків, 1969. Вип. 6. С. 117.
- ³³ *Ксензенко Н. И.* Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919-март 1921 гг.). Харьков, 1980. С. 139.
- ³⁴ *Лях Р. Д.* Розв'язання аграрного питання на Україні (1917—1923 рр.). К.; Донецьк, 1975. С. 84.
- ³⁵ *Шульга З. П.* Підготовка суцільної колективізації сільсько-го господарства на Україні. К., 1960. С. 30.
- ³⁶ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 15, спр. 460, арк. 18. У цьому джерелі наводиться цифра 4,5 млн га, яку ми перевели в десятини.
- ³⁷ *Белонін М., Гаража М.* Характеристика землевпорядження на Україні // *Укр. землевпорядник*. Харків, 1928. № 7. С. II.
- ³⁸ ЗУ УРСР. 1924. Ст. 31.
- ³⁹ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 15, спр. 366, арк. 142.
- ⁴⁰ *Вісті ВУЦВК*. 1924. 12 серп.
- ⁴¹ *Житомирський облдержархів*, ф. Р-28, оп. 6, спр. 58, арк. 4.
- ⁴² *Запорізький облдержархів*, ф. Р-673, оп. 1, спр. 322, арк. 136.
- ⁴³ Там же. Арк. 138—140.
- ⁴⁴ Там же. Арк. 149.
- ⁴⁵ Там же. Арк. 244—285.
- ⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 8, спр. 1401, арк. 129—130.
- ⁴⁷ *Материалы по обследованию комитетов незаможных селян (по данным обследования в июне 1925 г.)*. Харьков, 1925. С. 20—21.
- ⁴⁸ *Якиманский В. А.* К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования 1922 года. Харьков,

1924. С. 31; *Циркуляр НКЗС УСРР «Про переділи землі»* від 1 вересня 1925 р. // Бюл. НКЗС УСРР. Харків, 1925. № 5—6. С. 98—99.
- 49 *ЗУ УРСР*. 1928. Ст. 71; ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 212, арк. 39; спр. 356, арк. 4—37; ф. 27, оп. 10, спр. 674, арк. 52; *Харківський облдержархів*, ф. Р-847, оп. 1, спр. 642, арк. 1; спр. 690, арк. 1, 35, 97; *Запорізький облдержархів*, ф. Р-673, оп. 1, спр. 911, арк. 196, 197; *Луганський облдержархів*, ф. П-4, оп. 1, спр. 248, арк. 29.
- 50 ЦДАВО України, ф. 27, оп. 8, спр. 256, арк. 89.
- 51 *Там же*. ф. 27, оп. 15, спр. 460, арк. 18.
- 52 *Там же*. ф. 27, оп. 15, спр. 366, арк. 142.
- 53 *Там же*. ф. 27, оп. 15, спр. 256, арк. 89.
- 54 Підраховано автором на основі: *Україна та її нові адміністративні райони*: Кишеньковий статистичний довідник. Харків, 1930. С. 30—31. (У цьому джерелі наводиться розподіл землі поміж бідняками, середняками і куркулями в процентах. Оскільки нами встановлено, що в 1929 р. у користуванні селян знаходилося 36133,4 тис. дес. землі, то землекористування кожної групи нами підраховано в абсолютних цифрах.)
- 55 *Соціалістичне будівництво в сільському господарстві*: Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК X скликання. Харків, 1928. С. 3.
- 56 *Вольф М. М.* Сільське господарство України. Харків, 1927. С. 12—13.
- 57 *Матеріали* по обстеженню комитетов незаможных селян (по данным обстеження в июне 1925 года). Харьков, 1925. С. X.
- 58 *К вопросу* о социалистическом переустройстве сельского хозяйства: Матеріали исследования НК РКИ СССР. М.; Л., 1928. С. 6.
- 59 Підраховано автором на основі: *Статистика України*. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1924. № 38; 1925, № 59; 1916, № 86; 1927, № 94; 1928, № 130; 1931, № 198. *Там же*. 1930. № 184.
- 60 Підраховано автором на основі: *Україна: Статистичний справочник*. Харків, 1925. С. 96—97.
- 61 *Пути народнохозяйственного развития УССР: Матеріали к построению пятилетнего плана*. Харьков, 1928. С. 204.
- 62 *Яхонтов А. П.* Переселение и колонизация. Харьков, 1925. С. 79.
- 64 *НКЗС УСРР*. Допомога Радянської влади сільському господарству за останні роки. Харків, 1927. С. 29.
- 65 *Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик*: Сб. документов. М., 1959. Т. 1. С. 167—176.
- 66 *КПРС* в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2. С. 321.
- 67 *ЗУ УРСР*. 1922. Ст. 388.
- 68 *Там же*. Ст. 388.
- 69 *Там же*. Ст. 750.
- 70 *КПРС* в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 3. С. 155—156.
- 71 *СУ РСФСР*. 1925. Ст. 248.
- 72 *ЗУ УРСР*. 1927. Ст. 180.

- ⁷³ Тихомиров О. До справи про земельну оренду як чинник мобілізації землі // *Землеустрійник України*. Харків, 1926. № 10—11. С. 21.
- ⁷⁴ Там же. С. 21—22.
- ⁷⁵ Підраховано автором на основі: *Статистика України*. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 184; *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України*. Рік перший. Харків, 1929. С. 23; *Україна та її нові адміністративні райони*: Кишеньковий статистичний довідник. Харків, 1930. С. 33, 36.
- ⁷⁶ Підраховано автором на основі: *НКЗС УСРР*. Матеріали в справі землевпорядження, передачі лісів селянству та стану державних лісів. Харків, 1926. С. 9.
- ⁷⁷ Підраховано автором на основі даних гніздових динамічних переписів 1927 і 1929 рр.: *Статистика України*. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 184; *Сдвиги в сільському господарстві СРСР между XV и XVI партсъездами*: Стат. сведения по сільському господарству за 1927—1930 г. М.; Л., 1931.
- ⁷⁸ Підраховано автором на основі: *Статистика України*. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1926. № 86; 1927, № 94; 1928. № 130; 1930. № 191.
- ⁷⁹ Там же.
- ⁸⁰ *К вопросу о социалистическом переустройстве сельского хозяйства*: Материалы исследования НК РКК СССР. М.; Л., 1928. С. 47.
- ⁸¹ Там же. С. 48.
- ⁸² *Вайдрах А. М.* Основные черты экономики Одессы и Одесского округа. Одесса, 1927. С. 140.
- ⁸³ *Оренда землі і наша орендна політика* // *Вісті ВУЦВК*. Харків, 1924. 25 верес.
- ⁸⁴ *НКЗС УСРР*. Матеріали в справі землевпорядження, передачі лісів селянству та стану державних лісів. Харків, 1926. С. 12.
- ⁸⁵ Там же. С. 12.
- ⁸⁶ Підраховано автором на основі: *Статистика України*: Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1925. № 59; 1926. № 86; 1928. № 130.
- ⁸⁷ Там же. 1930. № 184.
- ⁸⁸ *ЗУ УРСР*. 1928. Ст. 127.
- ⁸⁹ *Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР*. М., 1954. С. 296.
- ⁹⁰ *ЗУ УРСР*. 1930. Ст. 108.
- ⁹¹ *Земельный кодекс УССР*: Утвержден ВУЦИК 29 ноября 1922 г. Харьков, 1922. Ст. 10. (Далі: ЗК УССР. 1922.)
- ⁹² Там же. Ст. 43—44, 59—65.
- ⁹³ Там же. Ст. 10.
- ⁹⁴ *Данилов В. П.* Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. М., 1977. С. 95.
- ⁹⁵ *Данилов В. П.* Об исторических судьбах крестьянской общины в России // *Ежегодник по аграрной истории*. Вологда, 1976. Вып. 6. С. 107; *Зданович С.* Сельские советы и земельные общества // *Большевик*. М., 1928. № 6 С. 42; *Осокина В. Я.* Социалистическое строительство в деревне и община. 1920—1933. М., 1978.
- ⁹⁶ *Луганський облдержархів*, ф. Р-291, оп. 1, спр. 15, арк. 9.

- 97 *Запорізький облдержархів*, ф. П-1, оп. 1, спр. 697, арк. 40.
- 98 *ЦДАВО України*, ф. 27, оп. 9, спр. 98, арк. 15.
- 99 Збірник статистично-економічних відомостей про сільке господарства України. Рік перший. Харків, 1929. С. 2. (Тут вказана кількість сільрад, сіл та хуторів у республіці.); *ЦДАВО України*, ф. 27, оп. 9, спр. 698, арк. 144. (Тут вказана кількість земельних громад в Україні в 1929 р.)
- 100 *ЗК УССР*. 1922. Ст. 42—44.
- 101 *ЦДАВО України*, ф. 12, оп. 1, спр. 183, арк. 42.
- 102 *ЦДАВО України*, ф. 1, оп. 3, спр. 1281, арк. 109.
- 103 *ЗК УССР*. 1922. Ст. 42. Див. також пояснення Наркомзема Наркомюсту від 5 червня 1928 р.: *ЦДАВО України*, ф. 27, оп. 9, спр. 698, арк. 6.
- 104 *ЦДАВО України*, ф. 27, оп. 5, спр. 348, арк. 15.
- 105 *ЦДАВО України*, ф. 1, оп. 3, спр. 1706, арк. 52.
- 106 *Кузнецов І.* Земельна громада. Харків, 1927. С. 17.
- 107 Підраховано автором на основі: *Статистика України*. Серія 6. Фінансова статистика. Харків, 1928. № 125. С. VIII.
- 108 *ЗК УССР*. 1922. Ст. 47.
- 109 *ЗК УССР*. 1922. Ст. 46.
- 110 *Запорізький облдержархів*, ф. Р-1343, оп. 1, спр. 30, арк. 34.
- 111 *Там же*, ф. Р-673, оп. 1, спр. 927, арк. 42.
- 112 *ЗК УССР*. 1922. Ст. 46.
- 113 *Запорізький облдержархів*, ф. Р-673, оп. 1, спр. 927, арк. 190—196.
- 114 Див. циркуляр Наркомзему УРСР за 1925 р.: *ЦДАВО України*, ф. 27, оп. 7, спр. 14, арк. 3—6.
- 115 *Бюлетень НКЗС УСРР*. Харків, 1925. № 7. С. 122.
- 116 *Фінанси земельних громад в 1925/26 р.*: Вибіркове обстеження // *Статистика України*. Серія 6. Фінансова статистика. Харків, 1928. № 125. С. X—XII.
- 117 *Там же*. С. IX.
- 118 *ЗК УССР*. 1922. Ст. 51.
- 119 *Там же*. Ст. 52; *НКЗС УСРР*. Зразковий статут земельної громади. Херсон, 1924. Ст. 39.
- 120 *ЦДАВО України*, ф. 1, оп. 4, спр. 748, арк. 31—32.
- 121 *Житомирський облдержархів*, ф. Р-1015, оп. 1, спр. 36, арк. 1—10.
- 122 *Луганський облдержархів*, ф. Р-848, оп. 1, спр. 42, арк. 32—78.
- 123 *Одеський облдержархів*, ф. Р-969, оп. 1, спр. 972, арк. 30.
- 124 *НКЗС УСРР*. Зразковий статут земельної громади. Херсон, 1924. Ст. 42—49.
- 125 *Луганський облдержархів*, ф. Р-313, оп. 1, спр. 8, арк. 3.
- 126 *ЦДАВО України*, ф. 27, оп. 9, спр. 98, арк. 23.
- 127 *Там же*. Арк. 17.
- 128 *Там же*. Арк. 17.
- 129 *Там же*. Арк. 17.
- 130 *Там же*. Арк. 17; *ЗК УССР*. 1922. Ст. 51.
- 131 *Запорізький облдержархів*, ф. Р-673, оп. 1, спр. 322, арк. 178.
- 132 *Полтавський облдержархів*, ф. Р-3872, оп. 1, спр. 587, арк. 73.
- 133 *ЦДАВО України*, ф. 12, оп. 1, спр. 183, арк. 50.
- 134 *ЗК УССР*. 1922. Ст. 56.
- 135 *Луганський облдержархів*, ф. П-34, оп. 1, спр. 178, арк. 88.
- 136 Див., наприклад: *Донецький облдержархів*, ф. Р-2427, оп. 1, спр. 21 (рішення Чистяківської земгромади, 1922 р.); *Запо-*

- різький облдержархів, ф. Р-673, оп. 1, спр. 578, арк. 85 (рішення Біленької земгромади Хортицького району Запорізької округи, 1923 р.); ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 193, арк. 93 (рішення Кривовільської земгромади Теофіпільського району Шепетівської округи, 1924 р.); ф. 12, оп. 1, спр. 183, арк. 60 (рішення Жовтневої земгромади Оболонського району Лубенської округи, 1925 р.); ф. 12, оп. 1, спр. 182, арк. 7 (рішення Григорівської земгромади Криворізької округи, 1927 р.) тощо.
- 137 Запорізький облдержархів, ф. Р-673, оп. 1, спр. 912, арк. 25—26.
- 138 ЗК УСРСР. 1922. Ст. 58, 61, 62; НКЗС УСРСР. Зразковий статут земельної громади. Херсон, 1924. Ст. 12.
- 139 ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 193, арк. 119.
- 140 Луганський облдержархів, ф. Р-302, оп. 1, спр. 16, арк. 9.
- 141 Житомирський облдержархів, ф. Р-1670, оп. 2, спр. 12, арк. 1, 4.
- 142 ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 182, арк. 36—37.
- 143 Луганський облдержархів, ф. Р-293, оп. 1, спр. 1, арк. 19—20.
- 144 Запорізький облдержархів, ф. Р-1343, оп. 1, спр. 39, арк. 23—24.
- 145 Луганський облдержархів, ф. Р-302, оп. 1, спр. 16, арк. 12.
- 146 Луганський облдержархів, ф. Р-848, оп. 1, спр. 42, арк. 137.
- 147 Житомирський облдержархів, ф. Р-1514, оп. 1, спр. 11, арк. 1—7.
- 148 Донецький облдержархів, ф. Р-263, оп. 1, спр. 24, арк. 4.
- 149 Луганський облдержархів, ф. Р-287, оп. 1, спр. 6, арк. 3—4, 14, 63.
- 150 Житомирський облдержархів, ф. Р-326, оп. 1, спр. 83, арк. 22—24.
- 151 Див., наприклад: ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 190, арк. 2; спр. 191, арк. 28; Київський облдержархів, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 16, арк. 13.
- 152 Житомирський облдержархів, ф. Р-326, оп. 1, спр. 83, арк. 26.
- 153 Там же. Арк. 22—24.
- 154 ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1281, арк. 109; Луганський облдержархів, ф. Р-302, оп. 1, спр. 16, арк. 30.
- 155 ЗК УСРСР. 1922. Ст. 63.
- 156 Київський облдержархів, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 4, арк. 4.
- 157 ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 179, арк. 50.
- 158 Київський облдержархів, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 16, арк. 13.
- 159 ЗК УСРСР. 1922. Ст. 64.
- 160 Донецький облдержархів, ф. Р-1371, оп. 1, спр. 15, арк. 1.
- 161 Донецький облдержархів, ф. Р-1315, оп. 1, спр. 16, арк. 45.
- 162 НКЗС УСРСР. Зразковий статут земельної громади. Херсон, 1924. Ст. 30.
- 163 Запорізький облдержархів, ф. Р-673, оп. 1, спр. 578, арк. 25.
- 164 ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 4224, арк. 93.
- 165 Луганський облдержархів, ф. Р-848, оп. 1, спр. 42, арк. 21.
- 166 Київський облдержархів, ф. Р-112, оп. 1, спр. 2146, арк. 7.
- 167 НКЗС УСРСР. Зразковий статут земельної громади. Херсон, 1924. Ст. 21.
- 168 Луганський облдержархів, ф. Р-313, оп. 1, спр. 9, арк. 7.
- 169 ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 31, арк. 3.
- 170 Там же. Арк. 3.

- ¹⁷¹ *Примерный устав земельного общества. Утвержден НКЗ УССР 24 июля 1924 г. // Бюл. НКЗ УССР. Харьков, 1924. № 49. С. 56.*
- ¹⁷² *Запорізький облдержархів, ф. Р-673, оп. 1, спр. 322, арк. 153—154.*
- ¹⁷³ *Два роки п'ятирічки УСРР: Матеріали до звіту уряду за 1929 і 1930 роки. XII Всеукраїнському з'їздові Рад. Харків, 1931. С. 102.*
- ¹⁷⁴ *Там же. С. 102—103; Запорізький облдержархів, ф. Р-673, оп. 1, спр. 911, арк. 63; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 61, арк. 2; Житомирський облдержархів, ф. Р-2059, оп. 1, спр. 3, арк. 4; ф. Р-1967, оп. 1, спр. 6, арк. 8; Луганський облдержархів, ф. Р-485, оп. 1, спр. 10, арк. 39.*
- ¹⁷⁵ *ЦДАВО України, ф. 1, оп. 4, спр. 748, арк. 40, 42. (З обстеження інструктором ВУЦВК М. Зіненком Шквівської земгромади Хабинського району Київської округи в 1928 р.); ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 554, арк. 93. (З матеріалів про соціально-економічний стан Полтавської округи).*
- ¹⁷⁶ *ЦДАВО України, ф. 27, оп. 7, спр. 55, арк. 10 (Роз'яснення наркому земельних справ С. К. Луценка у вересні 1926 р.).*
- ¹⁷⁷ *ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1281, арк. 79.*
- ¹⁷⁸ *Там же. ф. 12, оп. 1, спр. 183, арк. 9.*
- ¹⁷⁹ *Київський облдержархів, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 24, арк. 4.*
- ¹⁸⁰ *Житомирський облдержархів, ф. Р-326, оп. 1, спр. 83, арк. 37—38.*
- ¹⁸¹ *Луганський облдержархів, ф. Р-848, оп. 1, спр. 42, арк. 32.*
- ¹⁸² *ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 61, арк. 2, 7, 8, 31.*
- ¹⁸³ *Там же. Арк. 68; Житомирський облдержархів, ф. Р-154, оп. 3, спр. 37, арк. 32.*
- ¹⁸⁴ *Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. М., 1977. С. 106—107.*
- ¹⁸⁵ *Необхідно зазначити, що на вимогу селян право на вільний вибір форми землекористування Радянська влада проголосила ще в 1917 р. на II Всеросійському з'їзді Рад.*
- ¹⁸⁶ *ЗК УССР. 1922. Ст. 59.*
- ¹⁸⁷ *Там же. Ст. 92.*
- ¹⁸⁸ *Данилов В. П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России // Ежегодник по аграр. истории. Вологда, 1976. Вып. 6. С. 107—108.*
- ¹⁸⁹ *ЗК УССР. 1922. Ст. 10.*
- ¹⁹⁰ *Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. М., 1977. С. 95—96.*
- ¹⁹¹ *Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918—1923. М., 1924. С. 98; Данилов В. П. об исторических судьбах крестьянской общины в России // Ежегодник по аграр. истории. Вологда, 1976. Вып. 6. С. 107—108.*
- ¹⁹² *ЗК УССР. 1922. Ст. 94.*
- ¹⁹³ *Там же.*
- ¹⁹⁴ *ЦДАВО України, ф. 27, оп. 5, спр. 289, арк. 368.*
- ¹⁹⁵ *Там же. Ф. 27, оп. 6, спр. 529, арк. 2—79; оп. 5, спр. 348, арк. 26, 31, 189; оп. 6, спр. 499, арк. 3, 64, 149; оп. 9, спр. 701, арк. 42.*
- ¹⁹⁶ *Підраховано автором на основі: ЦДАВО України, ф. 27, оп. 8, спр. 1345, арк. 1—45; оп. 9, спр. 811, арк. 13; Запорізький облдержархів, ф. Р-673, оп. 1, спр. 578, арк. 25; Полтавський облдержархів, ф. Р-3276, оп. 1, спр. 17, арк. 57;*

- Харківський облдержархів, ф. Р-847, оп. 1, спр. 1605, арк. 89.
- 157 ЦДАВО України, ф. 27, оп. 5, спр. 116, арк. 56; спр. 529, арк. 53; оп. 8, спр. 1347, арк. 1—37; спр. 1349, арк. 1—155; спр. 1350, арк. 40—259.
- 158 Там же. Ф. 27, оп. 7, спр. 22, арк. 39.
- 159 Харківський облдержархів, ф. Р-92, оп. 1, спр. 447, арк. 130—145.
- 200 НКЗ УССР. Сельское хозяйство Украины. Стат. справочник. Харьков, 1923. С. 26; Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины. Харьков, 1925. С. 18; Луганский облдержархів, ф. Р-485, оп. 1, спр. 197, арк. 64.
- 201 ЦДАВО України, ф. 27, оп. 6, спр. 529, арк. 9, 11—12, 14, 16, 18, 22, 39—40, 44—45, 50, 73—74, 83, 87.
- 202 Там же. Ф. 27, оп. 8, спр. 1400, арк. 2.
- 203 Там же. Ф. 27, оп. 4, спр. 244, арк. 57.
- 204 Там же. Ф. 27, оп. 5, спр. 60, арк. 518.
- 205 Запорізький облдержархів, ф. Р-41, оп. 1, спр. 119, арк. 176; Луганський облдержархів, ф. Р-848, оп. 1, спр. 42, арк. 21; ф. П-34, оп. 1, спр. 178, арк. 71; Одеський облдержархів, ф. Р-53, оп. 1, спр. 591, арк. 17; ЦДАВО України, ф. 27, оп. 6, спр. 529, арк. 9.
- 206 ЗУ УССР. 1922. Ст. 103; ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 698, арк. 199.
- 207 ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 183, арк. 9.
- 208 ЦДАВО України, ф. 27, оп. 8, спр. 31, арк. 12; Красное знамя: Ежедневная газета губкома КП(б)У и губисполкома Черниговщины. Чернигов, 1922. 4 апр.
- 209 Маркевич С. Д. Земельне законодавство та землеустрій. К., 1925. С. 8.
- 210 Щадилів О. Про громадські плодозміни. Харків, 1924. С. 5.
- 211 ЦДАВО України, ф. 27, оп. 5, спр. 248, арк. 438.
- 212 Там же. Ф. 27, оп. 5, спр. 116, арк. 225.
- 213 Мигаль В. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921—1925 роки). Харків, 1974. С. 50.
- 214 Там же. С. 50—51.
- 215 Полтавський облдержархів, ф. Р-3276, оп. 1, спр. 13, арк. 61.
- 216 Житомирський облдержархів, ф. Р-327, оп. 3, спр. 21, арк. 60.
- 217 Там же. Ф. Р-28, оп. 1, спр. 46, арк. 36.
- 218 Там же. Ф. П-2, оп. 1, спр. 78, арк. 2.
- 219 ЦДАВО України, ф. 27, оп. 3, спр. 300, арк. 12.
- 220 Харківський облдержархів, ф. Р-847, оп. 1, спр. 1605, арк. 89.
- 221 Грицай С. М. Развитие экономической мысли по аграрному вопросу на Украине в переходной период от капитализма к социализму. Харьков, 1970. С. 43.
- 222 ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 33, арк. 29.
- 223 Щадилів О. Л. Землепорядження та організація трудового господарства на Україні. Харків, 1926. С. 16.
- 224 ЦДАВО України, ф. 27, оп. 10, спр. 598, арк. 60.
- 225 Там же. Ф. 27, оп. 10, спр. 598, арк. 174, 180, 257.
- 226 Там же. Ф. 27, оп. 10, спр. 598, арк. 143, 152, 219, 235, 259.
- 227 Там же. Ф. 27, оп. 10, спр. 598, арк. 18.
- 228 Просвирич О. О Криворожском селе: О социально-экономических процессах. Харьков, 1927. С. 11.
- 229 Бюллетень НКЗ УССР. Харьков, 1924. № 42. С. 122.

- 230 ЦДАВО України, ф. 27, оп. 10, спр. 598, арк. 18.
- 231 ЦДАВО України, ф. 27, оп. 10, спр. 7, арк. 14, 50—51; спр. 598, арк. 1; спр. 701, арк. 59, 105, 235.
- 232 КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 4. С. 348.
- 233 Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921—1925 роки). Харків, 1974. С. 74.
- 234 ЦДАВО України, ф. 27, оп. 10, спр. 701, арк. 110.
- 235 Силенко А. Зразковий селянський землеустрій (село Мошурів Тальнівського району на Уманщині) // Нова громада. К., 1925. № 5—6. С. 29—30.
- 236 Два роки роботи уряду УСРР: Матеріали до звіту уряду XI з'їздові Рад. Харків, 1929. С. 26. По іншим відомостям наприкінці 1927 р. громадські багатопільні сівозміни застосовували 4,6 тис. земгромад України на площі 3 млн дес. (Див.: Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921—1925 роки). Харків, 1974. С. 75).
- 237 XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 7—15 травня 1929 року: Стенографічний звіт та постанови. Харків, 1929. С. 41.
- 238 ЦДАВО України, ф. 27, оп. 7, спр. 55, арк. 7—8; ф. 1, оп. 3, спр. 1281, арк. 80; Луганський облдержархів, ф. Р-848, оп. 1, спр. 68, арк. 41.
- 239 Пути народнохозяйственного развития УССР: Материалы к построению пятилетнего плана. Харьков, 1928. С. 232.
- 240 Там же. С. 232; Материалы к докладу правительства Украины на второй сессии ЦИК СССР третьего созыва. Харьков, 1926. С. 21.
- 241 Вайндрох А. М. Основные черты экономики Одессы и Одесского округа. Одесса, 1927. С. 72.
- 242 Материалы к докладу правительства Украины на второй сессии ЦИК СССР третьего созыва. Харьков, 1926. С. 21; Київський облдержархів, ф. Р-1281, оп. 1, спр. 67, арк. 9; ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 179, арк. 6.
- 243 Пути народнохозяйственного развития УССР: Материалы к построению пятилетнего плана. Харьков, 1928. С. 232.
- 244 Луценко С. До змін Земельного кодексу УСРР // Комуніст: Орган ЦК і Харківського окружного КП(б)У. Харків, 1927. 15 верес.
- 245 Луганський облдержархів, ф. Р-302, оп. 1, спр. 28, арк. 1.
- 246 Там же. Ф. Р-1190, оп. 1, спр. 3, арк. 10.
- 247 Там же. Арк. 67.
- 248 Там же. Ф. Р-848, оп. 1, спр. 42, арк. 6.
- 249 Житомирський облдержархів, ф. Р-1015, оп. 1, спр. 51, арк. 1—99.
- 250 Луганський облдержархів, ф. Р-848, оп. 1, спр. 68, арк. 88.
- 251 Там же. Арк. 83.
- 252 Там же. Арк. 71.
- 253 Там же. Арк. 43.
- 254 Там же. Арк. 24.
- 255 Харківський облдержархів, ф. Р-847, оп. 1, спр. 310, арк. 13.
- 256 Житомирський облдержархів, ф. Р-126, оп. 1, спр. 291, арк. 71—72.

- 257 *Комуніст*: Орган ЦК та Харківського окружкому КП(б)У. Харків, 1926. 28 верес.; ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 268, арк. 30.
- 258 *Луганський* облдержархів, ф. Р-1190, оп. 1, спр. 3, арк. 57—62.
- 259 *Одеський* облдержархів, ф. Р-728, оп. 1, спр. 467, арк. 2—15.
- 260 ЦДАВО України, ф. 4402, оп. 1, спр. 115, арк. 13.
- 261 *Там же*. Ф. 27, оп. 9, спр. 268, арк. 21.
- 262 *Чаянов А. В.* Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. М., 1991.
- 263 *Одеський* облдержархів, ф. П-7, оп. 1, спр. 44, арк. 28—31.
- 264 *Будівництво* колгоспів на Україні. Харків, 1930. С. 9; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 490, арк. 19.
- 265 *КПРС* в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 4. С. 64.
- 266 *Сборник* документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. М., 1954. С. 300—306.
- 267 *ЗУ УРСР*. 1927. Ст. 212.
- 268 ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 701, арк. 42—43.
- 269 *Там же*. Ф. 1, оп. 3, спр. 490, арк. 302.
- 270 *Там же*. Арк. 191.
- 271 *Сборник* документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. М., 1954. С. 465—466.

До розділу IV

- 1 *Советское* крестьянство: Краткий очерк истории (1917—1970). М., 1973. С. 149.
- 2 Підраховано автором на основі: *Статистика* України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1924. № 38; *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 84—87, 96—101.
- 3 *Там же*.
- 4 *Запорізький* облдержархів, ф. Р-41, оп. 2, спр. 139, арк. 8—9.
- 5 Підраховано автором на основі: *Статистика* України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 191; *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 84—87, 96—101.
- 6 Підраховано автором на основі: *Статистика* України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 191. С. 2—5.
- 7 *Гуревич М. Б.* Стан селянського скотарства на Україні в 1929 р. // Вісн. статистики України. Харків, 1929. № 3. С. 22.
- 8 *НКЗС УСРР*. Науково-консультаційна Рада при НКЗС. Основні питання українського скотарства. Харків, 1928. С. 8.
- 9 *Военно-конская* перепись 1924/25 года. М., 1928. С. XXXI—XXXIII.
- 10 *НКЗС УСРР*. Науково-консультаційна Рада при НКЗС. Основні питання українського скотарства. Харків, 1928. С. 162.
- 11 *Браунер А. А.* Животноводство: История животноводства в Степной Украине. Одесса, 1922. С. 25.

- ¹² НКЗ УСРР. Науково-консультаційна Рада при НКЗС. Основні питання українського скотарства. Харків, 1928. С. 9.
- ¹³ Там же. С. 60.
- ¹⁴ Народне господарство України в 1924/25 р. Харків, 1925. С. 16.
- ¹⁵ К. К. Посевная кампания 1921/22 сельскохозяйственного года // Народное хоз-во Украины. Харьков, 1922. № 1. С. 31; НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети отдела организации хозяйства. Харьков, 1925. С. 64; Ставровський Я. До питання про недостатнє використання робочої худоби в дрібних селянських господарствах // Вісн. статистики України. Харків, 1929. № 1. С. 55; Вісті ВУЦВК. Харків, 1923. 21 берез. (Свідчення зав. відділом скотарства Носівської сільськогосподарської станції Редькіна).
- ¹⁶ НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети отдела организации хозяйства. Харьков, 1925. С. 64.
- ¹⁷ НКЗС УСРР. Науково-консультаційна Рада при НКЗС. Основні питання українського скотарства. Харків, 1928. С. 73.
- ¹⁸ Там же. С. 21.
- ¹⁹ К вопросу о социалистическом переустройстве сельского хозяйства: Материалы исследования НК РКИ СССР. М., 1928. С. 96.
- ²⁰ НКЗС УСРР. Науково-консультаційна Рада при НКЗС. Основні питання українського скотарства. Харків, 1928. С. 105.
- ²¹ Там же. С. 59.
- ²² НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети отдела организации хозяйства. Харьков, 1925. С. 73.
- ²³ Там же. С. 71.
- ²⁴ К вопросу о социалистическом переустройстве сельского хозяйства: Материалы исследования НК РКИ СССР. М., 1928. С. 56—57.
- ²⁵ Там же. С. 54.
- ²⁶ Підраховано автором на основі: Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1931. № 198.
- ²⁷ Підраховано автором на основі: Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харьков, 1922. № 11, 15, 21, 23.
- ²⁸ Саенко О. Голод (Новомосковський повіт) // Вісті ВУЦВК. Харків, 1922. 22 липня.
- ²⁹ Запорізький облдержархів, ф. П-1, оп. 1, спр. 5, арк. 19.
- ³⁰ Підраховано автором на основі: Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1923. № 20.
- ³¹ Українська сільськогосподарська газета. Харків, 1922. 10 груд.
- ³² ЦДАВО України, ф. 27, оп. 4, спр. 177, арк. 58; Житомирський облдержархів, ф. Р-688, оп. 1, спр. 60, арк. 7.
- ³³ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. XXIII; Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1929. № 160; 1930, № 191.

- ³⁴ Докладніше про це йдеться в § 4—5 розділу 1.
- ³⁵ Підраховано автором на основі *Статистика України*. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1923. № 20, 37.
- ³⁶ *Герасименко П. М.* Прокатні пункти, їх організація та робота // *Машинопостачання на Україні*. Харків, 1929. С. 68; *Шумило Г.* Економія та організація сільського господарства. К., 1927. С. 18.
- ³⁷ Підраховано автором на основі: *Статистика України*. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1924. № 38.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ *Слинько І. І.* Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.). К., 1961. С. 96.
- ⁴⁰ *Пути народнохозяйственного развития УССР: Материалы к построению пятилетнего плана*. Харьков, 1929. С. 237—238.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² *Сільськогосподарський календар-порадник на 1922 рік*. К., 1921. С. 40; *Слинько І. І.* Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.). К., 1961. С. 92.
- ⁴³ *Вовк П.* Сільськогосподарське машинознавство. Харків, 1926. Ч. I. С. 7.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 51, арк. 51 (матеріали Наркомзему УРСР про реконструкцію сільського господарства республіки).
- ⁴⁵ *Госплан СССР*. Сдвиги в сільському господарстві СССР между XV и XVI партийными съездами: Статистические сведения по сільському господарству за 1927—1930 гг. М.; Л., 1931. С. 109.
- ⁴⁶ Підраховано автором на основі: *Статистика України*. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 191.
- ⁴⁷ *Тракторні роботи на Україні* // *Вісті ВУЦВК*. Харків, 1924. 26 липня; *НКЗС УСРР*. Трактори в сільському господарстві України в 1924/25 р. Харків, 1927, С. 3.
- ⁴⁸ Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27—1927/28: Матеріали до звіту уряду XI з'їздові Рад. Харків, 1929. С. 70.
- ⁴⁹ Там же. С. 70.
- ⁵⁰ *Пути народнохозяйственного развития УССР: Материалы к построению пятилетнего плана*. Харьков, 1929. С. 237.
- ⁵¹ *Соціалістичне будівництво в сільському господарстві*: Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК X скликання. Харків, 1928. С. 21.
- ⁵² *Подвінський О. П.* Капітали в сільському господарстві України і перспективи їхнього розвитку. Харків, 1929. С. 67.
- ⁵³ *Пути народнохозяйственного развития УССР: Материалы к построению пятилетнего плана*. Харьков, 1929. С. 201.
- ⁵⁴ *Запорізький облдержархів*, ф. Р-41, оп. 2, спр. 514, арк. 19. (Дані спеціального опитування Запорізького губземвідділу.)
- ⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 4, спр. 86, арк. 115. (Підрахунки спеціалістів відділу землеустрою та тваринництва Полтавського губземвідділу.)
- ⁵⁶ *Известия*: Орган Черніговського губернского исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и Черніговського губкома КП(б)У. Чернігов, 1921. 27 марта.

- ⁵⁷ *Вовк П.* Сільськогосподарське машинознавство. Харків, 1926. Ч. I. С. 6.
- ⁵⁸ *Советское крестьянство: Краткий очерк истории (1917—1970).* М., 1973. С. 157.
- ⁵⁹ *Держстрах УРСР* підрахував; що в 20-х роках щороку страждало від пожеж 0,5 % селянських господарств. (Див.: *Основные показатели развития народного хозяйства УССР на 1927/28—1931/32* годы: По предварительным материалам комиссии Укргосплана по составлению пятилетнего перспективного плана. Харьков, 1927. С. 93.) Приблизно стільки ж виявилось в 1927 р. господарств без житла в дрібнокапіталістичній групі.
- ⁶⁰ *Левицький М.* Об огнестойком строительстве на селе // *Коммунист* (Орган ЦК и Харьковского окружкома КП(б)У). Харьков, 1926. 3 апр.
- ⁶¹ *Амчиславский Я.* Сельское строительство и льготы по страхованию // *Коммунист* (Орган ЦК и Харьковского окружкома КП(б)У). Харьков, 1926. 8 июня.
- ⁶² *Харківський облдержархів*, ф. Р-847, оп. 1, спр. 503, арк. 110—112.
- ⁶³ *ЦДАВО України*, ф. 27, оп. 9, спр. 31, арк. 97. (Справка Наркомзему про селянські будівлі.)
- ⁶⁴ *Волгин Б.* Образцовое крестьянское хозяйство (Письмо из Донбасса) // *Коммунист* (Орган ЦК и Харьковского губкома КП(б)У). Харьков, 1925. 17 мая.
- ⁶⁵ *ЦДАВО України*, ф. 27, оп. 9, спр. 31, арк. 2.
- ⁶⁶ *Касьян А.* Из быта сельского коммуниста // *Коммунист* (Орган ЦК и Харьковского окружкома КП(б)У). Харьков, 1926. 18. февр.
- ⁶⁷ *ЦДАВО України*, ф. 27, оп. 3, спр. 456, арк. 62.
- ⁶⁸ *Там же.* Арк. 80.
- ⁶⁹ *Там же.* Арк. 116.
- ⁷⁰ *Луганський облдержархів*, ф. Р-848, оп. 1, спр. 68, арк. 28.
- ⁷¹ *Там же.* ф. Р-485, оп. I, спр. 197, арк. 207.
- ⁷² *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 123.
- ⁷³ *Одеський облдержархів*, ф. II-3, оп. I, спр. 1065, арк. 48.
- ⁷⁴ *Госплан СССР.* Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами: Статистические сведения по сельскому хозяйству за 1927—1930 гг. М.; Л. С. 182.
- ⁷⁵ *Вологодцев I.* Селянське будівництво. (За даними сільськогосподарського динамічного перепису 1927 р.) // *Вісн. статистики України.* Харків, 1929. № 1. С. 141.
- ⁷⁶ *Там же.*
- ⁷⁷ *Два роки* роботи уряду УСРР. 1926/27—1927/28: Матеріали до звіту уряду XI з'їздові Рад. Харків, 1929. С. 119—120.
- ⁷⁸ *Вологодцев I.* Селянське будівництво. (За даними сільськогосподарського динамічного перепису 1927 р.) // *Вісн. статистики України.* Харків, 1929. № 1. С. 141.
- ⁷⁹ *Токарь Х.* Сельское жилище на Киевщине // *Коммунист* (Орган ЦК и Харьковского губкома КП(б)У). Харьков, 1925. 3 марта.
- ⁸⁰ *Данилюк А. Г.* Українська хата. К., 1991. С. 4.
- ⁸¹ *Там же.* С. 17.

- ⁸² НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети отдела организации хозяйства. Харьков, 1925.
- ⁸³ НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети отдела организации хозяйства. Харьков, 1925. С. 107.
- ⁸⁴ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. XXVI.
- ⁸⁵ Там же. С. XXVI.
- ⁸⁶ Там же. С. 123.
- ⁸⁷ Там же. С. 153.

До розділу V

- ¹ Балашов И. В. Организация сельского хозяйства. Одесса, 1926.
- ² Советов А. В. О системах земледелия // Изб. соч. М., 1950. С. 233—419.
- ³ Основы сельского хозяйства. М., 1976.
- ⁴ Балашов И. В. Организация сельского хозяйства. Одесса, 1926.
- ⁵ Фоменко С. Громадські сівозміни і основні принципи їх будування // Агрономія та землевпорядження. Харків, 1926. С. 81—124.
- ⁶ НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети. Харьков, 1925.
- ⁷ Підраховано автором на основі: Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. Вып. I. Европейская Россия. Пгр., 1916.
- ⁸ Підраховано автором на основі: Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. Вып. I. Европейская Россия. Пгр., 1916; Статистика Украины. Серия 2. Сельскохозяйственная статистика. Харьков, 1923. № 20.
- ⁹ Підраховано автором на основі: Статистика Украины. Серия 2. Сельскохозяйственная статистика. Харьков, 1923. № 20; 1927. № 94; Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. Вып. I. Европейская Россия. Пгр., 1916.
- ¹⁰ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 16.
- ¹¹ НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети. Харьков, 1925. С. 18.
- ¹² Там же. С. 18.
- ¹³ Там же. С. 18.
- ¹⁴ Зразкове господарство // Вісті ВУЦВК. Харків, 1924. 20 лист.
- ¹⁵ Лютый. Образцовый хозяин Константин Дехтярь // Коммунист (Орган ЦК КП/б/У). Харьков, 1924. 27 мая.
- ¹⁶ Харьковский облдержархив, ф. Р-847, оп. I, спр. 1608, арк. 86—88.
- ¹⁷ Філіповський А. Правильне господарювання як спосіб підвищити врожайність землі і забезпечити господаря взагалі. Харків, 1923. С. 14.

- ¹⁸ *Городецький С.* Як обробляти землю в Лісостепу та на Поліссі. Харків, 1928. С. 33; *Календарь-справочник* вся Україна в адресах на 1925 рік. Харків, 1924. С. 314.
- ¹⁹ *Запорізький* облдержархів, ф. Р-200, оп. I, спр. 13, арк. 79.
- ²⁰ *НКЗ УСРР.* Порадник сільського господаря. Харків, 1928, С. 5—6.
- ²¹ *Терниченко А. Г.* Курс хліборобства. Харків, 1927. С. 77.
- ²² ЦДАВО України, ф. 27, оп. 4, спр. 80, арк. 45.
- ²³ *Статистика* України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1928. № 126. С. VI.
- ²⁴ *Вольф М. М.* Сільське господарство України. Харків, 1927, С. 39.
- ²⁵ *Там же.* С. 39.
- ²⁶ *Матеріали* к докладу правительства Украины на второй сессии ЦИК СССР третьего созыва. Харьков, 1926. С. 11.
- ²⁷ *Одеський* облдержархів, ф. П-7, оп. I, спр. 450, арк. 22.
- ²⁸ *Сивий П.* Сільське господарство на місцях. // *Вісті ВУЦВК.* Харків, 1924. 24 липня.
- ²⁹ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 229, арк. 10.
- ³⁰ *НКЗ УССР.* Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети. Харьков, 1925, С. 44.
- ³¹ *НКЗ УССР.* Достижения сельскохозяйственных опытных станций Украины. Харьков, 1928. С. 97.
- ³² *Пути* народнохозяйственного развития УССР: Матеріали к построению пятилетнего плана. Харьков, 1928. С. 257; *Статистика* України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1929. № 159. С. XIV.
- ³³ *Хоменко С.* Як провадити польове господарство в Степовій Україні? Харків, 1926. С. 65; *НКЗ УСРР.* Порадник сільського господаря. Харків, 1928. С. 28.
- ³⁴ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 179, арк. 18.
- ³⁵ *НКЗ УССР.* Перспективный план по сельскому хозяйству Лесостепи и Полесья Украины. Харьков, 1925. С. XIII.
- ³⁶ *Житомирський* облдержархів, ф. Р-28, оп. 1, спр. 46, арк. 37.
- ³⁷ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 203, арк. 7.
- ³⁸ *Щадилів О. Л.* Землевпорядження та організація трудового господарства на Україні. Харків, 1926. С. 9.
- ³⁹ *Маркевич Б. Д.* Земельне законодавство та землеустрій. К., 1925. С. 14; *НКЗ УСРР.* Допомога Радянської влади сільському господарству за останні роки. Харків, 1927. С. 23.
- ⁴⁰ *Верецинський Р.* До землеустрою Словечанського району на Коростенщині // *Земельник.* Харків, 1925. № 8—9. С. 152.
- ⁴¹ *Харківський* облдержархів, ф. Р-847, оп. 1, спр. 1608, арк. 81—82.
- ⁴² ЦДАВО України, ф. 27, оп. 3, спр. 456, арк. 22.
- ⁴³ *Хоменко С.* Як провадити польове господарство в Степовій Україні? Харків, 1926. С. 86.
- ⁴⁴ *Харківський* облдержархів, ф. Р-847, оп. 1, спр. 1608, арк. 80.
- ⁴⁵ Підраховано автором на основі: *Сухов А. А.* Экономическая география Украины. Харьков, 1924. С. 47.
- ⁴⁶ Про велику розбіжність у джерелах відносно площі посівів скаржились і інші дослідники. Див., наприклад: *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР. М., 1956. Т. 3. С. 132.

- 47 До оцінки точності обліку посівних площ див.: *Статистика України*. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1927. № 94. С. IX—XXIV.
- 48 *НКЗ УССР*. Сельское хозяйство Украины // Стат. сборник.
- 49 *Отчет* Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода ВУЦИК'е. Харьков, 1923. С. 7.
- 50 *Стенографический отчет* 2-й сессии ВУЦИК VI созыва 24—27 мая 1922 года. Харьков, 1922. С. 74.
- 51 *Госплан УССР*. Основные показатели развития народного хозяйства УССР на 1927/28—1931/32 годы: По предварительным материалам комиссии Укргосплана по составлению пятилетнего перспективного плана. Харьков, 1927. С. 60; *УСРР* в цифрах // Стат. довідник. Харків, 1936. С. 181; *Сельское хозяйство СССР*. Ежегодник. 1935 год. М., 1936. С. 242.
- 52 *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 37, 39.
- 53 *Гуревич М. Б.* Материалы к вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Харьков, 1925. Вып. III. С. 3; *Альтерман А.* Развитие хлебного хозяйства та хлібної торгівлі України. Харків, 1928. С. 27; *Вольф М.* Що криють пересічні цифри? // *Вісті ВУЦВК*. Харків, 1922. 10—11 серп.; *ЦДАВО України*, ф. 27, оп. 4, спр. 62, арк. 284.
- 54 Підраховано автором на основі: *Статистика України*. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 184.
- 55 *Социалистическое переустройство* сельского хозяйства СССР между XV и XVI съездами ВКП(б). М., 1932. С. 41, 131.
- 56 Підраховано автором на основі: *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 244—245.
- 57 *НКЗС УСРР*. Допомога Радянської влади сільському господарству за останні роки. Харків, 1927. С. 44.
- 58 *Там же*. С. 44.
- 59 Див., наприклад: *Отчет* Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИК'е. Харьков, 1923. С. 9, 10, 16; *НКЗ УССР*. Сельское хозяйство Украины // Стат. сборник. Харьков, 1923. С. 31, 39; *Чернышев И. В.* Сельское хозяйство довоенной России и СССР. М., 1926. С. 85; *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР. М., 1956. Т. 3. С. 134; *УСРР* в цифрах // Стат. довідник. К., 1936. С. 215; *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 133.
- 60 *НКЗ УССР*. Сельское хозяйство Украины // Стат. сборник. Харьков, 1923. С. 31.
- 61 *Матеріали* до характеристики стану сільського господарства України. К., 1930. С. 8.
- 62 *Кількість* населення за відповідні роки показано в джерелі: *Україна* // Стат. щорічник. Харків, 1928. С. 60; Виробництво зерна на душу населення вказано в монографії: *Федорчук П. С.* Зерновое хозяйство основных зернопроизводящих стран мира. К., 1972. С. 57.
- 63 *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 136—137.
- 64 *Там же*. С. 134.
- 65 Підраховано автором на основі: *Україна* // Стат. справочник. Харків, 1925. С. 147, 150.

- ⁶⁶ Підраховано автором на основі: *Статистика України*. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1925. № 115.
- ⁶⁷ Підраховано автором на основі: *Статистика України*. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1928. № 122.
- ⁶⁸ Підраховано автором на основі: *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України*. Рік перший. Харків, 1929. С. 184—185.
- ⁶⁹ Підраховано автором на основі: *Україна // Стат. справочник*. Харків, 1925. С. 147, 150; *Статистика України*. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, № 115; 1928. № 122; *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України*. Рік перший. Харків, 1929. С. 184—185.
- ⁷⁰ *Данилов В. П.* Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. М., 1979. С. 167.
- ⁷¹ О. В. Чайнов підрахував, що пересічне споживання хліба в селянських родинах у 1895—1915 рр. в Європейській Росії складало на одну душу на рік 15,62. (Цит.: Клепиков С. А. Питание русского крестьянина. М., 1920. Т. 1. С. 1—4.) Розрахунки О. В. Чайнова співпадають з нашими. Так, середньорічний збір хліба в 1909—1913 рр. складав 1151,5 млн. пуд. З них посівне зерно складало 149,7 млн., страхові запаси — 57,6 млн., фуражне зерно — 287,9 млн., інші витрати — 23 млн. (Підрахунки проведені нами по аналогії з подібними витратами в 20-х роках). Товарного зерна залишалося 412 млн. пуд. Отже, на харчування селян залишалося 221,3 млн. пуд. В розрахунку на 1 душу населення це складало 15,62 пуди. В 1926 р. на харчування сільського населення було витрачено 308,75 млн. пуд., що складало 20 пуд. на душу. (Тут додамо, що в статистиці прийнятій розрахунковий коефіцієнт 1 душа дорівнює 0,7 їдця. Див.: Клепиков С. А. Питание русского крестьянина. М., 1920. Т. 1. С. 1.)
- ⁷² *Альтерман А.* Развитие хлебного хозяйства та хлібної торгівлі України. Харків, 1928. С. 35. (У цій монографії вказано споживання м'яса в 1913 і 1926 рр.); *Данилов В. П.* Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. М., 1979. С. 172.
- ⁷³ У 1913 р. в Україні (У межах кордонів УРСР середині 20-х років) нараховувалося приблизно 20 млн. селян, у 1926 р. — 22 млн.
- ⁷⁴ *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України*. Рік перший. Харків, 1929. С. 139.
- ⁷⁵ *Альтерман А.* Развитие хлебного хозяйства та хлібної торгівлі України. Харків, 1928. С. 38.
- ⁷⁶ *Азизян А., Великевич И.* Арендные отношения в советской деревне. М., Л., 1928. С. 15.
- ⁷⁷ *Альтерман А.* Развитие хлебного хозяйства та хлібної торгівлі України. Харків, 1928. С. 33—34.
- ⁷⁸ *Сталін Й В.* Питання ленінізму. К., 1953. С. 169.
- ⁷⁹ *Там же*. С. 170.
- ⁸⁰ *Справочник сахарника на 1927/28 г.* К., 1927. С. 8.
- ⁸¹ Підраховано автором на основі: *Союзсахар*. Основные показатели по сахарной промышленности за дореволюционный и революционный периоды. М., 1932. С. 166, 168.
- ⁸² *Історія Української РСР*. К., 1976. Т. 6. С. 75.

- ⁸³ *Архипов Г. К.* Сахарная промышленность и крестьянское свекловодство. Харьков, 1923. С. 40.
- ⁸⁴ Підраховано автором на основі: *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 141, 143, 150.
- ⁸⁵ *Там же.*
- ⁸⁶ *Там же.*
- ⁸⁷ *Там же.* С. 145; *Україна* // Стат. щорічник. на 1928 рік. Харків, 1928. С. 62—63; *Порадник* сільського господаря. Харків, 1928. С. 17.
- ⁸⁸ *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 144.
- ⁸⁹ *Там же.* С. 127—129; *Оголовець Г.* Хмелеводство // Очерки товарных отраслей сельского хозяйства СССР в связи с кредитованием. М., 1926. Вып. 1. С. 148, 153.
- ⁹⁰ *Оголовець Г.* Хмелеводство // Очерки товарных отраслей сельского хозяйства СССР в связи с кредитованием. М., 1926. Вып. 1. С. 147—148, 151.
- ⁹¹ *Статистика* Украины. Серия 2. Сельскохозяйственная статистика. Харьков, 1923. № 32. С. X.
- ⁹² *Там же.* С. X.
- ⁹³ *НКЗ УССР.* Сельское хозяйство Украины // Стат. сборник. Харьков, 1923. С. 81.
- ⁹⁴ *Там же.* С. 82.
- ⁹⁵ *Статистика* Украины. Серия 2. Сельскохозяйственная статистика. Харьков, 1923. № 20. С. VI.
- ⁹⁶ *Запорізький облдержархів,* ф. Р-176, оп. 1, спр. 58. арк. 5.
- ⁹⁷ *Там же.* ф. 41, оп. 1, спр. 119, арк. 185.
- ⁹⁸ *Статистика* України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1924. № 50. С. XXII—XXVII.
- ⁹⁹ *Там же.*
- ¹⁰⁰ Підраховано автором на основі: *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 37.
- ¹⁰¹ Підраховано автором на основі: *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 88—89; *Статистика* України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 191. С. 2—8.
- ¹⁰² Підраховано автором на основі: *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 37.
- ¹⁰³ *Там же.*
- ¹⁰⁴ *Там же.* С. 64—65.
- ¹⁰⁵ Підраховано автором на основі: *Статистика* України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 184. С. 2, 6.
- ¹⁰⁶ *Там же.*
- ¹⁰⁷ *Там же.*
- ¹⁰⁸ *Там же.*
- ¹⁰⁹ *Там же.*
- ¹¹⁰ *НКЗ УССР.* Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины. По материалам агрокорреспондентской сети. Харьков, 1925. С. 113.
- ¹¹¹ *Там же.* С. 110—111; *НКЗС УССР.* Науково-консультативна рада при НКЗС. Основні питання українського скотарства. Харків, 1928. С. 174.

- 112 *НКЗС УСРР*. Науково-консультативна Рада при НКЗС. Основні питання українського скотарства. Харків, 1928. С. 164.
- 113 *Там же*. С. 167, 170.
- 114 *Там же*. С. 168, 169.
- 115 *НКЗ УССР*. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети. Харьков, 1925. С. 108.
- 116 *Там же*. С. 109.
- 117 *Там же*. С. 78—79.
- 118 *Там же*. С. 92.
- 119 *Там же*. С. 103.
- 120 *Бровар П. А.* Обчислення продукції скотарства та його методика. Харків, 1928. С. 32.
- 121 *НКЗ УССР*. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины. По материалам агрокорреспондентской сети. Харьков, 1925. С. 86. (Автор перевів міру об'єму відра в літри.)
- 122 *НКЗС УСРР*. Науково-консультативна Рада при НКЗС. Основні питання українського скотарства. Харків, 1928. С. 120.
- 123 *К вопросу о социалистическом переустройстве сельского хозяйства: Материалы исследования НК РКИ СССР. М.; Л., 1928. С. 127.* (Пуди автор перевів у літри.)
- 124 *НКЗС УСРР*. Науково-консультативна Рада при НКЗС. Основні питання українського скотарства. Харків, 1928. С. 34.
- 125 *НКЗС УСРР*. Порадник сільського господаря. Харків, 1928. С. 127.
- 126 *НКЗС УСРР*. Науково-консультативна Рада при НКЗС Основні питання українського скотарства. Харків, 1928. С. 9; *НКЗС УСРР*. Порадник сільського господаря. Харків, 1928. С. 136.
- 127 *НКЗС УСРР*. Порадник сільського господаря. Харків, 1928. С. 136.
- 128 *НКЗС УССР*. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По данным агрокорреспондентской сети. Харьков, 1925.
- 129 *НКЗС УСРР*. Науково-консультативна Рада при НКЗС. Основні питання українського скотарства. К., 1928. С. 56; *Соловейчик В.* Направление и рыночность животноводства по организационно-хозяйственным районам Украины. Харьков, 1923. С. 8—9.
- 130 *НКЗС УСРР*. Науково-консультативна Рада при НКЗС Основні питання українського скотарства. Харків, 1928. С. 10.
- 131 *НКЗС УСРР*. Науково-консультативна Рада при НКЗС. Основні питання українського скотарства. Харків, 1928. С. 10; *Соловейчик В.* Направление и рыночность животноводства по организационно-хозяйственным районам Украины. Харьков, 1923. С. 6—7.
- 132 *НКЗС УСРР*. Науково-консультативна Рада при НКЗС. Основні питання українського скотарства. Харків, 1928. С. 39.
- 133 *НКЗС УССР*. Сельское хозяйство Укрины // Стат. сборник. Харьков, 1923. С. 57.
- 134 Підраховано автором на основі: *НКЗ УССР*. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети. Харьков, 1925. С. 88. (Пуди автор перевів

- у кілограмі); *Нифонтов В.* Мясной баланс СССР // Животноводство СССР. М., 1930. С. 81—82.
- ¹³⁵ *Нифонтов В.* Мясной баланс СССР // Животноводство СССР. М., 1930. С. 84.
- ¹³⁶ *НКЗ УССР.* Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По данным агрокорреспондентской сети. Харьков, 1925. С. 91.
- ¹³⁷ *Соловейчик В.* Направление и рыночность животноводства по организационно-хозяйственным районам Украины. Харьков, 1923. С. 8.
- ¹³⁸ *НКЗ УССР.* Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По данным агрокорреспондентской сети. Харьков, 1925. С. 101.
- ¹³⁹ *Нифонтов В.* Мясной баланс СССР // Животноводство СССР. М., 1930. С. 86.
- ¹⁴⁰ *НКЗС УССР.* Науково-консультативна Рада при НКЗС. Основні питання українського скотарства. Харків, 1928. С. 120.
- ¹⁴¹ *НКЗ УССР.* Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По данным агрокорреспондентской сети. Харьков, 1925. С. 104.
- ¹⁴² *Кривецкий С.* Емкость крестьянского рынка Украины в 1924/25 хозяйственном году: Опыт статистическо-экономического исследования. Харьков, 1925. С. 30; *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 130.
- ¹⁴³ *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 128; *Матеріали* до характеристики стану сільського господарства України. К., 1930. С. 21.
- ¹⁴⁴ Підраховано автором на основі: *Матеріали* до характеристики стану сільського господарства України. К., 1930. С. 20. (У цьому джерелі вказано валове виробництво м'яса в 1927/28 р.— 43,6 млн пуд. Оскільки населення УРСР у 1928 р. складало 29,7 млн чол., то на одного жителя пересічно припадало по 24 кг.)
- ¹⁴⁵ Підраховано автором на основі: *Нифонтов М.* Мясной баланс СССР // Животноводство СССР. М., 1930. С. 95.
- ¹⁴⁶ Підраховано автором на основі: *Нифонтов М.* Мясной баланс СССР // Животноводство СССР. М., 1930. С. 114.
- ¹⁴⁷ *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 128.
- ¹⁴⁸ *Там же.* С. 128. (Підрахунки автора. Огульна продукція молока та молочних продуктів складала в 1926/27 р. 283851 тис. пудів. Населення України на 1 січня 1927 р. складало 29 млн чол. Отже, пересічно, на одну людину на рік припадало по 160 кг молока та молочних продуктів; або по 0,438 кг щодень.)
- ¹⁴⁹ *Там же.* С. 128.
- ¹⁵⁰ *Там же.* С. 129. (Підрахунки автора. У цьому джерелі вказано, що огульна продукція яєць в 1927/28 р. складала 2200956000 штук, включаючи в це число і остачу від минулого року. Населення республіки в 1928 р. складало 29,7 млн чол. Отже, на одну людину доводилося по 74 яйця.)

До розділу VI

- ¹ *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. С. 123. (Підрахунки виконані в цінах 1913 р.)
- ² *Подвінський О.* Капітали в сільському господарстві України. Харків, 1929. С. 75.
- ³ Підраховано автором на основі: *Статистика України*. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1925. № 74.
- ⁴ Там же.
- ⁵ Там же.
- ⁶ Там же.
- ⁷ *Шапошников Н. Ф.* Состояние крестьянского хозяйства в Волчанском уезде Харьковской губернии в 1923 г. // Укр. с.-х. газета. Харків, 1923. 5 травня.
- ⁸ *Статистика України*. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 174.
- ⁹ Там же.
- ¹⁰ Там же.
- ¹¹ Там же.
- ¹² Там же.
- ¹³ *Статистика України*. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1927. № 108. С. IX.
- ¹⁴ Там же. С. XI.
- ¹⁵ *Коммунист* (Орган ЦК и Харьковского окружкома КП(б)У). Харьков, 1926. 18 февр.
- ¹⁶ Підраховано автором на основі: *Статистика України*. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Харків, 1930. № 174. С. 106.
- ¹⁷ Там же. С. 107.
- ¹⁸ *Шабатин И.* Сельская работа нужна на летний период // *Коммунист* (Орган ЦК и Харьковского окружкома КП(б)У). Харьков, 1926. II апр.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. НЕП і селянське господарство	31
1.1. Селянське господарство напередодні переходу Радянської країни до непу	31
1.2. Перехід до непу	35
1.3. Селянське господарство і сільськогосподарська кооперація	39
1.4. Державне регулювання розвитку селянського господарства	50
1.5. Задушення непу	60
РОЗДІЛ 2. Селянське населення та його праця	77
2.1. Демографічна характеристика селянського насе- лення	77
2.2. Селянська родина	87
2.3. Трудовий баланс і річний цикл використання праці в селянському господарстві	92
РОЗДІЛ 3. Селянське землекористування	107
3.1. Розподіл земельного фонду	107
3.2. Земельна оренда	117
3.3. Земельна громада і форми селянського землеко- ристування	126
РОЗДІЛ 4. Робоча худоба, реманент і будівлі у селян- ському господарстві	165
4.1. Робоча худоба	165
4.2. Сільськогосподарський реманент	178
4.3. Будівлі	191
РОЗДІЛ 5. Землеробство і тваринництво у селянському господарстві	201
5.1. Системи землеробства і агрокультура селянсь- кого поля	201
5.2. Виробництво і реалізація продукції рільництва	217
5.3. Розвиток тваринництва	236
РОЗДІЛ 6. Бюджет селянського господарства	250
ВИСНОВКИ	268
ДОДАТОК	272
ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ	357

10-00

V.N. Karazin Kharkiv National University

00389300

1